

ॐ वीर दुर्गादास ॐ

અથવા માફે સરદારો

લેખક:-સ્વ૦ વિઠ્ઠલદાસ યજ્ઞભાઈ પટેલ

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક : મિશ્રુ-અલ્ખંડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃષ્ઠ ૩૦૪, મૂલ્ય પૈપ૦૦, કુલ રૂ૧૧૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૦૧, પોસ્ટેજ ભુદં.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમિક ૨૧૫૪૪ કિંમત ૦.૬૦

ગ્રંથનામ વીર કુળદાસ.

વર્ગિક ૬ - ૩

વીર દુર્ગાદાસ

અથવા માતૃ સરદારો

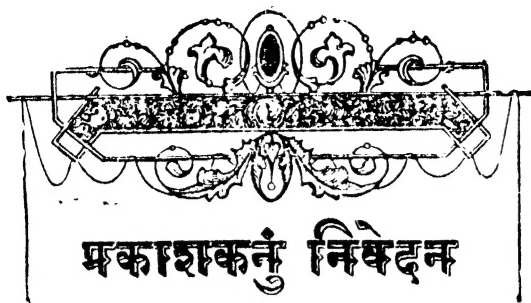
લેખક:-સ્વ. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક : મિશ્ર-અસંહાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃષ્ઠ ૩૦૪, પ્રત ૫૫૦૦, કુલ ૧૪૧૦૦
મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧, પોસ્ટેજ જુડું.

અમદાવાદ—“ સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ” માં
શિક્ષુ અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

પ્રકાશકનું નિષેદન

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' દ્વારા સંવત ૧૯૬૮માં નીકળ્યા પછી થોડાં વર્ષોમાં ખપી જવાથી મળતું બંધ પડ્યું હતું. એ પછી એક પ્રકાશક તરફથી અરાબર 'વીર દુર્ગાદાસ' એવુંજ નામ અપાઇને સોએક પૃષ્ઠની એક ચોપડી નીકળી છે. પછી સંયોગોની અનુકૂળતાએ આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. તે પણ ઘણા વખતથી ખલાસ થઇ હતી, એટલે સંયોગો અનુસાર આજે તેની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એક સભજને આ પુસ્તકનું હિન્દી ભાષાંતર પણ છપાવ્યું છે.

બીજી આવૃત્તિ છપાવવા પૂર્વે લેખક મહાશય પાસે એવી મત-લબ્ધની પરવાનગી માગવામાં આવી હતી કે જ્યારે જ્યારે આ પુસ્તકની આવૃત્તિઓ આ સંસ્થાને છપાવવી હોય ત્યારે ત્યારે તે પણ છપાવી શકે, અને લેખક અથવા તેમના વારસોને છપાવવી હોય ત્યારે તેઓ પણ છપાવી શકે.

લેખક મહાશયે પૂર્ણ નિષ્કામભાવે એ પરવાનગી આપી છે, એને માટે સંસ્થા તરફથી તેમજ ગુજરાતી વાચકવર્ગ તરફથી તેમને હૃદયપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

સંવત ૧૯૯૫, વૈશાખ વદી ૧૩

—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

આ પુસ્તક એક ઐતિહાસિક નવલકથારૂપે છે. ગુજરાતની કેટલાંક વર્ષ સુધી સારી સેવા બજાવી બંધ પડેલા ‘વિજ્ઞાનવિલાસ’ નામે માસિકના અંકોમાં આ નવલકથા તેના રચનાર મહાશયે આપી હતી.

આ વાર્તા તેમાં જોવામાં આવતાં નિશ્ચલ સ્વામીભક્તિ, નિષ્કામ સ્વાર્થત્યાગ, અપૂર્વ સાહસ, અડગ સહનશીલતા, અસાધારણ સ્વધર્મ-પ્રીતિ અને પ્રયત્ન વીરત્વ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોને લીધે વાચકવર્ગ માટે હિતાવહ જણાયાથી કર્તાની પરવાનગી લઇને તે વિવિધ ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

આ નવલકથાના પ્રયોજક સુપ્રસિદ્ધ વ્યોવૃદ્ધ ગુર્જરસાક્ષર શ્રીયુત વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ છે. તેમણે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા નિષ્કામભાવથી આપી છે; તથા યોગ્ય સુધારણાસહિત આ વાર્તાની સ્વહસ્તે ફરીથી લખી રાખેલી નકલ જે ઘણા સમયથી હસ્તે પરહસ્તે ચઢી ગઇ હતી તે કેટલોક ચત્ન કરીને મેળવી આપી છે; તેમજ આ વાર્તા પોતા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવાના મૂળ વિચાર સમયે કેટલોક ખર્ચ કરીને ત્રાંખાના પતરાવાળાં તેમણે જે ચિત્રો ખાસ તૈયાર કરાવેલાં તે આ પુસ્તકની સાથે છપાવવા સાડ આપ્યાં છે. આ સર્વ બદલ એ ઉદારચિત્ત મહાશયનો આ સંસ્થા તરફથી અતિ પ્રેમપૂર્વક આભાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

આ વાર્તામાં આવેલા મુખ્ય સ્થળરૂપ મારવાડમાં આવેલું જોધપુર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જાતે જોઈ આવીને, તેમજ વાર્તામાંના મુખ્ય ઐતિહાસિક બનાવો અને પાત્રો વિષે બનતી માહિતી મેળવીને આ આવૃત્તિની પ્રત ઉક્ત લેખક મહાશયે ફરીથી લખી તૈયાર કરેલી હોવાથી, તેમજ આ સાથે અપાયલાં દુર્ગાદાસ તથા રાણા રાજસિંગનાં ચિત્રો પણ તેમણે તે પ્રદેશમાંથી જાતે મેળવેલી છબીઓ ઉપરથી તૈયાર કરાવેલાં હોવાથી જે અન્ય ગૃહસ્થે “વિજ્ઞાનવિલાસ” ભેગાં કરી તે ઉપરથી દુર્ગાદાસની વાર્તા છપાવી દીધાનું લેખક મહાશયે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે; તેના કરતાં આ પુસ્તક ગુર્જરવાચકવર્ગમાં વિશેષ આદરને પાત્ર મનાય તો તે સંભવિતજ છે.

સંવત ૧૯૬૮, શ્રાવણ સુદ પડવે

—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

લેખકની પ્રસ્તાવના

રાજકોટથી પ્રકટ થતા “વિજ્ઞાનવિલાસ”ના તંત્રીનું કામ ઈસ ૧૮૭૮ થી મેં કરવા માંડ્યાં પછી અંગ્રેજીમાં “મિસ જોનપોર્ટર”ની લખેલી “સ્કોટીશ ચીફ્સ”ની નવલકથા મારા વાંચવામાં આવી. ત્યારથી મારા મનમાં આવ્યું કે એ કથાનું ગુજરાતીમાં અનુકરણ થાય એવો ખતાવ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી ખોળી કાઢી એક વાર્તા “વિજ્ઞાનવિલાસ”માં લખવી. એ વિચારને પરિણામે આ વાર્તા “વિજ્ઞાનવિલાસ”માં લખાઈ. “સ્કોટીશ ચીફ્સ”માં વર્ણવેલા ખનાવોનું ને આ વાર્તામાં આવેલા ખનાવોનું સામ્ય ઘણું છે. ઇંગ્લાંડના રાજ ૧ લા એડવર્ડે સ્કોટલાંડ જીત્યા પછી તેની ધૂંસરીમાંથી નીકળવાને સ્કોટીશ સરદારો સામે ઊઠ્યા, તેમાં આગેવાન વિલિયમ વાલેસ હતો. તેણે છેવટ સુધી લડીને પોતાના રાજ ખૂસને માટે સ્કોટલેંડ સ્વતંત્ર કર્યું; પણ એ છેવટની લડાઈમાં માર્યો ગયો. મારવાડના રાજ જશવંતસિંગજી મહારાજના મૂઆ પછી ઔરંગઝેબ આદશાહે એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ત્યારે પોતાના બાળરાજ અજિતસિંગજી માટે આદશાહ સામા મારુ-સરદારો ઊઠ્યા. તેમનો આગેવાન દુર્ગાદાસ હતો. તેણે છેવટ સુધી લડીને મારવાડ સ્વતંત્ર કર્યું ને પોતાના રાજને ગાદીએ બેસાડી રાજ પાકી ઉંમરનો થતાં સુધી રાજ્ય સાચવ્યું. આટલું સામ્ય લઈ ‘સ્કોટીશ ચીફ્સ’નું અનુકરણ કર્યું છે. બાકીનો ભાગ આપણા ઐતિહાસિક ખનાવોમાં થોડા ફેરફાર સાથે લખાયો છે.

સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી મને વિચાર થયો કે મેં દુર્ગાદાસની વાત લખી તે વખતે મારવાડનો મુલક જોયો નહોતો; તેથી જોયા વગર જે લખાયું છે તે મુલક જોઈ ચોખ્ખ ફેરફાર સાથે

વાર્તા લખી છપાવવી. આ વિચારથી હું જોધપુર ગયો. ત્યાંનો કિલ્લો, શહેર ને આસપાસનો મુલક જોયો. જોધપુરમાં રહી દુર્ગાદાસ સંબંધી કેટલીક માહિતી મેળવી તથા દુર્ગાદાસ, જશવંતસિંગજી મહારાજ ને ઉદેપુરના રાણા રાજસિંગજીનાં ચિત્ર મેળવ્યાં. આ રીતે તૈયાર થઇ પાછા આવી આણેલાં ચિત્ર ઉપરથી પુસ્તકમાં મૂકવાને ત્રાંખાના ખ્લોક કરાવ્યા અને તે આવ્યાથી “દુર્ગાદાસ”ની વાત છપાવવાની નોટીસો બહાર પાડી. એ નોટીસ વાંચવામાં આવતાંજ એક ગૃહસ્થે “વિજ્ઞાન-વિલાસ” એકઠાં કરી દુર્ગાદાસની વાત છપાવી દીધી. આ વાત મારા જાણવામાં આવતાંજ મેં એ વાત છપાવવાની માંડી વાળી. હાલમાં મારા લખેલા પુસ્તકની લખેલી પ્રત સસ્તા સાહિત્ય મંડળે માગણી કરવાથી તેમને આપ્યાથી આ પુસ્તક તેમણે છપાવી સસ્તી કિંમત રાખી એનો બહોળો ફેલાવો કરવાનો યોગ આપ્યો છે. —કર્તા

પહેલી આવૃત્તિ વિષે એક અભિપ્રાય

“દુર્ગાદાસ”આ નામની ઐતિહાસિક નવલકથા અમને અભિપ્રાય માટે મોકલી આપવામાં આવી છે. એકાદ પુસ્તકનું અવલોકન કરવું એટલે તેનાં વખાણ કરવાં, એવો કાંઇ નિયમ બાંધી શકાય નહિ; પરંતુ રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈનું નામ એટલું બધું જાણીતું છે કે તેમની જાળખાણ આપવી પડે તેમ નથી; કારણકે તેમની બીજી ઐતિહાસિક કૃતિ ‘મેવાડની જાહોજલાલી’ તેમની રસીલી છટાને લીધે અત્યંત લોકપ્રિય થઇ પડેલી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક કર્તાએ “વિજ્ઞાનવિલાસ” એ નામના ચોપાનિયા માટે લખ્યું હતું તે તેમાં છપાઇ ગયું હતું. તેને સુધારી ફરીથી છપાવવા તેમણે મનસૂજો કર્યો; દરમિયાન કોઇ સાહિત્ય-

ના આંચિયાએ તેને “વિજ્ઞાન વિલાસ” માંથી તફડાવી નવસેર છપાવી દીધું અને કર્તાનું નામદામ પણ જણાવ્યું નહિ. આવું હલકું કામ કેણે કર્યું તે કર્તાએ મોટા દિલથી છાનું રાખ્યું છે, પણ તે ખરોખર થયું નથી; કેમકે સાહિત્યની ચોરી છાની રાખવાથી નુકસાન છે. આ તફડાંચીથી ન ગભરાતાં, તેમણે સુધારેલી નવલકથા બહાર પાડી છે, તે જોષ અમને આનંદ થાય છે. અંગ્રેજીમાં મિસ પોર્ટરની “સ્કોટિશ વીફ્સ” નામની નવલકથાનું અનુકરણ સહેજ વસ્તુ ગૂંથવામાં કર્યું છે એમ કર્તા કહે છે; પણ તેમાં આપેલી બીના એવી અસરકારક રીતે તથા સચોટ વર્ણવવામાં આવી છે કે અનુકરણનો લેશમાત્ર અવકાશ રહ્યો હોય એમ અમને જણાતું નથી. તારીખ, નામ, દામ સાથે સઘળી બીનાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે અને જાણીતા નવલકથાકાર સર વોલ્ટર સ્કોટની સાદી અને રસીલી શૈલીનું ભાન તેમણે કરાવ્યું છે. આખી વાર્તા વાંચવા જેવી છે તેથી તેનો સાર ન આપતાં અમે વાચકોને તે પૂરી વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ. ઐતિહાસિક વસ્તુને જરા વધારે રસીલું કરવા એકાદ વધારે આકર્ષક સ્ત્રીપાત્ર કર્તાએ કૃત્રિમ રીતે ઉમેર્યું હોત તો વધારે દીક પડત એમ અમને લાગે છે.

‘સાહિત્ય’ જાન્યુઆરી-૧૯૧૩.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ કથાપ્રવેશ...	૧
૨ દુર્ગાદાસ ઘેર ...	૧૧
૩ સોનિંગજી ચાંપાવત ને દુર્ગાદાસ ...	૧૭
૪ દુર્ગાદાસ ઉપર આકૃત ...	૨૫
૫ દુર્ગાદાસનો અરણ્યવાસ ...	૪૯
૬ માંગા ઉપર આકૃત ...	૬૨
૭ માનસિંગ મદદે ...	૯૩
૮ લાલબા કસાઈ ...	૧૦૮
૯ દુર્ગાદાસનો છુટકારો ને સોજીત જીતપુ' ...	૧૧૪
૧૦ આકૃત પર આકૃત-જય ઉપર જય ...	૧૩૪
૧૧ જોધપુરની જીત ...	૧૫૪
૧૨ જોધપુરમાં દરબાર ...	૧૮૮
૧૩ હિંદુમુસલમાન સરદારોમાં એકઠા ...	૨૦૧
૧૪ એકઠા તૂટયો ...	૨૧૮
૧૫ દેબારીનું યુદ્ધ ...	૨૨૭
૧૬ બાદશાહી જાળ ...	૨૩૦
૧૭ શાહજહાં અને શંભાજી ...	૨૪૬
૧૮ ભણ્યો ભૂલ્યો ...	૨૫૭
૧૯ રાજપૂતો સાથે સંધિ ...	૨૬૭
૨૦ રાજકુંવર અજિતને જાહેરમાં મૂક્યો ...	૨૭૩
૨૧ અજિતસિંગનો અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક ...	૨૮૨
૨૨ જોધપુરમાં મહોત્સવ ...	૨૮૭
૨૩ ગુણનો બદલો અવગુણથી ...	૨૯૨

१-कथाप्रवेश

पोताने जेसवा गाटे भयूरान्न इरावनार अने पोतानी जेगम भाटे आग्रामां आरसनो ताजमहेल अंधावनार दिहलीनो आदशाह शाहजहान ६० स० १६५७मां मांदो पड्यो त्यारे तेनो मोटो दीडरो दारा रान्यकारभार बलाववा लाग्यो. ते वजते दाराना जीम लाधज्यो जुदा जुदा प्रांतामां स्यागीरी उपर हता. तेगां औरंगजेब दक्षिणमां, मुराद गुजरातमां ने शुज अंगणामां सज्यो હતો. जे त्रजेना मनमां रान्यशेख प्रदीप्त थयो, तेथी तेमजे दारा साथे लढीने रान्य भेज-ववानी तैयारी करी. औरंगजेबे जणताथी मुरादने रान्य अपाववानी लावय आपी पोताना पक्षमां लीधो अने अने जण लाश्कर जमावी आत्रे आववाने नीडल्या. ते वजते माणवामां आदशाही सजेदार

જોધપુરનો રાજા જશવંતસિંગ હતો. તેને દારાએ લખ્યું કે તમારે મુરદ અને ઔરંગઝેબને આગ્રા ઉપર આવતાં રોકવા. જશવંતસિંગે પોતાનું લશ્કર જમાવી ઉજ્જન આગળ પડાવ નાખ્યો. ઔરંગઝેબ પહેલો આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે જશવંતસિંગ પોતાને રોકવાને તૈયાર થઈ બેઠો છે તેથી તે મુરદના આવતા સુધી થઈ ગયો. જશવંતસિંગે વિચાર્યું કે ઔરંગઝેબ એકલાને હરાવવામાં શો માલ છે ? એકલે હાથે લડતાં જે ડરીને થઈ ગયો છે તેને હરાવવામાં શી મદદ નગી ? માટે મુરદના આવ્યા પછી બંનેના એકત્ર સૈન્યને હરાવવું. આમ વિચારી બંને જણા મુકામ નાખી પડ્યા; એવામાં મુરદ પણ આવી પહોંચ્યો. બંનેનાં સૈન્ય એકઠાં થયાં ને ઉજ્જન આગળ લડાઈ થઈ. પહેલે દિવસે કોઈની હારજીત થઈ નહિ, પણ એ દિવસે ઘણા રજપૂતો રણમાં પડ્યાથી જશવંતસિંગને જીતવાની આશા રહી નહિ. તેથી જે રજપૂતો બાકી રહ્યા હતા તેઓ પીઠ બતાવી નાસી જવાને બદલે કેસરિયાં કરી નાગી તલવારે ઘોડેસવાર થઈ, બંને શાહજાદાઓનાં લશ્કર બેઠીને આરપાર સામે મોઢે જવાનો નિશ્ચય કરી, મુમલમાન લશ્કરને કાપતા ચાલ્યા; તેમાંથી જે જીવતા રહ્યા તે જોધપુર જઈ પહોંચ્યા.

મધ્યરાત્રે જોધપુર પહોંચ્યા ત્યારે દરવાજા બંધ હતા. દરવાજાની ડૂંચીઓ રાણીવાસમાં હતી. ત્યાં ડૂંચી લેવા દરવાજા ગયો ત્યારે રાણીએ કહ્યું કે મારો પતિ છાનોમાનો આવે નહિ. એ તો વાજતે-ગાજતે દિવસે શહેરમાં પધારે માટે એ કાઈ દુગારો હશે; એમ કહી ડૂંચીઓ આપી નહિ, તેથી આખી રાત શહેર બહાર ગાળી સવારમાં મહારાજા મહેલમાં પધાર્યા. ઉજ્જનની લડાઈમાં મહારાજા ધાયલ થયેલા હતા; તેના પર પાટાપટી કરાવ્યાં. બાદ મહારાજાને જમવા માટે રાણી શીરો શેકવા લાગી; લોઢાની તવીમાં લોઢાના તવેતાથી શીરો હલાવતી જોઈ મહારાજાની માતૃશ્રીએ કહ્યું કે, “ ભાડીબાઈ !

તમે આ શું કરો છો ? લોઢે લોઢું ધસાવાથી તો મારો દીકરો નાસીને ઘેર આવ્યો છે ને ઘેર પણ તેજ કરો છો, તો અહીંથી નાસીને દીકરો ક્યાં જશે ? માટે ચાટવાથી શીરો શેકો.” આ સાંભળી જશવંતસિંગજી મહારાજનાં સ્વેરવાં ઊભાં થયાં. જખમોના ટેલા તૂટી ગયા ને ઢોલિયામાં બેઠા થઈ પોતાના સરદારોને મેળવી લશ્કર જમાવવા હુકમ આપ્યો; એટલે રાજમાતાએ કહ્યું કે, “ભાઈ ! એમાં તારો દોષ નથી. એ તો બાળપણમાં તું ધાવણો હતો, ત્યારે એક દિવસે હું સ્નાન કરતી હતી. તે વખતે તું બહુ રડવા લાગ્યો, ત્યારે છાતી રાખવાને દાસીએ તને ધવડાવ્યો હતો. એ વાત મારા જીવનમાં આવી કે મેં તને ઊંઘે માથે ઝોલો ખવડાવી બહુ ધાવણ કાઢી નખાવ્યું; છતાં કાંઈ રહ્યું હશે તેની આ અસર છે, નહિ તો મારા શુદ્ધ ધાવણનો ધાવેલો રણમાં પડે કે જીતીને આવે, પણ નાસી આવે નહિ.”

જશવંતસિંગ લશ્કર જમાવી આગ્રે આવવા નીકળ્યા, તે વખતે દારા નાસી ગયો હતો ને ઔરંગઝેબે શુજની સામે પોતાના શાહગદાને મોકલ્યો હતો; તેથી મહારાજ શુજને સહાય કરવા ગયા. બંને જણાએ દરાવ કરી એકીવખતે કબજાના રણમાં બે બાજુથી શાહગદાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવાનું દરાવ્યું. વખતસર રજપૂતોએ હુમલો કર્યો, પણ આળસુ ને દારૂગ્યા શુજએ વખત ગુમાવ્યાથી રજપૂતો તેનો પક્ષ ત્યજી જોધપુર આવ્યા ને દારાને મદદ કરવાનું દરાવી દારાને અજમેર બોલાવ્યો; પણ દારા આવી પહોંચ્યો નહિ. ઔરંગઝેબે જોયું કે જશવંતસિંગ જેવા બળવાન રાજા સાથે વિરોધ રાખવામાં હડાપણ નથી, આથી તેને પોતાના સૈન્યમાં મોટા સરદારની જગા આપી મેળવી લીધો ને દક્ષિણમાં શિવજી મહારાજનું બળ વધતું જતું હતું તે રોકવાને દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર મોકલ્યો. પરંતુ જશવંતસિંગ મહારાજના મનમાંથી બાદશાહ પરતું વેર શમ્યું

નહોતું; તેથી તેમને પણ ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યા જેવું થયું. દક્ષિણ-
માં જઈ તે શિવાજી મહારાજને મળી ગયા ને આદશાહી જિંધી વાળ-
વાની સુક્તિ રચી. બંને હિંદુધર્મ તારવાને ઉત્સુક હતા, તેથી એ
બંનેનો મેળ મળ્યો; પણ એ વાત ઔરંગઝેબ આદશાહના જાણવામાં
આવતાંજ એણે જશવંતસિંગજીની બદલી કરી લાહોર મોકલ્યા.
લાહોરમાં પણ એમણે એજ ઘાટ ઘડવા માંડ્યો. એવામાં કાબૂલમાં
બળવો થયો, તેથી આદશાહે જશવંતસિંગજીને એ બળવો શમાવવાને
કાબૂલની સૂબાગીરી ઉપર મોકલ્યા. એ હાડી ને પહાડી મુસલમાનોને
પણ જેર કરી એમણે બળવો શમાવ્યો. એ પ્રાંતના હાકેમો તે વખતે
પેશાવરમાં રહેતા હતા. તે પ્રમાણે કાબૂલમાં શાંતિ કરી પોતે પેશાવરમાં
રહેવા લાગ્યા; પણ એ લડાઈઓમાં એમના બે દીકરા માર્યા ગયા.

જશવંતસિંગજી મહારાજ સૂબાગીરી ઉપર રહેતા હતા ત્યારે
જેઘપુરમાં એમનો પાટવી પુત્ર પૃથ્વીસિંગ રાજ્ય ચલાવતો હતો. એ
પણ એના આપના જેવોજ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. આલમગીર
(ઔરંગઝેબ) આદશાહે જેયું કે જશવંતસિંગનો ઘાટ તો કાબૂલમાંજ
થશે; તોપણ બ્યાં સુધી પૃથ્વીસિંગ હયાત છે ત્યાંસુધી જેઘપુરનું રાજ્ય
ખાલસા થશે નહિ. તેવામાં અજમેરમાં મેરલોકે બળવો કર્યાથી તે
શમાવવાનો પૃથ્વીસિંગને હુકમો કર્યો. પૃથ્વીસિંગે તે પ્રમાણે મેરલોકને
જેર કરી વશ કર્યા. આ નોકરીના બદલામાં આદશાહે પૃથ્વીસિંગને
સરપાવ આપવાનું દરાવી દિલ્હી બોલાવ્યો. દરબાર ભરી આદશાહે
તેનાં પરાક્રમ માટે ખૂબ વખાણ કરી પોશાક આપ્યો. એ વિષમય
પોશાક પહેરતાંજ પૃથ્વીસિંગ બેભાન થઈ પડ્યો ને મરણ પામ્યો.
આ પ્રમાણે આદશાહે દગો કરી પોતાના શત્રુના પ્રાણ લીધા.

એ રીતે જશવંતસિંગ મહારાજના ત્રણે પુત્રો મરણ પામ્યા.
મહારાજની વૃદ્ધાવસ્થામાં એ તેમને કારી જખમ થઈ પડ્યો. તેમની

પ્રકૃતિ બગડી ને જોધપુરનું રાજ્ય નવારસું થઇ પડ્યું. તે સમયે એ બાદશાહે પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વેર વાળ્યું છે. હવે બાદશાહ પોતાની ઉમેદ બર લાવવાને જોધપુરનું રાજ્ય ખાલસા કરશે. તેનું વેર વાળી શકે એવું કોઇ રહ્યું નથી. એવા શોકમાં પોતાનો અંતકાળ પાસે આવેલો એણે જોયો; તેથી હવે શું કરવું ને કેમ કરવું એની ગડ-ભાંગ એના મનમાં થવા લાગી.

થોડી વારમાં આંખાવતોના આગેવાન સોનિંગજીને એકાંતમાં બો-લાવી, એક લોખંડની સિંચાબંધ પેટી મંગાવી કહ્યું કે, “ ભાઈ ! આ પેટી તમારી પાસે રાખજો ને મારવાડને મોગલોને કબજેથી છોડાવી જોધપુરનો જે રાજ થાય તેને એ પેટી આપજો; અને તેના સિવાય એ પેટીમાં શું છે, તે જીગ્ન કોઇએ પણ જોવું નહિ. એવો સમય આવે ત્યાંસુધીમાં તમારે એ પેટી સલામત સાચવી રાખવી; પરંતુ જો ત્યાંસુધીમાં તમારે માથે એવી આફત આવે કે તમે એ પેટીને સલામત સાચવી શકો નહિ, તો એ પેટી તમે એવીજ ખીજ કોઇ સલામત જગાએ સોપજો. ” એમ બોલી પેટીને સુપ્રત કરી, પોતાના સર્વ સરદારોને એકઠા થવાની આજ્ઞા આપી. એ વખતે એમની સાથે આંખાવત, કુંપાવત, જોધાવત, મેડતિયા, ઉઠાવત, કરણોત, પાતાવત, જેતમાલ, મંડલા, ભાટી, ઉહડ એટલી જાતના સરદારો હતા. તે સર્વ મહારાજની આજ્ઞા થતાંજ દરબારમાં એકઠા થયા. તેમને મહારાજએ કહ્યું કે, “ ભાઈઓ ! બાદશાહે આપણા ઉપર સંપૂર્ણ વેર લીધું છે. હવે આ શરીર ઝાઝો વખત કાઢવાનું નથી. જોધપુરનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં બાદશાહને હવે અંતરાય કરે તેવું કોઇ રહ્યું નથી. હવે મારવાડ મોગલાઈમાં જોડાશે. બાદશાહ સામા કમર કસી આ વૈરનો બદલો વાળી મારવાડને છોડાવનાર કોઇ રાજ્યવારસ રહ્યો નથી. માત્ર મારી ભાટી ને હાડી એ બે રાણીઓ સગર્ભા છે, તેમને પેટે જો

જ્ઞેધપુરની ગાદીનો વારસ જન્મે તો તે તમે સર્વેની સહાયથી આદશાહ સામે. થઇ મારવાડને છોડાવવાને સમર્થ થવા સંભવ છે; માટે મારી આજ્ઞા છે કે મારી પાછળ એ બે રાણીઓને સતી થવા દેશો નહિ. જો ઇશ્વરેચ્છાથી તેમને પેટે મારવાડની ગાદીનો વારસ જન્મે, તો તમે સર્વે એકદિલથી જેવી રીતે આજ સુધી મારી સાથે વળગી રહ્યા છો, તેવીજ રીતે તમારા એ બાળરાજને ઉછેરી તેને રાજ્ય મેળવવામાં છેવટ સુધી સહાય કરજો; એટલી તમારા આ છેવટની રજા લેતા રાજની આજ્ઞા છે.” આટલું બોલતામાં તો મહારાજની છાતી ભરાઇ ગઇ ને સંવત ૧૭૩૫ ના મહા વદ ૧૦ ને રોજ જશવંતસિંગજી મહારાજ પોતાનો દેહ છોડી દેવલોક પામ્યા.

જશવંતસિંગજી દેવલોક પામ્યા ત્યારે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ભાટી ને હાડી એ બે રાણીઓને સરદારોએ સતી થવા દીધી નહિ. બાકીની સર્વ રાણીઓ સતી થઇ. મહારાજ દેવ થયા પછી બંને રાણીઓને પ્રસવ થતાં સુધી પેશાવરમાં રાખીને તેમના બંદોબસ્ત માટે થોડાક સરદારો ને માણસો ત્યાં રહ્યા. બાકીના સર્વ પોતપોતાનાં બૈરાંછોકરાં સાથે મારવાડમાં આવી પોતપોતાની જગીર સંભાળવા લાગ્યા; તેમાં સોનિંગ ચાંપાવત પણ હતો.

પૂરે મહિને મહારાણી જદવાણી (ભટિયાણી) ને સંવત ૧૭૩૫ના ફાગણ વદ ૪ ને રોજ પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ અન્જિત પાડયું. બીજે દિવસે હાડી રાણીને પણ પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ દલચંબન પાડયું. પેશાવરમાં રહેલા સરદારો રાણીઓ ને બાળકુંવરોની સંભાળ રાખતા હતા.

જશવંતસિંગ મહારાજના દેવલોક પામ્યાના સમાચાર આદશાહને મળતાંજ તેણે મારવાડની ગાદી બિનવારસી સમજી પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને એ રાજ્ય ખાલસા કરી જ્ઞેધપુરમાં મોગલ સૂબો

મૂક્યો. જ્યારે અજિત ને દલથંભનના જન્મના સમાચાર આલમગીર-
ને પહોંચ્યા ત્યારે તે પોતાના પોંચ્યા કરડવા લાગ્યો. મારવાડ દેશ
ખાલસા કરવાની પોતાની ઇચ્છાની આડે આવનાર જશવંતસિંગના
આ બાળકુંવરો છે, એમ તેને જણાયું. તેથી તેણે એ સર્વેને પેશા-
વરથી દિલ્હી બોલાવ્યાં. બંને રાણીઓથી મુસાફરી ખમી શકાય
એવું થયું ત્યારે મારુ સરદારો પોતાની બંને રાણી અને બાળકુંવરોને
સાથે લઇ દિલ્હી આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં આવતાં બીજા કુંવર
દલથંભ દેવલોક પામ્યો. દિલ્હી આવીને તેમણે ઉદાવત રૂપસિંગજીની
હવેલીમાં ઉતારો કર્યો અને બાદશાહને સમાચાર કહાવ્યા.

બાદશાહે મારુ સરદારોને કહ્યું કે, “ મહારાજના બાળકુંવરને
અમારે સ્વાધીન કરો. અમે એને ઉછેરી ઉમરલાયક થયેથી અમારે
હાથે જોધપુરની ગાદીએ એનો રાજ્યાભિષેક કરીશું અને તમે
તમારી જાગીરમાં જાઓ.” આથી સરદારો સમજ્યા કે મારવાડનું
રાજ્ય ખાલસા કરવામાં અજિતનું સાલ છે, તેનું કાસળ કાઢવાને
બાદશાહે આ બેલ રચ્યો છે. તેમણે કહ્યું કે, “ બાદશાહ સલામત !
હજી અમારો બાળરાજા ધાવણો છે. ધાવણ છૂટયા સિવાય આપની
પાસે શી રીતે સોંપાય ? માટે ધાવણ છૂટતાં સુધી અમારી પાસે
રહેવા દો. ધાવણ છૂટશે એટલે આપને સોંપી અમે જોધપુર જઈશું;
પરંતુ એટલી મુદત અમે બધા સરદારો અહીં રહીને શું કરીએ ?
અમારાં ઘેરાંછોકરાં હેરાન થાય છે ને જાગીર ખરાબ થાય છે; માટે
અમારી રાણી અને થોડા સરદારોને અહીં રાખી બાકીનાં સર્વેને જોધ-
પુર જવાની રજા આપો તો સારું.” દુર્ગાદાસ કરણોતનું આવું બોલવું
સાંભળી બાદશાહ સમજ્યો કે ટાઢે પાણીએ ખસ જાય છે તો ચોળીને
ચીકણું કરવામાં શો માલ છે ? એમ વિચારી એણે તેમ કરવાની
સૌને રજા આપી; પરંતુ એ જનાર સાથે રાણી કે તેનો કુંવર જતા

રહે નહિ અને દગો કરી બધા મારુ સરદારો છટકી જાય નહિ તેની તપાસ રાખવાનો તેણે ધૂપો બંદોબસ્ત કર્યો.

પેશાવરથી જે જે સરદારો દિલ્હી આવ્યા હતા તેમાંથી પોતા-પોતાના કુટુંબના એકેક બળે માણસ રાખી બાકીના સર્વ મારવાડ જવાને તૈયાર થયા. રાંઠોડો સમજતા હતા કે અજિતને દિલ્હીમાં રાખવામાં જોખમ છે તેથી તેની જગાએ એક ખીજ બાળકને ઝાઢવી એક મદારીના કરંડિયામાં અજિતને સુવાડી એ સરદારોની સાથે એ મદારીને પણ વિદાય કર્યો. એ સરદારોમાં રાજ્યભક્ત મુકુંદદાન ખીચી પણ હતો. દિલ્હીને દરવાજો ચોકસી તો થઈ પણ મદારીના કરંડિયામાં સાપને જોઈ તેને સલામત જવા દીધો. એ મદારી મુકુંદદાનની સાથે આપુના હુંગરામાં આવ્યો. અજિતને મારવાડના રાજ્યમાં રાખવો એ જોખમ ભરેલું સમજી રાંઠોડોએ તેને શિરોહીના રાજ્યમાં આપુન હુંગરામાં ધૂપો રાખી ઉછેરવાનું કામ મુકુંદદાનને સોંપ્યું હતું. આથી તે શિરોહીના રાજ્યમાં ઠોડવા ગામમાં પુષ્કરણા બ્રાહ્મણ જયદેવના ઘરમાં આવી રહ્યો અને પોતાના બાળરાજને ઉછેરવા લાગ્યો.

આણી તરફ ઔરંગઝેબે મારવાડ ખાલસા કરી બાદશાહી લશ્કર મોકલી એ દેશ કબજે કરવા માંડ્યો; તથા બાદશાહતના કાયદાકાનૂનો લાગુ પાડવા માંડ્યા. બાદશાહી મુલકમાં જજિયાવેરો દાખલ કર્યો હતો; તીર્થસ્નાન કરનારા પાસે પણ વેરો લેવાતો હતો; યાત્રાળુ ઉપર પણ કર મૂકવામાં આવ્યો હતો; હિંદુઓને વટલાવી મારીફ્ટી મુસલમાન કરવાનો અને હિંદુ દેવાલયો ;તોડી મરીદો કરાવવાનો પદાલુધારો આલમગીરે દાખલ કર્યો હતો. બાદશાહી દરબારના સલાહકારોમાંથી, લશ્કરોની સરદારીમાંથી ને પ્રાંતોની સૂબાગીરીમાંથી હિંદુઓને બાતલ કર્યા હતા તથા કોઈ પણ સરકારી મોટા હોદ્દાની નોકરીમાં હિંદુઓને નહિ રાખતાં માત્ર મુસલમાનોનેજ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

જગાઓ આપવામાં લાયકી જોવાનું અક્ષરશાહનું ધોરણ રહ કરવામાં આવ્યું. આ સર્વ આદશાહી મુલકના ધારા મારવાડને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યા. તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું જોધપુરના સૂબાને ફરમાન થયું, અને એ ફરમાનનો અક્ષરશઃ અમલ કરે એવો સૂબો પણ મોકલવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીસા પછી આદશાહે અજિતસિંગને પોતાને સ્વાધીન કરવાની માગણી કરી. તે ઉપર દુર્ગાદાસે સર્વ મારુ સરદારોને એકઠા કરી વિચાર કર્યો. તેમાં એવો હરાવ કર્યો કે, આ ઓઠવેલો કુંવર આદશાહને હવાલે કરતાંજ આદશાહ સમજશે કે અજિતસિંગને છટકાવ્યો છે; એટલે એ ગામેગામ, રાજ્યમાં ને પર-રાજ્યમાં એની તપાસ કરાવી અજિતનો ધાત કરાવશે તો આપણી ધારણા ધૂળમાં મળશે. વળી જે બાળકને આપણા રાજકુંવર તરીકે ઓઠવ્યો, તેને આપણે હાથેજ મોતને સ્વાધીન કરીએ તો તેથી આપણી જાતિને અને રાજ્યભક્તિને પણ કલંક ચોંટશે, માટે આપણા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી એ કુંવરનું આપણે રક્ષણ કરવું. એમ હરાવી સર્વેએ ઘોડેસવાર થઈ નાગી તલવારે કેસરિયાં કરી, આદશાહી લશ્કર બેઠીને જવું ને જે બચે તેમણે રાજકુંવરની ભાળ કાઢી તેની સંભાળ રાખી એ કુંવર મોટા થયે તેને મારવાડનું રાજ્ય જીતવામાં સહાય કરવી એમ ઠેરવ્યું.

કુંવરને તાબે નહિ કરતાં રાજપૂતો છેતરવાને જૂઠા વાયદા કરે છે એમ સમજી, જોરાવરીથી કુંવરનો કબજો લેવાને આલમગીરે સંવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ સુદ ૭ ને રોજ દિલ્હીના કોટવાલ ફેલાદને ૨૦ હજારનું લશ્કર આપી મોકલ્યો. તેણે રાઠોડોનો ઉતારો ધેરી લીધો. તે વખતે રાઠોડો સાથે ૨૫૦-૩૦૦ કરતાં વધારે માણસો નહોતાં. રાઠોડ સરદાર રણછોડદાસ જોધાવત, રૂઘનાથદાસ ભાટી, રૂપસિંગ ઉદાવત ને દુર્ગાદાસ કરણોતે ફેલાદ સાથે બે-ચાર વાર

સલાહને મિથે આવ-જા કરી, તે દરમિયાન સર્વે જણા તૈયાર થયા. મહારાણી ભટિયાણી પણ સજ્જ થઈ ઊભેલી હતી. તેને દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “અમે સર્વ મરવાને તૈયાર થયા છીએ, તે વખતે તમારી આખર કોણ સાચવશે ? તમે હવે કયા સુખની ઇચ્છાથી જીવતાં રહ્યાં છો ?” મહારાણીએ કહ્યું કે, “ભાઈ ! હું જીવતી પણ મૃત્યુલીન છું.” એમ કહી પોતાના પેટમાં ખોસેલી કટાર ખતાવી કહ્યું કે, “આ કટાર મારી લાજ રાખશે; પણ મારા પિતા વગરના કુંવરને માટે મારા સરદારો કેવા લઢે છે તે જોવાની મને હેંશ છે તેથી આ કટાર પેટમાં ખોસી રાખી છે; કેમકે તે કાઢતાંની સાથેજ આંતરડાં બહાર આવી પ્રાણ નીકળી જશે.” એમ કહી પાછી કમર તંગ બાંધી લીધી. પછી સર્વે સરદારો ને માણસો કેસરિયાં કરી, ઘોડે-સવાર થઈ, નાગી તલવારે બહાર નીકળી, મુસલમાનોનું અસાવધ લશ્કર ટાપતા ચાલ્યા. દરવાજા સુધી પહોંચતાંમાં તો મુસલમાનોનાં ૭૦૦-૮૦૦ માણસો મરાયાં; પણ ઘણા આગળ થોડાનું શું ગળું ? ઘણાખરા રજપૂતો રણક્ષેત્રમાં પડ્યા. ભટિયાણીજી પણ પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી સંતુષ્ટ થઈ કમરમાંથી કટાર કાઢી ત્યાંજ લોથ થઈ પડી.

મારુ સરદારોમાંથી માત્ર દુર્ગાદાસ કરણોત, રૂપસિંગ ઉદાવત, મોહોકમસિંગ મેડતિયા, ભોજરાજ બિદાવત, દુધોજી અને મહાસિંગ ચાંપાવત એટલાજ જીવતા રહ્યા. તે પણ ધાયલ થયેલા હતા. તેમણે શિરોહી રાજ્યમાં જઈ, પોતાના બાલકુંવરની ભાળ કાઢી તેને ઉછેરવાનો પાકો બંદોબસ્ત કરી તેઓ પોતપોતાની જગીરમાં જઈ રહ્યા.

આ વાર્તાનો નાયક દુર્ગાદાસ પણ પોતાને વતન કલ્યાણગઢમાં આવી રહ્યા ને ત્યાં પોતાના કુટુંબને પણ ખોલાવી લીધું.

૨-દુર્ગાદાસ ઘેર

હુહો

કાસુ બ્હે ધધકો કહ્યાં, સાચ પીઆરો સોય;
દુથણી જાયો દુરગીઆ, કરે ન સમોવડ કોય.

મતલબ—વધારે હજારથી શું? પણ એટલું તો સત્ય કે દુર્ગાદાસની
ખરાબરી કરી શકે એવો કોઈ માડીજાયો નથી.

દુર્ગાદાસ કલ્યાણગઢમાં આવી રહ્યો ત્યારે મારવાડમાં જ્યાં જુઓ
ત્યાં મોગલોનાં ધાણાં બેઠેલાં હતાં. દરેક જિલ્લામાં મોગલરક્ષકો મૂક્યા
હતા. મોગલ અમલદારો રાજ્ય ચલાવતા હતા અને જોધપુરમાં મોગલ
સૂબો મૂકેલો હતો. આખા મારવાડમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મોગલ મોગલ
ને મોગલજ હતા. મુસલમાનો બાંગ પોકારતા ને કુરાન પઢતા અને
જુલમથી હિંદુઓને વટાળતા હતા. હિંદુઓને પકડીને મારતા, જુલમ
કરતા ને મુસલમાન નહિ થનારને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવતા. તેમનાં
દેવળો તોડતા, બ્રાહ્મણોને પકડી જનોઇઓ બાળી નાખતા અને તેમનાં
ધર્મપુસ્તકો કૂવામાં નાખી દેતા. સઘળા મારુ દેશમાં એ પ્રમાણે મોગ-
લાર્ધ કેર વર્તાઇ રહ્યો હતો અને મારુ સરદારો ને લોકો એ જુલમ
અને કેરને શાંતિથી તાબે થયેલા જણાતા હતા. તેઓ ધારતા હતા

કે આપણો રાજા-આપણું શિરછત્ર પડયું ને આપણો દેશ બિનવારસ-
નધણિયાતો થયો છે. આપણા મહારાજના ધાવણા બાળકને પણ
મરાવી નાખ્યો છે; એટલે બાદશાહ ઉપર વેર લેનાર હવે કોઈ રહ્યો
નથી. જશવંતસિંગ મહારાજના મોટાભાઈ અમરસિંગનો દીકરો નાગોર-
વાળો ઇંદ્રસિંગ પણ બાદશાહે આપેલી લાલચથી લલચાયો છે અને
મંડોરના મૂળ વતની પડિયાર પણ રાઝોડનું જૂનું વેર તાણું કરવાને
તૈયાર થયા છે, ત્યાં આપણે ધણી વગરના ઢોર જેવા શું કરી શક-
વાના છીએ, એમ સમજી તેઓ નાહિંમત થઈ ગયા હતા.

મારવાડની આવી સ્થિતિ જોઈ દુર્ગાદાસને ધાણું લાગ્યું; પણ
શું કરે ? એનો કાંઈ ઉપાય નહોતો. બાળરાજાને જાહેરમાં મૂકી
મારુ સરદારોને એકઠા કરે તો દેશમાં થયેલી કાટફૂટથી વખતે અધૂરે
જાય; માટે ખરો લાગ આવતા સુધી રાહ જોવાનો દંઢ દરાવ કરી
તે કલ્યાણગઢ આવ્યો ને ત્યાં એકાંતવાસ ભોગવવા લાગ્યો. એ ગામ
અઃવધી દુર્ગરની તળેટીમાં એકાંતમાં હોવાથી ત્યાં એનું કોઈ નામ
દઈ શકે તેમ નહોતું; તેમ બીજાં કેકાણાંમાં શા બનાવ અને છે તેની
ખાસ તપાસ કરાવે નહિ ત્યાંસુધી કાંઈ માલૂમ પડે તેમ નહોતું. ત્યાં
પોતાને અને પોતાના કુટુંબને રહેવાને માટે એક મહેલ બાંધેલો
હતો. મહેલની આસપાસ એક નાનો સરખો કોટ કાંવેલો હતો.
ત્યાં પોતે, પોતાનો દીકરો તેજકરણ અને ભાઈ જશકરણ રહેતા
હતા. રાજ્યપ્રકરણી વાતચીતમાં ને દેશના સમાચારમાં એ ત્રણે ભાગ
લેતા હતા. દુર્ગાદાસનો બાપ આશકરણ તો ઉજ્જનની લડાઈમાં મરણ
પામ્યો હતો, પણ એની મા જીવતી હતી. વૃદ્ધ માજી પોતાના બંને
દીકરાને પોતાના દેશને ભોગલોના જીલમથી મુક્ત કરવાને હરરોજ
ઉશ્કેરતાં હતાં. તેમના બંને પુત્રો પણ ઉશ્કેરવા પડે તેવા નહોતા;
તેમની કૃષ્ણ વગેરે તેવા નહોતા-તેમના ધાવણને જશ આપે એવા

હતા; પરંતુ બંને ભાઈ શાંત પ્રકૃતિના ને દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા. લાગ આવી વગર-પોતાની ધારણા બર આવવાનો સંભવ જણાયા વગર દીવામાં પતંગિયાની પેડે ઝંપલાવે તેવા નહોતા; તેથી તેઓ રાત્રિ-દિવસ પોતાના દેશમાં શા શા બનાવ બને છે, લોકલાગણી કેવી છે, મારુ પટાવતોના વિચાર કેવા છે, આસપાસના બીજા રજપૂત રાજ-ઓનું વલણ કેવું છે, તેની તપાસમાં રહેવા લાગ્યા અને તે માટે પોતાનાં વિશ્વાસુ માણસોને આસપાસનાં ગામોમાં આસપાસના સરદારો તરફ ને ઉદેપુર, બિકાનેર, જેસલમેર, બૂંદી વગેરે રાજ્યોમાં મોકલી દીધા. તેઓ વખતોવખત રજેરજ બનાવની તેમને ખબર આપવા લાગ્યા.

મારુ સરદારોને અને તેમાં વિશેષે દુર્ગાદાસને શિકારનો બહુ શોખ હતો. તેની ઉંમર પાંત્રીસ છત્રીસ વરસની હતી. તે ઊંચો, મજબૂત ને દેખાવડો હતો. તેની ભુખ ને પગના નળા કસરતથી મજબૂત થયેલા હતા. તે તલવારના એકજ ઝટકાથી જબરા કુચ્છરના બે ભાગ કરી નાખે એવો ભેરાવર હતો. તેનો દેખાવ દુશ્મનની છાતીમાં ધ્રાસકા પાડે તેવો હતો. તેની મોટી વિશાળ ચળકતી આંખો, મોઢું કપાળ ને લંબગોળ તેજસ્વી ને લાંબી કાળી દાઢી વાળો ચહેરો, સામાને આંજ નાખે એવો હતો. તે દરરોજ ઘોડા ઉપર બેસી શિકારે જતો; ને લાગ આવે જનાવરો સાથે, કોઇ કોઇ વાર તેવાજ મોગલોનો પણ શિકાર કરતો. તેનો દીકરો તેજકરણ પણ આ વખતે સોળ સત્તર વરસનો હતો ને તે પણ એના બાપની સાથે કોઇ કોઇ વાર શિકારે જતો; તેથી તે પણ તલવાર, ભાલો અને બરછીનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો હતો. એનો દેખાવ પણ એના બાપના જેવોજ હતો. એના મોં ઉપર મૂછ હજી હમણાંજ ફૂટવા માંડી હતી; પણ જો એના બાપ જેટલી એને દાઢી મૂછ હોય તો દુર્ગાદાસને અને તેજકરણને ઝાળખી કાઢવા મુશ્કેલ પડે. દુર્ગાદાસનો ભાઈ જશકરણ પચીસ

અને ત્રીસની વચ્ચેનો દુર્ગાદાસ જેવોજ પણ લગાર ધઉંવણો હતો. ત્રણે જુવાન જાંચાઈમાં લગલગ સરખા હતા. જશકરણ બહાદુરીમાં, સાહસમાં કે શિકારમાં પોતાના મોટા ભાઈથી કાંઈ રીતે જિતરે એવો નહોતો. લડાઈમાં હથિયાર કેમ વાપરવાં, પરાક્રમ અને સાહસ કેવું કરવું, એ તે દુર્ગાદાસ પાસેથી શીખ્યો હતો. એનો બાપ એને નાનો મૂકી મરણ પામ્યાથી તે તેના મોટાભાઈના હાથ નીચેજ કેળવાયો હતો; તેથી તેનામાં દુર્ગાદાસના સઘળા ગુણો આવ્યા હતા. દુર્ગાદાસ અને જશકરણ બન્ને મળતા ગુણુના, સરખા વિચારના તેમજ સરખા પરાક્રમના હતા; પણ નાનોભાઈ હમેશાં મોટાભાઈની આજ્ઞામાં રહી તેના હુકમ પ્રમાણેજ ચાલતો. કોઈ વાર તેની આજ્ઞા ઉઘાપતો નહિ ને તેના પૂછ્યા વગર વચમાં ડહાપણુ કરતો નહિ; તથાપિ ન્યાં સ્વતંત્રપણે વિચાર જણાવવાનો હોય ત્યાં પોતાના ભાઈનાથી વિરુદ્ધ વિચાર હોય તોપણુ તે બતાવતા શરમાય કે અચકાય એવો નહોતો; પણ એવું બનતુંજ નહિ. મોટી બાબતોમાં તેમના વિચાર ક્વચિત્જ જુદા પડતા. દુર્ગાદાસ ને જશકરણ એ રામ-લક્ષ્મણનો જોટો હતો એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી.

મોગલરાજ્યની વિરુદ્ધ લાગણીવાળા જે જે મારુ સરદારો હતા, તે બધાના ધરની ઝડતી લેવાનો બાદશાહે પોતાના સૂબાને હુકમ કર્યો; તેથી એક પછી એક ચાંપાવત, કુંપાવત, ઉઢાવત, જોધાવત, ભોજરાજ, મેડતિયા વગેરેના ધરની તપાસ કરવા માંડી. ગામેગામ ને ઘેરેઘેર મુસલમાન સિપાઈઓના ઓચિંતા પહેરા મૂકી દીધા, કે જેથી કોઈ કાંઈ છુપાવી કે ચોરી શકે નહિ. તપાસગીરોએ ધરમાંથી છૂપા કાગળો ને મહારાજના ખજાનાનો માલ ખોળવા માંડ્યો. મહારાજ-એ આપેલી બક્ષિસો રાજ્યની છે, એમ ગણી તે જમ કરવા માંડી; તેમાં કેટલીક તો તેમની પોતાની પણ તણાઈ જવા લાગી. કેટલાક

અણુધડ મુસલમાનો રજપૂતોના જનાનાની તપાસ કરવા પણ હું સા-
તુંસી કરવા લાગ્યા. મારુ સરદારોને માંહોમાંહે મળતા, કાગળપત્ર
લખતા કે મસલત કરતા અટકાવવા માંડ્યા. તેમના ઉપર પૂર્ણ
ચોકસી રાખવા માંડી. આમ કરવામાં રજપૂતો ને મુસલમાનો મારા-
મારી પર આવી જતા. કલ્યાણગઢ એકાંતમાં હોવાથી મુસલમાનોની
તપાસમાં આવતું પ્રથમ બચી ગયું; તોપણ મુસલમાન સિપાઇઓ
રજપૂતો ઉપર પૂરતી ચોકસી કરવા લાગ્યા. એ દેખરેખમાંથી છટકીને
વેશ બદલીને પણ દુર્ગાદાસના વિશ્વાસુઓ તેને છૂપી રીતે રજેરજ
વાતની આતમી પહોંચાડતા હતા. તેથી મુસલમાનોએ આજે કયું
ગામ ને કાસે કયું ગામ તપાસ્યું ને હવે કયું તપાસવાના છે, તે
સઘળું દુર્ગાદાસના જાણવામાં આવતું.

મારુ સરદારોએ ઔરંગઝેબને હવાસે મારવાડનું રાજ્ય જવા દીધું
તેથી તથા બાદશાહે તેમના ઘરની ઝડતી લેવાનો હુકમ કર્યો તે હુકમ-
નો સહેલાઇથી અમલ થવા દીધો, અને નરમાશથી તેના હુકમને
તાળે થયા એ જોઇ દુર્ગાદાસને માફું લાગ્યું. મારુ સરદારોને આવા
બાયલા ને રાજ્યભક્તિહીન કે સ્વદેશલાગણીહીન થયેલા જોઈ તે બહુ
દિલગીર થયો. જે મારવાડીઓ જશવંતસિંગની સરદારી નીચે મુસલ-
માનો સામે માળવાનાં મેદાનોમાં, ગંગાના કાંઠા ઉપર, મારવાડના
રણમાં કે કાબૂલના પહાડોમાં સિંહની પેઠે તૂટી પડતા, જેઓ લખતું
નામ પણ જાણતા નહિ કે પીઠ બતાવવાનું સ્વપ્નમાં પણ વિચારતા
નહિ, જેઓ તોપો સામે તલવારો વડે ખેડવામાં ડગતા કે ડરતા
નહિ, તે મારવાડીઓને પોતાના મહારાજના મરણ પછી આવા છેક
નાહિંમત થઈ ગયેલા જોઇ દુર્ગાદાસને ડાળજે કારી જખમ લાગ્યો.
જે મારુ સરદારોએ દિલ્હીથી પોતાના બાળરાજાને બાદશાહના ડરથી
છુપાવી આગ્રામાં મોકલ્યા પછી તેની જગ્યાએ ઓડેલા બાળકને

અચાવવાને કેસરિયાં કરી નાગી તલવારે મરણને હાથમાં લઇ ઝંપલાવ્યું હતું, તેમાં અચેલા મારુ સરદારો ને તેમના વંશજો આટલા થોડા સમયમાં આવા કાયર થઇ ગયા, એ જોઇ તેનું કાળજીું કોરાઇ ગયું. તેમના આયલાપણા માટે તેને ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો અને તે જેમ જેમ મારુ સરદારો નાહિંમત થયાનાં સમાચાર સાંભળતો ગયો, તેમ તેમ તેને વધારે વધારે જીરસો ઉત્પન્ન થતો ગયો; તેમજ એ સરદારોના આયલાપણા માટે તિરસ્કાર ઊપજતો ગયો; અને એ બહાદુર વીર પોતાના દેશના દુશ્મનોને મારી કાઢી મારુદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો સારો લાગ આવવાની રાહ જોતો બેઠો—મારવાડની સ્વતંત્ર ભૂમિને મુસલમાનોના જીલમ સહન કરતી, દુર્ગાદાસ બળતી છાતીએ જોતો બેઠો.

પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવાને પોતાના બાહુબળનો ઉપયોગ કરવાનો હમણું યોગ ન હોવાથી તે પોતાનો વખત શિકારમાં, ભાટચારણોથી પૃથુરાજ રાસા જેવા રાસા ને પહેલાં થઇ ગયેલા પોતાના વીર રજપૂતોની વાતો તથા મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળવામાં ગાળવા લાગ્યો. કોઇ પ્રસંગે કુટુંબ સાથે વાતચીત કરવામાં, મસલત કરવામાં કે પોતાના વિશ્વાસુઓએ આણેલા સમાચાર સાંભળવામાં પણ તે રોકાતો. કલ્યાણગઢના એકાંતવાસથી તે શાંતિમાં રહેતો હતો, તોપણ એનાં માણસો બહારના બનાવો કહેતાં તેથી તથા મુસલમાનોના જીલમથી નાસીને જેઓ એની પાસે શરણ મેળવી આવતા તેમની વાતો સાંભળવાથી તેનું લોહી ઝીકળતું. દુર્ગાદાસ સગારનેહી વગરનાં રોનેહી થઇ પડ્યો. તેનું ઘર નિરાધારનું આશ્રયસ્થાન થયું. તે એવા નાસી આવેલા આશ્રિતોને ખોરાકીપોશાકી આપતો ને દુઃખીઓની બરદાસ્ત લેતો. તેના કુટુંબનાં માણસો પણ એવા માણસોની બરદાસ્ત લેવામાં કાંઇ તેનાથી બિતરતાં નહોતાં.

૩-સોનિંગજી ચાંપાવત ને દુર્ગાદાસ

સોરઠો

ઔરંગ ઘોર અંધાર, જોત મિટે રાગ જશો;
તું દુરગા તીલુવાર, અંધા લકડી આશોત.

મતલબ-ઔરંગઝેબ૨પી ઘોર અંધારી રાત્રિમાં જશવંતસિંગજી મહારાજ૨પી દીવો હતો તે પણ ગુલ થયો; પણ તે વખતે આશકરણના પુત્ર દુર્ગાદાસ ! તું આંધળાની લાકડી થયો.

એક દિવસે દુર્ગાદાસ પોતાનાં સગારનેહીઓની સાથે બેસીને મહાભારતની કથા સાંભળે છે, એટલામાં દરવાને આવીને ખબર આપી કે આહિવાવાળા મહારાજ ચાંપાવત પધારે છે. આ સાંભળી દુર્ગાદાસ ઊઠીને ચાંપાવતને સામો લેવા ગયો. બંને દોરતદારો મળ્યા ને એકાંતમાં બેઠા. એક કલાક સુધી વાતચીત કર્યા પછી દુર્ગાદાસે પોતાનો ઘોડો ને ચાર સવારોને અને બે ખાસગીરોને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતાની મા, લાઇને દીકરાને કહ્યું કે, “હું આજેજ અંદ્રોદય સુધીમાં પાછો આવીશ. મારે મહારાજ ચાંપાવત સાથે થોડું કામ છે, માટે ત્યાં જઇ વાળુ કરતાં પહેલાં પાછો આવીશ.” પછી પોતાના લાઇને સંભાળ રાખવાનું સોંપી દુર્ગાદાસ ચાંપાવત સાથે ચાલ્યો.

સંધ્યાકાળ થઈ, રાત્રી પડી, વાળુ વખત વીતી ગયો તોપણ દુર્ગા-

દાસ પાછો આવ્યો નહિ. તેની માતા, પુત્ર અને ભાઈ, સગાં ને રનેલી સૌ કોઈ તેની વાટ જોવા લાગ્યાં. સઘળાં અગાસીએ ચઢીને દુર્ગાદાસને આવવાનો રસ્તો જોતાં બેઠાં. સૌની આંખમાંથી નિદ્રા પણ જતી રહી. ચંદ્રમા પ્રકાશ્યો, આખા રસ્તા ઉપર રૂપેરી ચાંદર પથરાઈ ગઈ; પણ મેદાનમાં પથરાયેલી શાંતિનો ભંગ કરનાર દુર્ગાદાસના ઘોડાની પડઘી વાગતી સંભળાઈ નહિ.

આજ સુધી સોનિંગજી ચાંપાવતે દુર્ગાદાસને ત્યાં આવી તેની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડી નહોતી, પણ તે કાખૂલથી પાછા આવ્યા પછી આ વખતે પ્રથમજ આવ્યો હતો. તેણે આવીને દુર્ગાદાસને કહ્યું કે, “મારે આપની સાથે ખાનગી વાત કરવાની છે, જે મારે ગામ ગયા વગર ખીજે કોઈ ઠેકાણે કરાય તેમ નથી; માટે ત્યાં પધારશો તો ઉપકાર થશે.” આવી નજીવી માગણીની ના પાડવી એ દુર્ગાદાસને ઠીક લાગ્યું નહિ; તેથી તે તેની સાથે ગયો. આઊવાગઢ આવી પહોંચતાં ચાંપાવતે માણસોને ચૂપકીથી ચાલવાની સંજ્ઞા કરી ને સઘળા ગઢમાં પેદા, તો એ ગઢ મુસલમાનોએ ઘેરી લીધેલો જણાયો. મુસલમાન સિપાઈઓથી ગઢ ભરાયેલો જોઈ અંદર જવાને દુર્ગાદાસ લગાર થઈયો. તેને દગો ભાર્યો; પણ ચાંપાવતે તરતજ દુર્ગાદાસનો હાથ પકડીને તેના કાનમાં કહ્યું કે, “તમારા દેશની ખાતર ચાલો.” દેશને માટે જીવ આપવાને દુર્ગાદાસ પાછું જીએ એવો નહિ હતો, તેથી એ શબ્દ-મંત્રથી તે અંદર દોરાયો, અને તેનાં માણસો પણ અંદર પેદાં.

ચાંપાવત તેને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો, તે વખતે સૂર્યોસ્ત થતો હતો. કલ્યાણગઢ દૂર હોવાથી હવે મધ્યરાત્રિ પહેલાં પોતાને ઘેર કેમ પહોંચાશે તથા ત્યાંસુધી તેનાં માજી આતુરતાથી રાહ જોશે એ વિચારમાં દુર્ગાદાસ ચાંપાવતને શું કહેવાતું છે તે સાંભળવાની રાહ જોવા લાગ્યો. ઓરડામાં પેદા પછી ચાંપાવતે ખારણાં બંધ

ક્યાં ને લયથી આસપાસ જોવા લાગ્યો ને ધીરેથી દુર્ગાદાસની નજીક આવી ધામે સાદે બોલ્યો કે, “તમે ગીતાજીના સોગન ખાઓ કે હું આ ઠેકાણે જો તમને કહું તે વાત બીજાને કહેશો નહિ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “આવા દગાદાસાદના વખતમાં અળણી વાત માટે હું મારા અંતઃકરણને બાંધી શકતો નથી. જો તમને એક રાઠોડ ને તમારા દોસ્તના વચનનો ભરોસો હોય તો કહે; ને જો એ વ્યાજબી હશે તો મારું વચન એજ બસ છે.” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “ત્યારે તમે સોગન તો નહિજ ખાઓ કેમ ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ના.” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “ત્યારે તો હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી.” દુર્ગાદાસે ઊભા થઈ જઈને કહ્યું કે, “ત્યારે હું જવાની રમ્મ લઉં છું.” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “ઊભા રહો મારા દોસ્ત ! મેં આટલી વાર તમારા ઉપર અણુવિશ્વાસ આણ્યો એ ભૂલ કરી. મને માફ કરજો. આવા દગાના સમયમાં તમે સોગન ખાવાને આટલા અચકાઓ એ કુદરતી છે. તેમ મારા કામથી તમને માલૂમ પડશે કે મારે પણ ઉતાવળ કરવાનું કામ નહોતું. આવા વખતમાં સારા સારા માણસ પણ દગાખોર નીવડે છે; તથાપિ તમારા જેવા નિષ્કલંક પ્રમાણિક નરનો શબ્દજ બસ છે. હવે હું તમારા બોલ ઉપર ભરોસો રાખું છું. જરા થોભો હું આ આવ્યો.”

ચાંપાવત એક ઘૂપું બારણું ઉઘાડી અંદર ગયો; ને થોડા વખતમાં લોઢાની એક નાની પેટી લઈ પાછો આવ્યો. તે દુર્ગાદાસની નજીક મૂકી પોતે પ્રથમ વાસેલું બારણું બરાબર વાસેલું છે કે નહિ તે ફરી જોઈ આવ્યો. ચાંપાવતને આટલી બધી ચોકસી રાખતો જોઈ દુર્ગાદાસ અજબ થયો; ને એ શું કહે છે તે સાંભળવાની બહુ આતુર-તાથી રાહ જોવા લાગ્યો. સોનિંગજી પાછો આવી પેટી પાસે બેઠો અને પેટી ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યો: “બહાદુર દુર્ગાદાસ ! ન્યારે આપણે કાબૂલમાં હતા અને ન્યારે મહારાજ જશવંતસિંગ પોતાના

પાટવીપુત્રના દગાથી થયેલા મોતથી તથા ખીજા ખંને નાના પુત્રો મરણ પામ્યાથી શોકાતુર થયા ને ઉદાસીનતામાં રાતદિવસ ગાળવા લાગ્યા, તે વખતે તેમને જણાયું કે આદશાહે પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વેર લીધું છે ને છેવટે તે મારવાડનું રાજ્ય ખાલસા કરીને પૂરું કરશે. હવે આદશાર ઉપર કોઇ વેર લેનાર રહ્યું નથી, તેથી મારવાડની ભૂમિ ઉપર કોઇ મારુવંશ રાજ્ય કરે એવી આશા પણ રહેતી નથી. એવા એવા વિચારમાં તેમનું શરીર ધસાઇ ગયું ને અશક્ત થઇ ખાટલાવશ થયા, ત્યારે તેમણે મને એકાંતમાં બોલાવ્યો ને આ પેટી સોંપીને કહ્યું કે, ' મારુદેશ સ્વતંત્ર થાય નહિ ને મારુનો સ્વતંત્ર રાજા જાગે નહિ ત્યાંસુધી એ પેટી સાચવી રાખવી પણ ઉઘાડવી નહિ. જે મારી ગાદી સ્વતંત્ર કરે તેજ ઉઘાડે. તારાથી ન સચવાય—કાંઇ સંકટ આવી પડે તો જે યોગ્ય મારુવીર એને સાચવી શકે એવો હોય તેને એ પેટી સોંપજે. એજ મારી છેવટની આજ્ઞા છે. ' એમ કહી એ પેટી મને સોંપી. તે પછી સઘળા સરદારોને દરબારમાં એકઠા કરી, મહારાજાએ સર્વેને છેવટની આજ્ઞા કરી તે તો તમે જાણોજ છો. મહારાજાનો દેહ પડ્યા પછી હું મારવાડમાં આવ્યો. મેં આજ સુધી એ પેટીનું મહારાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રક્ષણ કર્યું છે; પણ હમણાં તો અહીંયાં આ દશા થઇ છે. શત્રુઓએ ગામેગામ, ગઢેગઢ ને ધરેધર જેવા માંડયાં છે. તમે જુઓ છો તેમ મારો ગઢ પણ ઘેરાયો છે. મને સવારમાં એક ફકીરે આવીને ચિઠ્ઠી આપી, તેમાં માત્ર ચારજ બોલ લખેલા હતા: ' નાગોરના ઈંદ્રસિંગની શિખવણીથી આઊવા ઘેરાશે માટે ચેતજો. ' અક્ષર ઉપરથી મેં જાણ્યું કે એ ચિઠ્ઠી લખનાર સુરજમલ કુંપાવત છે. ચિઠ્ઠી વાંચી કે આ પેટી તમને સોંપવાના ધરાદાથી હું પડે તમને બોલાવવા આવ્યો. તમારા વગર જીવસદે એને સાચવે એવો બીજો કોઇ મને ન જણાવાથી તમને બોલાવ્યા છે; માટે એ પેટી લો અને આપણા

મહારાજની મરતી વખતની આત્મા ધ્યાનમાં રાખજો. બાદશાહના ઘાતકી સરદારો ગામેગામ ને ગઢેગઢ ઘેરીને પડ્યા છે. તેમાં શમશેર ખાનના જીવમથી તો હદ વળી ગઈ છે. આ કિલ્લાની જડતી લેવાને એ પ'ડે આવવાનો છે અને એના આવતાં સુધી કાંઈ ધાલમેલ થાય નહિ એ માટે આ મુસલમાન સિપાઈઓની ચોકી મૂકી છે; માટે આવી સંકડામણના સમયમાં તમારા જેવો બહાદુર રોડોડ સરદાર ખીજો મને મળવાનો નથી અને કહ્યાણુગદના એકાંત સ્થળમાં તમારું કોઈ નામ પણ દેનાર નથી; માટે આ પેટી લો ને તેને સંભાળજો. ” એ પેટીની બંને બાજુએ કડીઓ જડેલી હોવાથી દુર્ગાદાસે તે પોતાની બગલમાં લટકાવી દીધી ને તે ઉપર ચોકાળ ઓઢ્યાથી પેટી અદશ્ય થઈ.

સોનિંગળ ચાંપાવતનું મન પ્રકુલિત થયું, તેના માથા પરનો બોજો કમી થવાથી તેનો અહેસો ખુશ જણાયો ને ચિંતા જતી રહી. તેણે એક ચાકરને બોલાવી દુર્ગાદાસનાં માણસોને તૈયાર થવાને કહાવ્યું. દુર્ગાદાસે જ્યારે ચાંપાવત પાસે જવાની રજા માગી ત્યારે તેણે ફરીને કહ્યું કે, “ પેલી પેટીનું જીવની પેટે જતન કરજો અને એ ઉઘાડવાની મના છે તે યાદ રાખજો. ” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ એ વાતની ફિકર કરશો નહિ. જે કારણથી એ પેટી તમારે મને સોંપવી પડી છે, એવો સમય આવ્યેથી મારે બીજી સલામત જગાએ એ પેટી જ્યાંસુધી સોંપવી પડશે નહિ ત્યાંસુધી તેનું ઉપલું પડ પણ મારા સિવાય બીજું કોઈ જોવા પામશે નહિ. ” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “ તે પેટી બીજને સોંપવી પડે ત્યારે મારા કે તમારા જેવી સંભાળ લેનારને સોંપવાની કાળજી રાખજો; કેમકે એમાં શું હશે એ કોને માલૂમ છે ? કદાચ એમાં એવું હશે કે જે જોવાથી આપણી પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પડતાં દુઃખોમાં વધારો પણ થાય. ”

“ એમાં ગમે તે હશે તેની સાથે આપણે નિશ્ચિત નથી. જે જોવાની મના કરેલી છે, તે જોવામાં પાપજ છે; પણ પેટીના વજન ઉપરથી

મને લાગે છે કે એમાં કંઈ ઝવેરાત હશે. આપણા મહારાજાએ મરતી વખતે ધાર્યું હશે કે મારુદેશને મુસલમાનોના પંજામાંથી ને દુઃખ-માંથી જે છોડાવશે, તેની મહેનતનો ખદલો એ ખજાનો આપી વાળવો.” ચાંપાવતે કહ્યું કે, “મને એ વિચાર આવ્યો નહોતો. વખતે તેમ પણ હોય. એમાં જે છે તેના આપણે જવાબદાર છીએ; માટે ચાલો, એ વિષે જરા વિચાર કરીએ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “એ વિચાર દરવાનું કામ આપણું નથી. એમાં શું છે તે જાણવાની આપણે જરૂર નથી. એમાં જે છે તે આપણે જોયા વગર સાચવવું, એ આપણી ફરજ છે; અને એ ફરજ હવે તમે મારે માથે નાખી છે, માટે હું વચન આપું છું કે તે હું અદા કરીશ. રામ ! રામ !”

ચાંપાવતે કહ્યું કે, “અરે એટલી ઉતાવળ શી છે ? જરા વાર તો થોભો.” દુર્ગાદાસે ચાલતાં ચાલતાં જ કહ્યું કે, “હવે મને મોડું થાય છે. ચંદ્રમા ઊગતાં પહેલાં ઘેર પહોંચવાનું મેં વચન આપેલું છે. આપને જો કાંઈ વિશેષ ફરમાવવું હોય તો કાલે મારે ઘેર પધારજો. હું ત્યાં મળીશ. મારું ઘર તે આપનું જ છે.” એમ બોલતો તે ઘોડેસવાર થયો તે વખતે ટેટલાક મુસલમાન સિપાઈઓ ગદમાં અહીંતહીં ભટકતા દુર્ગાદાસ તરફ જોતા હતા. જ્યારે દુર્ગાદાસે પેંગડામાં પગ ધાલ્યો ત્યારે તલવાર હાથમાં પકડી કે જેથી બગલમાં પેટી રહેવાની જગા થાય. ચાંપાવતને દહેશત હતી કે રખેને પેટી જણાઈ જાય; તેથી તેણે કહ્યું કે, “તલવાર છૂટી રાખી છે તેથી વહેમ તો નહિ જાય ?” એ વહેમથી જે છુપાવવા જતો હતો તે ખુલ્લું થયું. ચાંપાવતે દુર્ગાદાસના ચોક્ષાળનો એક છેડો ખેંચીને તલવારની ચમકતી મૂઠ ઉપર ઢાંક્યો પણ તેથી પેટી ખુલ્લી થઈ; ને તે આસપાસ ઊભેલાના જોવામાં આવી. દુર્ગાદાસ તેની કાંઈ પણ દરકાર કર્યા વગર સવાર થયો ને પોતાનાં માણસોને ચલાવવાનો હુકમ આપી પોતે રામરામ કરી રજા લીધી. જતાં જતાં મુસલમાન

સિપાઈઓમાંથી તેની પાછળ થવાનો કાંઈક અવાજ દુર્ગાદાસના સરવા કાને આવ્યો; તેથી પકડાઈ જવાની દહેશતે સીધો રસ્તો છોડી આડક્ટે રસ્તે ચાલ્યો ને થોડા વખતમાં તે કંટાળિયાની હદમાં આવી પહોંચ્યો.

દુર્ગાદાસ આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં અંધારી ધોર રાત્રિ હતી. રાત્રે આકાશમાં તારાના ચાંદરણા વગર લગાર પણ ઉજેશ નહોતો. એ સમયે આંપાવત સાથે થયેલી વાત ઉપર વિચાર કરતો દુર્ગાદાસ રસ્તો કાપતો ચાલ્યો. તેના મનમાં તરંગો આવવા લાગ્યા કે મારદેશને છોડાવનાર કયો વીર પુરુષ જાગશે; ને આ માર્મિક પેટીનો ભેદ ખુલ્લો કરશે ? અલખત, મહારાજનો કુંવર અજિતસિંગ મોટો થશે તો એજ માત્ર આ પેટીનો કબજો લઈ શકશે. એના વગર આ દેશનું દુઃખ ટાળનાર ખીજો કાંઈ મારીનો પુત્ર હોય એવું હાલનો સમય જોતાં કાંઈ જણાતું નથી. એવા એવા વિચારમાં તે કંટાળિયા સુધી આવી પહોંચ્યો. પૂર્વ તરફ દૂર આકાશમાં ચંદ્રમાનાં શીતળ કિરણો પ્રકાશવા લાગ્યાં. ધીરે ધીરે શાંત રાત્રિમાં મેદાન રૂપેરી ચાદરથી પથરાઈ ગયું. આ વખતે એણે એનાં વૃદ્ધ માથું ધેર પાછા આવી પહોંચવાને કહ્યું હતું. પોતાનાં વૃદ્ધ માથું, પુત્ર અને ભાઈ કેવી આતુરતાથી પોતાની રાહ જોતાં હશે એ વાતનો હવે એના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યો. જેમ જેમ ઘર નજીક આવતું હતું તેમ તેમ તે ધેર પહોંચવાની ઊલટમાં ઘોડાને જલદી ચલાવતો હતો; પણ હજી ઘર તો દૂર હતું. પાંચ માઇલ રસ્તો કાપવાનો બાકી હતો; તેથી તે ચંદ્રમાના અજવાળામાં ઘોડો ખેલાવતો કંટાળિયા વચ્ચે થઈને ચાલ્યો.

થોડે દૂર ચાલ્યો કે ‘ મદદ મદદ ’ એવો અવાજ એને કાને પડ્યો; તેથી તેણે ઘોડાની લગામ ખેંચી. હથિયારનો ખખડાટ સાંભળ્યાથી એ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો તે એણે જાણ્યું કે તરતજ ઘોડાને એડી મારી આવેલા અવાજ તરફ તત્તવાર ખેંચીને ચાલ્યો. તેને

જોઈ તેના સવારો પણ સાવધ થઈ પોતાના સરદારની પાછળ ચાલ્યા.

થોડે દૂર આવ્યા કે એ રજપૂતો ઉપર મુસલમાનોની એક નાની ટોળી જુસ્સાબંધ હુમલો કરતી જણાઈ. બંને રાઠોડો એક બીંતને ટેકાવી પોતાના ઉપર હુમલો કરનારને પોતાની તલવારો વડે દૂર રાખતા હતા. એ ઉપર બાવીશ જણ તૂટી પડેલા જોઈ દુર્ગાદાસ તેમની વહારે ધાયો. તેનાં માણસોએ પણ તેનો દાખલો લીધો. દુર્ગાદાસની ને તેનાં માણસોની તલવારો હુમલો કરનારાઓનાં ઘડ-માથું જુદાં કરવા માંડેલાં જોઈ તથા પોતાને વખતસર સહાય આવી મળેલી જોઈ પેલા બંનેને હિંમત આવી. તેમાંનો એક જરા પુખ્ત ઉંમરનો હતો, તે પોતાના દુશ્મનો ઉપર કૂદી પડ્યો; પણ એવામાં તેના ઉપર પાછળથી એવો ઝટકો આવ્યો કે તરતજ તે જમીન ઉપર પડ્યો. દુર્ગાદાસ ને તેનાં માણસો ત્યાં દોડી ગયાં ને પેલા ધાયલને પોતાના માણસોને સોંપ્યો; ને તેને રસ્તો કાપી ઘેર લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. દુર્ગાદાસ અને બીજા ત્રણ જણ ત્યાં રહ્યા. એટલામાં બીજો રાઠોડ દુશ્મનના ધાથી મરણ પામ્યો. એ મારનારને દુર્ગાદાસે તેજ ક્ષણે એકજ ઝટકાથી ભોંયસૂંધતો કર્યો; એટલે દુશ્મનોએ ખૂબ પાડી કે, “ ખૂન, ખૂન, જોરાવરખાન મરાયો.” જોરાવરખાન મરાયાનું સાંભળ્યું કે આસપાસથી મુસલમાન સિપાઈઓ ધસી આવ્યા. દુર્ગાદાસ પણ સગળ્યો કે જોરાવરખાન મરાયાથી આ ટેકાણે ઘણાં માણસો મળશે ને એકનો ઉપાય બે, તેમ આપણું કાંઈ ચાલવાનું નથી; માટે “ સમય વરતે સાવધાન ” એવું વિચારી દુર્ગાદાસ ને તેનાં માણસો મુસલમાનો એકઠા થાય તે પહેલાં તો ચાલી નીકળ્યા ને સલામત ઘેર આવી પહોંચ્યા.

૪-દુર્ગાદાસ ઉપર આફત

દુહા.

આફત પર આફત પડી, ડગ્યો ન દુર્ગાદાસ;
સુવર્ણ તાવી ટીપતાં, પ્રકટે પૂર્ણ પ્રકાશ.

દુર્ગાદાસ ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે જોને મરતો ઉગાર્યો હતો તે ધાયલ રાઠોડ એક દોલિયા ઉપર પડેલો હતો. દુર્ગાદાસનો પુત્ર, બાધ ને ચાકર તેની પાટાપાટી કરતા હતા. ઘરડાં માણ દુર્ગાદાસની રાહ જોઈ તેને કુશળક્ષેમ આવતો જોવાને ટમટમી રહ્યાં હતાં. તેણે દુર્ગાદાસને પૂછ્યું કે, “ખેટા! આટલું બધું કેમ મોડું થયું? આ ધાયલ આદમી કોણ છે અને તમને રસ્તામાં શી અડચણ પડી? (માથા ઉપર હાથ ફેરવીને) હાય! હાય! આ માથામાંથી લોહી શાનું નીકળે છે?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “કાંઈ નહિ. માણ! ફિકર જેવું કાંઈ નથી, ગભરાશો નહિ. આ ભલા માણસને કેમ છે?” પેલા ધાયલ માણસે કહ્યું કે, “હું ધારું છું કે મારે જીવ બચાવનાર તો સલામત છે!” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “કાંઈ ફિકર જેવું નથી. તમને કેમ છે? એ તો તે વખતે લદાઇમાં લગાર તલવારનો ઘસરકો થયો છે; પણ જો માથે ટોપ ન હોત તો હું કામ આવી જાત. હવે માત્ર પાટો બાંધ્યાથીજ સારું થઇ જશે.” એટલામાં તો ઘરડાં માણએ મલમલનો એક કંકડો ચીરીને પાટો બાંધી દીધો એટલે

લોહી વહેતું બંધ પડ્યું.

“બહાદુર દુર્ગાદાસ ! તમે જેનો જીવ બચાવ્યો તે હું માંડાનો મહાસિંગ ચાંપાવત છું. મોંઢાદી બાંધેલાં હોવાથી હું કદાચ ઓળખાયો નહિ હોઉં; પણ હવે તો મને ઓળખ્યો હશે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ત્યારે તો મારા હાથને પણ ધન્ય છે કે મારદેશના એક શરા ને ઉપયોગી પુત્રનું રક્ષણ કર્યું.”

મહાસિંગે કહ્યું કે, “આજની રાતથી મુસલમાનોને પણ ખાત્રી થઇ હશે કે મારદેશ બાપલો બની ગયો નથી; તેમાં એવા પણ વીર પુરુષ હજી છે કે જે જીલમની સામા થવામાં ને દગાખોરને શિક્ષા કરવામાં ડરે એવા નથી.” એ સાંભળી વૃદ્ધ માજીએ કહ્યું કે, “ત્યારે શું મારા પુત્રને માટે દગો કરવામાં આવ્યો હતો ?”

મહાસિંગે કહ્યું કે, “નહિ. દુર્ગાદાસ સામે કે કોઈ પણ વીર રાઠોડની સામે નહિ. આપણા દેશ ઉપર થતો જીલમ આપણે જોઈએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે મુસલમાનોએ દગાથીજ આપણો દેશ કબજે કર્યો છે અને આજે રાત્રે જીલમ ને દગો મારા પોતાના ઘર ઉપરજ અજમાવવા તેમણે વિચાર કર્યો હતો. કંટાળિયાના મુસલમાન લશ્કરમાંથી કેટલુંક લશ્કર મારુ કુટુંબ માંડામાં રહે છે ત્યાં મોકલ્યું. એવા ધરાદાથી કે ત્યાં કોઈ દસ્તાવેજો હોય તો પકડાય; કેમકે અમે બાદશાહની વિરુદ્ધ છીએ તે તેઓ જાણે છે. એ લશ્કર મેં ગામમાંજ પેસવા દીધું નહિ. તેથી તેઓ બીજે દિવસે વધારે માણસ લઇ આવી હુમલો કરીને અમારું ગામ જીતી લેવાના સોગન ખાઇને પાછા ગયા; પણ તે વાતની સ્મર્યાઈની ખાત્રી તથા આ પ્રમાણે વગર કારણે જીલમ ન કરવાનું ત્યાંના મુખ્ય અધિકારીને કહેવાને હું જાતે તેમની પાછળ ગયો.

“કંટાળિયાના સરદાર સમશેરખાને હું મળ્યો. તેણે મારી જડતી લેવાને માણસો મોકલ્યાનું કબૂલ કર્યું; પણ મારવાડમાં મારી સત્તા ફેટલી છે, તેથી કદાચ ડરીને કહ્યું કે હવે માંડાની ઝડતી લેવામાં આવશે નહિ. પછી અંધારૂં થવાથી મેં રંગ લીધી અને મારાં માણસો ઊભાં હતાં તે તરફ જતો હતો એટલામાં એક જુવાન મારી પાસે આવ્યો. જે માણસોને મેં માંડાથી પાછા કાઢ્યા હતા, તેમનો સરદાર એજ હતો; તેથી મેં એને ઝાળખ્યો. સમશેરખાને કહ્યું હતું કે એ એનો ભત્રીજો જોરાવરખાં છે. તેણે મને કહ્યું કે મારા કાકા તમને એક અગત્યની વાત કરવી બૂલી ગયા છે, તે કરવા પાછા બોલાવે છે. તેથી હું તેની સાથે પાછો વળ્યો; પણ જે જગ્યાએ હું સમશેરખાને મળ્યો હતો તે ઝોરડામાં લઈ જવાને બદલે એણે અંધારે રસ્તે થઈને એક ખીજ નાના ઝોરડામાં મને ખેસાડ્યો ને કહ્યું કે મારા કાકા હમણાં આવશે. એમ કહી તે પાછો વળ્યો ને આરણા બહાર નીકળી હું કાંઈ બોલું તે પહેલાં તો સાંકળ વાસી દીધી.

“મને લાગ્યું કે હવે હું કેદ પકડાયો. હવે મારા કૃત્યની શી વલે થશે તેનો વિચાર આવ્યાથી મને ભય ઉત્પન્ન થયો. મારાથી જેટલું થાય તેટલું બળ આરણાં ઉઘાડવાને કે ભાંગવાને કર્યું; પણ વ્યર્થ. તેથી નિરાશ થઈ વ્યગ્ર ચિત્તથી હું ત્યાં બેસી રહ્યો; એટલામાં બે માણસો આરણાં ઉઘાડી હાથમાં બેડીઓ લઈ આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે, ‘હવે તમે બાદશાહના કેદી છો,’ એમ કહી તેઓ મને પકડવા આવ્યા પણ તેની દરકાર કર્યા વગર મારી તલવારથી તેમાંના એકને ધાયલ કરીને ખીજને ધક્કો મારી જમીન પર પટકા હું બહાર નીકળી આવ્યો અને જેમ તેમ કરીને સમશેરખાના ઉતારાની પછીતે નીકળ્યો. રસ્તામાં મારો ચાકર શુભાન મળ્યો. મેં તેને ઉતાવળમાં તેની તલવાર ખેંચી મારી સાથે આવવાનું કહ્યું. તેણે કહ્યું કે હું લગાર આગળ આવ્યો.

હું ને આપણાં બીજા માણસો આપને વાર થવાથી આશ્ચર્ય પામતા રાહ જોઈ ત્યાં મકાનમાં જ ઊભા છે.

“ સપડાયેલો હું ધૂધ્યાથી ખુશી થતો તથા સમશેરખાંને કરેલા દગાનું પરિણામ લયંકર આવશે તેના ડરમાં, મારા કુટુંબના રક્ષણાર્થે પગપાદા જલદીથી જવાનો નિશ્ચય કરી ઉતાવળો ઉતાવળો જતો હતો એટલામાં મને હથિયારબંધ માણસોએ આવીને ઘેરી લીધો. ચંદ્રમાના પ્રકાશથી મેં તેમને ઓળખ્યા કે જોરાવરખાન પોતાના માણસોને લઈ આવ્યો છે.

“ જોરાવરખાંએ મારા માથા ઉપર તલવારનો એક ઝટકો માર્યો અને ખુશાલીમાં ખૂમ પાડી. વળી તેણે તેના સિપાઇઓને કહ્યું કે હવે ચાલો માંડા લૂંટીએ. મહાસિંગ મૂઓ કે લાલબા તમારા હાથમાં નક્કી આવી સમજજો. એક ક્ષણવારમાં તો દરેક જણ પોતપોતાની તલવાર ખેંચી મારા ઉપર ધસી આવ્યા ને મને કેટલીક જગાએ ઘાયલ કર્યો; પણ મારી વહાલી પુત્રીના રક્ષણનો વિચાર આવતાં મારા હાથમાં એટલું બધું તો બળ આવ્યું કે મારા ચાકરની ખૂમથી તમે મારી વહારે આવ્યા ત્યાંસુધી મેં મારું રક્ષણ કર્યું. હું હમણાં અહીં સહીસલામત છું, પણ મારા દગાખોર દુશ્મનોએ અત્યાર સુધીમાં માંડે જઈ શોએ કેર વર્તાવ્યો હશે ! ઘરનાં થોડાં માણસો સિવાય તેમનું રક્ષણ કરનારજ કોઈ નથી. મારાં થોડાં માણસો તો કંટાળિયે મારી સાથે આવેલાં તે ત્યાં માર્યાં ગયાં હશે કે કેદ પકડાયાં હશે. ઘર આગળ મારી પુત્રી ને તેની મા નિરાધાર છે. મારો ભત્રીજો બાળક છે અને લડાઇના કામથી અજાણ્યો છે. ” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ મહારાજ ! એ બાબતની કાંઈ ફિકર રાખશો નહિ. એ પાપી જોરાવરખાં તો મારી સમશેરનો સ્વાદ ચાખી ક્યારનોયે નરકમાં પહોંચી ગયો છે. તમને વિદાય કર્યા પછી જોરાવરખાંના મૃત્યુથી સિપાઇઓ ખૂમ પાડી ઊડ્યા

કે ‘ખૂન ! ખૂન ! જોરાવરખાન મરાયો !’ એમ કહી સઘળા મુસલમાન સિપાઇઓ મારા ઉપર ધસી આવ્યા; પણ તેમના પંજમાંથી હું છટકી આવ્યો છું; માટે તમારા ધર તરફની તમે હવે ફિકર રાખશો નહિ.”

એટલામાં એક દરવાન દોડતો આવ્યો ને કહ્યું કે, “મહારાજ ! નાસો, નાસો. તમારી પાછળ મુસલમાનો પડેલા છે; માટે નાસો.” એવામાં બહારથી મ્લેચ્છો ગઢીનો દરવાજો ઉઘાડવાની ખૂમો પાડવા લાગ્યા. ઢાલો સાથે અફળાતા લાલાના અવાજ સંભળાયા. ‘જોરાવરખાનના ખૂન સાટે દુર્ગાદાસનું માથું લદશું’ એવા પોકાર થઇ રહ્યા. એ સાંભળી પોતાના દીકરાનો પ્રાણ ઉગારવાને વૃદ્ધ માણ બોલ્યાં: “બેટા ! ક્યાંય સંતાઇ જ. સંતાયા વગર છૂટકો નથી. મ્લેચ્છો તો ધણા છે તેમાં તારે ઝંપલાવવામાં સાર નથી. એ ધણાની આગળ તારો કે તારા ભાઈનો શો આશરો ? માટે નાસ, સંતા.” દુર્ગાદાસે કહ્યું: “શું બોલ્યાં, મા ! શું આ વખત સંતાવાનો કે નાસવાનો છે ? તમને અને આ ધાયલ પરોણાને દુશ્મન આગળ મૂકીને મારે નાસવું જોઈએ ?” મહાસિંગે કહ્યું કે, “શું તમે જોતા નથી કે દુશ્મનો કેટલા છે ? તમે તેમની ખૂમો સાંભળો છો ને ? તેઓ ખૂન સાટે ખૂન માગે છે. જો તમને તમારા કુટુંબ ઉપર, તમારાં માણ ઉપર, મારા ઉપર કે આ ઘરનાં માણસો ઉપર પ્રેમ હોય તો એક ક્ષણની પણ વાર કર્યા વગર સંતાઓ. જુઓ, જુઓ, આ શું થયું ?”

એવામાં ખૂમેખૂમો પાડતી ને થરથરતી દાસીઓ ડાંધમાંથી ઝપ્પાને દુર્ગાદાસ પાસે દોડી આવીને બોલી: “મહારાજ ! હવે શું થશે ? મુસલમાનો દરવાજા આગળ આવ્યા છે ને હવે અમને મારી નાખશે.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું: “તમે શા માટે ગભરાઓ છો ? તેઓ મને બોલે છે. તમારા કોઈનું તે નામ દેનાર નથી, માટે તમે તમારે ડેકાણે

જમને સૂઝ જાઓ. ” આ પ્રમાણે ખાત્રી મળવાથી દાસીઓ પોતપોતા-
ને સ્થાને જતી રહી. તેમના ગયા પછી દુર્ગાદાસે મહાસિંગ તરફ ફરીને
કહ્યું કે, “ તમે કહો છો તે ખરું, પણ આવા તોફાનના વખતમાં આ
સઘળાંને છોડીને મારે સંતાવું જોઈએ ? ” એ સાંભળીને તેઓ સઘળાં
ખેલી જાણ્યાં કે, “ હા, હા, અમને મૂકીને તમે સંતાઓ. ”

એવામાં દુર્ગાદાસના ત્રણ માણસો દોડતા આવ્યા ને તેમણે કહ્યું કે,
“ અમારો ઉપાય નથી. બે મુસલમાન સિપાઈઓ કોટ ઉપર ચઢી આવ્યા;
તેમનો એક મરાયો ને એકને પાછો ધકેલી પાડ્યો, પણ તેઓ ધણા
છે. તેમને હવે આપણા માણસો ઝાઝીવાર રોકી શકશે નહિ; માટે
આપ તો જ્યાં સંતાવાય ત્યાં સંતાઓ. ”

એટલે ધરનો દાસ નાથુ ખેલ્યો કે, “ હા, મહારાજ ! ખરી વાત
છે. પાછળ વાડામાં એક હવડ ફૂંવો છે. માંહે પાણી નથી, માટે તેમાં
તમે સલામત રહી શકશો. ”

વૃદ્ધ માણસે કહ્યું કે, “ દીકરા ! જો તારો મારા પર પ્રેમ હોય
તો મારી ખાતર સંતા. તારી સ્ત્રી જે પિયર છે અને જે હજી સુવાવડ-
માંથી જાડી નથી, તેના ને તેના ધાવણા બાળકના રક્ષણાર્થે સંતા.
જીલમી ને નિર્દય મુસલમાનો તને દેખીને ગુસ્સામાં આ બધાના પ્રણ
લેશે; માટે તેમના પ્રેમની ખાતર પણ સંતા. ”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ માણ ! તમે આ શું બોલો છો ? તમેજ મને
આવી સંતાઈ જવાની બાયલી સલાહ આપો છો ? હું સંતાયો ને
મલેચ્છોએ તમારા ઉપર હાથ ઉગામ્યો તો તમે શું કરશો ? ”

માણસે કહ્યું : “ બેટા ! હું બાયલી સલાહ આપતી નથી; પણ
ડાંહી સલાહ આપું છું. રજપૂતોએ સમય વર્તીને ચાલવું. આંધળિયાં
કરીને દેખતી આંખે દૂધમાં પડવું નહિ. તેમ કરવાથીજ સઘળાંએ

ખતા ખાધા છે ને ખાય છે. ખેટા ! બહાદુરી ને દૃઢતા સાથે ડહાપણ અને વિવેક અવશ્યનાં છે. આ વખતે મુસલમાનો સંખ્યાબંધ છે. એટલા બધા સામા તમે ત્રણ જણા ચમને કપાઇ મરો તેથી કાંઇ આ દેશને ઉદ્ધાર થવાનો છે શું ? તેને બદલે તમે ત્રણ હાલ બચ્યા હશે. તો આગળ અનુકૂળ સમય આવ્યે દેશને કામમાં આવશે, માટે હમણાં તો સંતાઓ. અમારું તે લોકો નામ દેવાના નથી. મને પૂછશે તો મારે શો જવાબ દેવો, તે હું જાણું છું; માટે તમે તો સંતાઇજ નાઓ. તારી સાથે મહાસિંગ, તારો ભાઇ ને દીકરો—તમે ચારે જણા કૂવામાં ઊતરીને સંતાઓ. મને ડોશીને તેઓ શું કરવાના છે ? ”

દુર્ગાદાસે કહ્યું: “ ત્યારે માણ ! તમે પણ અમારી સાથે ચાલો. કૂવો મોટો છે એટલે બધાનો સમાસ થઇ શકશે; પણ સર્વથી પહેલા તો મહાસિંગ મહારાજને ઉતારો, કેમકે કળિયાતું મૂળ એઓ છે. તે જો હાથ આવ્યા તો એમને તો તરતજ નાશ કરશે. ”

મહાસિંગે એ વાત કબૂલ કરી. દરવાજા બહાર મ્હેઝો કોટ તોડી પાડવાની બૂમો પાડતા હતા, તેવામાં મહાસિંગ અને દુર્ગાદાસ વગેરે બાગમાં ગયા ને મહાસિંગને બહુ સંભાળથી પ્રથમ કૂવામાં ઉતાર્યા. તે પછી દુર્ગાદાસને ઉતારવા માટે કમરે દોરડું બાંધ્યું; પણ તેની પડખે પેલી લોઢાની પેટી હોવાથી નીચે ઊતરતાં વખતે મહાસિંગને વાગે માટે પ્રથમ તે પેટી છોડીને તે કૂવામાં મૂકી. મહાસિંગ પેટી છોડી લેતા હતા, એટલામાં કેટલાક મુસલમાન સિપાઇઓ કોટ પર ચઢીને નીચે ઊતરી પડ્યા અને ફત્તેહના પોકાર મારવા લાગ્યા. વળી તેઓ કૂવાની લગભગ આવી પહોંચ્યા હવે દુર્ગાદાસ કૂવામાં ઊતરી શકે એટલો વખત નહોતો; તેથી વૃદ્ધ માણએ કહ્યું કે, “ બેટાઓ ! આ આમલીના ઝાડ પર ચઢી નાઓ. એની ઘટામાં અત્યારે કાંઈએ જણાવાનું નથી. ” એમ બોલી માણ ને ચાકર મહેલમાં જતાં રહ્યાં ને

દુર્ગાદાસ, તેનો પુત્ર ને ભાઈ કાઠ પણ દેખે તે પહેલાં સપાટાખંધ ઝાડ પર ચઢી ગયા. દુર્ગાદાસ આમલીની ગુફામાં સંતાઈને નીચેના દુશ્મનો તરફ ફરી જોવા લાગ્યો, તો દુશ્મનો ઝાડ નીચે આવતા જણાયા. ‘જેરાવરખાંને મારનારનું સત્યાનાશ જજો’ એવી ખૂંચે પાડીને ‘ખૂન સાટે ખૂન’ એમ બોલતા દુર્ગાદાસને બોળવા લાગ્યા. એ ટાળામાં તેમનો સરદાર હતો તે બોલ્યો કે, “ભાઈઓ ! હું કાટ ફૂદી પડ્યો તે વખતે કાણીમાં મને સખત વાગ્યું છે, તેથી હું અહીં જિભો છું, એટલી વારમાં તમે બધે-ખૂણેખાંચરે તપાસ કરી દુશ્મનને મૂએલો કે જીવતો પકડી લાવો.” એ હુકમ સાંભળી તેઓ આમતેમ બોળવા લાગ્યા; એટલામાં જેઓ દરવાજો ઉઘાડ્યા પછી અંદર પેદા હતા, તેઓ ખબર લાવ્યા કે દુશ્મનનો ક્યાંય પત્તો લાગતો નથી. તેવામાં એક જણ બોલી જઈયો કે, “આ ઘરડી ડોકરી એને સંતાઈ રહેવાની જગ્યા બતાવશે.” એમ કહી નાથુને અને ઘરડાં માથુને એ સરદારની આગળ ખડાં કર્યાં. વૃદ્ધ માથુ જો કે ઘરડાં હતાં, તેમના ચહેરા ઉપર કરચલીઓ વળી હતી, તોપણ તેમની વિશાળ આંખો અને ભવ્ય ચહેરો જોઈ એ સરદાર માથુની તરફ માનની નજરથી જોવા લાગ્યો અને સિપાઈઓને દૂર કરી માથુ પાસે આવી તે બોલ્યો: “માથુ ! તમે બીંશો નહિ, મને માલૂમ નહોતું કે આ મહેલ-માં આપ હશે, નહિ તો મારાં માણસોને મના કરીને હુંજ આપની પાસે આવત. આપને અહીં પકડી આણ્યાં તેથી હું દિલગીર છું અને એ બાબત આપની માફી માગું છું. અગત્યના જીવાનીઆઓને માલૂમ નથી કે વૃદ્ધ માણસને માન આપવું જોઈએ, તેમાં પણ આપ તો અબળાજાતિ છો. માથુ ! હું અહીં દુર્ગાદાસને બોળવા માટે આવ્યો છું. એણે કંટાળિયાના હાકેમ સમશેરખાંના ભત્રીજા જેરાવરખાંનું ખૂન કર્યું છે, તેથી તેને પકડીને અમે ખૂન સાટે ખૂન લઈશું. જેરા-

વરખાનું ખૂન થયું ત્યાં એની તલવારનું મીથિયું પડેલું હતું, તે ઉપરથી અમને લાગે છે કે ખૂન કરનાર દુર્ગાદાસજ છે અને એમાં લગારે શક પણ નથી; માટે માણ ! તમે અમને કહો કે એ ક્યાં સંતાયો છે ? જો તેમ કરશે તો બાદશાહ આલમગીર તમારા ઉપર મહેરબાની કરશે.”

માણએ કહ્યું: “લલા માણસ ! હું દુર્ગાદાસની મા છું. તમે એને આ પ્રમાણે બોલી શા આધારે ગુનેગાર ગણો છો તે મને સમજતું નથી.” સરદારે કહ્યું કે, “ફરમાનને આધારે; કે જે ફરમાન દુર્ગાદાસે તોડ્યું છે.” માણએ પૂછ્યું કે, “કયું ફરમાન ? દુર્ગાદાસ માત્ર હથ્થરી ફરમાન કે મારદેશના કાયદા સિવાય બીજું કોઇ ફરમાન માનતો નથી. એ બેમાંથી એકે એણે તોડ્યું નથી.” સરદારે કહ્યું: “માણ ! કંટાળિયામાં એણે જોરાવરખાંને મારી નાખ્યો છે અને બાદશાહનું ફરમાન છે કે, ‘જે રાઠોડ કોઇ પણ મુસલમાન સિપાઇને કે અમલદારને દુઃખ દેશે કે હરકત કરશે તેને તે ગુના બદલ શણીએ ચડાવવામાં આવશે, અને એણે તો ખૂન કર્યું છે, એટલે એ શણીને પાત્ર ઠર્યો છે.”

માણએ કહ્યું: “એ તો એક જીલમગારનો કાયદો છે. એ કાયદાને કોઇ પણ સ્વતંત્ર રાઠોડ કબૂલ રાખવાનો નથી અને કદાચ મારા દેશીઓ એ ફરમાન કબૂલ રાખે, તોપણ મારા દીકરાની બાબતમાં તો તે લાગુ પણ પડી શકે તેમ નથી. મારો દીકરો એક રાઠોડ છે. તે મુસલમાનોના ખૂન કરવામાં મોટાઇ માનતો નથી; પણ ન્યારે એણે જોયું કે મુસલમાનોની એક આખી ટુકડી બે નિરાધાર રાઠોડ ઉપર તૂટી પડી છે, ત્યારે તેણે નબળા ને નિરાધારને ધાતકીઓના ઘેરામાંથી છોડાવવાને પોતાની તલવાર ખેંચી છે. બે રાઠોડોમાંથી એક તો ત્યાંજ ધાયલ થઇ મરાયો ને બીજો મરણુતોલ થયો છે. આવા અસમાન કબિયામાં જીલમગારની સરદારી લેનાર જોરાવરખાં મરાયો તે યોગ્યજ

થયું છે. તેમાં દુર્ગાદાસનો કાંઈ પણ વાંક નથી; કેમકે એણે એક ધાયલ નિરાધારને બચાવવાને તેને માર્યો છે. એ રાઠોડ સરદારના બચાવમાં સેંકડો મુસલમાન મરાયા હોત તોપણ શું હતું ?”

સરદારે આ સાંભળી પોતાના સિપાઇઓને જરા દૂર ખસવાનો હુકમ કર્યો. બાદ તે માણ તરફ ફરીને બોલ્યો: “ માણ ! તમે જેવો દુર્ગાદાસનો બચાવ કરો છો તેવો બચાવ કરનાર મારા જોવામાં કોઈ અબળા ભાગ્યેજ આવી હોય. જોરાવરખાં કેવી રીતે મરાયો એ વાત મારા જાણવામાં તમે કહી ત્યારેજ આવી અને તે ખરી પણ હશે; કેમકે એ બાચલાને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. દુર્ગાદાસની જેમ મારા જાતભાઈઓનો બચાવ કરવાને હું યત્ન કરું, તેવાજ યત્ન કર્યો છે; માટે માણ ! તમે તમારો પુત્ર ગમે ત્યાં સંતાડ્યો હોય, પણ તે જગા આટલામાં નજીક ન હોવી જોઈએ; કેમકે કંટાળિયા-નો હાકેમ આ મકાનની આસપાસની કોઈ પણ જગા જોયા વગર રહેવા દેશે નહિ. હું હમણાં જઈ છું પણ કાલે સવારે દુર્ગાદાસને આ ઘરમાં ફરીને આવતો અટકાવવા માટે કે ઘરમાંથી નાસી નહિ જવા દેવા માટે ચોકી મૂકવામાં આવશે.” એમ બોલી તેણે નાથુને છોડી દેવા માટે પોતાનાં માણસોને હુકમ કર્યો. મુસલમાન સરદારની આ પ્રમાણે રહેમિયત જોઈ, વૃદ્ધ માણસે તેનો આભાર માની તેને આશીર્વાદ દીધો. એ મુસલમાન સરદાર તે મહંમદખાં હતો. તેણે હુકમ કર્યો કે, “ સિપાઇઓ ! દુર્ગાદાસ ક્યાંક છટકી ગયો છે, માટે ચાલો, સઘળા સવાર થાઓ ને કંટાળિયે જઈ ગામની ખીજ તરફ તજવીજ કરીએ. તમે ચાલતા થાઓ, હું પણ આવું છું.” એ સાંભળી સઘળા સવાર થઈ ચાલ્યા; એટલે નાથુ, માણ ને મહંમદખાં માત્ર ત્યાં રહ્યાં. માણસે કહ્યું: “ બહાદુર સરદાર ! તમારી આવી શુભ વર્તણૂંકથી હું બહુ આભારી થઈ છું અને હું પરમેશ્વર પાસે

માનું છું કે આવીજ સ્થિતિમાં જો તમે કોઈ વાર આવો તો તે તમારું રક્ષણ કરે. શરા સરદાર ! તમારા જેવા મુસલમાનોમાં લજા માણસો કેટલાક છે ? હું કહું છું કે તમારા જેવા સારા સરદારો મુસલમાનોમાં હોય તો બાદશાહને મારવાડ તાબે કરવી કઠણ પડશે નહિ. તમારા જેવી લજમનસાધથી મારવાડના સિંહો બકરા જેવા થઈને મારામારી કર્યા વિના તાબે થઈ શાન્તિમાં રહેશે. મારવાડ પરતંત્ર છે, એવું તેમને જણાશે પણ નહિ; પરંતુ હું ધારું છું કે તમારા જેવા લજા મુસલમાનો ખીજ લાગ્યેજ હશે; નહિ તો મારવાડ આટલી ત્રાજા ત્રાજા પોકારે નહિ. ” મહમદખાંએ કહ્યું: “ માણ ! તમે કહો છો તે ખરું છે. આજના સમયમાં સર્વે અન્યાયી ને જીવંતી થઈ ગયા છે. તેમના મનમાંથી ખુદાનો ડર સમૂળગો જતો રહ્યો છે. હું તો જ્યાં જઈ છું ત્યાં ખુદાને હાજર જાણીને મને જે સારું લાગે તેજ પ્રમાણે કરું છું. ખરા સિપાઈઅચ્ચાનું ખુદા કલ્યાણ કરે છે; એમ હું માનું છું. હું જો કે મારા સરદારને તાબે રહી બાદશાહની નોકરી બગાડું છું તોપણ મારી નોકરીના બદલો હું માત્ર ખુદા પાસેજ માગું છું. ખુદા મને જીત અપાવીને કે અથવા માનમરતબો વધારીને બદલો આપે કે લડાઈમાં ઘાયલ થતાં પોતાને શરણે લઈ સ્વર્ગ આપે. તે મારે મન સરખું જ છે. હવે માણ ! ગત ઘણી ગય છે નં દાઢ પડે છે, માટે આપ ઘરમાં પધારો. હું રજા લઉં છું. ” એમ બોલી મહમદખાં ચાલ્યો; અને માણ તેને આશીર્વાદ દઈ નાથુ સાથે ઘરમાં ગયાં.

ત્યારે આમલી નીચે મચ્છો વૃદ્ધ માણને પકડી લાગ્યા ત્યારે દુર્ગાદાસને એટલી રીમ ચઢી કે તે અવિચારે એકદમ સઘળું જોખમ ખેડી ને ચે કદી પડવાને તૈયાર થયે; પણ એટલામ તો મહમદખાંના માયાણુ મોત્ર સંસ્પૃશ્ન ને શાન્ત થડ્યો. પાછળથી મહમદખાંએ વૃદ્ધ માણને જે મીઠા વચનાથી રાજી કર્યા ને પોતાના છુટકારા માટે જે

રસ્તો બતાવ્યો. તે સાંભળ્યું, ત્યારે પણ તેને એમજ લાગ્યું કે જાણે હમણાંજ જાતે જઈને મહમદખાંનો ઉપકાર માનું; પણ લગાર વધારે વિચાર કરી તે નીચે ફૂટી પડેા અટક્યો. મહમદખાં ને સઘળા મુસલમાન સિપાઈઓ દરવાજા બહાર ગયા કે નાથુ દોડતો આમલી નીચે જઈને બોલ્યો કે, “ મહારાજ ! નીચે ઊતરો, હવે કોઈ પરાયું અંદર નથી. ” દુર્ગાદાસે ને તેના ભાઈએ નાથુનો અવાજ ઓળખ્યો ને ત્રણે જણા નીચે આવ્યા. સઘળા માજી પાસે ગયા, એટલે માજીએ કહ્યું: “ બેટા ! હવે તમે અહીંથી કોઈ સલામત જગાએ જતા રહો. મને કાંઈ અડચણ નથી ને મારું કોઈ નામ દેનાર નથી; પણ હમણાં ચોકીનાં માણસો આવે તે પહેલાં તમારે જવું જોઈએ. ” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ માજી ! હું એકલો જાઉં છું. જશકરણને અને આ છોકરાને તમારી પાસે રહેવા દો. ” માજીએ કહ્યું: “ તેમ કરવાની જરૂર નથી. તારી સાથે એ બંને તને કામના થઈ પડશે ને મારે તો ચાકરો છે, એટલે કોઈની જરૂર નથી. માટે બેટા ! તમે ત્રણે જલદીથી જાઓ. પેલા પાપીઓ આવી પહોંચશે તો પછીથી જવું મુશ્કેલ પડશે. બેટા જશા ! તારા મોંટાભાઈની સાથે તું જ અને એની મદદમાં રહેજે. વળી આ નાનકાને પણ સાથે રાખ. એ તારા હેરાફેરા કરવાને કામ લાગશે અને તારી સાથે દુઃખમાં કેળવાઈને હોશિયાર થશે. નાના છોકરાને નાનપણમાંથીજ એવી મુશ્કેલીઓમાં કેળવવા એ રજપૂત માળાપોતું કામ છે; કેમકે ઘરખૂણિયા મોંજીયા, બાયલા રજપૂતો કરતાં ઘડાયલા ને કસાયલા બહાદુર રજપૂતોની મારવાડને આ સમયે ધણી જરૂર છે; માટે બેટા ! તમે ત્રણે જણા હવે જલદીથી જાઓ. ઢીલ કરવી એ જોખમ ભરેલું છે. જાઓ, ભવાની મા તમારું રક્ષણ કરશે ! ”

દુર્ગાદાસે કહ્યું: “ માજી હું જાઉં છું. આ નજીકના અરવલ્લીની ફરાડમાં ધણીએ ગુફાઓ છે તેના હું બોમિયો છું. અમે બધા

ત્યાં સૂરજ ઊગતા પહેલાં જઈને બરાબ રહીશું; અને સાંજ તમારી મુખશાંતિના સમાચાર કહેવાને નાથુને મોકલજો. નાથુ! તું આવે ત્યારે નજીકની કરાડમાં આવી આ સરણાધ વગાડજે ને તેમાં 'રાદો-ડારી તલવાર ને મારૂં રાખડી' એ ગાજે એટલે તું આવ્યો એમ હું સમજીશ." એમ કહી દુર્ગાદાસ, જશકરણ ને તેનો દીકરો તેજકરણ ત્રણે ચાલ્યા. હવડૂવા આગળ આવ્યા ત્યારે અંદરકોઠા હાલતું ચાલતું જણાયું નહિ. મહાસિંગને સ્થિર ચતાપાટ પડેલા દીદા; એટલે દુર્ગાદાસે નાથુને ખૂમ પાડીને કહ્યું કે, "અમારા ગયા પછી તું આપણા ચાકરાને એકઠા કરી મહાસિંગને બહાર કાઢજે અને જો એ હયાત હોય તો અત્યારેજ તેમને વિદાય કરી દેજે; પણ મને લાગે છે કે એ મરી ગયા છે, માટે તેમને અત્યારેજ અગ્નિદાહ દેજો ને માંડે ખબર મોકલજો અને માજી! પેલી લોઢાની પેટી તમે જીવની પેટે સાચવજો; પણ એમાં શું છે તે જોશો નહિ." એ પ્રમાણે સૂચના આપીને ત્રણે જણા તલવાર, ભાસો વગેરે હથિયાર બીડી પાછલે બારણે થઈ ચાલી નીકળ્યા ને થોડીવારમાં દેખાતા બંધ થયા.

માજી ઘરમાં આવીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે, "હે પ્રભુ! તું મારા દીકરાઓનું રક્ષણ કરજે અને તેમને જલદીથી મારા ભેળા મેળવજે." એમ કહી નાથુને કહ્યું કે, "અલ્યા નાથુ! તું તારી જગાએ જઈને સૂઈ જ ને આરામ લે. મને તો હવે ઊંઘ આવવાની નથી. મારા છોકરા ગયાથી મારી ઊંઘ તો તેમની પછવાડે ગઈ છે. તું થોડીવાર આરામ લઈ લે કે પછી આપણે મહાસિંગના મુડદાને અને પેલી પેટીને બહાર કાઢીએ. મહાસિંગને અગ્નિસંસ્કાર કરવો જોઈએ, તેમ પેલી પેટીને પણ જીવની પેટે સાચવી રાખવી જોઈએ. એ પેટીના રક્ષણમાં તો મારા દીકરાની આબરૂ રહેલી છે." નાથુએ કહ્યું: "હીક, માજી! હું જઈ છું ને આપ પણ આરામ લો."

એમ કહી તે જુદા ઓરડામાં ગયો. આખા મકાનમાં તળવીજ કરી તો બીજો કોઇ ચાકર જણાયો નહિ. કેટલાક નાસી ગયા હતા ને કેટલાકને તો મોગલ લશ્કરે કેદ કરી મોકલી દીધા હતા; તેથી નાથુએ ધાર્યું કે સવારે નાંકેલામાંના કોઇ કોઈ તો પાછા આવશે. તે નહિ આવે તો આસપાસનાં ઝૂપડાંમાંથી કેટલાક બહાદુર મરદોને લાવીને ઘરડાં માજીના રક્ષણાર્થે રાખી હું દુર્ગાદાસ પાસે જઈ ખબર લાવીશ. એમ વિચારી તે સવાર થવાની રાહ જોતો પથારીમાં સૂતો.

એટલામાં દ્વરથી તેના કાનમાં ઘોડાની પડઘીઓ સંભળાઇ. થોડી-વાર ધારીને સાંભળે છે એટલામાં તો ઘરનો વરંડો મુસલમાન સિપાઇઓથી ભરાઈ ગયો. તે જોઇ એ વૃદ્ધ માજીના ઓરડામાં દોડી ગયો. ત્યાં જતામાંજ મુસલમાનોએ તેને પકડ્યો ને કહ્યું: “ચરે ગઢા ! ખૂની દુર્ગાદાસ ક્યાં છે તે કહે; નહિ તો જીવમથી કહેવાની જરૂર પાડીશું.” નાથુ એ સાંભળી કંપ્યો—તે પોતાના જીવ માટે નહિ, પણ વૃદ્ધ માજીના બચાવ માટે. તેણે કહ્યું: “મારો માલિક તો અહીંયાં નથી.” મુસલમાન સરદારે પૂછ્યું કે, “ક્યાં છે ?” નાથુએ કહ્યું: “હું જાણતો નથી.”

સરદારે કહ્યું: “રે ગઢા ! હમણાં તને જાણવાની જરૂર પાડીશું. વાર, એની સ્ત્રી અને ડોશી ક્યાં છે ?” એમ બોલી એનાં માણસોને હુકમ કર્યો કે તેમને ખોળી કાઢો. એ સાંભળતાંજ સિપાઇઓ આસપાસ દોડ્યા ને પલકવારમાં ડોશીને પકડીને મુસલમાન સરદારની નજીક લાવ્યા. એ જોઇ નાથુનો જીવ કપાઈ ગયો; પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. રજપૂતની સ્ત્રીને મુસલમાનો પકડી લાવ્યા. જે કાઢને મોં બતાવે નહિ, તેને લશ્કર વચ્ચે ઉધાડે મોઢે બેસી રાખી. તે જોઇ નાથુને ઘણું લાગ્યું; પણ શું કરે ? મુસલમાનોએ તેને મજબૂત પકડેલો હતો. તેણે ઘણાંએ યત્ન કર્યો પણ એ રાક્ષસો આગળ તે વ્યર્થ ગયો.

મુસલમાન સરદારે માજી તરફ ફરીને કહ્યું કે, “હું કંદાગિયાનો

કિલ્લેદાર છું. હું બાદશાહ આલમગીરની આણ દર્ઘ તમને ત્રણ સવાલના જવાબ દેવાનો હુકમ કરું છું. જો સાચા જવાબ દેશો તો ઠીક છે, નહિ તો મોત નજીક આવ્યું જાણજો. પહેલું તો એ કે મારા ભત્રીજાનું ખૂન કરનાર દુર્ગાદાસ ક્યાં છે ? બીજું પેલો બીજો રાઠોડ સરદાર કાણ હતો કે જેને માટે મારો ભત્રીજો મરાયો ? અને એ સરદાર ક્યાં છે ? એના ને એના કુટુંબ ઉપર વેર લખશ ત્યારેજ હું જંપીશ. ત્રીજું દુર્ગાદાસ પેલી ઝવેરાત ભરેલી પેટી ચોરી લાવ્યો છે તે પેટી ક્યાં છે ? એ ત્રણે સવાલના જવાબ તમારા જીવને જોખમે આપજો.” પરંતુ એ સવાલો સાંભળી માજીએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો તેથી સૂબાએ કહ્યું કે, “તમારે જાણવું કે, જેમ હું વેર લેનાર છું તેમ બદલો વાળી આપું એવો પણ છું. જો સાચું કહેશો તો પુષ્કળ ધન આપીશ, પણ જો નહિ કહો તો તમારો જીવ મારા હાથમાં છે.”

આ સાંભળી માજી બોલ્યાં : “મને વૃદ્ધને મરવાનો શો ભય છે ? હું તો મરવાની તૈયારીમાંજ છું.” એમ બોલી એમને જે સિપાઈ-એ પકડ્યાં હતાં તેના આધારે બેભાં રહ્યાં.

આ સાંભળી સૂબો બહુ ગુસ્સે થયો. તેણે ધાયું કે ડોસી લલાચ કે ગુસ્સાની દરકાર રાખે એવી નથી; તેથી તે નરમાશથી બોલ્યાં : “માજી ! તમે દુર્ગાદાસ ક્યાં છે તે કહો. જો સાચી વાત કહેશો તો હું બાદશાહને લખીને એનો ગુનો માફ કરાવીશ; પણ મારા ભત્રીજાનું ખૂન જેને માટે થયું તેના ઉપર તો વેર લખશજ. વળી તેની જગીર ખૂંચવી લખ હું જશાને અપાવીશ; પણ જો સાચું નહિ બોલો તો સંધ્યાના જીવ જોખમમાં આવશે એમ નક્કી જાણવું.”

માજી બોલ્યાં : “તમારા લોભને શો વિશ્વાસ ? અબી બોલ્યા ને અબી ફેક. દગાખોરનો વિશ્વાસ કરનાર હમેશાં માર્યા જાય છે. તમે શા માટે ખોટી ચાઓ છો ? હું વૃદ્ધ છું ને મરવાની અણી ઉપર

આવેલી છું. તમે ગમે તેવી લાલચ આપો કે ધમકી આપો, તોપણ હું મારા દીકરાનો જીવ જોખમમાં નાખનાર નથી. એ જ્યાં હોય ત્યાંથી ખોળા લો. હું તમને કહેનાર નથી એ નક્કી સમજજો. વૃદ્ધ માણસને છોકરા સલામત મૂકીને મરવા જેવું ખીજું સુખ નથી.” આટલું બોલી ડોશી થાકથી નીચે બેસી ગયાં.

સૂખો આથી વધારે ગુસ્સે ભરાયો. તેની વેર લેવાની વસ્તુનો પત્તો નહિ લાગ્યાથી તેણે તલવાર ખેંચી કહ્યું: “ ડોશી ! તું મને પગે શા માટે લાગે છે ? પગે લાગ્યાથી હું જંપું કે પાછો ફરું એવો નથી. દુર્ગાદાસનું રહેઠાણ ખતાવ નહિ તો આજ ક્ષણે તારો જીવ ગયો જાણજે.”

ડોશીએ કહ્યું: “ મ્હેન્ટ ! તું દૂર ખસ. હું પરમેશ્વર વગર કોઈ ને પગે લાગતી નથી. તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુને વીનવું છું કે તે મારા પુત્રોને સલામત રાખે; અને ઔરંગઝેબ કે તારા જેવા તેના જીલમી નાયકોના હાથમાં જતો તેને ખચાવે. તારા જેવા પાપીને પગે લાગીને હું અપવિત્ર થવાની નથી. ”

આ સાંભળી સમશેરખાંને પગથી માથા સુધી જવાળા પ્રકટી. તેણે ગુસ્સાના આવેશમાં આ અખળા ડોશી ઉપર એવો તો તલવારનો ધા કર્યો કે બે નાથુ વચમાં આવી પડ્યો ન હોત તો તેના તેજ ક્ષણે બે કટકા થઈ ગયા હોત. સૂખાએ ડોશી ઉપર તલવાર ઉગામી કે તુરત નાથુ, જેણે તેને પકડ્યો હતો તેના હાથમાંથી એટલું ભેર કરીને છટક્યો કે એ ઘાતકી સૂખાનો ઝટકો થોડો તેણે ઝીલી લીધો; એથી એ પણ ધાયલ થઈ નીચે પડ્યો. ‘ પ્રભુ મારા છોકરાઓનું રક્ષણ કરજે ’ એટલું બોલતાં બોલતાં માથું નીચે ઢળી પડ્યા અને તેજ ક્ષણે તેના આત્મા સદ્ગતિ પામ્યો ને નાથુ તેના શય ઉપર બેલાન થઈને પડ્યો.

આ જોઈ સઘળા સિપાઈઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેઓ પરધર્મી

અને રજપૂતોના કટા શત્રુ હતા; તોપણ આ રીતે આ બે નિરપરાધી-
ઓનાં ખૂન થયેલાં જોઈ નરમ પડ્યા. તેમના સરદારનું આ કૃત્ય
તેમને નાપસંદ પડ્યું હોય એવું તેમના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયું.
તેથી સમશેરખાં બોલ્યો: “ભાઈઓ ! હવે તમે બધા ચાલો. આપણે
કંટાળિયે જઈએ. આજની રાતની તમારી નોકરીના બદલામાં આ
બળવાખોરનું ઘર લૂંટી લઈ જાઓ. મારી તમને રમ છે.” એ
સંભળી દૂરથી એક અવાજ આવ્યો: “ખુદા અમને એવું કામ
ન કરાવે. જે ખુદાનો ચોર હશે તે આ ઘણી વગરના ધરમાંથી રાતી
પાઈ પણ લઈ જશે.” સઘળા સિપાઈઓ ધરમાંની એક પણ જણસને
હાથ અડાડ્યા વગર એક પછી એક એમ પોતાના સરદારનો હુકમ માથે
ચઢાવી કંટાળિયે જવા નીકળ્યા. એવામાં એક જણ સમશેરખાંની
નજીક આવીને માથાના મૃત શરીર તરફ નિહાળીને નીચી દૃષ્ટિએ
જોઈ રહ્યો. એ જોઈ સમશેરખાં બોલ્યો: “ખુદાબક્ષ ! તમે અહીં કેમ
ઊભા છો ? ચાલ્યા જાઓ. ચાલો આપણે જઈએ.” ખુદાબક્ષે કહ્યું:
“હવે હું તમારી સાથે આવવાનો નથી.” સમશેરખાંએ કહ્યું: “શું તમે
તમારા સરદારનો હુકમ તોડો છો ?” ખુદાબક્ષે તરતજ જવાબ
આપ્યો: “હવે તમે મારા સરદાર નથી ને હું તમારો સિપાઈ
નથી. હવે તમને મારા ઉપર હુકમ કરવાની સત્તા નથી. તમે
આજે આ બે નિરપરાધીઓનાં ખૂન કરી મારા ઉપરની
તમારી સત્તા ખોઈ છે. તમારા જેવા ખૂનીની તાબેદારી
હવે હું કરવાનો નથી. બાદશાહે પ’ડે તમને આવાં ખૂન
કરવાને મોકલ્યા નથી. હું બાદશાહની સામે થતો નથી,
માત્ર તમારા જેવા પાપીની સામે થાઉં છું.”

સમશેરખાંને આથી બહુ ગુસ્સો ચઢ્યો. તે બોલ્યો: “શું તું મારો
હુકમ નહિ માને ?” એમ બોલી તલવાર લઈ જેવો તેના ઉપર ધા

કરવા જાય છે કે ખુદાબક્ષે પોતાની તલવાર પર તેનો ધા ત્રીલી લઇ બીજે હાથે તેને કાંડામાંથી પકડી તલવાર ઝુંટાવી લીધી. તેણે પોતાનાં માણસોને મદદે આવવાને ખૂબ પાડી; પરંતુ એક પણ સિપાઇ એની ખૂબ સાંભળે તેટલો નજીક નહોતો. ખુદાબક્ષે હથિયાર નીચે મૂકી સમશેરખાંને પકડીને નીચે પાડ્યો ને પોતે તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. પછી તેનીજ કટાર ખેંચી કાઢી તે બોલ્યો: “બોલ ખૂની! હવે તને કાંઈ બચાવનાર છે? હવે તારો જીવ મારા હાથમાં છે કે નહિ? તેં જેવાં આ નિરપરાધીઓનાં ખૂન કર્યાં તેવું મારે તારું ખૂન કરવું હોય તો વાર છે? તું તો પાપી પણ છે, તથા પિ તારા જેવા પાપીના લોહીથી હું મારા હાથ અપવિત્ર કરવાનો નથી; મારું એ કામ નથી. મારે તો માત્ર મારોજ બચાવ કરવાનો છે. હવે તું કુનાનના સોગન ખાઇ પ્રતિજ્ઞા કર કે મને છોડ્યા પછી અને તારાં માણસના બેજો થયા પછી તું મારા ઉપર વેગ લેશે નહિ. હથિયાર વગરનાં, કબજે આવેલાં, નિરપરાધી તથા અબળાનાં ખૂન કરનાર હિંચકારા હોય છે.” એ સાંભળી સમશેરખાં ધ્રુજવા લાગ્યો ને પોતાનો જીવ બચાવવાને આજીજી કરવા લાગ્યો. તણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, “તારું કાંઈ વાર નામ નહિ દઉં. તું મને ઉગાર ને જીવતો સલામત જવા દે.” ખુદાબક્ષે ઉદાર દિલથી તેને છોડી દીધો ને જવાની રજા આપી. સમશેરખાંને ઘોડો તૈયાર હતા. તે ઘોડા ઉપર સવાર થવા જતો હતો પણ ખુદાબક્ષે તેને અટકાવ્યો. તેણે કહ્યું કે, “હું તને ઓગણું છું. ગમે તેવી પ્રતિજ્ઞા લીધા છતાં તારો લાગ ફાવે તો તું વેર લીધા વગર રહે નવો નથી. તારા જેવા હિંચકારાનો શો ભરોસો? માટે તું ચાલતા જા; એટલે તારાં માણસો બેજો થતાં વાર લાગશે. ત્યાંસુધીમાં તો હું ક્યાંનો ક્યાંય નીકળી જઈશ.” તેથી સમશેરખાં નાઇલાજે ચાલતો કંટાળિયે જવા નીકળ્યો.

ખુદાબક્ષે ધાયું કે આ જગ્યાએ હવે વધારે વાર રહેવાથી સમ-

શેરખાં જેવા ખૂનીના હાથમાં સપડાઇ જઇશું અને જે તેમ થયું તો પછી જીવ-હિગરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે; મોટે હમણાં આ પાસેના કુંગમમાં ભરાઇ રહેવું અને લાગ આવ્યેથી દક્ષિણમાં બાદશાહી લશ્કરમાં સામેલ થઈ જવું. આમ વિચારી અંદરના ઓરડામાં જ્યાં બે મુઠદાં પડેલાં હતાં ત્યાં તે આવ્યો, તો એક શય હાલતું જણાયું. તેણે ધારીને જોયું તો નાથુમાં જીવ જણાયો. તેણે નાથુને જાગૃત કર્યો ને તેના ઉપર થોડું પાણી છાંટી જખમ ઉપર મજબૂત પાટો બાંધી દીધો. નાથુએ આંખો ઉઘાડીને જોયું તો મુસલમાન સિપાઇને દીઠથી નિસાસો નાખીને ફરીથી આંખો મીચી દીધી. ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “બહાદુર ને વિશ્વાસુ રજપૂત ! તું મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ. હું પણ તારા જેવો માણસ છું. હું જે કે મુસલમાન છું તથાપિ નિરાધાર અને વૃદ્ધ માણસોનો દુશ્મન નથી.”

આવા બોલ સાંભળી નાથુને હિંમત આવી. તેણે ખુદાબક્ષ તરફ નજર કરી; પણ એટલામાં તેને વૃદ્ધ માણ યાદ આવ્યાથી તે તેમના તરફ જોવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: “અરે માણ ! તમારી આ શી દશા ?” એમ બોલી તે માણના શય તરફ જવાને હિંમત પડી ગયો. ખુદાબક્ષે તેને ઝાલી લીધો. તેની આંખમાં આસુ ભરાઇ આવ્યાં. દયાળુ ખુદાબક્ષે બોલ્યો કે, “પાપી સમશેરખાં ! તારો પણ વારો ખુદા લાવશે.” નાથુએ કહ્યું કે, “આજની રાતનું વૈર લેનાર બહાદુર દુર્ગાદાસ અહીંથી દૂર નથી. તે હયાત છે અને તે પોતાની માતાના ખૂનનો બદલો લેશે ! બાઇ, તમે રડો છો શા સાર ? મને આશા છે કે મારાથી હમણાં જે બોલાઇ જવાયું તે તમે સમશેરખાંને કહી દેશો નહિ.”

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “હું મુસલમાન બન્યો છું ને ખરો દીનવાળો કોઇ વાર વિશ્વાસઘાત કરતો નથી. ખુદા તારા ધણીને સલામત રાખે અને તને એના બેગો કરો; પણ હવે આપણે બંને જણાએ ઉતાવળ

કરવી નોંધ્યે; કેમકે સમશેરખાં મારી શોધ માટે ખસસ માથુસો મોકલશે. મેં તેના મોં ઉપર જે સખ્ત કહ્યું છે તે તેને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ હોય, ને જો હું પકડાયો તો મારો જીવ બચવાનો નથી; માટે ભાઈ! ચાલ, હું તને મદદ કરું ને આપણે આ વૃદ્ધ માજીને ઠેકાણે પાડીએ ને પછી છૂટા પડીએ.”

નાથુ માજી તરફ ફરીને રડવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: “માજી! તમારા પહેલાં મારું મોત કાં ન આવ્યું? જેણે આજ સુધી મને ઉછેરીને મોટો કર્યો ને છોકરાની પેઠે પાળ્યો, તેની હયાતીમાં તેનીજ સમક્ષ તમારે ખૂનીને હાથે મરવાનું આવ્યું! હાય હાય! હવે હું શું કરું? મારા ધણીને હું શો જવાબ દઈશ? દુર્ગાદાસને હું મળાશ ત્યારે તે આતુરતાથી પેતાનાં માજીની ખબર મને પૂછશે, ત્યારે હું શું કહીશ? શિવ શિવ! ઓ ભગવાન! તેં આ માદા સમાચાર આપવાને મને ક્યાં જીવતો રાખ્યો?” એમ બોલતાં તે નીચે ઢળી પડ્યો. ખુદાજક્ષે જાણ્યું કે આ બક્ષો માણસ આવી મરણતોલ દિલગીરીમાંજ ડોશીની સાથે જશે; તેથી તેણે કહ્યું કે, “બલા માણસ! તું આવી દિલગીરી કરી તારો જીવ નકામો ન ગુમાવ. હજી તારે તારા ધણીને માટે, તેને આવા સમયમાં મદદ કરવાને જીવવાની જરૂર છે, માટે હિંમત રાખ. ઊંડ, ઊંમો થા અને આ મુઠદાને ઠેકાણે પાડવામાં મને મદદ કર. મરદ થઈને હિંમત કેમ રાખતો નથી? રજપૂત થઈને સ્ત્રીઓની પેઠે બાવલો શું બને છે? હજી તો તારા માલિકને તારી ધણી જરૂર પડશે.” આ શબ્દો સાંભળી નાથુને હિંમત આવી. તે ઊઠ્યો ને બંનેએ મળીને માજીના મુઠદાને એ મકાનમાં માતાના મંદિરમાં મૂકી બારણાં બંધ કર્યાં. પછી માજીના આત્માના કલ્યાણાર્થે નાથુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી પાડો કર્યો.

પાછા વળતાં બંને કૂવા આગળ આવ્યા ત્યારે કૂવામાં કોઈ

નિસાસા નાખતું સંભળાયું. તેથી ખુદાબક્ષે પૂછ્યું કે, “આ કૂવામાં કાણ છે?” નાથુએ કહ્યું કે, “શું તે જીવે છે?” એમ કહી કૂવામાં નજર કરી તો મહાસિંગે કહ્યું કે, “ભાઈ? હું જીવું છું. જે બહાર સધળું સલામત હોય તો ખુદ્દી હવા લેવાને મને ઉપર કાઢ.” નાથુએ દોરડું મૂક્યું અને કહ્યું કે, “દોરડાને છેડે પેટી બાંધીને પછી તમે ઉપર આવો.” એ પ્રમાણે કરી મહાસિંગ ઉપર આવ્યો ને થોડી વારમાં સાવધ થઈ તેણે નાથુ પાસે પાણી માગ્યું. નાથુ પાણી લેવા ગયો. ખુદાબક્ષ અઝગ્ય થયો કે આ એજ દુર્ગાદાસ જેને માટે મુસલમાનો ડરી મરે છે? તે દુર્ગાદાસ શું આવો વૃદ્ધ અને નાકૌવત હશે? આમ વિચાર કરે છે એટલામાં મહાસિંગે આંખ ઊંચી કરી. દુર્ગાદાસ માટે પૂછપરછ કરવા ધાયું; પણ પાસે ઊભેલા મુસલમાન સિપાઈને જોઈને તે ચમક્યો તેથી તેણે તેને દઢતાથી પૂછ્યું કે, “વળી તું કાણ છે?”

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “હું મુસલમાન છું; પણ મુસલમાન નામને એળ લગાડનાર ખૂની સમશેરખાં જેવો ધાતકી નથી. બહાદુર દુર્ગાદાસ! તમને અહીંથી નાસી જવામાં હું મદદ કરીશ અને પછી દક્ષિણમાં જઈ મારા બાદશાહની નોકરી બજાવીશ.” મહાસિંગે નિશ્ચિંતપણે તેના તરફ જોઈને કહ્યું કે, “તમે જૂલો છો. હું દુર્ગાદાસ નથી.” એટલામાં નાથુ પાણી લઈને આવ્યો; તેમાંથી થોડું પીને તેણે તેને પૂછ્યું કે, “કેમ અલ્યા! તારો ધણી સલામત તો છે ને?”

નાથુએ કહ્યું કે, “હા સાહેબ! હું ધારું છું કે એ સલામત છે; પણ એમના ગયા પછી અહીંયાં એક ધાતકી રીતે ખૂન થયું છે; માટે તમારે અહીંયાંથી જલદીથી ભાગી જવું જોઈએ.” મહાસિંગે પૂછ્યું: “પણ વૃદ્ધ માણ તો અહીંયાં છે ને? તેમને તો કાંઈ ભય નથી? જે તેમ હોય તો તેમને ભયમાં રાખી આપણે ભાગી કેમ જવાય?” નાથુએ કહ્યું કે, “એમનો તો ભય કે બીક કાંઈ નથી. હવે તેમના

આત્માને કોઈ પણ ખૂનીની તલવાર પહોંચી શકે તેમ નથી. તેમનો આત્મા તો ક્યારેનોયે સ્વર્ગે પહોંચી ગયો છે.” મહાસિંગે પૂછ્યું કે, “ત્યારે શું માઈનું એ ખૂનીઓએ ખૂન કર્યું છે?” નાથુએ તેનો જવાબ માત્ર આંસુથી વાળ્યો; પણ ખુદાખક્ષે કહ્યું કે, “હાહ. એમનું સમશરખાં ખૂનીએ ખૂન કર્યું છે ને તેથીજ હું તેની નોકરી છોડી દઇ અહીં રહ્યો છું; પણ હવે એ પાંખી પાછો અહીં આવશે, માટે આ જગાએથી આપણે જલદીથી જતા રહેવું જોઈએ, નહિ તો આપણે એના ગુસ્સાના ભોગ થઇ પડીશું. માછના શબને અમે બંનેએ મળી ઠેકાણે પાડ્યું છે.”

આ વાત સાંભળી મહાસિંગે કહ્યું કે, “ખરી વાત છે, અહીંથી આજ ક્ષણે આપણે જવું જોઈએ; માટે નાથુ! જલદીથી ઘોડા તૈયાર કરી લાવ.” મહાસિંગ ધાયલ થયો હતો ને ડૂવામાં ખેલાન થયો હતો; તથાપિ આ વાતથી એને એટલું બળ આવ્યું કે તે ઘોડા ઉપર સુખેથી સવાર થઇ શકશે, એમ જણાયું. નાથુ એ ઘોડા લાવ્યો. એક મહાસિંગને સારૂ ને બીજો ખુદાખક્ષ - ૧૩. તેણે કહ્યું કે, “મારે તો મારા ઘણી પાસે જવાનું હોવાથી ખડકાનાં ચાલવાનું છે તેથી ઘોડાની જરૂર નથી; પણ તમે એ જણ સવાર થઇ જાઓ.” વળી મહાસિંગને કહ્યું કે, “આ ભાઈ તમારા ગામ સુધી તમારી સાથે આવશે અને આ પેટીન તથા તમને સલામત પહોંચાડશે. એ પેટીને દુર્ગાદાસ જીવની પેઠે જાળવે છે. એમાં શું છે તે જોવાની મના છે, એમાં શું છે તે એ પોતે પણ જાણતા નથી; માટે દુર્ગાદાસના જીવની ખાતર એ પેટીને સાચવજો, ને અંદર શું છે તે જોશો નહિ. જ્યારે દેશમાં શાંતિ થશે ત્યારે તેઓ એ પેટીની ભાળ લેવા તમારી પાસે આવશે.”

ખુદાખક્ષે કહ્યું: “અરે! એ પેટીએજ આ બધી મહોકાણ વાળી તો. એનેજ માટે ખૂની સમશરખાં અહીં આવ્યો હતો. એ પેટી ન હોત તો એમાંનું કાંઈયે ન બનત.” મહાસિંગે પૂછ્યું: “કેમ વાર?”

એ પેટીનો શા વાંક હતો ?” ખુદાખસે કહ્યું કે. “ અહીં મોકલેલું લશ્કર પ્રથમ પાછું આવ્યું કે તે પછી તમ્બજ સમશેરખાં પાસે આક્રિવા મોકલેલા મોગલ લશ્કરનો સરદાર આવ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે દુર્ગાદાસ આક્રિવે આવ્યો હતો. તે પાછો ફર્યો ત્યારે તેના બગલમાં તેના માણસોએ એક લોઢાની પેટી જોઈ હતી; પણ તેમાં શું હશે, તેનો તે વખતે કાંઈને વહેમ આવ્યો નહિ; પણ એના ગયા પછી ચાંપાવતને લોઢાની પેટી ને ઝવેરાત બાબત બબડતો સાંભળ્યો, ત્યારે સિપાઈએને વહેમ પડ્યાથી તેમણે એ વાત મને જાહેર કરી, મેં થોડાં માણસો સાથે એની પૂંઠ પકડી; પણ વચમાં ઘણો વખત વહી ગયાથી ને માર્ગ વિકટ હોવાથી તેને પકડી શકાયો નથી, તેથી એ વાત આપને જાહેર કરવાને હું અહીં આવ્યો છું. પોતાના ભત્રીજાનું ખૂન કર્યાના સમાચારથી અને આક્રિવાનો ખજાનાની આ રીતે ભાગ મળ્યાથી દુર્ગાદાસ ઉપર વેર લેવાનો અને ખજાનો પાછો છીનવી લેવાનો નિશ્ચય કરીને સમશેરખાંએ પોતાના લશ્કરને તૈયાર કર્યું. તેવામાં વળી દુર્ગાદાસના એક માણસને પ્રથમ પકડી આણ્યો હતો, તેને મારની ધમકી આપ્યાથી તેણે ખબર આપી કે પ્રથમ હુમલા વખતેજ દુર્ગાદાસ ઘરમાં હતો, એટલુંજ નહિ પણ જેને દુર્ગાદાસ છોડાવી લાવ્યો હતો તે દાકર પણ ઘરમાં હતો. આ સમાચાર સાંભળીને સમશેરખાં બમણા આવેશથી તાકીદે આવવા નીકળ્યો. તે વખતે એણે અહીંયાં જે ઘાતકી કામ કર્યું તે કરવાનો એણે સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નહિ હોય. દાકર સાહેબ ! એનો વિચાર તો માત્ર તમારી પાસેથી ધન કઢાવવું અને પેલી ઝવેરાતની પેટી લઈ જવી, એટલોજ હતો; પણ તેમાં નિષ્ફળ જવાથી જુરુલામાં એણે આ ઘાતકી કામ કરી અમારી જાતને એજ લગાડી છે. ”

મહાસિંગે કહ્યું: “ અરે ઘિઝ્કાર છે એને અને એના ધનલોભને ! એ પેટીમાં તો હું ધારું છે કે કાંઈએ નહિ હોય. દુર્ગાદાસ એના

કિંમતીપણુને લીધે એને આટલી જાળવે એમ સંભવતું નથી; પણ મને લાગે છે કે એની આજિવાવાળા મારા લાઘવે સુપ્રત કરી હશે; તેથી એને આટલી સાચવે છે.” નાથુએ કહ્યું કે, “હા મહારાજ ! એમજ હશે; કેમકે આજિવાવાળા આંપાવત મહારાજ એમને તેડી ગયા હતા અને ત્યાથીજ એ પેટી લાવ્યા છે. એ પેટીમાં શું છે તે એમને પણ માલૂમ નથી ને તે ઉઘાડીને જોવાની મના કરી છે. એ પેટી જ્યારે એમણે વૃદ્ધ માજીને સોંપી ત્યારે પોતાની આબરૂની ખાતર એને સાચવવા કહ્યું હતું; માટે મહારાજ ! આપ પણ એની એજ પ્રમાણે સંભાળ રાખજો.”

પ્રુદાબક્ષના કહેવાથી નાથુએ ઘરમાંથી રજપૂતી પોશાક આણી આપ્યો. તે પ્રુદાબક્ષે પહેર્યો કે જેથી તે મુસલમાન જણાઈ આવે નહિ. પછી મહાસિંગે પેલી પેટી પોતાની પાસે લીધી ને કહ્યું કે, “એ પેટીની સંભાળ આ ખોળિયામાં જવ છે ત્યાંસુધી હું રાખીશ. એ વાતની તારે ફિકર કરવી નહિ.” એમ કહી પોતાની વીંટી નાથુને આપી કહ્યું કે, “આ વીંટી દુર્ગાદાસને આપજે ને કહેજે કે, જે કાંઈ આ વીંટી લઇને આવશે તેના કહેવા પ્રમાણે મરવાનું હશે તોપણ હું તૈયાર થઈશ; કેમકે મારી ખાતર એને જે જે સહન કરવું પડ્યું છે તે હું જન્મમર્યાદા બૂલવાનો નથી અને તેનો બદલો વાળી શકવાનો નથી. હવે અમારી દોસ્તી મૂઝે છૂટશે; માટે દુર્ગાદાસને કહેવું કે તમે માંડે આવજો. તમારા આવ્યાથી મને સુખ મળશે.”

નાથુએ નમીને સલામ કરી વીંટી લીધી ને મહાસિંગનો સંદેશો દુર્ગાદાસને કહેવાનું કબૂલ કર્યું અને રામ રામ કરી છૂટો પડ્યો. નાથુ પોતાના ઘણીની ખોળમાં અને મહાસિંગ ને પ્રુદાબક્ષ માંડે જવા નીકળ્યા. બંને માર્ગ નોખા હોવાથી તથા વચમાં ખાડાટેકરા આવવાથી થોડીવારમાં તેમના ઘોડાની પડઘીઓ પણ સંભાળાતી બંધ પડી.

૫-દુર્ગાદાસનો અરણ્યવાસ

નાથુ એકલો પડ્યા પછી કલ્યાણગઢને સલામ કરી ચાલવા લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં તે મનમાં બોલવા લાગ્યો કે, “ઓ પ્રભુ ! તેં આ શું કર્યું ? કલ્યાણગઢના ઠાકોરના મહેલની આ દશા ! ગઈ કાલે જે મહેલમાં આનંદ વર્તતો હતો, તે આજે રમશાનવત્ કરી નાખ્યો ! ચાકરો નાસી ગયા ! ધરધણીઓને છુપાઈ રહેવા વારો આગ્યો ને વૃદ્ધ માણનું ખૂન થયું; અને રે પ્રભુ ! એ મડદાને અગ્નિ-દાહ દેવા વારો પણ આગ્યો નહિ ! શિવ શિવ ! જે મહેલમાં કાલે કલ્સેલ અને આનંદ વર્તાઈ રહ્યો હતો ત્યાં આજે કાગડાને કલ્સેલ કરવાનો વખત આગ્યો અને એ માદા સમાચાર લઈ જવાનું આ પાપી જીવને માથે પડ્યું. હર ! હર ! પ્રભુ ! તું મારા ધણીને કુશળ રાખજે ને તેમને હિંમત આપજે, એટલે આવા મહેલની શી ખોટ છે !” આ પ્રમાણે અવારનવાર વિચારમાં તલ્લીન થયેલો નાથુ ખાડા-ટેકરા ચઢતો ને ઊતરતો અરવલ્લીની કરાડમાં આવી પહોંચ્યો. રાતના અણુચિંત્યા બનાવથી લયભીત થઈ કલ્યાણગઢના કોળી લોકો સઘળા પોતપોતાનાં સગાંવહાલાં પાસે રાત્રેજ નાસી ગયા હતા; અને શાંતિ થયા પછી પાછા ઘર સંભાળવા આવીશું એવા વિચારથી સઘળા જ્યાં ત્યાં વેરાઈ ગયા હતા; તેથી નાથુની દૃષ્ટિએ કોઈ કાળા માથાનું માનવી પડ્યું નહિ. તેને થોડો વિસામો લેવાને બેસવાનું

કહેનાર કે પાણી પીવાની ખબર પૂછનાર પણ કોઇ નહોતું સઘળું શાંત હોતું. એ રસ્તો એવો આડફેટો હતો કે કોઇ મોગલ લિપાઇ પણ એનું મળ્યો નહિ. નાથુ બગલમાં તલવાર મારી ઉપર કામળો લઇ આગળ ચાલ્યો. એમ કરતા એને લાગ્યું કે હવે આપણા ધણીને છુપાઇ રહેવાની જગાની નજીક આવ્યો છું. એ જગાનો નાથુ ભોળિયો હતો; પણ પોતે વૃદ્ધ હોવાથી અને રાત્રિનો જખમાયક્ષો હોવાથી તે યાકયો, એટલે અરવલ્લીની કરાડમાં એક શિલા ઉપર છાયામાં તે બેઠો.

અપોર થવા આવ્યા. સૂર્ય માથે આવ્યો એટલે નાથુ ઊઠ્યો ને શોડું પાણી પી આગળ ચાલવા લાગ્યો. નદીનો વાંકાચૂકી સર્પાકાર વાંક પસાર કરતાં છેવટે તે દુર્ગાદાસની કહેલી જગા ઉપર પાછલે પહોરે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી નાથુએ શરણાઈ હાથમાં લીધી. “ રોડોડારી તલવાર ને મારુરી રાગડી ” ગાઈ કે તેનો અવાજ દુર્ગાદાસને કાને પડ્યો. તે પણ નાથુના આવવાની રાહ જોઇ રહ્યો હતો. તેણે જશકરજને કહ્યું કે, “ ભઇ ! નાથુ આવ્યો જણાય છે. ” એમ બોલી બોની એક ગુફામાંથી ફફડો મારી તે બહાર આવ્યો કે નાથુ દષ્ટિએ ખડ્યો નાથુએ પણ પોતાના ધણીને દીઠો. ધણીને દેખી નાથુ ઉતારજો પગે પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “ કેમ શી ખબર છે ? માથુએ શું ધ્વાવ્યું છે ? ” નાથુએ કહ્યું કે, “ મહાસિંગને તમારી પેટી લઇ માટે વિદાય કર્યા છે ને તેમણે જતી વખતે તમને કહાવ્યું છે કે તમે તેમને સાંજે મળાજો. ” આ વખતે જશકરજ ને દુર્ગાદાસનાં દીકરો તેજકરજ પણ ઘરના સમાચાર માંભળવાને પાસે આવી ઊભા હતા. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ પણ મારાં વૃદ્ધ માથુની શી ખબર છે ? બીજાની વાત પહેલી કહી જરૂરની વાત પડતી કેમ મૂકે છે ? ” નાથુ આ માંભળી મૂંગો રહ્યો. તેનો ચહેરો ઊતરી ગયો. તેની આંખમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યાં. ત્રણે જણા આથી વધારે

આતુર થયા. “નાથુ ! નાથુ ! તું બોલતો કેમ નથી ? જે હોય તે કહી નાખ. અમને શંકામાં શા માટે રાખે છે ? માણ્યે કાંઈ કહ્યું છે ? તેઓ ખુશીમાં છે ?” નાથુએ કહ્યું : “ તેઓ સ્વર્ગમાં ખુશીમાં હશે. મરતી વખતે તેમણે પ્રભુ પાસે પોતાના છોકરાઓનું રક્ષણ કરવાનું માગ્યું છે. એમના મોંમાંથી છેલ્લા એજ શબ્દો નીકળ્યા છે. ” ત્રણે જણા ઉપર જાણે વીજળી પડી હોય તેમ તેઓ એકદમ જમીન ઉપર પડ્યા. થોડી વાર ત્રણે સ્તબ્ધ બની ગયા. બહાદુર પણા ભદ્રા ને માતૃપ્રેમમાં રમદોળાયેલા વીરપુરુષોની આર્થ વખતે આજ ગતિ થવી જોઈએ; એટલે નાથુએ ધીરજ લાવી કહ્યું કે, “ મહારાજ ! એમ નાહિંમત શું થાઓ છો ? હજી સાંભળો તો ખન. જે તત્ત્વવારે માણનો જીવ લીધો તે તત્ત્વવાર આ રહી. હજી તો એના ઉપરનું લોહી પણ જેમનું તેમ છે.”

દુર્ગાદાસ બિઠ્યો. તેણે ઝડપીને તત્ત્વવાર હાથમાં લીધી ને પૂછ્યું કે, “ ક્યા પાપીએ મારાં નિર્દોષ માણનો પ્રાણ લીધો ને શા માટે ? જે હોય તે કહી નાખ ” નાથુએ કહ્યું કે, “ તમારા ગયા પછી સમશેરખાં આવ્યો. તેનાં માગસોએ મને પકડી લીધો ને માણને પોતાની સમક્ષ બોલાવી તમે ને મહાસિંગ ક્યાં છો તથા પેલી પેટી ક્યાં છે, તે કહેવાને જીવને સદે ધમકી આપી; પરંતુ માણ્યે તેથી લગાર પણ ડર્યા કે ગલરાયા વગર એ કહેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. તેથી એ પાપીએ ગુરસામાં એમના ઉપર ઘા કર્યો. ખીજે ઘા કરવા જતો હતો તેવામાં મને જેમણે પકડી રાખ્યો હતો, તેમના હાથમાંથી જોરથી છટકી જઈ હું વચમાં પડ્યો; પણ તે અગાઉ તો માણનો આત્મા તે પરમાત્માની હજૂરમાં રજૂ થઈ ગયો હતો. મરતી વખતે ‘ પ્રભુ ! મારા દીકરાઓનું રક્ષણ કરજે ’ એ છેલ્લા બોલ તેમના મોંમાંથી નીકળ્યા હતા. ”

નાથુ બોલી રહ્યો કે દુર્ગાદાસ લોહીવાળી તલવાર હાથમાં લઈ બેઠ્યો કે, “ હે જગન્નિયંતા પ્રભુ ! હું તને સમક્ષ જણીને કહું છું કે

જે તલવારે મારાં માણું લોહી પીધું છે, તેજ તલવાર તેના ખૂનીનું લોહી પીશે નહિ ત્યાંસુધી તેને નીચે મૂકીશ નહિ.” નાથુએ કહ્યું કે, “ મહારાજ ! તમે શું બોલો છો ? બોલતાં પહેલાં વિચાર કરજો. ઘણા મ્હેન્છોની આગળ તમે ત્રણ જણા શું કરી શકવાના છો ? ઘણાની આગળ તમારા ત્રણ જણાનું શું ચાલશે ? મહારાજ ! એ વિચાર હાલમાં માંડી વાળી કોઇ સારો લાગ આવવા ઉપર રાખો ને હમણાં આપણે સૌ માંડે ચાલો. મહાસિંગ મહારાજે કહ્યું છે કે તમારે તેમને ત્યાં મળવું.” જશકરણે કહ્યું કે, “ ભુટ્ટા ! એ શું બોલે છે ? માણું વેર લીધા વગર હવે મૂકવાનું નથી. આ બોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી મારાં માતૃશ્રીનું વેર ભૂલવાનું નથી. જે કૂખમાંથી આ દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે કૂખનો ઘાત કરનાર અમારી હયાતીમાં હયાતી ભોગવે તો અમારા જીવતરને પણ ધિક્કાર છે. માતૃશ્રી ! માતૃશ્રી ! તમારો જીવ પણ ત્યાંસુધી ગતિ નહિ પામે ! તમે પણ અમારી પાછળજ આવ્યાં હશો ! તમારું વેર લીધા પછીજ તમે પણ ગતે જશો.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ નાથુ ! તું ભૂલે છે. અમે એકલા નથી. પ્રભુ અમારી સહાયે છે. અમે એ મ્હેન્છોનું નામ દીધું નથી. અમે તેમને પ્રથમ છેડ્યા પણ નથી. મારાં નિર્દોષ માતૃશ્રીનું ખૂન કરીને પ્રથમ શરૂઆત તેમણે કરી છે. રાજપુત્ર થઇને પોતાની માનું ખૂન કરનારનું વેર નહિ લે તો તે રાજખીજજ ન જાણવો. સત્યનો બેલી પ્રભુ છે એટલે તે આપણને સહાય કરશેજ. મારું દેશ મુસલમાનોના કબજામાંથી છોડાવી રાકોડેને ભોગલોના પંજમાંથી મુક્ત કરવાને માણ મને ધણીવાર કહેતાં તે તે ક્યાં સાંભળ્યું નથી ? પણ માણની એ આજ્ઞા સમય આવ્યા વગર પળાઈ નહોતી; તેથી છેવટે માણ પોતાનો પ્રાણ આપી પોતાનો દેશ સ્વતંત્ર કરવાને મને આ છેવટની આજ્ઞા આપી ગયાં છે. આજથીજ તે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની સહાયથી

માજીની આજ્ઞા પૂર્ણ કરવાનું પગરણ માંડવાનું નક્કી કર્યું છે. મારવાડની સ્વતંત્રતાનો પાયો આજથીજ નખાયો જાણવો. મારો વિચાર એવો છે કે તું ઘણો વૃદ્ધ છે; તેથી તારાથી અમારી સાથે આ ખીણોમાં ટીચાવાશે નહિ, માટે તું મહાસિંગ પાસે જા. તેમને અમારી હકીકત કહેજે ને તે સાથે તેમને અમારા તરફથી જણાવજે કે જો જીવીશું તો મળીશું; નહિ તો રામ રામ; અને જો તેમ બન્યું તો મારવાડની સ્વતંત્રતાને પણ રામ રામ સમજવા, માટે જો બની શકે તો જરૂરિયાતની વખત સારૂ તૈયારી કરી રાખજો. એટલું કહેજે. હવે સાંજ પડવા આવી છે ને સૂર્ય સંતાપ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો છે. કાલનો સૂર્ય એ પાપીએ દેખવો ન જોઈએ; માટે ઊઠો આપણી હદના જે ભરવાડોની વખતોવખત આપણે સંભાળ રાખ્યાથી આપણા ઉપર તેઓ પ્રેમ રાખે છે ને જેઓ શરવીર છે, તે ભરવાડો જે આ પાસેના ખીડમાં ઝૂંપડાં બાંધી રહેલા છે, તેમને એકઠા કરીએ. તેઓમાંના જેઓ જીવને સાટે આપણી સાથે આવવાને તૈયાર થાય તેમને, અને આપણા જે લોકો રાત્રે નાસી ગયા હોય તેમાંના જેઓ મળી આવે તેમને લઇને આજે રાત્રે ખૂની પર વેર લઇએ. નાથુ ! તું આ ખીણોમાંથી માંડાનો રસ્તો લે. તું એ રસ્તાનો ભોમિયો છે, એટલે તને હરકત પડવાની નથી.”

નાથુએ કહ્યું કે, “ મહારાજ ! મહાસિંગે જતી વખતે પોતાની આ વીંટી આપી છે ને કહ્યું છે કે જ્યારે તમને જરૂર પડે ત્યારે એ વીંટી આપી જેને મોકલશો, તેજે કહેશે તે કરવાને હું તૈયાર થઇશ; માટે એ વીંટી લો અને મને કંઈ નિશાની દાખલ આપો કે હું તમને મળ્યો છું, એવી મહાસિંગને ખાત્રી થાય.” દુર્ગાદાસે પોતાની વીંટી નાથુને આપી. નાથુએ કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આવે વખતે છોડીને મારે જવું જોઈતું નથી; પણ હું આપની સાથે રહું તો આપને સહા-

થેક થવાને બદલે જિલટો વેઠ થઇ પડું, તેથી લાચાર છું. પરમેશ્વર આપના બાહુમાં બળ આપો ને તે આપને સહાય કરી આપને હાથે આપનું પણ પ્રેર કરાવો. પ્રભુ આપનું રક્ષણ કરશે.”

દુર્ગાદાસ, જશકરણ ને તેજકરણ વેર લેવાના આવેશમાં ચાલવા લાગ્યા. નાથુ પણ ધીરે ધીરે પાછળ ચાલતો હતો. એમ કરતાં તેઓ ખીડમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પટેલના ઘર પાસે આવી તેણે રણશિંગું વગાડવાનો હુકમ કર્યો. મોગલો મારવાડમાં પ્રસર્યા ત્યારથી રણશિંગાનો અવાજ કાને પડ્યો નહોતો. સઘળા નરમ પડી ગયા હતા; રણશિંગાનો અવાજ સાંભળ્યો કે સઘળાં એક પછી એક પોતપોતાનાં હથિયાર લઇ એકઠા થવા લાગ્યા. સઘળા લડાઇનો શબ્દ સાંભળવાને આતુર હતા; પણ સરદાર શાંત પડ્યાથી તેઓ પણ શાંત પડેલા હતા. રણશિંગું થયું કે લડાઇનો દેવ જાગ્યો સમજી, સર્વ સજ્જ થઇ આવ્યા. ત્યાં દુર્ગાદાસને ઊભેલો જોઇ સઘળા પોતાના હાકારને સલામ કરી આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા ને એ શું કહે છે એ સાંભળવાની આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા.

સઘળાને જોળા થયેલા જોઇ દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મારા વીરાઓ !” એમ કહી લોહીવાળી તલવાર જિંચી કરી. તે પાસેના દીવાના તેજમાં પ્રકાશવા લાગતાં “જુઓ, આ તલવાર તમને શું કહે છે ? મોગલોની એ ધાતકી તલવાર ઉઘાડી છે. તે વૃદ્ધ, નિર્દોષ ને બાળકોના પ્રાણ લે છે. હું તેનું વેર લેવાને તમને કહું છું. તમને તમારાં વૃદ્ધ માઆપો, તમારી નિર્દોષ અબળાઓ ને બાળકો વહાલાં હોય તો તમે વેર લેવાને તૈયાર થાઓ. કંટાળિયાનો ખૂની સરદાર કાલે રાત્રે મારા ઘરમાં પેદા ને તેણે આજ તલવાર વડે મારાં વૃદ્ધ મજનું ખૂન કર્યું છે. તેનું વેર લેવાને તમને બોલાવ્યા છે. જાઓ ! હવે તમે શું કહે છો ?”

સઘળા એક અવાજે બોલી ઊઠ્યા : “વેર લેવું; વેર વેર ને વેર.”

માજના ખૂનની વાત સાંભળી સઘળા મરદો વેર લેવાને ગાજી ઊઠ્યા ને સઘળા સ્ત્રીઓ તેમના ગુણ સંભારી શોક કરવા લાગી. માજ એ તેમને ઘણી વાર આશ્રય આપ્યો હતો, માંદેસાજે સંભાળ લીધી હતી ને સંકટની વખતે ખાવાનું આપ્યું હતું. ઘણા તો તેમના હાથ નીચે ઊછરીને મોટા થયા હતા. દુર્ગાદાસની મા તે સઘળાને માતૃલ્ય વહાલી હતી. એવાં દયાળુ માજનું ખૂન કરેલું સાંભળી સઘળા વેર લેવાને ઉશ્કેરાઈ ગયા. આકાશ પણ વેરના અવાજથી ગાજી ઊઠ્યું.

દુર્ગાદાસે કહ્યું, “ત્યારે ચાલો બધા મારી પાછળ આવો અને આપણે વેર લઈએ.” સઘળાએ એકે અવાજે કહ્યું કે, “અમને સાથે લો અને અમારામાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી તમને ત્યજીશું નહિ ને વેર લઈશું ત્યારે જંપીશું. વૃદ્ધ ગાજી અમને તમારા જેટલાંજ વહાલાં હતાં.” એમ બોલી સાઠ દઢ મનના બહાદુર જીવાનીઆ પોતપોતાની તલવાર, ભાપો ને તીરકામઠાં લઈ સાથે ચાલ્યા. દુર્ગાદાસ પોતાની તલવાર મજબૂત પકડી બોલ્યો કે, “આ જમિના બચાવ માટે તમારા જે આપદાદા ગુજરી ગયા છે, તે તમને ઉશ્કેરે અને મારુ દેશને સ્વતંત્ર કરવામાં સહાયજીત થાઓ. માતૃશ્રીનું ખૂન કરનાર સૂર્ય ઊગતા પહેલાં મરવો જોઈએ; માટે મારી સાથે ચાલો.”

એમ બોલી દુર્ગાદાસ ચાલ્યો કે જશકરણ ને તેજકરણ પણ ચાલ્યા તેમની પાછળ સાઠે થોડાઓ વેર લેવાના આવેશમાં ચાલવા લાગ્યા. અંધારી રાત્રે ખાડાટેકરા ચઢજિતર કરવામાં કે નદીનાળાં ઝાળાંગવામાં તેમને કાંઈ પણ અઘરું જણાયું નહિ. તેઓ સર્વે જેમ સિંહ શિકાર ઉપર તલપે તેમ છલંગો મારતા હોંશભેર ચાલવા લાગ્યા.

ચાલતા ચાલતા તેઓ કલ્યાણગઢ નજીક આવ્યા ત્યારે તેજકરણે કહ્યું કે, “બાપા ! ચાલો આપણે માજના મુડાની તળવીજ કરી એક વાર તેમનું મુખ જોતા જઈએ અને સાચવીને મૂકીએ કે અત્યારે

આપણું કામ કરી આવ્યા પછી સવારે માણને અમિદાહ દેવાય; નહિ તો રાત્રિમાં કોણ જાણે જનાવર તેમના ખોળિયાનું શુંએ કરી કરી નાખે, ત્યારે માણ અમિદાહ પણ ન પામે.” દુર્ગાદાસને એ વાત ગમી, તેથી તે કલ્યાણગઢ તરફ વળ્યો. એક ટેકરો ઓળંગી નીચે ઊતરવા જાય છે, કે તેના માણસોએ એક મોગલ સિપાઇને પકડ્યો. તેને તેજ ક્ષણે પૂરો કર્યો હોત, પણ દુર્ગાદાસે તેમને તેમ કરતા અટકાવ્યા. તેણે કહ્યું કે, “આપણે કાંઈ મોગલ નથી કે હથિયાર વગરના માણસનો ધાત કરીએ. આપણું ક્ષત્રિયનું એ કામ નથી. નિર્દોષ અબળા ઉપર હાથ ઉગામવો એ બાયલાનું લક્ષણ છે. માટે એ હથિયાર વગરનાની ઉપર હાથ ઉગામશો નહિ.” એથી એના માણસો પાછા હટ્યા ને તેમનો શત્રુ જીવતો રહ્યો.

છૂટા થયેલા માણસે દુર્ગાદાસનો અવાજ ઓળખ્યાથી તે બોલી ઊઠ્યો કે, “મારા માલિક ! તમે મને આ બીજી વાર મરતો બચાવ્યો.” દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “અરે ! તું કોણ છે ? મારો નોકર મોગલના વેશમાં કાંઈ હોય નહિ.” તે બોલ્યો કે, “હું તમારો ચાકર સામતો; જેને તમે જોરાવરખાનના હાથથી મરતો બચાવ્યો હતો.” એ સાંભળી દુર્ગાદાસે કહ્યું: “તું આવે વેશે કેમ ફરે છે તે પૂછવાનો હમણાં મને વખત નથી; પણ જો હજી તું મારો નોકર રહેવા ઇચ્છતો હોય તો મારી સાથે ચાલ.” તે બોલ્યો: “સાહેબ ! આપ કલ્યાણગઢ તો જતા નથી ! કેમકે તે તો કંટાળિયાના સૂબાએ લૂંટીને બાળી મૂક્યું છે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ત્યારે શું, એ પાપીએ મારાં માણના મુડદાની મુખમુદ્રા જોવાને પણ મને વખત ન આપ્યો ? અરે દુષ્ટ રાક્ષસ !” તેના માણસોએ કહ્યું કે, “સાહેબ ! હવે આગળ ચાલો કે આપણા દેશને એ પાપીના પંજામાંથી મુક્ત કરીએ.”

દુર્ગાદાસે પોતાનાં પગલાં કંટાળિયા તરફ વાળ્યાં. તેઓ સર્વ

વીજળીની પેટે ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યા ને થોડીક વારમાં કંટાળિયાની આસપાસની ખાધ ઓળંગીને એક ક્ષણમાં તો દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના ઓકતા દરવાજાને ધૂળ ફાકતો કરી તેઓ સમશેરખાંના મકાન તરફ ખમણી ત્વરાથી ચાલ્યા. રજપૂતોના પોકારથી મોગલ સિપાઇઓ જાગી ઊઠ્યા; ને અર્ધા ઉઘાડા દરવાજા આગળ એકઠા થયા. એટલામાં તો રજપૂતો સૂખાના મકાનના દરવાજા નજીક આવ્યા. તેમના અચાનક આવવાથી ત્યાંનો દરવાજા ભયભીત થઇ નાસી ગયો. દુર્ગાદાસે જુરસામેર એક જાગર હડસેલાથી બારણું ધકેલ્યું કે તેનાં મિત્રગરા તૂટી ગયા ને બારણું ધબકારો કરતું નીચે પડ્યું, એટલે દુર્ગાદાસ અંદર ધૂસ્યો. બારણાના ખડખડાટથી સમશેરખાં જાગી ઊઠ્યો; પણ આ અણચિંત્યું શું થયું? એમ વિચારી તે આભોજ બની ગયો. જે નિર્દોષ ને નિરાધાર અબળાનું એણે ખૂન કર્યું હતું; તેના વીરપુત્રને ઉઘાડી તલવારે ઉગામેસે હાથે પોતાની ઉપર ઘસી આવતો દોડો કે શું કરવું તે તેને સ્મર્યું નહિ. તે પોતાની હાલ સંભાળવા ઊઠ્યો; પણ એટલામાં તો વીજળીના ચમકારાની પેટે દુર્ગાદાસનો એક જાગરો ઝટકો તેના ઉપર આવી પડ્યો કે “ઓ ખુદા” કરતો તે ભોંય ઉપર પડ્યો. એટલે દુર્ગાદાસે પોતાનું વેર પૂરું થયું જાણી તે તલવાર પાછી ખેંચી, કડકા કરી ફેંકી દીધી ને પોતે પાછો વળ્યો. એટલામાં તેનાં માણસો પણ રસ્તામાં મળતાં શત્રુઓના નાશ કરતા તેને આવી મળ્યા. તેમનો આગેવાન જશકરણ બોલ્યો કે, “કેમ ભાઈ ! ચાલો વેર લેવાને.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “જે તલવારે ખૂન કર્યું હતું, તેજ તલવારથી ખનીનો પ્રાણ લઈ તલવાર ભાંગીને ફેંકી પણ દીધી.” આ સાંભળી તેના માણસો બોલી ઊઠ્યા કે, “ચાલો ભાઈઓ ! દુર્ગાદાસનો દુશ્મન મરાયો ને વેર લીધું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ભાઈઓ ! એમ બોલો કે મારુબૂમિનો દુશ્મન મરાયો ને બાર ઊતર્યો; કેમકે

અત્યારથીજ હું પણ લઉં છું કે મારું દેશ મોગલ વિનાનો કરું, ત્યારેજ તલવાર મ્યાન કરું. મારું દેશ સ્વતંત્ર કરવો કે મરવું એજ આજથી મારું પણ છે.” તેજકરણ ને જશકરણ બોલ્યા કે, “અમે પણ તમારી સાથેજ છીએ.” એ સાંભળી તેનાં સઘળાં માણસો બે લી બિડ્યાં કે, “અમે પણ તમારી સાથેજ રહી દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડીશું કાં જીવ આપીશું; પણ તમારી પડખેથી ખસીશું નહિ.” એમના અવાજથી થોડાક મોગલ સિપાઇઓ એકઠા થયા હતા, તે તેમના સરદારના આગ્રહ છતાં ગભરાઇને નાસી ગયા ને તેમના દુશ્મનો દહતાથી પાછા જતા હતા તેમને નિશ્ચિંતપણે દૂરથી જોયા કર્યું.

દુર્ગાદાસ પોતાનું વેર વાળી પોતાના મુલકની ખીણોમાં આવી પહોંચ્યો. એનો આકર નાથુ ક્યાં ગયો તેની હવે તપાસ કરીએ. દુર્ગાદાસે વીંટી આપી નાથુને મહામિંગ પાસે જવાની પરવાનગી આપી તેથી તે માંડે જવા નીકળ્યો. રસ્તે જતાં તેને વિચાર આવ્યો કે હું વૃદ્ધ છું, તેથી આ ઉતાવળના કામમાં મારા ધણી સાથે મારાથી જવાશે નહિ, તેમ જવાથી કાંઈ ઉપયોગમાં પણ આવીશ નહિ; માટે તેઓ પાછા આવે ત્યાંસુધી અહીંજ પડી રહેવું. એમ ધારી તે પાસેના એક ખાલી ઝૂંપડામાં જઈ સૂઈ રહ્યો ને ઊંઘી ગયો; પણ સૂર્યોદય થતાં પહેલાં તે એના માલિકના વિજયઘોષથી જાગી બિડ્યો. તે દુર્ગાદાસની પાસે આવી બેઠી પડ્યો. દુર્ગાદાસે કહ્યું: “નાથુ! તું શું હજી ગયો નથી?” તેણે કહ્યું: “ના માલિક! હું તમારી રાહ જોતો અહીં પડ્યો હતો. તમે વેર વાળી સજામત આવો તે સમાચાર સંભળીને જવાના વિચાર કરી હું અહીં પડી રહ્યો હતો. કેમ મહારાજ! મને સારા સમાચાર કહી રાજી નહિ કરો! વેર વાળ્યું ને પાપી મૂંઝાં કે કંમ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તું ખુશી થા આપણા વૃદ્ધ માણના ખૂનીને દોજખમાં પહોંચાડી હું અહીં આવ્યો છું. નાથુ!

મેં વેર લીધું છે. હું, જશકરણ ને તેજકરણ સલામત પાછા આવ્યા છીએ; પણ હવે માતૃશ્રીનું મોં જોવાનું છે. આ દુનિયાના માતૃશ્રીના નિર્મળ પ્રેમ જેવો પ્રેમ બતાવનાર હવે મારે કોણ રહ્યું છે ? મોગલો મામી તલવાર ઉઠાવીને હવે મ્યાન શા માટે કરવી ? ધરખાર તો બળીને ખાખ થઈ ગયાં એટલે આ મારું દેશ એજ મારું ઘર છે, એજ મારી માતૃશ્રી છે, એને મોગલોથી છૂટી કર્યા વગર તલવાર મ્યાન કરવીજ નહિ, એવો મેં દૃઢ દરાવ કર્યો છે ને આ આપણા બહાદુર માણસોએ પણ મારો દરાવ અમલમાં લાવવામાં મારી સાથેજ રહી મદદ કરવાના સોગન ખાધા છે. હવે તો મોત કે સ્વતંત્રતા એજ દુર્ગાદાસનું ને એના માણસોનું ભવિષ્ય બાણનું.”

આ સાંભળી વૃદ્ધ નાથુની આંખમાંથી પાણી પડ્યાં. તે બોલ્યો કે, “અરે ! મહારાજ ! તમે આ શું કરો છો ? અસંખ્ય મોગલોની સામા મુઠ્ઠીબર માણસો લઈ નદામાં ખરાબીમાં શા માટે પડો છો ? માથુંના ખૂનનો અને તમારા ધરખાર ભૂંટીને બાળી નાખનારના વેરનો બદલો તો લીધો. હવે મોગલોના બળવાન બાદશાહ સામા થવાથી તમને વધારે શો લાભ થવાનો છે ? તમારા મિત્ર મહાસિંગ દાકોર વગર કે તમારા નજીકના સગાવહાલા વગર તમારી રહાયે પણ કોઈ આવશે એમ લાગતું નથી; માટે મહારાજ ! આ તેજકરણની માની ખાતર, તમારા મિત્ર મહાસિંગની ખાતર અને તમારા અને તમારા આ ભાઈકરો ને માણસોના જીવની ખાતર, હાલ આ જોખમમાં ઝંપલાવવાનું બંધ રાખી ભવિષ્યમાં કોઈ સારા વખત ઉપર રાખો.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તું ફિકર શા માટે કરે છે ? હું કંઈ ઝંપલાવવા ઇચ્છતો નથી. મારા એ દરાવ માટે તારે દિલગીર થવા જોવું નથી. હું ધરખાર વગરનો થયો છું એટલે તેજકરણની મા કે જશકરણની સ્ત્રી એમને પિયેર સલામતજ છે, ત્યાં એમનું કોઈ નામ દેતાર નથી.

મોત તો માણસમાત્રના પગની નીચે હમેશાં રહેલુંજ છે. તેનાથી ડરીને નાસભાગ કરતાં પણ તે તો જ્યાં, જ્યારે ને જે નિમિત્તે આવવાનું હશે તે આવશેજ. તો પછી રજપૂતે રણક્ષેત્રમાં શત્રુના સામા લડતાં મરવું એના જેવું ખીણું સાડું શું છે ? રજપૂતોનું કતવ્ય પોતાનો દેશ પચાવી પડનાર શત્રુ સામા રણે ચઢી દેશને સ્વતંત્ર કરવો કે તેમ કરતાં રણમાં પડવું એજ છે. નાથુ ! મેં મારાં માતૃશ્રી ગુમાવ્યાં છે એટલે આજથી મરુબૂમિ એજ મારાં માતૃશ્રી છે. હવે તું મને મારાં એ માતૃશ્રીથી છૂટો પાડવા ઇચ્છે છે ? શું તું અરવલ્લીની ખીણોમાં છુપાઈ રહી મારા દિવસો પૂરા કરાવવા માગે છે ? મારાં વૃદ્ધ માજીનું વેર લીધાથી મોગલો હવે મને ગામમાં સ્થિર પડી રહેવા દેવાના નથી એ તો નક્કીજ છે. ત્યારે મારે જંગલોમાં ને ડુંગરોમાં ભટકી મરવું તે કરતાં મારાં માતૃશ્રી બૂમાતાના બચાવ માટે મરવું શું ખોટું છે ? મોગલોના ભયથી ડરી ગયેલા મારુ સરદારો પ્રથમ મારી સહારે નહિ આવે તો શું થયું ? સત્ય આપણી તરફ છે એટલે ‘ધર્મે જય ને પાપે ક્ષય’ થશેજ. એમાં ડરવું શા માટે ? મારે શું કરવું ને કેમ કરવું એ બધું મેં મારા મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું છે. તું મહાસિંગ હાકાર પાસે જ ને તેમને મારા નિશ્ચયથી માહિતગાર કર. ” નાથુએ કહ્યું : “ સાહેબ ! કદાચ મહાસિંગ આપની મદદમાં આવવા ચાહે તો અમે આપને ક્યાં ખોળીએ ? ” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ અરવલ્લીની ખીણોમાં. મારી ધારણા મારા દેશબંધુઓનો બચાવ કરવાની છે. તેમને નકામા જોખમમાં નાખી, મરાવી નાખવાની નથી. ”

નાથુનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેના માલિકે જે જોખમ માથે વહોરી, આગેવાની કરવાને દરાવ કર્યો, તેનાં પરિણામ કેવાં થશે તેનો ચિંતાર તેની આંખો આગળ આવવા લાગ્યાથી, તે પોતાના માલિકને નમીને પાસેની એક એકાંત ખીણમાં પોતાનું હૈયું ખાલી

કરવા ગયો ને દુર્ગાદાસ તેજ જગાએ સૂઈ ગયો. તે પાછલા પહોર લગી નિરાંતે ઊંઘી ગયો. પાછલા પહોરે જાગ્યો ત્યારે નાથુ પણ તેની પાસે આવ્યો ને માંડે જવાની પરવાનગી માગતાં કહ્યું કે, “સાહેબ ! મહાસિંગ દાદારને મારાથી બનતી તજવીજે કહીને આપને મદદ મોકલવા વીનવીશ.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “એમને વીનવવું પડે તેમ છેજ નહિ; પણ નાથુ ! તું જ એટલે તને સલામત ગયેલો જાણી હું સુખી થઈશ. તું જ્યાં હો ત્યાં પ્રભુ તારું રક્ષણ કરે.”

આ વખતે નાથુની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. દુર્ગાદાસે તેને હસતે મુખે ધીરજ આપી. નાથુની ખાત્રી થઈ કે ખચીત મરુ-જૂ મના છુટકારા માટેજ પ્રભુએ દુર્ગાદાસને પ્રેરણા કરી છે; તેથી તે બોલ્યો કે, “તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુ તમને સહાય થશે.” એમ બોલી પોતાના ધણીને નમીને સલામ કરી તે માંડે જવાને માર્ગે ચાલ્યો.

૬-માંડા ઉપર આફત

ડહો.

અણધારી ને અણચિંતી, આફત આવે જાય;
મનુષ્ય ધારે કાઢ ને, ઘણીનું ધાયું થાય.

નાથુ વૃદ્ધ અને જખમી થયેલો હોવાથી તે ધીમે ધીમે ચાલતાં કેટલાક વખતે માંડાના દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યો. તેણે દરવાજાને કહ્યું કે, “ભાઈ ! દરવાજાને ખેલ, હું દુર્ગાદાસની પાસેથી આવ્યો છું.” દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળી દરવાજા દરવાજા ઉઘાડી નાથુને અંદર લીધો ને ગદીમાં પહોંચાડ્યો. ત્યાં એક ચાકર તેને મહાસિંગ પાસે લઈ ગયો. તે વખતે મહાસિંગ એક ઢોલિયા ઉપર સૂતો હતો. પાસે એક પુખ્ત ઉંમરની સ્ત્રી તેને વા ઢોલિયા હતી ને એક જુવાન બાળા દવાતો ચાલતા લઈ ગયા હતા. ઢોલિયા પાસે એક સત્તર અઢાર વરસનો જુવાન, મહાસિંગ સામે લાડમાં ખેડેલા હતો. નાથુએ પાસે આવી મહાસિંગને સલામ કરી એટલે તેણે તેને ઓળખ્યો ને પાસે બેસાડી તેણે આતુરતાથી દુર્ગાદાસની ખબર અતર પૂછવા માંડી. મહાસિંગે પૂછ્યું કે, “કેમ નાથુ ! દુર્ગાદાસ અહીં ક્યારે આવશે ?”

નાથુએ જવાબ આપ્યો : “મહાનજ ! દુર્ગાદાસ હાલમાં અત્રે આવી શકશે નહિ. એમણે પોતાના માતૃશ્રીનું વેર વાળ્યું છે—કંટાળિયાના સૂખા સમશેરખાને મારી નાખ્યો છે. પછી એમણે એક

એવું સખત પણ લીધું છે કે જેથી તેઓ માંડે આવી શકશે નહિ. ” મહાસિંગે પૂછ્યું કે, “ કેમ નહિ આવે ? એવું તે કેવું પણ લીધું છે ? ” નાથુએ સઘળી વાત અથઘતિ માંડીને કહી : તેણે કહ્યું કે, “ મેં દુર્ગાદાસને કલ્યાણગઢની વીતકની સઘળી વાત માંડીને કહી, કે એમના દુઃખનાં અને ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તેજ ક્ષણે પણ લીધું કે મારાં માજીને મારનારનું વેર લઈશ ત્યારે આ તલવાર નીચે મૂકીશ. એમ કહી તેજ ક્ષણે ઊડીને આસપાસનાં પોતાનાં માણસોને એકઠાં કરી, મોગલોએ પોતાના ધર ઉપર જે આકૃત ગુમ્હરી હતી તે સઘળી યથારિયત કહ્લાથી સઘળા મરદો વેર લેવાના આવેશમાં આવી ગયા. તેઓ સર્વે તેજ રાત્રે સજ્જ થઈ કંટાળિયે જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં જતાં મુસ્લમાન લશ્કર આવ્યાની આપણને કલ્યાણગઢમાં જેણે ખબર આપી હતી તે અમારો ચાકર સામતો મળ્યો. તેણે દુર્ગાદાસને આપણા ગયા પછી બનેલા સઘળા બનાવથી વાંદ્ધ કર્યા. એ રાત્રે સામતો નાસીને પાસેની ઝાડીમાં ભરાઈ ગયો હતો. સઘળું શાંત થયું ત્યારે સવારે તે ગઢીમાં જવાને નીકળ્યો. ત્યાં કાંઈ મુસલમાન સિપાઇનાં કપડાં પડેલાં હતાં, તે પહેરી લીધાં કે જેથી મુસલમાનો એને પકડે નહિ. એમ વેશ બદલી ગઢીમાં પેઠો ને બૂખ લાગ્યાથી ખાવાનું ખોળવાને જેવો ધરમાં જાય છે કે ત્યાં મુસલમાન સિપાઇઓ દીઠાથી ભયભીત થઈ છાનોમાનો બહાર નીકળી પોતાની છુપાઈ રહેવાની જગાએ જતો રહ્યો. એટલામાં મકાનમાં સિપાઇઓનું જૂમરાણુ મચી રહ્યું. તેઓ ખુશાલીના પોકારો મારતા સંભળાયા અને ધરની બારીમાથી અગ્નિના ભડકા જણાયા. મુસલમાનો ખુશી થતા ધર બહાર દોડી આવ્યા. કેટલાક લૂંટ લઈ નાસી ગયા ને કેટલાક આખું ધર બાળીને ભરમ થતા સુધી તમાશો જોતા ઊભા રહ્યા, તે બધું બળી રહ્યા પછી ગયા. તેઓ ગયાની ખાત્રી થયા પછી સામતો કુંગરામાં

થઈ જવાનું કરતો હતો, એટલામાં એને રાત્રે મુસલમાન જાણી દુર્ગા-
દાસનાં માથાસોએ પકડ્યો ને જેવો મારવા જાય છે કે તુરત દુર્ગાદાસે ખૂમ
પાડી કે હથિયાર વગરના શત્રુ ઉપર ધા કરશે નહિ; એટલે સામનો
મરતો અચ્ચો. તેણે પોતાના ધણીનો સાદ ઓળખ્યો ને પાસે આવી
પગે પડ્યો. પછી તેણે સઘળા વાત દુર્ગાદાસને કહી.” મહાસિંગે કહ્યું:
“ અરે ! દુર્ગાદાસ ! મારે માટે તને કેટલું બધું ખમવું પડ્યું ? પણ
નાથુ ! તું કહે કે પછી દુર્ગાદાસે કંટાળિયે જઈ શી રીતે વેર વાળ્યું ? ”
નાથુએ જે જાણ્યું હતું તે સઘળું વર્ણવ્યા પછી કહ્યું કે, “ સૂયાને
માર્ચા પછી દુર્ગાદાસે પણ લીધું છે કે, ‘ પોતાની માતૃશ્રીના બદલામાં
હવે મરુભૂમિ મારાં માતૃશ્રી છે. તેમનો સંપૂર્ણ છુટકારો થતાં સુધી
તલવાર મ્યાન કરીશ નહિ. ” મહાસિંગે કહ્યું કે, “ અરે ! એવો
દિવસ ક્યાંથી કે પ્રભુ મરુભૂમિને મોગલોના હાથમાંથી છોડાવે ? ”
નાથુએ કહ્યું કે, “ મારો માલિક હાલમાં અરવલ્લીની ખીણોમાં લાગ જોતો
ભરાઈ ખેડો છે. ” મહાસિંગે કહ્યું કે, “ ત્યારે એ માંડે કેમ ન આવ્યા ?
આ ગઢ બહુ મજબૂત છે ને જ્યાંસુધી માંડા ગઢનો એકેક પથ્થર એકેક
ઉપર રહેલો છે, ત્યાંસુધી દુર્ગાદાસનું કોણ નામ દઈ શકનાર હતું ? ”

નાથુએ કહ્યું : “ એમ નહિ કે તમારા ઉપર એમને અણવિશ્વાસ
હતો. આખા દેશમાં એમને મુખ્ય આધાર માત્ર આપનાજ ઉપર છે;
પરંતુ પોતાની માતૃભૂમિને પરધર્મી ને પરદેશીના તાબામાં રિયાતી
મૂકી પોતે સુખ ભોગવવું, એ એમને ગમ્યું નહિ, તેથીજ એ આપની
પાસે સુખમાં ભાગ લેવા આવ્યા નહિ. એમણે છૂટા પડતી વેળા મને
કહ્યું કે મારે હવે મરુદેશની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી તેને શત્રુ વગરની
કરવી, એ કામ કરવાનું છે; માટે આ મારી વીંટી લે અને મહાસિંગ
મહારાજને તે આપીને કહેજે કે, ‘ હવે આપણે ભાગ્યેજ બેળા
થઈશું. જો હું મારા કર્તવ્યમાં ભોગ થઈ પડું તો એમ જાણજો કે

મરુદેશ ઉપર દુઃખનો દરિયો રેલવામાં કમી રહેવાની નથી. વળી એ પણ યાદ રાખજો કે, ‘સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સહાય કરે છે.’”

આ સાંભળી પાસે ઊભેલી જુવાન બાળાની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં, તેથી તે વધારે આંસુ પડતાં અટકાવવાને એક બારી બહારી જઈ ગઈ. એવામાં પાસે બેઠેલો જુવાન છોકરો બોલી બેઠ્યો કે, “કાકા, મરુભૂમિની સ્વતંત્રતા શક્ય છે. માર્ગ અંતઃકરણ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે દુર્ગાદાસનાં આ વચનો જાણે આકાશવાણી હોય.” મહાસિંગ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર વિચારસાગરમાં ડોલવા લાગ્યો.

પોતાની પાસે બેઠેલાની તરફ જોયા વગર મહાસિંગ દુર્ગાદાસની વીંટી પોતાના હાથમાં રાખી બોલ્યો: “સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સહાય કરે છે એ ખરી વાત છે. દુર્ગાદાસ ! તારું પણ પાળવામાં આવશે. તલવાર પકડવાને મહાસિંગનો એક પણ હાથ સલામત હશે અને રણક્ષેત્રમાં તેનું એક પણ માણસ જીવતું હશે ત્યાંસુધી આ દેહ ને તે માણસ તારા હુકમમાં રહેશે.”

આ સાંભળી પેલી પુખ્ત સ્ત્રી બોલી બેઠી: “વહાલા પતિ ! જે સ્થિતિમાં હાલ તમે છો એ સ્થિતિમાં તો નહિજ. હજી તમારા જખમ રૂઝાયા નથી ને તારા જીતર્યો નથી. આવી સ્થિતિમાં લડાઈનું જોખમ ખેડવું એ બેવકૂફી ન કહેવાય ?” મહાસિંગે કહ્યું કે, “હું પોતે જ્યાંસુધી ધા કરી શકું એવો ન થાઉં ત્યાંસુધી હથિયાર નહિ ઝાલું; પરંતુ મારા પ્રાણરક્ષકના રક્ષણ માટે અને તેનો સ્વદેશાભિમાની ઠરાવ અમલમાં લાવવા માટે મારાં સઘળાં માણસો અને સગાંવહાલાં ને એકઠાં કરી દુર્ગાદાસની સહાયે મોકલવાં જોઈએ.” પછી દુર્ગાદાસની વીંટી આંગળીએ પહેરી બોલ્યો કે, “જ્યાંસુધી આ વીંટી પહેરવાને આ જમણો હાથ સલામત છે ત્યાંસુધી દુર્ગાદાસથી આ

દેહ છૂટો પડવાનો નથી. પ્રભુ મને એ બાળ આપો.”

મહાસિંગ બોલી રહ્યો કે તેનો બત્રીજો કાકાને પગે પડી કાલાવાલા ઠરવા લાગ્યો કે, “કાકા, જો તમારો મારા ઉપર ધ્યાર હોય અને મારી બવિધ્યની કીર્તિની કિંમત હોય તો દુર્ગાદાસની સહાયે જનારા આપના સૈન્યની સરદારી આપની ગેરહાજરીમાં મને આપો અને આપ પધારી શકો એવા થાઓ ત્યારે આપનો વાવટો મને આપજો.”

લાલબા પોતાના પિતા શો જવાબ આપે છે તે સાંભળવાને આતુર થઈ.

મહાસિંગે કહ્યું કે, “બેટા ! તારી આ માગણી સાંભળીને હું જેવો ખુશી થયો તેવો બીજા કશાથી થવાનો નથી. ખરા મારા પુત્રીની લાગણી એવીજ જોઈએ. કાલે આપણા પટાવતોનાં માણસો એકઠાં કરી તેને અને આપણા ઘરનાં ખાસ માણસો છે તેને લઈને તું કાલેજ સાંજે દુર્ગાદાસની સહાયે જવાને નીકળજે.” લાલબા (મહાસિંગની પુત્રી) જોને લડાઈની આફતોનો અનુભવ નહોતો તે આ સ્વદેશાભિમાની યુદ્ધમાં પોતાનો ભાગ જવાનો છે તે જાણી ખુશી થઈ; પણ લાલબાની ઓરમાઈ મા(મહાસિંગની સ્ત્રી)ના વિચાર જુદાજ હતા. તેથી તેણે પોતાના બત્રીજને અને દીકરી લાલબાને નાથુને લઈ જઈ તેને જમાડવાને મોકલ્યાં. ઓરડામાં પોતે ને પોતાનો સ્વામી એકલાં રહ્યાં. મહાસિંગે દુર્ગાદાસની મદદે જવાને પોતાના બત્રીજને કહ્યું તે સાંભળી તેના અંતઃકરણમાં બય ઉત્પન્ન થયો. તેને પોતાના સ્વામીની જિંદગી આવા જોખમભરેલા કામમાં પડવામાં બય-યુક્ત લાગી. પોતાના સ્વામીના વૃદ્ધ અને જખમોથી ભરાયલા શરીરને આ વિનાશકારક કામમાં પડવાથી ડેટલું નુકસાન પહોંચશે એ સંબંધી તે પોતાના પતિ સાથે વિવાદમાં ઊતરી. તેણે કહ્યું: “મારા વહાલા ! તમે વિચારો કે મરુદેશ હાલમાં તદ્દન મોગસોના કબજામાં છે. મોગસાઈ

સૈન્યથી આપણાં શહેર ને કસબા ભરાઇ ગયા છે અને મોગલોનાંજ વિશ્વાસુ માણસો રાજ્યની નાની મોટી સઘળી જગા ઉપર અમલદાર છે.”

મહાસિંગે ઠહું કે, “ત્યારે શું આટલો બધો જીલમ છે માટેજ આપણે તે હવે વધારે વાર સુધી ખમ્યા કરવો જોઈએ ? દિલ્હીથી એ ખૂનીના હાથમાંથી છૂટી આવ્યા પછી મેં અને બીજા પટાવતોએ મોગલો સામી કમર બાંધી હોત, મોગલોની જે તલવારે આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી તે ખૂની તલવાર ચૂમવાને બદલે અમારી તલવારો મ્યાન કરી ન હોત અને અરવલ્લીનો આશ્રય લીધો હોત તો મરુદેશ આજે સ્વતંત્ર હોત; અને કંટાળિયાની શેરી વચ્ચે જીલમી મોગલોથી માંડે અપમાન થયું ન હોત; તેમજ મારો જીવ ઉગારવાને દુર્ગાદાસને પોતાનાં માતૃશ્રીના શોક કરવાનો વખત આવત નહિ કે એ બહાદુર પુરુષને ધરખાર વગરના થઇ રખડવાનો વારો આવત નહિ.”

આ સાંભળી મહાસિંગની સ્ત્રી તેજબા થોડીવાર છાની રહી. પછી બોલી કે, “એ વાત ખરી; પણ થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મરુદેશ હમેશને માટે આદર્શહત ભેગો જોડાઇ ગયો. હવે એ પાછો મેળવવાનાં ખાલી ફાંફાંમાં તમારા મિત્રને સહાય કરતાં તેને બચાવી શકશો નહિ ને તમે તમારો જીવ જોખમમાં નાખશો. દુર્ગાદાસની ધારણા અશક્ય ને નકામી છે. એ બાથમાં આલ લેવા જેવી છે. બળી તમે લડશો કેને માટે ? તમારો રાજા મરણ પામ્યો છે ને તેના કુંવરો પણ દેવસ્રોક પામ્યા છે; તો હવે તમે કેને માટે લડો છો ? જો તમે જીતશો તોપણ રાજ્યને માટે માંહેમાંહે પટાવતો લડી મરી દેશ પાપ-માલ કરશે. તેના કરતાં મરુદેશમાં હાલમાં શું દુઃખ છે ?”

“ નહિ નહિ, કાંઈજ દુઃખ નથી ! હજી તો આ જખમો તાજા છે. તુંજ કહે છે કે તે રાજા નથી; એથી વધારે કેવું સુખ જોઈએ

છીએ ? એના કરતાં તો ખુલ્લા મેદાનમાં લડતા હોમ્સ એ તે હજાર દરજ્જે સારું. લૂંટ ને ખૂન તો રાજ ચાલુજ છે. મોગલોના રાજ્યથી હું તો હવે ધરાઈ ગયો. દુર્ગાદાસનું વેર વાળવાને તેની માને તો મારી, પણ તેનું ધર્યારે લૂંટી લીધું ને તેથી પણ ન ધરાયા ત્યારે તેનું ધર પણ બાળી મૂક્યું ? ! શે જીવન ! એને તું સુખ કહે છે ? નહિ નહિ, હવે તો મારે જગવું જ જોઈએ અને દુર્ગાદાસની પેઠે મરુદેશવાનો માટે મરવું કે તેને સ્વતંત્ર કરવો એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ.”

આ સાંભળી તેજબા રડતાં રડતાં બોલી : “ વહાલા સ્વામિ ! આપ પ્રત્યેના મારા પ્યારનો આજ બદલો ? તમે આ જોખમ ખેડી મારાથી છૂટા પડો છો ને તમારી પટાવત જમ કરાવવા જાઓ છો. તમારાં છોકરાને જગીર વગરનાં કરો છો એટલુંજ નહિ, પણ તમારો એપ તમારા ભત્રીજાને લગાડી તેને તમારું સૈન્ય આપી પેલા મૂર્ખ દુર્ગાદાસની મદદે મોકલો છો ? ”

મહાસિંગ આ છેલ્લા બોલથી બહુ તપી ગયો. તેનાથી એ બોલ સાંભળી શકાયા નહિ. તેજબાના મુખમાંથી એ છેલ્લા શબ્દો નીકળતાંજ તે ખૂબ પાડી બોલ્યો કે, “ ચૂપ રહે. આ તું શું બોલે છે ? જે વીરપુરુષ તારા ધણીનો જીવ ઉગારતાં આવી દશામાં આવી પડ્યો છે તે પુરુષને તું મૂર્ખ કહે છે ? શું તેણે તને વિધવા થતી અટકાવી તેથી મૂર્ખ ઠર્યો કે ? તેણે તારાં છોકરાંને પિતા વિનાના થતાં અટકાવ્યાં માટે મૂર્ખ ઠર્યો ? મહાસિંગની ઓ આ શું બોલે છે ? ”

તેજબા આ સાંભળી આલીજ થઈ ગઈ. તેણે કહ્યું કે, “ મારા વહાલા પતિ જેથી જોખમમાં પડે, એ સઘળું મારે મન ગાંડપણુજ છે. તમે તમારી સલામતીનો વિચાર કરો. તમે જે રણમાં પડો તો મારાં આ નિરપરાધી જોડાં જે હજી તો પારણાન છે તેમનું શું

થાય તે વિચારો. વળી તમારા *ભાઇના એકના એક પુત્રને લડાઇમાં મોકલેા છે ને એ વાત વખતે તમારા ભાઇને નહિ ગમતી હોય તો તેને કેવું લાગશે તેનો વિચાર કરો.”

“મારા ભાઇના વિચાર તારા કરતાં હું વધારે બાણું છું. કાઇ પણ ચાંપાવત ઔરંગઝેબના તાબામાં રહેવાનું ચાહશે ને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે લડનારને ધિક્કારશે ત્યારે તો સત્યાનાશ ગયું બાણુવું. ઔરંગઝેબ એથી અબાણુયો નથી અને તેથીજ જેને તું વખાણે છે તેણે આપણો કિલ્લો લૂંટવાને માણસો મોકલ્યાં હતાં, એ વાત તું હજી જૂલી ગઇ નહિ હોય અને એ કામમાં જે તેઓ ફતેહમંદ થયા હોય તો તારું ઘર ક્યાં જતું રહેત ? તારો ઘણી ને છોકરાં ક્યાં હોત ? પણ બહાદુર દુર્ગોદાસનાં દુબાણું લે કે જેના વીરત્વથી એ સઘળાંનો નાશ થતો અટક્યો.”

તેજબા બેલી: “એ બધુંએ હું કબૂલ કરું છું; તોપણ મારું જે છે, તે સઘળું જેખમમાં નાખતાં મારો જીવ કંપે છે. એક તરફ રણક્ષેત્ર, ખજી તરફ મારા વહાલા સ્વામી અને ત્રીજી તરફ મોત જેમ્મ મારું હૈયું હાથ રહેતું નથી.” મહાસિંગે કહ્યું: “તેથી ડરે છે શાને ? એક રજપૂતાણી થઇને આવું બાયલાપણું બતાવતાં તને શરમ પણ નથી આવતી ? સત્ય અમારા તરફ છે એટલે પરિણામે અમારો જય નક્કીજ છે.” એમ બેલી તે સ્વદેશાભિમાનીના જુસ્સામાં બેલી ઊઠ્યો: “ઓ જગન્નિયંતા પ્રભુ ! મરુદેશના વિજયી રણક્ષેત્રમાં મને મોત આપજે; પણ મારી જન્મભૂમિના દુઃખો જોવાને મને જીવતો રાખીશ નહિ.”

તેજબા બેલી કે, “આ બોલ મારાથી સાંભળી શકાતા નથી; માટે હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છું કે તે મને સ્વદેશાભિમાની પુરુષને

* ચાંપાવત દૂધોળનો દીકરો માનસિંગ હતો.

છાજતી સ્ત્રી થવાને હિંમત આપે. હમણું તો તમારા બોલ મને કારી જખમ કરે છે.” એમ બોલી તે બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. મહાસિંગ એ જ ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં લવિષ્યમાં કેવા ધોરણે કામ ભેવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

મહાસિંગની સ્ત્રી સ્વભાવે બહુ બીકણ હતી. રજપૂતાણીઓમાં જે ખાસ ગુણો, હિંમત ને દેશદાઝ જોઈએ, તે તેનામાં નહોતા. તે સ્વાર્થી, મોજશોખી ને આ સંસારનાં અનિત્ય સુખની લોભી હતી. કોઈ પણ રીતે પોતાના એ સુખનો ભંગ થાય તો તે તેને જરા પણ ગમતું નહોતું. રાજવૈભવ ને રાજમાન્યની તે ભૂખી હતી. એ રાજ્ય-વૈભવ ને રાજછત્ર ગમે તેવા કારણથી પણ જતા રહે તો તેના મનને કારી જખમ હતો. દેશનું ગમે તે થાય, બીજા ઉપર જીલમ થાય, પરદેશીઓ પોતાના દેશીઓને પીડે, તેની તેને દરકાર નહોતી. ગુણ ઉપર અવગુણ કરતાં પણ જો પોતાનો વૈભવ સચવાતો હોય તો તેમ કરવાને તે અચકાય એવી નહોતી. એશઆરામ, વૈભવ ને મોજ-શોખ એ જ એના સોખતી હતાં. કોઈ પણ ઉપાયે એને નુકસાન થવું જોઈએ નહિ, એ એની હમેશની ઇચ્છા હતી. આજના દૂધચોખા ને સાકરના બોગી ક્ષુદ્ર લાલસાવાળા રાજપુરુષોને છાજતા ગુણો તે વખતે મહાસિંગની સ્ત્રીમાં હતા. પંડે સારા ઘરની છતાં તથા મહાસિંગ જેવા વીરપુરુષની પત્ની છતાં તે વખતની રજપૂતાણીઓનો એક પણ ગુણ એનામાં નહોતો. આવા ઊલટા ગુણો એ બાઈમાં ક્યાંથી આવ્યા એ શોધી કાઢવું પણ મુશ્કેલ હતું.

તેજબા આખી રાત લાલબા પાસે રહી. લાલબા તેજબાની ઓરમાઈ દીકરી હતી. એણે ધાર્યું કે લાલબાને સમજાવું તો સ્ત્રી-જાતિ હોવાથી મારા પક્ષમાં આવશે અને તેથી કદાચ એના સમ-જાવ્યાથી મહાસિંગ દુર્ગાદાસને મદદ કરતો અંટકશે ને તેથી આપણા

રાન્યસુખ ને વૈભવને જોખમ આવશે નહિ. તેજ્યાએ કહ્યું કે, “બહેન ! દુર્ગાદાસ વીર પુરુષ છે. એણે તારા આપનો જીવ ઉગાર્યો તેથી તેને આપણે મદદ કરવી જોઈએ, એ બધું ખરું; પણ તેમાં જોખમ કેટલું છે તે પણ વિચારવું જોઈએ. દુર્ગાદાસ આપણી મદદ વડે દેશનું દાળદર કાઢી શકે નહિ ને આપણાં રાન્યસુખ ને વૈભવ નકામાં જાય. મને એ બાબતનો બહુ ડર લાગે છે. વળી તારા આપનો હજી આરામ પણ થયો નથી ને તેમાં આ જોખમ માથે વહોરી લેવાથી આગળ ઉપર કાણ જાણે શું થાય !

લાલબાએ કહ્યું: “માજી ! એમ બીવાનું કાંઈ કારણ નથી. મારા પિતાએ દુર્ગાદાસને મદદ મોકલવાની જે તૈયારી કરી છે, તે મોકલ્યા પછી જેસલમેરના ગઢમાં તેઓ સહકુટુંબ જઈ રહે તો પછી શી ટ્રિકર છે, તે મને સમજતું નથી. મારા પિતાના રક્ષણુચેજ દુર્ગાદાસે જોરાવરખાનને મારીને મુસલમાન સુબેદારનો કોપ વહોરી લાંઘો. એમનો જીવ ઉગારવામાંજ દુર્ગાદાસ ધરખાર વગરનો ને માજીના સુખ વગરનો થઈ પડ્યો. હવે એવા મારા પિતાના પ્રાણરક્ષક વીરપુરુષને તરછોડી નીચપણું બતાવવાનું તમે મારા પિતાને કહો એ સારું કહેવાય ?”

“ એ તો ખરું, પણ દુર્ગાદાસે શું સારું કર્યું ? તળાવમાંથી ઉગારી દરિયામાં નાખ્યાં. બાદશાહી સત્તા પૂર્ણ જામી છે, ઔરંગઝેબના નામથી રજપૂતો થરથર કંપે છે, રજપૂત ઠકરાનો એક પછી એક બાદશાહને તાબે થઈ છે, મારા પોતાના બાપ ને કાકા બાદશાહના પક્ષમાં ગયેલા છે. એમ ન સમજવું કે તેઓ મારાથી કે કામથી પણ સમજાવ્યા સમજીને બાદશાહ સામા થાય. હવે કહે કે એવા બળવાન દુશ્મનો સામે તારો ઘેલો બાપ શું કરી શકવાનો છે ? બાદશાહ સાથે દુશ્મનાવટ કરીને દુર્ગાદાસ કે તારા બાપ કાંઈ સાર કાઢવાના નથી. એમાં કોઈ સારું પરિણામ થાય એવી મને તો

લગારે આશા જાણાતી નથી.”

લાલબાએ કહ્યું: “ માજી ! ખરા અને ન્યાયના કામમાં નાઉમેદ શા માટે થવું જોઈએ ? સત્ય ને ન્યાય આપણા તરફ છે, મુસલમાનો-એ અધર્મ આરંભ્યો છે. પ્રથમ તો જશવંતસિંહજી મહારાજના પુત્ર હયાત છે તેમનું રાજ્ય ખાલસા કરવાના ધરાધારી તેમને દિલ્હી-માં ખેલાવી મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. એ અજિતસિંહજી મહારાજને બચાવવામાં પોતાના દેહની દરકાર કર્યા વગર મારા પિતા ને દુર્ગાદાસ લઢયા ને મહામુશ્કેલીએ સહીસલામત પોતાના દેશમાં ધરભેગા થયા. છળકપટથી ના ફાળ્યા ત્યારે બાદશાહે બળથી મરુ-દેશ વશ કરી ખાલસા કર્યો છે. રાઠોડો નિરુપાય થયાથી તાબે થયા પણ તે જીલમ સાંખવા માટે નહિ, શાંતિમાં રહેવા માટે. એ શાંતિ-નો ભંગ મુસલમાનોએ મારા પિતાના ઉપર ધા કરીને પહેલો કર્યો છે. આપણે લડવા કે દુશ્મનાવટ કરવા ગયા નથી, પણ પહેલ તેમણે કરી છે. ગેરવાજબી રીતે અસમાન હુમલો કરી મારા પિતા-નો પ્રાણ લેતાં જોયાથી દુર્ગાદાસે તે પાપીને ધોરમાં સુવાડ્યો તો તેમાં એણે શું ગેરવાજબી કર્યું ? પણ તેથી ન ધરાતાં દુર્ગાદાસની નિરપરાધી માતાને મારીને તથા તેનાં ધરખાર બાળી મૂકીને તેણે જાણીજોઈને દુશ્મન બિભો કર્યો છે; તેથી ન્યાય આપણા તરફ છે, માટે ફિકર રાખવાનું કારણ નથી. અંતે ‘ધર્મે જય ને પાપે ક્ષય’ થશેજ. માજી ! પરિણામે સત્યજ તરી આવશે, એ નક્કી જાણવું. જો હું મરદ હોત તો મારા દેશના છુટકારા માટે હથિયાર બીડી પહેલી મેદાનમાં પડત અને પ્રભુ મારા બાહુમાં એટલું બળ આપત કે હું દુર્ગાદાસને ઉપયોગી થઈ પડત. માજી ! આપણો દેશ સપાટ હોવાથી મુસલમાનો ફાવી ગયા છે, પણ અરવલ્લીના ઘાટો કાંઈ જેવા તેવા નથી. એ ઘાટોમાં આપણાં ધરખાર કરીએ તો પછી મુસલમાનો

માથાં પટકી મરે તો પણ શું થવાનું છે ? એજ ઘાટોમાં ભરાઇ રહીને અકબર જેવા મહાન બાદશાહને રાણા પ્રતાપે હંફાવ્યો હતો. એ ઘાટોજ આપણી સ્વતંત્રતા સાચવનાર થાંભલા છે; માટે મારા પિતા જો હાલમાં જેસલમેર જઇ રહે અને મહાદેવી સ્વતંત્રતા પોતાના વાવટા જોધપુરના ગઢ ઉપર ઉગાડે ત્યારે પાછા ફરે, તો પછી બીવાનું શું છે ?”

તેજબાએ કહ્યું: “ બહેન, તું આ કેવા શેખચક્ષીના વિચાર કરે છે ? હવામાં મહેલ બાંધે છે ? એટલું સારું છે કે તું પણ મારી જાતની અબળા છે; નહિ તો તું ક્યારનીયે દુર્ગાદાસની પડખે જઇ ઊભી હોત.” લાલબાએ કહ્યું: “ મારા વિચાર તમને શેખચક્ષીના લાગે છે—હવામાં મહેલ બાંધવા જેવા લાગે છે, પણ તમને માલૂમ પડશે કે તે ખરા છે. મારવાડીઓ બધા મૂઝા પડ્યા નથી, તેઓ આપણા જેવા અબળ નથી, તેમની લાગણી બહેન મારી ગઇ નથી, તેમનું સ્વદેશાભિમાન નાશ પામ્યું નથી, તેઓ પોતાના ધર્મ અને રાજ્ય તરફની ફરજ સમજે છે. આપણે આપણી ફરજને જાણીને બેસી રહીએ, પણ તેઓ એના અમલ કરી શકે એવા છે. મારા પિતા જો કે ધાયલ થયા છે તેથી દુર્ગાદાસને માટે પોતાના હાથનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ નથી, તોપણ તેઓ પોતાના માણસોથી મદદ કરી શકે તેમ છે અને એ મદદ કરવી તે એમની ફરજ છે. માણ ! એ વાત શું તમે નાકબૂલ કરશો ? બીજા મારુ સરદારો તો પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા સાચવવા ઊભા થશે પણ આપણી તો બેવડી ફરજ છે. દુર્ગાદાસને મદદ કરવી એ પહેલી ને દેશની સ્વતંત્રતા સાચવવાની બીજી.”

તેજબાએ કહ્યું: “ ત્યારે તો ઘેઝી દીકરી ! તું તારા બાપનું રાજ્ય જોખમમાં નાખવા ઊભી થઇ છે, તે દેશને માટે નહિ, પણ પ્રથમ તો પેલા બહારવટિયા દુર્ગાદાસને મદદ કરવા માટે કેમ ? ના, તે કદી બનવાનું નથી.” લાલબાએ કહ્યું: “ માણ ! તમે આ શું બોલો છો ?

દુર્ગાદાસ બહારવટિયો ? જેણે મારા પિતાનો જીવ ઉગારવા પોતાનું સઘળું ગુમાવ્યું, મુસલમાનોનો કાપ વહોરી લીધો ને જે ધરબાર વગરનો થઈ બટક છે, તે દુર્ગાદાસ બહારવટિયો ? હું તો તે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે હે પ્રભુ ! એ દુર્ગાદાસ-પછી તેને બહારવટિયો કહો કે દેશદાઝયુક્ત સ્વદેશાભિમાની વીર પુરુષ કહો-તેનું રક્ષણ કરજે અને તેના બાહુમાં બળ આપી તેના અંતઃકરણને મરુદેશ સ્વતંત્ર કરવા તરફ પ્રેરજે.”

તેજબાએ કહ્યું : “ ઠીક, આપણે જોઈશું કે એ પ્રભુ કોની પ્રાર્થના સાંભળે છે ? તારી કે મારી. આજ સાંજ પડતા પહેલાં જે હશે તે જણાશે.” એમ બોલી તે લાલબા ઉપર ગુસ્સો કરી તેને એકલી મૂકી ચાલી ગઈ. લાલબા એકલી પડી એટલે વિચાર કરવા લાગી કે એટલું સારું છે કે પરમેશ્વરે આવા નીચ વિચારની સ્ત્રીને પેટ મને અવતાર આપ્યો નથી અને એવા નીચ દેહનું લોહી આ દેહના લોહીમાં ભળ્યું નથી.

એટલામાં મહાસિંગનો ભત્રીજો માનસિંગ લાલબાની પાસે આવી બોલે. તે બોલ્યો : “ બહેન લાલબા ! અત્યાર સુધી તમે શું કરતાં હતાં ? મારા કાકાના કહેવાથી દુર્ગાદાસને મદદ કરવાની અમે તો સઘળા તૈયારી કરી રાખી છે. કાનએ પોતાનાં માણસો આસપાસનાં ગામડાંમાં મોકલી ત્રણસો બહાદુર મારુપુત્રો એકઠા કર્યા છે. તે સઘળા હાથિયાર સજ્જ સાંજ પડતાં પહેલાં માંડાના દરવાજા આગળ દુર્ગાદાસની મદદે જવાને પોતાના સરદારની રાહ જોતા બિડા રહેશે. કાકાએ લશ્કરની સરદારી મને આપવાનું કહ્યું છે, તેથી હું પણ તૈયાર થઈ જવાનો છું અને તેથીજ તમારી રજા લેવાને આવ્યો છું. મેં પણ મારાં પોતાનાં સો માણસો એકઠાં કર્યાં છે; પણ તેમને માંડાના ગઢમાંથી હથિયાર આપવાનાં છે. કાકાએ તેમને પોતાને હાથે દરબારમાંથી હથિયાર આપવાનું કબૂલ કર્યું છે. એ માણસો પણ ખાંધપીને એક પછી એક દરબારગઢના

ચોગાનમાં એકઠાં થાય છે. હવે તમારી શી ઇચ્છા છે ?” લાલબાએ કહ્યું : “ભાઈ ! જેણે મારા પિતાના પ્રાણ ઉગાર્યા તેને મદદ કરી બહાદુરીથી મરદેશ કરી સ્વતંત્ર કરી મહારાજા અગ્નિસિંગજીની આજ્ઞા વર્તાવો, એજ મારી ઇચ્છા છે. અત્યાર સુધી પથ્થર સાથે માથું ફેડવું પડ્યું. માજી તેજબા અહીં આવીને દુર્ગાદાસને મદદ નહિ કરવાનું મને કહેવા લાગ્યાં. તેમની દલીલો બધી લાગણી વગરની, સ્વાર્થાને પાપથી ભરેલી નીચ હતી. તેમણે દુર્ગાદાસ જેવા બહારવટિયાને મદદ કરી માંડાનું રાજ્ય જોખમમાં શા માટે નાખવું એવું કહ્યું; પણ એ કેવી સ્વાર્થા, નીચ ને દુષ્ટ લાગણી ! ઉપકાર કરનારને બહારવટિયો કહેવો ? પોતાના ધણીનું રક્ષણ કરનારને અને તેથીજ પોતાને માથે સંકટ ખેંચી લેનારને મદદ કરતાં અટકાવવું, એના જેવું બીજું કયું પાપ હશે ? ભાઈ ! એને પેટ મારો જન્મ થયો નથી તેજ સાફ થયું છે. તેના કહેવાના મેં ખરા જવાબ આપ્યા ત્યારે તે મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ ચાલી ગઈ.”

માનસિંગે કહ્યું : “બહેન, એમનો સ્વભાવ મોજશોખી ને આ દુનિયાનાં ક્ષણિક સુખો ભોગવવાની લાલસાવાળો હોવાથી એ સુખ જેથી જોખમમાં પડે તે વાત તેમને ન ગમે એ સ્વાભાવિક છે; પણ તેમના કહેવાથી શું થવાનું છે ? એમના કહેવાથી વીર સ્વદેશભિમાનીઓ કાંઈ પાછા હટી જવાના નથી. આજ રાતનાજ હું પ્રભુની મરજીથી દુર્ગાદાસની મદદે જઈ પહોંચીશ. તેજબાનાં પિયરિયાં સઘળાં બાદશાહના પક્ષમાં હોવાથી પણ એમને ડર લાગતો હોય. હોય, સ્ત્રીજાતિ છે. પિયરિયાનું જેવું લોહીહોય તેવીજ લાગણી એમનામાં હોય, તેમાં શી નવાઈ છે ? હવે બહેન ! મને રજા આપો તો હું જઈને સઘળી તૈયારી કરું.”

લાલબાએ કહ્યું : “ભાઈ, બહુ સંભાળથી ચાલજો. મારા કંઠાં તમારી લાગણી દુર્ગાદાસ તરફ કે આપણા દેશ તરફ ઓછી નથી; એટલે એ વિષે કાંઈ કહેવાનું નથી; પણ જે કામ કરો તે વિચારથી, દૃઢતાથી

ને હિંમતથી કરજો; આંધળિયાં કરી અવિચારથી જીવને નકામા જોખમમાં નાખશો નહિ; કેમકે મારવાડમાં તમારા જેવી લાગણીવાળા થોડાજ માણસો છે. વળી મુસલમાનોથી આપણો દેશ છવાઇ ગયો છે; માટે બહુ સાવચેતીથીજ દુર્ગાદાસને જમ મળજો. દુર્ગાદાસની ભેળા થયા પછી તો એ ચતુર પુરુષની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનું છે, એટલે તેમાં જોખમ આવશે નહિ. આપણા તરફ ન્યાય ને સત્ય છે એટલે પ્રભુ આપણને સહાય કરશે; માટે ભાઈ ! તમે જાઓ ને પરમેશ્વર તમારું રક્ષણ કરો !” માનસિંગ બહેનનો આશીર્વાદ લઇ ઘરબાર ભણી ગયો.

મહાસિંગે પોતાનાં માણસોને હથિયાર લીડી સજ્જ થયેલાં જોઇ વિચાર કર્યો કે આ માણસો અને આજ સાંજે બીજાં ત્રણસો માણસો એકઠા થવાનાં છે તેમને સાથે લઇ જવા કરતાં તેમને કડકે કડકે દુર્ગાદાસ પાસે રવાના કરવાં એ સાફ છે. સામટાં લઇ જતાં રસ્તામાં મુસલમાનો મળે કે તેમના જાણુવામાં આવે તો દુર્ગાદાસની સહાય રસ્તામાં જ રખડે; માટે થોડાં થોડાં માણસો ડોહ સારા માણસના હાથમાં સોંપીને જુદે જુદે માર્ગે મોકલવાં એમાં ડહાપણ છે. હાલમાં આ માણસોને રૂપસિંગ દોકોરની દેખરેખ નીચે મોકલી દઇએ ને રાત્રે ભેગા થનારના ત્રણ ભાગ પાડી ત્રણ રસ્તે રાત્રેજ રવાના કરીએ તો ઠીક. આવો વિચાર કરી તે પોતાના કાકા પાસે ગયો ને તેમની સમક્ષ પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો. મહાસિંગને એ વાત ગમી, તેથી માનસિંગે પોતાના માણસોને ભેળાં કરીને કહ્યું: “ભાઈઓ ! આપણે ચિકટ કામ કરવાનું છે. તમે જાણો છો કે દુર્ગાદાસે આપણી માતૃભૂમિને મુસલમાનોના પંજમાંથી છોડાવવાના સોગન ખાધા છે. તેને પણ નિમાજ પડતાં મરીદ કોટે વળગ્યા જેવું થયું છે. પરમાર્થ કરતાં મુસલમાનોના કોપ માથે ખેંચી લીધો ને ઘરબાર વગર રનો થયો છે. મારા કાકા મહાસિંગનો પ્રાણ ઉગારતાં અને ખર્ચ કહીએ તો મારા ઘરની આબરૂ સાચવતાં આ જોખમ માથે આવી પડ્યું છે.

આવો પરમાર્થી ને બહાદુર દુર્ગાદાસ હમણું મુસલમાનોથી ઘેરાઈ પડ્યો છે. એને સહાય કરી આપણા મરુદેશને સ્વતંત્ર કરવાને આપણે મદદે જવાનું છે. તે પવિત્ર ફરજ બજાવવાને તમને મદદે જવાને ખેલાવ્યા છે. મુસલમાનોએ આખો દેશ આવર્યું કરેલો છે. ત્યાં જાઓ ત્યાં મુસલમાનોનાં ટોળાં ને ટોળાં હથિયારબધ માલૂમ પડે છે. એ મુસલમાનો એતે નહિ તેવી રીતે સાવચેતીથી દુર્ગાદાસને જમ મળી તેના હુકમ પ્રમાણે આપણે ચાલવાનું છે. જો કાંઈ પણ ઉતાવળ કે ગફલત કરવામાં આવી તો જીવનું જોખમ થતાં પણ દુર્ગાદાસને મદદ આપી શકશે નહિ ને આપણું પવિત્ર કામ બજતાં અટકશે ! આજ ગત્રે બીજા ત્રણસો માણસો આવવાના છે તે અને તમે બધા સાથે જાઓ તે કરતાં આવા કટોકટીના વખતમાં છૂટક છૂટક ભિન્ન ભિન્ન આડફેટ માર્ગે જાઓ એમાં મને હડાપણ લાગે છે. ઘણા મુસલમાનો આગળ આપણે તો સાગરમાં ખિંદુમાત્ર છીએ. તે છતાં બહાદુર રાઠોડો મુસલમાનોનું સંખ્યાબળ જોઈને હાથકી જાય એવા નથી; છતાં હજી જો કાંઈને ધરની, છોકરાંની ને સંસારની માયામાં જીવ બરાયો હોય, જેને જીવવાની આશા હોય-પોતાની માતૃભૂમિને મ્હેચ્છના હાથમાંથી છોડાવવાની પવિત્ર ફરજ બજાવતાં-તે શત્રુનો ઘાણ કાઢતાં રણમાં પડી સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા ન હોય તેમણે સુખેથી ધરભેગા થવું. અધકચરા ઘણા હોય તે કરતાં દંઢ મનના થોડા, ઘણાનું કામ કરે છે; માટે તમારામાં જો કોઈ દયુપયુ મનનો હોય તો તેણે સુખેથી ઘેર જેવું. એવાનું આ જીવસદ્ગાના જોખમમાં કામ નથી. જેને દેશ કરતાં ઘર કે દેહ વધારે વહાલો હોય; જેને માંડાનું લૂણ હલાલ કરવું ન હોય, તે સુખેથી ઘેર સિધાવો. મહાસિંગનો પ્રાણ અચાનક દુર્ગાદાસને સંકટમાં જાણી ખુણે બરાવાની ઇચ્છા રાખનાર ઘેર જાઓ. મહાસિંગના આ ભત્રીજાને રણમાં એકલો મૂકી, નાસી જમ પોતાનો દેહ સાચવવાની ઇચ્છાવાળા ધરમુખા

હમણાંથીજ ઘેર રહો. બોલો લાઇઓ ! કોઇને ઘરભેગા થવાની ઇચ્છા છે ? ” સઘળા એકી અવાજે બોલી બહ્યા કે, “ જ્યાં માનસિંગ ત્યાં અમારો દેહ. એના લોહીના એક ટીપા માટે અમે અમારો પ્રાણ આપીશું. લડાઇમાંથી ભાગીને ઘરભેગા થવાની ઇચ્છા રાખનાર સ્વાર્થી દેહરખા રાહોડ આ ટોળામાં તો નથીજ; પણ મરુદેશમાંયે એવો મળવો મુશ્કેલ છે. તમારા હુકમ સાથે અમારો પ્રાણ છે; જ્યાં તમે ત્યાં અમે. પોતાની માતૃ-ભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે નહિ મરી શીટનાર મારુપુત્રાને ધિક્કાર હજો. માટે મહારાજ ! અમને આજ્ઞા દો, શો હુકમ છે તે કરાવો. ”

આ જવાબ સાંભળી માનસિંગનું મન પ્રકુલિત થયું. એણે એજ જવાબની આજ્ઞા રાખી હતી ને તેજ જવાબ એને મળ્યો. માનસિંગે રૂપસિંગ રાહોડ તરફ કરીને કહ્યું: “ હાકોર ! હું આજ રાત્રે અત્રેથી નીકળીને વીર દુર્ગાદાસ પાસે આવીશ. તમે સાવચેત અને દૃઢ મનના બહાદુર પુરુષ છો; માટે આ માણસોને રસ્તામાં સંભાળથી લઇ જાઓ. આ સર્વે પાયદળ છે એટલે તેમને તમે સાંભાળથી આડફેટ રસ્તે લઈ શકશો. રાત્રે આવનાર સવારોને લઇને હું પણ તમારીજ માફક આવવા નીકળીશ. રસ્તામાં મુસલમાનો મળે તો રસ્તો ચુકાવી સંભાળથી દુર્ગાદાસ પાસે અરવલ્લીની ખીણોમાં લઇ જજો. દુર્ગાદાસને ખબર કહેજો ને એ ફરમાવે તે પ્રમાણે કરજો. વધારેમાં કહેજો કે જો બની શકે તો મારા આવવાની રાહ જોજો, પણ તેમ કરવાનો સમય ન હોય તો હું કોઇ પણ રીતે મળી શકીશ, માટે મારી રાહ જોવામાં ખરાબીનો સંભવ હોય તો તેમ ન કરતા. ” પછી તે લશ્કર તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “ લાઇઓ ! તમે આપણા શૂરા રૂપસિંગ હાકોર સાથે જાઓ ને રસ્તામાં તેમના હુકમને માન આપજો. દુર્ગાદાસને મળ્યા પછી તેમની આજ્ઞા પાળજો ને મારા દેહનું જેવા ભાવથી રક્ષણ કરો છો તેવીજ નિષ્ઠાથી તેમનું રક્ષણ કરજો. ” હુકમ સાંભળી સઘળા માનસિંગને નમન

ઠરી રૂપસિંગ રોડોડ સાથે દુર્ગાદાસની તરફ જવાને નીકળ્યા.

માનસિંગ તેમને વિદાય કરી મહેલમાં આવ્યો. તે યોગાનમાં હથિયાર લેવાને બેગા થયેલાં મહાસિંગનાં માણસો જાણાં હતાં, તેમને મહાસિંગની રજા લઇ હથિયારખાનામાં લઇ ગયો. મહાસિંગ પણ તેમની સાથે ગયો. ત્યાં તેમને હથિયારો આપ્યાં. એમ કરતાં અંધારું થયું. માનસિંગ વાળુ કરવા ગયો. મહાસિંગ પોતાનાં માણસોને શિખા-મણુ આપે છે, એવામાં એકદમ દરબારનાં બારણાં ઊઘડ્યાં. મહાસિંગે બારણા તરફ નજર કરી તો રાવ ચંદ્રસિંગને દીઠો. મારવાડના મૂળ ધણી મંડોરના પડિયાર રજપૂતો હતા. રોડોડોની પડતી દશામાં તેઓ મંડોરનો કબ્જો કરી બેઠા હતા. રોડોડોની ચડતીમાં તેઓ તેમને સ્વાધીન રહેતા ને પડતીમાં સ્વતંત્રપણે ચાલતા. બાદશાહે તેમને આવખતે મારવાડનું રાજ્ય આપવાની લાલચ આપી હતી, તેથી તેઓ રોડોડોની સામા બાદશાહી પક્ષમાં ગયા હતા. એ પડિયારના રાવનો વંશજ આ ચંદ્રસિંગ હતો અને મહાસિંગની સ્ત્રી તેજબાનો દૂરનો સગો હતો. ચંદ્રસિંગને જોઇને મહાસિંગે કહ્યું: “આમ ઓચિંતું તમારે કેમ આવવું પડ્યું?” ચંદ્રસિંગે કહ્યું: “આલમગીર બાદશાહનું વોરંટ લઇ આવ્યો છું અને આજથી તમે મારા કેદી થયા છો; માટે આ ગઢનો કબ્જો સોંપો.” મહાસિંગે કહ્યું: “જ્યાંસુધી આ ગઢમાં એક પણ જીવ હયાત હશે ત્યાંસુધી કબ્જો મળવાનો નથી.” ચંદ્રસિંગે કહ્યું: “નકામાં ફાંફાં શા માટે મારો છો? તમે દરવાજા બહાર એકઠાં કરેલા તમારાં માણસોને અમે પકડી લીધાં છે ને તેમનાં હથિયાર મુકાવી કેદ કર્યાં છે. હવે બાદશાહ સામા થવામાં માલ નથી. તમારાં આ માણસોને હુકમ કરોકે હથિયાર આપી દે. ઔરંગઝેબ બાદશાહ આપણો ધણી છે, તેની સામે બળવો કરી રાજ્યપ્રોહ કરવો તમને લાજમ નથી.” એ સાંભળી પાસે બિભેલો એક જુવાન રોડોડ બોલી ઊઠ્યો: “ઔરંગઝેબનો શત્રુ હોય તેજ અમારો

ધણી છે અને તેના વગર અમે ખીજને અમારાં હથિયાર આપી અમારી જાત લજવીશું નહિ.”

ચંદ્રસિંગની સાથેજ મુસલમાન સરદાર ઇનાયતખાન પણ હતો. જુવાન રાહોડનાં આ વેળુ સાંભળી ઇનાયતખાનને રીસ ચઢી તેથી તે ખોસ્થો કે રાજ્યદ્રોહી લેતો જ. એમ કહી તલવારના એકજ ઝટકાથી તે અસાવધ રાહોડનું માથું નીચે પાડ્યું. આ ખૂન થયેલું જોઇ સઘળા રાહોડોએ તલવારો ખેંચી. મુસલમાનો પણ હથિયારબંધ આવેલા હતા એટલે મારામારી ને કાપાકાપી ચાલી. મહાસિંગ શક્તિહીન હતો. તેના ધા હજુ રૂઝાયા નહોતા; તેનામાં હથિયાર પકડવાની હજુ શક્તિ આવી નહોતી; તેથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. પોતાના બહાદુર માણસોને મુસલમાનોમાં ફેર વરતાવતો જોઇ એક ક્ષણે તે ખુશી થતો અને ખીજ ક્ષણે ખીજ નવાં મુસલમાન ટોળાં બારીબારણાવાટે એક પછી એક દોડી આવી મારવાડીઓને કાપતા જોઇ તે દિલગીર થયો. ધણા મુમલમાનો આગળ આ મુઠ્ઠીભર રાહોડો શી ગણત્રીમાં ! થોડા વખતમાં તેઓ એકે-એક જમીન પર પડ્યા. તેમાં કેટલાય ધાયલ થયેલા ને કેટલાક મરણ પામેલા હતા. કેટલાક મહાસિંગ પાસે તેના ઉપર થતા ધા પોતાના ઉપર ઝીલવાને ઝંપલાવી પડ્યા હતા. મહાસિંગે પોતાનાં માણસોને તાબે થવાનો ને હથિયાર મૂકી દેવાને હુકમ કર્યો; પણ એ તડાતડીના વખતમાં તેનું કહ્યું કોઇએ સાંભળ્યું કે કાન પર લીધું નહિ. તેણે વજ્ર-હૈયાના ચંદ્રસિંગને અને ઇનાયતખાનને આ ખૂનામરકી અટકાવવાને વાનચું, પણ તે વ્યર્થ ગયું.

છેવટે એ જગાએ લોહીની નીકો ચાલી ને મુડદાંના ઢગલા પડ્યા. માણસોની ગિરદીથી ગરમી એટલી થઇ કે ઇનાયતખાને પ'ડે એ લડાઈ અટકાવી, ખૂનામરકી બંધ પાડી. હથિયારો મ્યાન કરવાનું કહી મહાસિંગને ખીજ ઓરડામાં લઇ જવાનો હુકમ કર્યો.

તે વખતે લાલબા ગંધ રાતનો ઉળગરો હોવાથી પોતાના ઓરડામાં જઈ સૂતી હતી; તેથી દરબારમાં શું બન્યું તે એને માલૂમ નહોતું.

પણ માનસિંગ તો ચંદ્રસિંગ આવ્યો ત્યારે મહાસિંગના ખાટલા પાછળ પડદા પાસે ઊભેલો હતો. તેણે ચંદ્રસિંગે કહેલી કિલ્લો ઘેર્યાની ને કાટખહાર ભેગા થયેલાં માણસો કેદ કર્યાની વાત સાંભળી કે લઢાઇ ચાલતાં પહેલાંજ ચાલતી પકડી હતી. તે પાછલે ખારણે લાગલો લાલબાના ઓરડામાં પેઠો તો લાલબાને ભરજીંઘમાં પડેલી દીડી. તેણે લાલબાને ઢંઢોળાને ઉઠાડી કહ્યું કે, “ બહેન ! ચાલો ઊઠો, નાસો; જીવ લઇને હમણાંજ. નહિ નાસીએ તો પછી આપણે મુસલમાનેને હાથ કેદી થઈ પડીશું. ચંદ્રસિંગ પડિયાર ને પેલો પાપી ધનાયતખાન “ મુસલમાની લશ્કર લઈ આવ્યા છે અને તેમણે આ કિલ્લો ઘેરી લીધો છે.”

લાલબાએ કહ્યું: “ પણ બાઈ ! મારા બાપા ક્યાં છે ? એમને મૂકીને આપણાથી નાસી કેમ જવાય ? ”

માનસિંગે કહ્યું: “ બહેન, તમારા પિતાની ઉપર દયાની ખાતર તમે નાસો. જો તમે ચંદ્રસિંગના હાથમાં સપડાયાં તો પછી તમારો પિતા તેના હાથમાંથી તમને છોડાવવાને અશક્ત હોવાથી તેને કેટલું લાગશે, તેનો વિચાર કરો. ચંદ્રસિંગ કોઈ પણ ઉપાયે તમને વરવાને ખાંતી છે; ને એ રાઠોડોના શત્રુને પરણવા તમે નામરજી બતાવી છે. એવા રાઠોડશત્રુના હાથમાં તમે શું હાથે કરીને જવા માગો છો ? માટે નાસવું હોય અને તેના પંખમાં સપડાતાં બચવું હોય તો મારી સાથે ચાલો.” એવામાં અંદરના ભાગમાં હથિયારોનો ખડખડાટ ને સ્ત્રીઓનું રુદન સંભળાયું. લાલબાએ માનસિંગનો હાથ પકડ્યો ને કહ્યું: “ બાઈ ! મને સલામત જગાએ લઈ જાઓ ! ઓ પ્રભુ ! મારા પિતાનું રક્ષણ કરજો.”

રાત્ર્યમહેલમાંથી બહાર નીકળવાનું એક ભોંયર હતું. ત્યાંથી સુરંગ

ખોદેલી હતી. તે રસ્તે કિલ્લા બહાર એક જોગીના મઠમાં જવાનું હતું. માનસિંગને એ સુરંગની માહિતી હતી; તેથી બંને જથ્થા એ સુરંગવાટે જવાને ભોંયરામાં ગતર્યાં. ભોંયરામાં એક પગથિયું ગતર્યા પછી માનસિંગે કહ્યું કે, “આમાં સીધા ને સીધા જઇશું તો મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં જવાશે.” લાલબાએ કહ્યું: “પણ મારા પિતા ને તેજબાની શી વસ્તે થશે? આવા ભયમાં તેમને મૂકીને મારાથી આગળ નહિ ચલાય.”

માનસિંગે કહ્યું: “બહેન! તમારા પિતાને ભય નથી. તેઓ વધારેમાં વધારે તેમને કેદી કરશે; પણ ઘણો ભય તો ચંદ્રસિંગના હાથમાં તમે સપડાઇ જાઓ તેનો છે. તમને સલામત જગાએ મૂક્યા પછી હું તરતજ બહાદુર દુર્ગાદાસને જઇ મળીશ; અને તમારા પિતાને છોડાવીશ. એ બાબતની બહુ ચિંતા રાખશો નહિ. આપણે જલદીજ પાછાં ફરિ-ધરણથી એકઠાં થઇ શકીશું.”

લાલબાએ કહ્યું: “અરે! પણ પેલા નાથુની શી વસ્તે થશે? મુસલમાનો જાણશે કે એ દુર્ગાદાસનો માથુસ છે, તો એ નિર્દય લોક એને તરતજ મારી નાખશે.” માનસિંગે કહ્યું: “જો તમને આ અંધારામાં એકલાં ઊભા રહેવાની હિંમત હોય તો હું પાછો જઇ તજવીજ કરી આવું.” લાલબાને હિંમત તો ઘણી હતી, પણ પાછા જતાં માનસિંગ જોખમમાં આવી પડશે, એમ તેને લાગ્યું. લાલબાને હિંમતથી ત્યાં ઊભા રહેવાનું કહી માનસિંગ પાછો જવાને તૈયાર થયો. જતી વખતે પોતે પણ કદાચ મુસલમાનોના હાથમાં મરી જાય એ દહેશત ખાઇ લાલબાને કહ્યું કે, “મને પાછા આવતાં વાર લાગે તો તમે સીધાં સીધાં જંગે એટલે છેવટે જાંચે ચડવાનાં પગથિયાં આવશે. તે ચઢશો એટલે એક બારણું આવશે. તે ઉઘાડશો કે મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં જવાશે. તમે મારે માટે લગાર પણ ભય ધરશો નહિ.”

લાલબાએ કહ્યું: “હું ભોંયરામાં પેસવાના મોં આગળજ તમારી

સહ જોઈશ. તમે જલદીથી પાછા આવજો. ” એમ બોલી બન્ને પાછાં વળ્યાં. પગથિમાં ચઢી માનસિંગ બારણું ઉઘાડી નીકળ્યો ને બારણાં વાસી લાલબાને અંધારામાં એકલી મૂકી બહાર જે ઓરડામાં થઈને જવાતું હતું તે ઓરડામાં કેટલાક મુસલમાનો આવતા જણાયાથી તે એક દૂરના ખૂણામાં પટારો હતો ત્યાં સંતાઈ બેઠો.

એ મુસલમાનો દારૂ પીવાને આવ્યા હતા અને પોતાના સરદારો માટે દારૂ લઈ જવાને આવ્યા હતા. એ ઓરડો દારૂ રાખવાનો હતો. ત્યાં કિલ્લાનો રસોડો દારૂ આપવાને નાખુશીથી સાથે આવ્યો હતો. કેટલાક દારૂના શીશા લઈ આવ્યા ગયા ને કેટલાક દારૂ હાંસવાને પાછળ રજા. તેઓ ખૂબ દારૂ હાંસી છાકટા થઈ પડ્યા. માનસિંગ એક કલાક ધ્રુપાઈ રજા પછી જ્યારે સઘળા શાંત પડ્યા ને ધોરવા લાગ્યા ત્યારે બહાર નીકળી ધીરે ધીરે આવ્યો. ઊંઘતા શત્રુને મારવો એ રજપૂતનું કામ નથી, એમ વિચારી એણે તેમને છોડ્યા નહિ ને આગળ આવ્યો. જેવો એ ખીન્ન ઓરડાનું બારણું ધીરેથી ઉઘાડે છે કે એ જણા બહાર આવ્યા. દીવાના ઝાંખા અજવાળામાં માનસિંગને જણાયું કે આગળ આવેલો મુસલમાન છે. ગાફેલ રજાથી ઊગરવું મુસ્કેલ છે—આપણાં સોએ વડસ હમણાંજ પૂરાં થશે, માટે મરવું તો પણ મારીને મરવું. એમ વિચારી આગળ આવેલા મુસલમાનની ગળચી પકડી એટલે પાછલ રહેલો બોલી ઊઠ્યો કે, “હાં હાં મહારાજ ! એ તો આપણો ખુદાબક્ષ છે, એને મારશો નહિ.” માનસિંગે હાથ મૂકી દીધો. એ જોને બોળવા માટે જતો હતો તે આ રીતે અણધાર્યાં આવી મળ્યાથી ખુશ થયો; કેમકે એ ખૂબ પાડનાર નાથુ હતો; પણ નાથુના ખૂમાટથી પેલા દારૂડિયા મુસલમાનો જાગી ઊઠ્યા હશે, એવું વિચારી તેણે ખુદાબક્ષને સંજ્ઞા કરી બોલતો અટકાવ્યો ને પોતાની પાછળ આવવાની સૂચના કરી. તેમને બોંયરાના બારણા આગળ લઈ જઈ બંનેને બોંય-

રામાં ઊતરવાને ચેતાવ્યા, ને પોતે એક છાકટો મુસલમાન લગાર હાથે
હતો તેના ઉપર તલવાર ઊગામી ઊભો રહ્યો; એટલા માટે કે જો તે
લગાર ચેંચું કરે તો તેને એજ ક્ષણે પૂરો કરી નાંખાય. એવામાં
ખુદાબક્ષ અંદર ઊતર્યો કે લાલબાએ એક મુસલમાનને અંદર પેસતો
જોય ખૂમ પાડી. ખુદાબક્ષે લાલબાને ધીરેથી સમજાવી એટલે તે ને
નાથુ અંદર પેહા; પણ લાલબાની ખૂમથી કેટલાક મુસલમાન ઝખકી
ઊઠ્યા. તેઓ માનસિંગ ઉપર તૂટી પડ્યા. માનસિંગ તૈયારજ હતો;
પણ એક પછી એક એમ ઘણા જણા જગ્યાથી આપણે અહીંજ
પૂરા થઇ જવાના એવું ધારી તેણે ત્યાં દીવો હતો, તે એકદમ ઓલવી
નાખ્યો. અંધારું થયું ને એકબીજાને ઓળખતા બંધ થયા એટલે
તેમને દારૂના જેમમાં માંહોમાંહે કાપાકાપી ચલાવવા દઇ, માનસિંગ
લાગ સાધી ભોંયરામાં ઊતરી પડ્યો ને બારણાં બંધ કર્યાં. આ બનાવ
એટલો થોડો વખતમાં બન્યો કે તે અંદર ઊતર્યો ત્યારે તેને લાલબા
ને પેલા બે જણાને જતાં પગલાંની પડઘી સંભળાઇ. થોડી વારમાં
ત્યારે જણાં એકઠાં થયાં ને આગળ ચાલ્યાં.

સુરંગની સામી બાજુએ જતાં સુધીમાં તો લાલબાને થાકથી ને
ભયથી બેભાન થઇને છેડાના બારણા આગળ પડતી પડતી માનસિંગે
પકડી લીધી. બારણું ઉઘાડી બહાર આવ્યાં કે એક ઓરડો આવ્યો.
તેમાં મહેન્દ્રનાથ બાવાની સાદડી હતી, તે ઉપર લાલબાને સુવાડી થોડું
પાણી છાંટ્યું એટલે તેણે આંખો ઉઘાડી. પોતાની પાસે માનસિંગને
બેઠેલો જોઇ સાનંદાશ્ચર્યનાં આંસુથી લાલબાની આંખો ભરાઇ ગઇ.
તે બોલી: “ભાઈ! હું તો ધારતી હતી કે તું તો મહેલમાંજ રહ્યો હશે.
પ્રભુ તારું રક્ષણ કરે!” માનસિંગે કહ્યું: “બહેન, આપણે પ્રભુને
પાડ માનો કે આપણે બંને સલામત મઠમાં આવ્યાં છીએ. મહેન્દ્રનાથના
મઠમાં હવે તમારું કાંઇ નામ કોનાર નથી.” લાલબાએ કહ્યું: “પણ

ભાઈ, મારાં માઆપની શી વસ્તે થઈ હશે ? ”

નાથુએ કહ્યું: “ આ, તે વાતની તમે ફિકર કરશો નહિ. કિલ્લામાં તજવીજ કરતાં તમારો પત્તા ન લાગ્યો એટલે ઇનાયતખાને તેજખાને મહાસિંગ દાકાર સાથે સોજતગઢમાં રાખવાનો ઠરાવ કર્યો છે. ત્યાં તેમને ચૌરંગઝેબ આદશાહનો હુકમ આવતાં સુધી માનમરતબાથી રાખવામાં આવશે એવું ઇનાયતખાન બોલતો હતો.” લાલખાએ કહ્યું: “ પણ અરે ! હવે દુર્ગાદાનું શું થશે ? અરેરે ! એમને જે મદદ મોકલવાની હતી તે હવે ક્યાંથી મોકલવાની ને કાણ મોકલનાર ! અને મદદ વગર એ કે ભાઈ તું મારાં માઆપને આ જીવમમાંથી શી રીતે છોડાવી શકવાના ? ” માનસિંગે કહ્યું: “ બહેન, તમે નાહિમેદ શા માટે થાઓ છો ? શું દુર્ગાદાસે કહાવ્યું નથી કે સ્વદેશાભિમાનીને પ્રભુ સહાય કરે છે ? એ સત્ય છે; અને તમે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખો; એટલે તમારા પિતા માટે ભય રાખવાનું કારણ નથી. હું કાલે દુર્ગાદાસને જઈ મળીશ. હજી કેટલાંક માણસો તો મારી રાહ જોતાં ખડકોમાં રહેલાં છે. હું તેમને લઈ દુર્ગાદાસને જઈ મળીશ અને કદાચ મારા કાકા માટે કાંઈ પણ દગો મારૂં પડ્યો તો અમે સોજતગઢને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખીશું.”

લાલખા વિચારવા લાગી કે હશે, પ્રભુની એવી ઇચ્છા હશે. તે જે કરતો હશે તે સારાને માટેજ હશે. માનસિંગે આપેલી આશા ઉપર તેને ઝાઝો ભરોસો આવ્યો નહિ. એટલામાં ખુદામક્લ બગલમાંથી એક લોદાની પેટી કાઢી આગળ આવ્યો ને તે પેટી માનસિંગના હાથમાં મૂકી તે બોલ્યો કે, “ મહારાજ ! આ ઘાતકી પેટી તમારા કાકાએ મહેંદ્રનાથને સોંપવા માટે મને આપેલી છે. ” માનસિંગે કહ્યું: “ એમાં શું છે ? મેં એ પેટી કાંઈ વાર જોઈ નથી. ” ખુદામક્લે કહ્યું: “ એમાં શું છે તે હું જાણતો નથી; પણ એટલું જાણું છું કે એ પેટી દુર્ગાદાસની છે. ” લાલખાએ કહ્યું: “ એમ કે ? જો એમાં ખજાનો હોય તો

તે દુર્ગાદાસ તરફ કાં મોકલતા નથી ? એમને આવે વખતે તે બહુ કામ લાગશે. ” માનસિંગે કહ્યું : “ પણ પ્રમાણિક સિપાઈ ! તમે એ પેટી સાથે શી રીતે બચી આવ્યા ? ને આ નાથુ પણ કેમ બચી આવ્યો ? મને એ પણ કાંઈ સમજતું નથી. શો ઇશ્વરી ચમત્કાર છે ! ”

ખુદાબક્ષે જવાબ દીધો : “ ઇનાયતખાન અને ચંદ્રસિંગ કિલ્લામાં આવ્યા ત્યારે મને સમજાયું કે હવે રજપૂતી પોશાક છોડી મુસલમાની પોશાક પહેર્યા વગર ઊગરવાનો આરો નથી; તેથી મુસલમાની પોશાક પહેરી હું મુસલમાની લશ્કર ભેગો સામેલ થઈ ગયો. મુસલમાની પોશાક ને બાપાથી મારા ઉપર કોઈને વહેમ આવ્યો નહિ. તેમણે ધાયું કે હું પણ તેમનામાંનોજ એક જણ છું. એ રીતે બધા સાથે હું પણ અંદર પેઠો. મારામારી બંધ પડી શાંતિ થઈ કે હું મહાસિંગ મહારાજના ઓરડામાં પેઠો. ત્યાં મહારાજ શોકાતુર સ્થિતિમાં એકલા બેઠેલા હતા. તેઓ ધારતા હતા કે તમે, લાલબા ને તેજબા પણ દુશ્મનોની તલવારનાં ભોગ થઈ પડ્યા છો. ઓરડામાં મને છૂટો ચાલતો જોઈ મહારાજને નવાઈ લાગી, પણ હું શી રીતે બચી છૂટ્યો તે વાત તેમને કહી સંભળાવી. મેં તેમને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે આ ખૂનામરફી વખતે મેં માનસિંગને જોયાજ નથી. આ ઉપરથી હાકારને આશા પડી કે તમે બચી ગયા હશો. પછી મેં કહ્યું કે ચંદ્રસિંગ પડિયારને તેજબાને લઈ લાલબાના ઓરડા બહાર જતાં મેં જોયો. રસ્તામાં તે બોલતો હતો કે તમને માનમરતબાથી લઈ જવામાં આવશે; એથી હાકારને જરા નિરાંત વળી. પછી હાકારે મને પૂછ્યું કે આ આફત આપણા ઉપર આવ્યિંતી શી રીતે આવી ! ઇનાયતખાને કેમ જાણ્યું કે હું મારા દેશ માટે બળવો કરનાર છું ? ”

ખુદાબક્ષ એ વાત કહેતો હતો એવામાં માનસિંગે પણ એજ સવાલ પૂછ્યો. ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “ એવું કાંઈ નક્કી કહેવાય નહિ. સિપાઈઓ

માંડામાંડે વાતો કરતા હતા તે ઉપરથી માત્ર એટલું જણાય છે કે ઇના-
યતખાન પાસે એક સીલખંધ પાકીટ ગદ્ય રાતના મોડેથી સોજિતગદ
આવ્યું. ચંદ્રસિંગ પણ ત્યાંજ હતા. તે તેજ વખતે પોતાનાં માથુસો
રાખેલાં હતાં તેમને લેવા ગયો ને માંડા નજીકના નાળા આગળ ઇનાયત-
ખાનને આવી મળ્યો. પછી શું થયું તે તમે જાણો છો, પણ એટલેથીજ
આ ખૂનામરફી અટકવાની નથી. હજી તો બહાદુર દુર્ગાદાસ.....”

લાલખા એ સાંભળી ગભરાટમાં પડી. માનસિંગે પૂછ્યું કે,
“ વળી એનું શું છે ? ” ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “ નહિ, એની જાતને હજી
સુધી કાંઈ નુકસાન થયું નથી, પણ ઇનાયતખાને જે વખતે કેટલાક
લશ્કરને માંડે આવવા હુકમ આપ્યો, તેજ વખતે કેટલાકને દુર્ગાદાસને
નાસી જતો અટકાવવા માટે મોકલ્યા છે. ” માનસિંગે કહ્યું કે, “ અરે!
એ ઘાતકી પાકીટ, એજ દગાખોર છે. માંડેથી કાંઈ દગાખોરે એ પાકીટ
લખેલું હશે; નહિ તો એ ખેવડી ખબર એને શી રીતે મળે ? એ પાકીટ
લખનારનું સત્યાનાશ જાણે. હે પ્રભુ ! એ લખનાર અને તેના વારસો
ગુલામગીરીની બેડીમાં સજાજડ જોડાજો. ” નાથુ ને ખુદાબક્ષે પણ
એવોજ શાપ દીધો, અને લાલખા એ સાંભળી કંપવા લાગી.

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “ જ્યારે આ ખબર મેં માનસિંગ હાડોરને કહી
ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, અત્યાર સુધીમાં તો મુસલમાનોની નજર ચુકાવી
અગાઉ ગયેલા માથુસો સાથે માનસિંગ દુર્ગાદાસને જઈ મળ્યો દશે.
આ વાત કરતાં એમને એ પેટીની યાદ આવી. તેમણે મને કહ્યું કે,
ખુદાબક્ષ, સામેનું બારણું ઉઘાડી અંદર જઈ પેલી લોદાની પેટી છે
તે કમરે બાંધ. મેં તેમ કહ્યું એટલે બોલ્યા કે આ મકાનમાંથી છૂપી
રીતે નાસી જવાનો એક માર્ગ છે. આ સામેના ઓરડામાંથી એક નાની
બારી ઉઘાડી પગથિયાં ઊતરતાં મંદિરમાં જવાશે ત્યાં એક મૂર્તિ છે,
તેની પાછળ એક રસ્તો છે તે રસ્તે થઈને આ મઠમાં શી રીતે અવાશે

તે બધું મને યથાસ્થિત કહી સભળાવ્યું. પછી કહ્યું કે આ પૂજાપાત્ર લે ને મહામાં ગયા પછી એ મહના બાવાને આપી કહેજે કે આ પૂજા-પાત્ર હાકોરે નિશાની દાખલ આપ્યું છે ને કહ્યું છે કે આ પેટી તમે તમારા જીવની પેઠે સાચવજો ને હું, મારા છોકરાં ને દુર્ગાદાસ કે જે એનો ખરો માલિક છે, તે સિવાય કોઈને આપશો નહિ ને અંદર શું છે તે જોશો નહિ. ”

નાથુએ કહ્યું: “ સાહેબ ! એ પેટી દુર્ગાદાસની નથી. એમણે એ પેટી કલ્યાણગઢ દુઃખનો વરસાદ વરસાવવાને આણીજ નહોતી. એ તો કોઈની સુપરત કરેલી છે. અરે ! અપશુકનિયાળ સુપરત, એમાં ગમે તે હોય, પણ એ જ્યાં જાય છે ત્યાં શોક ને ખૂનનો વરસાદ વરસાવે છે. એને જ્યાં જ્યાં રાખી ત્યાં ત્યાં લડાઇ ને ખૂન ચાલે છે. હું ઇચ્છું છું કે મારો માલિક કોઇ વાર એ પેટીનું ફરીને મોજ ન જીએ ! ” એટલે લાલબાએ ધામેથી કહ્યું કે, “ ખરેજ એ ફરીને ન જીએ તો સાઈ. ”

લાલબાએ માનસિંગ તરફ ફરીને કહ્યું કે, “ બાઇ, મેં બહુ ઉતાવળથી મોટી મોટી આશાઓ બાંધી. હવે મરુદેશની સ્વતંત્રતાની આશા ક્યાં ગઇ ? મારા પિતા કેદી થયા છે ને દુર્ગાદાસ ઘેરાઇ ગયો છે. હવે મારી એ આશાઓ કેમ ફળીભૂત થવાની ? ” એમ કહેતાં તેની આંખ-માં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. માનસિંગે કહ્યું કે, “ બહેન, એમ નિરાશ મા થાઓ. આપણે મહાન કાર્ય કરવાનું માથે લીધું છે તેમાં એ તો માત્ર શરૂઆતમાં પડતી અડચણો છે. એ મહાન કાર્ય ફતેહ કરતી વખતે વખતે નિરાશા ને નાહિમેદી થાય એવા બનાવ તો બનવાના, પણ તેથી આપણે ગભરાઇને નાહિંમત થવાનું નથી. સાંભળ, ત્વરા ને ધીરજ શીખવવાનેજ પરમાત્મા આવી અડચણો પાડી આપણને શિખામણ આપે છે. જો બહેન એ તો ચોક્કસ શિર લખેલુંજ છે. ચોક્કસ એ તો એથી ગભરાઇને નાહિમેદ થવું ન જોઇએ. ”

માનસિંગના કહેવાથી ધીરજ પકડી લાલબાએ કહ્યું: “ ખુદા-
બક્ષ ! વાર, મારા પિતાજીએ આ મઠમાં આવવાનો લાઝ કેમ ન લીધો ? ”
ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “ મેં એમને કહ્યું કે તમે પણ મારી સાથે ચાલો,
ત્યારે એ બોલ્યા કે, ‘ ના હું એમ કરું તો મારી સ્ત્રી ને છોકરાંની કાણ
સંભાળ લે ? માટે તું જ ને હું તો અહીંજ મારા નસીબને આધીન
થઈશ. જેને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ છે તે પ્રભુ વગર બીજા કોઈથી ડરતો
નથી. ’ આવું સાંભળી હું ત્યાંથી મને બતાવેલે રસ્તે અહીં આવવા
નીકળ્યો. મંદિરમાં આવ્યો તો નાથુને ઘૂંટણીએ પડી ખુદાની બંદગી
કરતો દીઠો. હું તો ધારનો હતો કે નાથુ મહેલમાંની લડાઈમાં માર્યો
ગયો હશે; કેમકે મેં એને તે પછી દીઠો નહોતો. મેં એને સઘળા
હકીકત ટૂંકામાં કહીને મારી સાથે ચાલવાને કહ્યું. અમે બંને મૂર્તિ-
ની પાછળ થઈ બહાર નીકળી આવતા હતા કે તમે મળ્યા. અમે
મંદિરમાં હતા ત્યારે મેં ઇનાયતખાનને અને ચંદ્રસિંગને દીવાનખા-
નામાં ખૂમો પાડતા સાંભળ્યા. ઇનાયતખાને પોતાના માણસોને હુકમ
આપ્યો કે લાલબાનો પત્તો લાગતો નથી. રાણીને અને તેનાં બે
છોકરાંને ઠાકોરથી જુદાં પાડવામાં નહિ આવે. તેમને મારા કેદી તરીકે
સોજીત લઈ જવામાં આવશે. ” લાલબા બોલી કે, “ એ સારું થયું.
મારાં માજી સાથે હોવાથી મારા પિતાને શાંતિ થશે. ”

ખુદાબક્ષે કહ્યું કે, “ પણ જે તમે મળ્યા હોત તો જુદોજ બનાવ
બનત. ઇનાયતખાનના એક માણસે મને કહ્યું હતું કે ચંદ્રસિંગે તમને
ને તેજબાને મંડોર લઈ જવાનું ધાર્યું હતું, અને માત્ર ઠાકોરનેજ
સોજીતગઢ લઈ જવાના હતા. ત્યારે તમારો કાંઈ પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે
ચંદ્રસિંગ એટલો ગુરસે થયો કે, તેણે ઇનાયતખાન ઉપર આરોપ મૂક્યો
કે તમે તેજબા સાથે મળી જઈ મને દગ્યો. આ તકરાર ચાલતી હતી
તે સાંભળતા સાંભળતા અમે આવતા હતા એટલામાં તમે મળ્યા. ”

ચંદ્રસિંગના કબજામાં જતાં કેટલી વાર હતી તેનો વિચાર આવતાં લાલબા કંપવા લાગી; કેમકે ચંદ્રસિંગ ધાતકી, મજબૂત બાંધાનો, દગાખોર ને પાપિષ્ઠ હતો. એનામાં સઘળા દુર્ગુણો ભરેલા હતા અને એથીજ લાલબા એને વરવાને નારાજ હતી. એણે બે વાર ચંદ્રસિંગનું મારું પાછું ફેરવ્યું હતું. વળી તે પડિયાર હતો. રાઠોડોએ પડિયારોનું રાન્ય લઈ લીધું હતું. રાઠોડોના બળથી તેઓ તાબે થઈ રહ્યા હતા; પણ આ વખતે રાઠોડોની પડતી થયાથી તેઓ ઔરંગઝેબ બાદશાહને મળી ગયા હતા. બાદશાહે તેમને રાઠોડોની જગાએ મરુદેશનું રાન્ય આપવાની લાલચ આપી હતી; તેથી તેઓ દેશપ્રોહી થઈ રાઠોડો ઉપરનું જૂનું વેર જગૃત કરી તેમની સામા પડતા હતા. એ પડિયારોનો આગેવાન ચંદ્રસિંગ હતો, તેથી પણ લાલબા તેને વરવાને બિલકુલ ખુશી નહોતી. વળી માંડાનો કબજો લેવાનો દરાર કયો ત્યારે એ બોલ્યો હતો કે, “જો એ અભિમાની રાઠોડપુત્રી મારે હાથ આવે તો એને બતાવું કે ચંદ્રસિંગ સાથે વરવાની ના પાડવાથી કેવું ફળ મળે છે?” લાલબાને જોટલું દુઃખ દેવાનું ચંદ્રસિંગે ધાર્યું હતું તેનો સોમો ભાગ પણ લાલબાના સમજ્યામાં નહિ હશે, એવો એ દુષ્ટ ને દ્રેષી હતો; તોપણ લાલબા એ પાપીના હાથમાં જતાં છટકી આવી તે સારૂ તેણે તેના બાંધનો ઉપકાર માન્યો.

એટલામાં એ મદૂલીનું બારણું ઉઘાડી બાવાજી અંદર આવ્યા તો આ બધાને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. પરંતુ માનસિંગે માથે ઢાંકેલું કપડું કાઢી નાખ્યું ત્યારે બાવાજીએ તેને ઓળખ્યો. તેણે કહ્યું કે, “કેમ, માનસિંગ, આવે વખતે તમે બધાં ક્યાંથી આવ્યાં? અને આ શું લાલબા છે? એમને અહીં કેમ લાવવાં પડ્યાં?” આ સવાલો સાંભળી માનસિંગે બધી વાત ટૂંકમાં કહી સંભળાવી ને કહ્યું કે, “હમણાં તો લાલબા તમારીજ પાસે તમારા આશ્રમમાં રહેશે. ન્યારે

ધશ્વરેઝાથી મારા કાકા છૂટા થઇ લાલબાને બોલાવવા આવે ત્યારે તેમને સોંપજો. તે વખતે તેઓ આપનો ગુણ નહિ ભૂલે.”

હવે ખુદાબક્ષ ઊભો થયો ને પેલું સુવર્ણનું પૂજપાત્ર નિશાની દાખલ આપીને બાવાજીને કહ્યું કે, “આ પેટી આપની સંભાળમાં રાખવાનું મહાસિંગ દાકારે કહાવ્યું છે.” એમ બોલી જે સૂચના આપવાની હતી તે આપી પેલી પેટી બાવાજીને સોંપી. આ હકીકત સાંભળી મહેંદ્રનાથ આવો બહુ દિલગીર થયો. તેણે લક્ષ્મી માણસોને ત્યાં થઈ જતાં સાંભળ્યાં હતાં; પણ તે ધારતો હતો કે એ માણસો મહાસિંગ દાકારનાં માણસો હશે. પેટી લઈ મંદિરમાં મૂર્તિ નીચે મૂકીને તે બોલ્યો કે, “મહારાજ મહાસિંગજીએ જેવા ભરોસાથી આ કામ મને સોંપ્યું છે તેવાજ ભરોસાથી તેને સાચવી રાખવામાં આવશે.” પછી તેણે ખુદાબક્ષને કહ્યું કે, “હે સદ્ગુણી મુસલમાન! હું તમને મારાં આ ભગવાં કપડાં આપું છું તે પહેરો, એટલે તમારું કોઈ નામ નહિ. દે. એ રીતે તમે અહીંથી અજમેર ઉપર થઈ સલામતીથી બાદશાહને મળી શકશો.” ખુદાબક્ષે માથું નમાવી કબૂલ કર્યું. પછી બાવાજી લાલબા તરફ ફરીને બોલ્યા કે, “બેટા! તું આ પાસેની ઝોરડીમાં રહેજે અને તારી પાસે દાસી તરીકે કામ કરવાને આ પાસેના ઝૂંપડામાંથી એક બાઈને બોલાવી લાવીશ ” પછી નાથુ તરફ ફરીને બોલ્યા: “ડોસા, તમે તો હવે રમશાનમાં જવાની અણી પર આવેલા છો. હવે તમે આ જગ્યાએ આ ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને ધશ્વરની સ્તુતિ કરો.” એ સાંભળી નાથુની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તે બોલ્યો કે, “બાવાજી! હું તમારો ઉપકાર માનું છું. ખચીત હવે હું મારી આ સંસારસાગરની મુસાફરી પૂરી કરવાની અણી પર આવેલો છું. હવે હું મારા માલિકને રણક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થાઉં એવો રહ્યો નથી, તોપણ મારા આયુષ્યની છેલ્લી ઘડી સુધી હું આ મઠમાં રહી પ્રભુની પ્રાર્થના કરીશ કે તે પ્રભુ

મારાં માજીના આત્માને શાંતિ આપે અને મારા માલિકને કુશળ રાખી તેમના મહાન કાર્યમાં ફતેહ આપે. બાવાજી! આપે મને આશ્રય આપ્યાથી હું બહુ આભારી થયો છું.”

એવામાં ડોકા થવા લાગ્યો, પડખો વાગવા લાગી, હથિયારો અખડવા લાગ્યાં અને ઘોડાના પગની પડછીઓ વાગવા લાગી. આ સાંભળી સધળા મદૂલીમાં શાંત થઈ ગયા. લાલબા ગભરાઇને પોતાના ભાઈ તરફ જોવા લાગી. માનસિંગે તલવાર હાથમાં લઈ ધીમેથી કહ્યું કે, “બહેન, હું મરતાં સુધી તારું રક્ષણ કરીશ.” એ સાંભળી ખુદાબક્ષ બોલ્યો કે, “બહેન કાંઈ બીવાનું કારણ નથી. એ તો ઇના-યતખાન પાછો સોજીતગઢ જાય છે. લાલબા દિલગીર ચહેરે બોલી કે, “અરેરે મારા પિતાનું કેમ થશે?”

લાલબાને શોકાતુર જોઈ મહેંદ્રનાથ બોલ્યા કે, “બેટા, તું શાંત થા. ગભરાઈશ નહિ. ઠાકોરનો વાળ પથ્ય વાંકો થવાનો નથી. ઔરંગ-ઝેમ બાદશાહ સારી રીતે જણે છે કે આ મોટા ઠાકોરને કેદ કર્યાથી કેટલું બધું જોખમ છે. માટે બેટા. તું પરમેશ્વર ઉપર ભરોસો રાખ. એ તેમનું રક્ષણ કરશે, જેને પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા છે તેને તે જગ-ન્નિયંતા કદી વીસરતો નથી.” લાલબાને એથી જરા ધીરજ આવી. તેણે પોતાના હાથ જોડી પ્રભુને પગે પડી પ્રાર્થના કરી કે, “હે જગતપિતા! તું મારાં માતાપિતાનું રક્ષણ કરજે.”

બાવાજીએ લાલબાને શાંત પડેલી જોઈ તેને આરામ લેવા દેવા સારૂ બધાને પાસેના ઓરડામાં જવા કહ્યું. લાલબાએ પણ પોતાના ભાઈને કહ્યું કે, “હવે મને ઠીક છે. મારા મનને શાંતિ થઈ છે; તેથી હું નિરાંતે અહીં સૂઈ જઈશ. તમે બધા જાઓ ને મારી લેશ પણ ફિકર કરશો નહિ.”

૭-માનસિંગ મદદે

સોરઠો

કરેલ કેા ઉપકાર, વીર પુરુષ વિસરે નહિ;
સમયે સહાય થનાર જે માથું દેવું પડે.

ખીજે દિવસ સવારે ખુદાબક્ષ જવાને તૈયાર થયો. તેણે બાવાજી તરફ ફરીને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! જે જમીન ઉપર મારા જાતિલાઘવો જીલમ વરતાવે છે; તે જમીન છોડી જવાને હું બહુ આતુર છું; કેમકે એ જીલમગારોને મુસલમાન કહેતાં પણ મને શરમ આવે છે. ” ખુદાબક્ષને તૈયાર થયેલો જોઈ માનસિંગે તેના હાથમાં મહોરોની એક કોથળી મૂકી. ખુદાબક્ષે ઉપકાર માની તે પાછી આપીને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આપની પાસેથી મારે પૈસા તો જોઈતા નથી, પણ આપની યાદગીરી દાખલ આપની તલવાર મને આપો, તો હું તે મરતાં સુધી સાચવી રખાશ. ” માનસિંગે પોતાની તલવાર કાઢીને ખુદાબક્ષને આપતાં કહ્યું કે, “ મારા શરવીર દોસ્ત ! આ લો અને તમારી તલવાર મને આપો કે હું જન્મપર્યંત યાદ રાખું કે મુસલમાનોમાં પણ એક સદગુણી પુરુષ મને મળ્યો હતો. ” ખુદાબક્ષ પોતાની તલવાર છોડીને માનસિંગને આપતાં આંખમાં આંસુ લાવી બોલ્યો કે, “ જ્યારે જ્યારે તમે આ તલવાર મારા જાતલાઘવો ઉપર ઉગામો ત્યારે ત્યારે વિશ્વાસુ પણ ખુદાના એક ગરીબ સિપાઈને સંભારજો અને જે મુસલમાનો દયા આપે

તેના ઉપર ધા કરશે નહિ. ” એ સાંભળી માનસિંગની આંખ પણ આંસુથી ભીંજાઇ ગઇ ને બંને એક બીજાને ભેટી છૂટા પડ્યા. જતી વખતે મહેંદ્રનાથે પોતાનાં ભગવાં વસ્ત્ર ખુદાબક્ષને આપી આશીર્વાદ દઇ તેને રમ્યા આપી.

માનસિંગ ને નાથુ એકલા પડ્યા; એટલે નાથુ પોકપોક મૂકીને રડવા લાગ્યો. દુઃખના વખતમાં સુખના દિવસ યાદ આવે છે ત્યારે આફતોથી ઘેરાયેલું કાચું હૈયું ભરાઇ જઇ આંખમાં પાણીના ઘોષ છૂટે છે; નાથુને પણ તેમજ થયું. તેને ઘરડાં માછ યાદ આવ્યાં. તેના ઘણી ઉપર પડતી આફતો યાદ આવી. પોતાના ઘણીને સહાય મળવાની જગ્યા દુશ્મનોથી ભરાઇ ગઇ ને મદદ કરનાર કેદ પડ્યો. એ સર્વ સાંભરી આવી વૃદ્ધ નાથુનું કાચું હૈયું ત્રિચર રહ્યું નહિ. દુઃખથી ઘેરાયેલાને રડતાં વારવાથી તેનું હૈયું વધારે ને વધારે ભરાઇ આવે છે; માટે તેવે વખતે તેને અટકાવવાને બદલે તેનું હૈયું ખાલી થવા દેવું. તેમ કરવાથી તેનું હૈયું ખાલી થઇ ધીમે ધીમે રડવું બંધ પડે છે ને મન દઢ થાય છે, તેથી માનસિંગે તેને નહિ અટકાવતાં ખૂબ રડવા દીધો. છેવટે તે શાંત થયો ત્યારે નાથુએ કહ્યું કે, “ મહારાજ મારા મિત્ર વગરના ઘણીની વહારે જેટલું જલદી જવાય તેટલા જલદી જાઓ તો સારું. ” માનસિંગે કહ્યું કે, “ મારાથી જેટલી બનશે તેટલી મદદ લઇને આજેજ સાંજના હું બહાદુર દુર્ગાદાસની પાસે જઇશ. ” એટલું બોલતામાં મહેંદ્રનાથ અંદર આવ્યા ને નાથુને માટે એક કોટડી નક્કી કરી ત્યાં લઈ ગયા ને તેની બરદાસ્ત કરવાની પોતાના એક ચેલાને આજ્ઞા કરી.

હવે માનસિંગ ને મહેંદ્રનાથ એકલા વિચાર કરવા લાગ્યા કે દુર્ગાદાસની મદદે જવાને કયે સલામત રસ્તે જવું. રૂપસિંગ રાઠોડ સાથે દુર્ગાદાસની સહાયે જે માણસો મોકલ્યાં હતાં તે સલામત પહોંચી ગયાં કે નહિ તેની તપાસ કરવાને મહેંદ્રનાથે એક ચેલાને મોકલ્યો.

હતો, તે બધે રખડીને પાછો આવ્યો પણ રૂપસિંગ ને તેના માથુસોતું શું થયું તેનો તેને પત્તો મળ્યો નહિ. તે બોલ્યો કે, “મારાં ભગવાં વચ્ચે હોવાથી મને કાંઈએ રોક્યો નહિ. હું દરેક ખીણ ને શિખર જોઈ વળ્યો. પણ ત્યાં જઈ ત્યાં મુસલમાન લશ્કર જેવામાં આવ્યું. રાહડ લશ્કરનું નામ સરખુયે સાંભળાયું નહિ. કુંગરામાં એક બીલડી પાસે મેં થોડું દૂધ માગીને પીધું ત્યાં તેણે ખબર આપી કે સધળો કુંગર મુસલમાન લશ્કરે ઘેરી લીધો છે. મુસલમાન સરદાર પોતાની ખાતરી કર્યા વગર અંદરના ભાગમાં એક ચક્ષી પણ સંચરવા દેતો નથી. એક મડકું નદીના તટમાં બાળવા માટે લઈ જતા હતા, તેમને પણ અટકાવી દાહડીમાં મડકુંજ છે કે ઘેરાયલા કુર્ગાદાસને માટે ખોરાક લઈ જાય છે તેની ખાતરી કર્યા પછી તેમને જવા દીધા. આ પ્રમાણે ચોકસી થાય છે. કુર્ગાદાસ ને તેનાં માથુસો ખોરાક વગર ભૂખે મરે છે.”

આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે એટલામાં “એને બાંધો, મારો, દગા-ખોરને ફાંસીએ ચડાવો” એવો અવાજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. તે સાંભળી માનસિંગ જોભો થયો, ને બારણા બંધી દોડતાં બોલ્યો કે, “આપણો ખુદાબક્ષ મુસલમાનોના હાથમાં સપડાયો જણાય છે.” મહેંદ્રનાથે મહાસિંગને આગળ વધતો અટકાવીને કહ્યું કે, “તમે એકલા જઈને શું કરશો ? તમારા એકલાથી એને બચાવાશે નહિ અને નકામો તમારો જીવ જોખમમાં નાખશો; માટે તમે અંદર રહી સંજાળો ને હું ત્યાં જઈને મારાથી થશે તે તજવીજ કરીશ. અમને બાવાને કે ફકીરને એ લોક છેડશે નહિ.”

બાવાજી બહાર આવ્યા તો કેટલાક મુસલમાનોને એક જણને બાંધી-ને મારતા દીઠા. એના અંગ ઉપરથી લોહી નીકળતું હતું. મુસલમાનો તેને મારી નાખવાની ધમકી આપતા હતા. બાવાજી હાથમાંનો ચીપિયો જાંચો કરી બીડમાં ધર્યા ને બધાને સોગન આપી જોભા રહેવાનું કહ્યું.

બાવાજીનો કદાવર દેખાવ એક ભવ્ય ફફાર કે પીરગદા જેવો દેખાતો હતો. તેમનો હુકમ સાંભળી બધા પાછા હટ્યા ફફારે કેદી પાસે જઈને જોયો તો તે ખુદાખુદ તો નહોતો. એ કેદી તો એક રજપૂત હતો- એ જોઈ તો સિપાઈઓને પૂછ્યું કે, “ તમે એને ક્યાં લઈ જાઓ છો ? ” એટલે એક જણ બોલી ઊઠ્યો કે, “ ફાંસી દેવાને. ” ફફારે કહ્યું કે, “ એના ક્યા ગુના માટે ફાંસી દો છો ? ” એક જણે કહ્યું કે, “ એ દગાખોર છે; કેમકે એ મહાસિંગ રાઠોડનો માણસ છે. એની પાસે તેમની આ કિંમતી વીંટી છે, તેથી સાબિત થાય છે. ” ફફારે વીંટી લઈ અંદર નામ કોરેલું જોઈને કહ્યું કે, “ આ વીંટી તો મહાસિંગની છે એ વાત ખરી; પણ એમ ન બને કે એ વીંટી એને જડી હોય ? અથવા એમ ન બને કે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો કોપ માથે ખેંચી લેતાં પહેલાં એ વીંટી ઠાકોરે એને આપી હોય ? માટે જ્યાંસુધી આ વીંટી સિવાય એ દગાખોર છે એનો બીજો પુરાવો ન મળે ત્યાંસુધી એને મારવો એ ખૂન કયું કહેવાય. વગર ગુને મારવાની કુરાનમાં પણ મના છે. હજરત પયગંબરની આજ્ઞા આવાં ખૂન કરવાની નથી; માટે વગર ગુને એને મારશો તો તમારા ઉપર ખુદાનો કોપ થશે. હું પીરગદા તમને અજમેરના પીરની આજ્ઞા દઈ હુકમ કરું છું કે તમારે એને છોડી દેવો. હું ખાનગીમાં એને પૂછીને જો એ દગાખોર માલૂમ પડશે તો એને તમારા સરદારને સ્વાધીન કરીશ. પણ એ દગાખોર નહિ હોય તો બાદશાહ પડે પણ આ તકિયામાથી એને લઈ જઈ શકશે નહિ. ” એટલું સાંભળતા- માં જે સિપાઈએ એ રજપૂતને પકડ્યો હતો તેણે એને છોડી દીધો. ફફારે તેનો હાથ પકડી પોતાની પાસે ઊભો રાખ્યો ને સિપાઈઓને કહ્યું કે, “ આ વીંટી ગમે તે રીતે એના હાથમાં આવી હોય પણ તે મહાસિંગની છે, માટે તે તમે લઈ જાઓ. ” એમ બોલી એ વીંટી તેમને આપી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો.

સિપાઇઓ ફકીરના બોલથી આવરા બની ગયા હતા. તેમાં વળી વીંટી પાછી મળી એટલે તે લઇ તેઓ છાનામાના ચાલ્યા ગયા. તેમણે વીંટીની વાત પોતાના સરદારને નહિ કહેવાનું નક્કી કર્યું; કેમકે જો કહે તો એ વીંટી તે લઇ લે, તેથી તેઓ ખીજી તરફ લૂંટ કરવાને ચાલ્યા ગયા. તેઓ જમીનદારોનાં ઘરમાં ને ખેડૂતોનાં ઝૂંપડાંમાં ઘૂસવા લાગ્યા. જેઓ બાદશાહને પોતાના ધણી તરીકે સ્વીકારતાં નહિ તેમનાં ઘરબાર લૂંટી લેતા. તેમણે કોઈના ઉપર પણ દયા બતાવી નહિ. ખૂન કરવાનો તેઓ જાણે ધંધો લઇ બેઠા હોય ને લૂંટ કરવામાંજ આબરૂ હોય તેમ આમથી તેમ ખૂન ને લૂંટ કરતા ને જીલમ વરસાવતા ચાલ્યા.

બાવાજી મઠમાં આવ્યા ને પેલા અન્નપ્રયા માણસને પાટાપાટી કરાવ્યાં. પછી પોતે ને પેલો માણસ બે જણા રહ્યા ત્યારે તેને બાવાજીએ પૂછ્યું કે, “ભાઈ તું કાણ છે ને એ વીંટી તારી પાસે શી રીતે આવી તે સાચેસાચું કહે.” પેલા માણસે એકી નજરે બાવાજી તરફ જોઈને કહ્યું કે, “હું ધારું છું કે તમે બાવાજી થઈને મને દગો દેવાના તો નહિજ હો. તમે મને મરતો બચાવ્યો છે તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થાય છે કે તમે કોઈ દગાખોર તો નથીજ. એ વીંટી મને એક બહાદુર રાઠોડે આપેલી છે, જે અરવલ્લીના ઘાટમાં રહે છે. તેણે મહાસિંગની ખાતરી થવા માટે એ વીંટી મને આપી હતી; કે જેથી હું તેના તરફથી આવ્યો છું એમ તે જાણે.” આ ઉપરથી બાવાજી સમજ્યા કે એ જેની વાત કરે છે તે દુર્ગાદાસજી હોવો જોઈએ; માટે વિશેષ ખાતરી કરવા સારૂ માનસિંગને બોલાવતા પહેલાં તેમણે કહ્યું કે, “ત્યારે તો તમે મહાસિંગ પાસેથી લશ્કરી મદદ મેળવવા માટે આવ્યા હશે, કેમ ?”

પેલા અન્નપ્રયા માણસે કહ્યું કે, “ગુરુજી ! જો આપને મહાસિંગજી સાથે સંબંધ હોય તો જે માણસે મને મોકલ્યો છે તે માણસનું

નામ આપ સમજ્યા હશે, તે કહો; અને અહીં મને મિત્રો તરફથી આવકાર મળવાની આશા હતી, તેને બદલે હું દુશ્મનોના હાથમાં શાથી સપડાયો તે કહો; એટલે હું છૂટથી ને ખુલા મનથી વાત કરું. તે પહેલાં તો હું મારી વાત તમને કહી શકું નહિ; કેમકે જેણે મને તે છૂપી રાખવાને કહ્યું છે તે વાત મારાથી આપને કહેવાય નહિ.”

મહેંદ્રનાથે જોયું કે, આવા લયભીત સમયમાં એટલી સાવચેતી રાખવી જરૂરની છે; પણ એ દુર્ગાદાસ તરફથી આવ્યો છે એમાં તો શક નથી; માટે તેણે તેને કહ્યું કે, “ભાઈ તારા ધણીનું નામ દુર્ગાદાસ છે.” આ સાંભળી તે બાવાજીને પગે પડ્યો ને કહ્યું કે, “ગુરુજી ! હવે મારી ખાત્રી થાય છે કે આપ દુર્ગાદાસના શત્રુ નથી પણ શુભેચ્છક છો; પણ જે મહાસિંગજી તરફથી દુર્ગાદાસને કાંઈ પણ મદદ જલદી નહિ જઈ મળે તો સઘળી આશા વ્યર્થ જવાની ને બાજી બગડવાની. દુર્ગાદાસ કુંગરામાં ચારે તરફથી ઘેરાયો છે અને નાસવાની એક પણ બારી નથી, માટે જે મદદની કાંઈ પણ આશા ન હોય તો મને જવા દો કે હું તેને જલદીથી જઈ મળું ને કાંઈ નહિ તો મારા મિત્રની સાથે મરણ પામું.”

બાવાજીએ કહ્યું કે, “બચ્ચા ! હું ઇશ્વરનો સેવક છું. મને પગે લાગવાની જરૂર નથી; પણ પરમેશ્વરને પગે લાગ કે તે તમને જોઈતી સહાય કરે.” એમ કહી તે માનસિંગને બોલાવવાને બીજાઓરડામાં ગયો. મહેંદ્રનાથને જોઈ માનસિંગે આતુરતાથી પૂછ્યું કે, “કેમ મહારાજ, તેને બચાવ્યો કે ?” બાવાજીએ કહ્યું: “કોને ખુદાબક્ષને કે ? એ તો સલામત ક્યાંતો ક્યાંએ અત્યાર સુધીમાં તો નીકળી ગયો હશે; પણ જે માણસને પેલા ખૂનીઓ ઘસડી જતા હતા તે તો મંડપમાં એ રહ્યો. ચાલો, એ તમને કાંઈ દુર્ગાદાસના સમાચાર આપશે.” આ સાંભળી માનસિંગ બાવાજીની પૂઠે ચાલ્યો.

મંડપમાં આવી માનસિંગે પેલા અજ્ઞાણ માણસને પોતાની ઝાળખાણુ આપી; એટલે તેણે દુર્ગાદાસ કેવી સંકડામણુમાં આવી પડ્યો છે તે કહ્યું. તે બોલ્યો કે, “દુર્ગાદાસ સાથે જે લોભ ધેરાઈ પડ્યા છે તેમને બચાવી સલામત જગ્યાએ લઈ જવા એ દુર્ગાદાસની પહેલી મતલબ છે. તેમને ખાવાને જંગલનાં ફળફૂલ કે કંદ વગર બીજી કંઈ નથી. નાસી જવાનો એકે માર્ગ નથી. માત્ર મહા-સિંગજી તરફથી મદદ મળે તોજ ઊગરવાનો આરો છે.” એ સાંભળી માનસિંગે કહ્યું કે, “મારા કાકા હમણાં કંઈ મદદ કરી શકે તેમ નથી; પણ મારાથી જેટલું બનશે તેટલું કરીને જેટલી મળી શકશે તેટલી મદદ લઈને આવીશ. મેં પહેલાં સો માણસો બહાદુર દુર્ગાદાસની મદદે મોકલ્યાં છે તે તમને રસ્તામાં કોઈ ઠેકાણે મળ્યાં કે નહિ ?”

પેલા માણસે જવાબ દીધો કે, “ના, મેં તેમને ક્યાંય જોયાં નથી. મને લાગે છે કે દુસ્મનોએ તેમને પકડી લીધાં હશે; કેમકે દુસ્મનો આટલા નજીક હશે એમ ધારવામાં નહિ હોવાથી હું પણ તેમના હાથમાં પકડાઈ જતાં જતાં બચી ગયો છું; કારણકે ન્યારે દુર્ગાદાસે પ્રથમ મારવાડની સ્વતંત્રતા માટે ઝંડો ઉઠાવ્યો ને કંટાળિયાના સૂબાને મારી નાખ્યો ત્યારે હું તેની સાથે નહોતો; પણ દુર્ગાદાસ ઉપર વરસેલા જીલમની વાત મારે કાને આવી કે તેનીજ સાથે મરવું કે જીવવું એમ નક્કી કરી હું પણ નીકળ્યો. અમે બાળપણમાં સોબતી હતી ને તે પછી દોરતી થઈ. એણે એક વાર મને તરતાં ઢૂળી મરતો બચાવ્યો હતો; તેનો બદલો વાળવાનો ન્યારે દિલ્હીના બાદશાહ જેવો એનો જીવ લેવા તૈયાર થયો છે ત્યારે મને વખત મળ્યો છે એમ વિચારી હું મારે ધેરથી છાનોમાનો નીકળી આવી મારા મિત્રને મળવા ચાલ્યો. ડુંગરીને આસપાસ મુસલમાનો વિંટાયેલા હોવાથી ઢૂળા માર્ગની વાટે ચૂપકાથી જતાં બે મુસલમાનોને વાત કરતાં સાંભળ્યા. તેઓ

કહેતા હતા કે કંટાળિયામાં દુર્ગાદાસને હાથે ખસેં માણસો માયાં ગયાં છે. એ ખપ્પર અજમેરમાં તૈયરખાનને પહોંચાડ્યાથી તેણે દુર્ગાદાસને ઘેરી લેવાને હદ પર માણસો મોકલ્યાં છે, ને કહાવ્યું છે કે દુર્ગાદાસને જીવનો કે મૂએલો પકડવો ને એનાં માણસોને જીવતાં રાખવાં નહિ. આ સમાચાર લઇ હું દુર્ગાદાસને જઇ મળ્યો. તેણે મને સારો આવ-કાર આપી પોતાની સઘળી આપત્તિઓથી વાકેફ કર્યો. દુર્ગાદાસે મને કહ્યું કે, ‘આ માણસોને ખાવાનું મળતું નથી. રાતદહાડો ઉજગરા કરી દુશ્મનોથી જાગૃત રહેવું પડે છે. ચારે દિશાએ શત્રુઓ મજબૂત ઘેરો ઘાલી પડેલા છે, બીજે કોઇ ઠેકાણેથી નસાય તેમ નથી. માત્ર એક જગા સીધી ચઢાણની હોવાથી મુસલમાનો ધારે છે કે તે માર્ગે આપણાથી નસાય તેમ નથી; તેથી તે જગા ઉપર ચોકી થોડી છે; પણ આ થાકી ગયેલાં માણસો સલામત જાય ત્યાંસુધી દુશ્મનોને રોકી શકે એટલાં તાજાં માણસો વગર એ કામ બને તેવું નથી. આવા સમયમાં મદદ કરે એવા માત્ર એક મહાસિંગજી હાકોર છે. તેમને મારા સંકટની ખપ્પર મળવી જોઇએ.’ હું તરતનોજ છૂપા રરતાને માર્ગે ત્યાં ગયો હતો તેથી મેં એ કામ માથે લીધું ને તમારા તરફ આવ્યો છું, પણ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે જેમની પાસેથી સહાય મેળવવાની છે તેઓ કેદ પકડાયા છે ને તેમને ફાંસી દેવાની છે ત્યારે મને કેટલું લાગ્યું હશે ?’

માનસિંગે કહ્યું: “ નહિ નહિ, એટલું બધું તો કાંઈ નથી. મારા કાકાનો વાળ વાંકો થતાં પહેલાં તો કેટલાએ મુસલમાનોનાં માથાં મરબૂમિની માટીમાં રગદોળાશે. જ્યાંસુધી તલવાર પકડવાને આપણા હાથ સલામત છે, ત્યાંસુધી એક પણ ખરા રાહોડનું ડોકું મુસલમાનોની ફાંસીએ લટકાવવું તેમને ભારે પડશે. કોઇ પણ ખરો રાહોડ પોતાની તલવાર મુસલમાનોથી ડરીને મ્યાન કરવાનો નથી. એવો કોઈ પણ

દેશદ્રોહી નહિ હશે કે જે સ્વતંત્રતા કે મોત મેળવ્યા વગર પોતાની તલવાર નીચી મૂકે. આપણે આપણી જિંદગી જોખમમાં નાખી છે. હવે તો દુર્ગાદાસની છાવણીમાં કે ચિતામાં ગયા વગર છૂટા થવાનાજ નથી.”

એ સાંભળી બાવાજી બોલ્યા: “ પ્રભુ તારામાં આવો ને આવો જીરસો તાબે રાખે ને હિંમતમાં વધારો કરે. જેઓ જીવવા માટે જેટલા આતુર હોય તેટલાજ મરવા માટે હોય, તેજ અજિત છે. જેઓ આ જિંદગીમાં રહી સ્વર્ગમાં જવાની તૈયારી કરે છે તેજ વિરલા છે.” આ સાંભળી માનસિંગે સંબ્યતાથી માથું નીચું નમાવ્યું. પછી તેણે કરણસિંગ (દુર્ગાદાસના ખેપિયાનું નામ) તરફ ફરીને કહ્યું કે, “ દાકોર, મેં પ્રથમ મોકલેલાં સો માણસોનો કાંઈ પણ પત્તો મળતો નથી. તો હવે આધાર માત્ર મારા નાના કાકા કલ્યાણસિંગ જે પોતાની જગીરમાં અહીંથી થોડેજ દૂર રહે છે તેમના ઉપર છે. એમની જગીર નાની છે, તેથી ત્યાંથી ઘણાં માણસ મળવાની આશા નથી; તોપણ મને લાગે છે કે જેટલાં મળે તેટલાં વડે આપણે આપણા સરદારને સલામત બહાર કાઢી શકીશું.”

પોતાની મુરાદ જલદીથી હાંસલ કરવાને—કેમકે ચપળતા એ જીતનું મૂળ છે—તથા દુશ્મનોથી ઘેરાઈ જતા બચવાને સાંજ પડે કે ગામડિયાનો વેષ લઈ માનસિંગે કરણસિંગને સાથે લઈ પોતાના કાકાને ત્યાં જવાનો ઠરાવ કર્યો.

વાતો કરતાં દિવસ વીતી ગયો. સૂર્યનારાયણે અસ્તાચળની પાછળ જવા માંડ્યું. આકાશમાં સોનેરી રંગનાં વાદળાં દેખાવા માંડ્યાં ને ધીરે ધીરે તારાઓએ એક પછી એક એમ પોતાનાં મુખ પ્રકાશ્યાં. મઠમાં મહેંદ્રનાથના એલાઓ દીવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ને બાવાજીએ દેવની આરતી ઉતારી. ઉતાવળથી થોડું ઘણું વાળું કરી લઈ

માનસિંગ ને કરણસિંગ ભેટ બાંધી ગામડિયા ખેડૂતના વેષમાં તૈયાર થયા. બાજીએ બંનેનો દેખાવ જોઇ કહ્યું કે, “હવે જાઓ, તમે બંને સલામત છો. હવે તમને કોઇ ઓળખનાર નથી.” બંને જણ બાજીને પગે લાગી તેમની રજા લઇ કલ્યાણસિંગ પાસે જવાને બિડયા.

મધ્યરાત્રિ જતા પહેલાં માનસિંગ ને કરણસિંગ દેવળિયાની નજીકમાં આવ્યા અને દરવાનને બોલાવી દરવાજો ઉઘડાવી અંદર પેદા. કલ્યાણસિંગના મહેલનાં બારણાં ઉઘડાવી અંદર ગયા, તો કલ્યાણસિંગ સૂતેલા હતા; તોપણ જગાડ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું; એટલે માનસિંગે બારણાં ખખડાવી કાકાને બોલાવ્યાથી કલ્યાણસિંગ જાગી બેઠા. તે વખત બેઠાબેઠા હોવાથી લોકો રાત્રિની વખતે લગાર પણ ગડબડાટ થતાં જાહેતા. કલ્યાણસિંગે જાગીને ‘કોણ છે ?’ એવી ખૂમ પાડી તલવાર હાથમાં લીધી. માનસિંગે જવાબ વાળ્યો, એટલે તેનો સાદ ઓળખી બારણાં ઉઘાડી કલ્યાણસિંગ બંને જણાને ભેટયા.

કલ્યાણસિંગે કહ્યું: “લાઇ માનસિંગ ! રાત્રિની વખતે આ પ્રમાણે અણધાર્યું કેમ આવ્યું પડ્યું ?” માનસિંગે કહ્યું કે, “કાકા ! માંડાની શી દશા થઇ, તે તો આપના જણવામાં આવ્યું હશે. મહાસિંગજીને પકડીને લઇ ગયા છે. ચંદ્રસિંગ લાલબાને પકડવાની લાલચથી આવ્યો હતો, પણ હું ને લાલબા બંને સલામત મહેંદ્રનાથના મઠમાં રાત્રે છૂપી રીતે આવી લરાયાં. માંડામાં મુસલમાની લશ્કરની ચોડી મૂકી મુસલમાન સરદાર મારા કાકાને તથા મારાં કાકાને લઇને પોતાના થાણામાં ગયો છે. હવે એ તરફની ધારતી નથી. મરદેશમાં આપણી સત્તા કેટલી છે, તેથી બાદશાહ કાંઇ અબળાયો નથી; એટલે મારા કાકાનો તો તેઓ વાંકો વાળ પણ કરવાના નથી.”

કલ્યાણસિંગ બોલ્યો: “પણ બેટા ! મહાસિંગે અવિચારી કામ કર્યું એમાં તો લગારે શક નથી. બીજાની પીડા પોતાને માથે વહોરી લેતાં

પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી સલામતી જોઈને બીજાનો વિચાર કરવો જોઈએ. દુર્ગાદાસને મદદ કરવામાં આપણી સલામતી હતી કે નહિ તે જોવું જોઈતું હતું.” એ સાંભળી માનસિંગથી ચૂપ રહેવાયું નહિ. તે બોલ્યો: “ કાકા ! એ શું બોલ્યા ? રામસિંગ રાઠોડનો વંશજ ત્યારે આવો વિચાર કરશે ત્યારે મરુભૂમિની સ્વતંત્રતા હુબીજ સમજવી અને સ્વેચ્છતું રાજ્ય હમેશને માટે આપણે માથે ચોંટાડ્યું એ ચોક્કસ. આપણા દેશની ખાતર નહિ, તો રજપૂતવટની ખાતર પણ મહાસિંગજીએ દુર્ગાદાસને મદદ કરવી જોઈએ. શરણે આવેલાનું મરતાં સુધી રક્ષણ કરવું એ રજપૂતોનો ધર્મ છે, પણ દુર્ગાદાસે તો મારા કાકાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો. તેમનું રક્ષણ કરતાંજ દુર્ગાદાસ મુસલમાનોનો ભોગ થઈ પડ્યો. ફરી કોઈ વાર જેનું મુખ જોવાનું નથી, એવી પોતાની જનેતાનો તેણે ભોગ આપ્યો, પોતાના ગામનો નાશ કરાવ્યો અને ધનન તથા હુંગરાની ખીણોનો રહેવાસી થયો. અત્યાર સુધી પોતે જે વેડ્યું છે તે વેડે છે ને હવે પછી જે વેડશે, તે સઘળાનું મૂળ તમારા મોટા ભાઈ મહાસિંગજી છે. તમારા ધરની આખર સાયવતાં તેણે મુસલમાનોનો કોપ વહોરી લીધો છે. જે તેણે મહાસિંગજીને તે રાત્રે બચાવ્યા ન હોત, ને પાપી જોરાવરખાનને માર્યો ન હોત તો તેજ રાત્રે તેઓ માંગા આવી લૂંટત ને તમારી ભત્રીજાને પકડી લઈ જત તથા હમેશને માટે આપણા કુળને માથે કાળી ટીલી ચોંટત. તમારું સાયવતાં જે લૂંટાયો, ઘેરાયો અને મુસલમાનોના હાથમાં સપડાવાની તૈયારીમાં આવ્યો, તેને સંકટ સમયે મદદ ન કરવી ? પોતાનો પ્રાણ ઉગારનાર ને ધરની આખર રાખનાર સંકટખણમાં આવે તે વખતે પોતાનું કેમ થશે તેનો વિચાર કરી તેને નિરાધાર રાખવો એમ તમે કહો છો ? એવી સ્વાર્થી, એકલપેટી ને રજપૂતોના સ્વભાવથી બિલટી સલાહ શું તમે આપો છો ? કાકા ! માફ કરજો. હું તો તમારું બચ્યું

છું. મારાથી વધતું જોઈએ જોલાયું હોય તો ક્ષમા કરજો; પણ મને લાગે છે કે આપ ખરી વાતથી હજી સુધી વાકેફ થયા જણાતા નથી. સ્વાર્થી ને મતલબિયા કે દુર્ગાદાસના સામા પક્ષના, મસ્દેશના દ્રોહી માણસોએ આપને ઊધીયતી વાતો કહી દુર્ગાદાસ જેવા સ્વદેશભિમાની વીર પુરુષને માટે આપના મનમાં ખોટો વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો છે. દુર્ગાદાસે આપણે માટે જે જે કયું છે ને વેદ્યું છે, તેનો ઇતિહાસ લાંબો છે. એને માટે આપણે જે કરીએ તે થોડું છે. ” આ સાંભળી કલ્યાણસિંગ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. દુર્ગાદાસ માટે કેટલીક ખોટી વાતો સાંભળ્યાથી તથા તેનો સ્વભાવ લગાર વધારે સાવધ હોવાથી અને તેના મનમાં સ્વદેશભિમાન કરતાં સ્વાર્થ કાંઈક પ્રયત્ન હોવાથી મહાસિંગના કરેલા કામને તે અવિચારી ગણતો હતો; પણ ન્યારે તેણે જાણ્યું કે દુર્ગાદાસે પોતાના ભાઈનો પ્રાણ ઉગાર્યો છે તેમજ પોતાની ભત્રીજી લાલબાને મુસલમાનોના હાથમાં જતી ઉગારીને પોતાના ઘરની આગર સાચવી છે, ત્યારે તેના મનમાં દુર્ગાદાસ ઉપર ભાવ ઉત્પન્ન થયો. તે બોલ્યો: “ભાઈ માનસિંગ! તું કહે છે તે બધું ખરું છે. દુર્ગાદાસે આપણા ઘરની આગર રાખી ને મારા ભાઈનો પ્રાણ બચાવ્યો, પણ ન્યાં આખો મારવાડ મુસલમાનોથી ઘેરાઈ ગયો છે, નાના મોટા સઘળા રાઠોડ સરદારોએ મુસલમાનો આગળ શિર નમાવી પોતાની તલવારો હાંકી મૂકી છે, ત્યાં દુર્ગાદાસ એકલો દિલ્હીના બાદશાહ જેવા બળવાન બાદશાહની સામે યવાથી શો લાભ થવાનો હતો ? તેમજ દુર્ગાદાસની મદદે મોટાભાઈ જઈને શી ધાડ મારવાના હતા ? મુસલમાની સૈન્ય આગળ આપણાં બંને-બારે-બારે કે હજાર-બારે માણસો સાગરમાં બિંદુ બરાબર છે. એક જણના નાશ સાથે બીજાનો પણ નાશ થાય એટલું જ. એથી વધારે શું કરી શકવાના હતા ? દુર્ગાદાસને મદદ કર્યાથી કામ સફળ થવાની આશા હોય તો ખરું; પણ

જ્યારે તેનો તો ભાસ પણ જણાતો નથી, ત્યારે એકની સાથે બીજાએ પણ દીવામાં પતંગિયાની માફક ઝંપલાવવું, એ શું અવિચાર નહિ ? ”

માનસિંગે કહ્યું: “ કાકા ! તમે એ શું બોલો છો ? સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ કરવો એ શું સારું નથી ? પણ દુર્ગાદાસને મદદ કરવી એમાં તો પરમાર્થ નહિ, પણ ફરજ છે. ફરજ બળવતાં આપણું શું થશે, એ રજપૂતો કોઈ વાર જ્ઞેતા નથી ને જ્ઞેતાના પણ નથી. મારવાડ મુસલમાનમયી થઇ છે ને સગય વર્તીને સઘળા મૂંગે મોઢે જ્ઞેયા કરે છે—મુસલમાનોનો જીવન સાંજે છે; પણ તે સઘળા ખાયલા થઇ ગયા છે—સઘળા વીર નાશ પામ્યા છે. હવે કોઇ માતા જોધસિંગ, માલદેવ, અમરસિંગ, જશવંતસિંગ, રામસિંગ જ્ઞેવાને જન્મ આપતીજ નથી એમ નથી. તેઓ સઘળા ધીરજથી સમયની રાહ જુએ છે. આગેવાન વીર પુરુષની રાહ જુએ છે. તેવો દેશદાઝવાજો વીર પુરુષ દુર્ગાદાસ તેમને મળેલો જોઇ, તેઓ એક પછી એક બહાર પડશે. કાકા ! ‘હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા.’ આ મારી પાસે જોભેલા કરણસિંગ દાદારને આપ ઓળખતા નહિ હશે ! એ ને દુર્ગાદાસ બાળપણના સોબતી છે. નાનપણમાં ડૂંગી મરતાં દુર્ગાદાસે એમને બચાવ્યા હતા, તે ઉપકાર યાદ કરી બદલો વાળવાને ઘેરથી છાનામાના નીકળી દુર્ગાદાસ પાસે ગયા; ને ત્યાંથી દુર્ગાદાસના હુકમથી મુસલમાનોના ઘેરા વચ્ચેથી સલામત અહીં આવ્યા છે. દુર્ગાદાસે તમારા ભાઇ પાસે મદદ માગવાને એમને મોકલ્યા છે. એ કહે છે કે દુર્ગાદાસ ચારે બાજુએ ડુંગરાની ખીણોમાં ઘેરાઇ ગયા છે. દુર્ગાદાસ ખોરાક વગર વનફળ ને કંદમૂળ ઉપર ગુજારે ચલાવે છે અને જો થોડી પણ મદદ નહિ મળે તો મુસલમાનોને હાથે સપડાશે કે કપાઇ મરશે. તમારા મોટાભાઇ મહાસિંગજી તો મદદ કરી શકે એવી હાલતમાં નથી, તેથી હું તેમને તમારી પાસે લઇ આવ્યો છું. તમારા ભાઈ ઉપર ને ઘર ઉપર કરેલા

દુર્ગાદાસના ઉપકારનો બદલો વાળવાને આપથી થાય એટલી સહાય કરો એવી મારી વિનંતિ છે; અને તેજ માટે રાત્રે આવા વેષમાં જોખમ વેઠી આપની પાસે આવ્યા છીએ.”

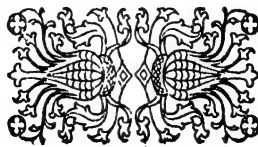
આ સાંભળી કલ્યાણસિંગને કાંઈ જવાબ દેવાનું સૂઝ્યું નહિ. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો: “માનસિંગ ! તું જાણે છે કે મારી જગીર નાની છે. દુર્ગાદાસને છોડાવાય એટલાં માણસની મદદ કરી શકું એવી મારી સ્થિતિ નથી. તેમ જો મેં મદદ કરી છે એવું મુસલમાનો જાણે તો આંચડની પેઠે ચોળા નાખી મારી જગીર ખાખાવીખી કરી નાખતાં વાર લગાડે નહિ; માટે હું શું કરી શકું તે કહે.” માનસિંગે કહ્યું: “કાકા ! દુર્ગાદાસના છુટકારાનો સઘળો આધાર માત્ર તમારા ઉપર છે. તમારાથી જેટલાં બની શકે તેટલાં માણસો અમને અત્યારે જ આપો ને તમે પોતે આવશે નહિ; એટલે મુસલમાનોને વહેમ જશે નહિ, કેમકે એ માણસો લઈ આડફેટ રરતે થઈ અમે અત્યારેજ દુર્ગાદાસ પાસે જવાનો વિચાર કર્યો છે. અમે દુર્ગાદાસ પાસે જઈ પહોંચ્યા એટલે તમારા ઉપર ડાણ વહેમ ખાનાર છે અને વહેમ લાવવાનો આધાર પણ શો ? આમ છતાં કદાચ મહાસિંગજીના ભાઈ ગણીને તમારા ઉપર વહેમ લાવી તમારી પણ પરમેશ્વર ન કરે ને મહાસિંગજી જેવીજ વલે કરી તો તમે બંને ભાઈને કાણ છોડાવશે ? મરુભૂમિને સ્વતંત્રતા અપાવવા, વીર દુર્ગાદાસ મેદાન પડ્યો છે; પણ તેજ જો મુસલમાનોને હાથ પકડાયો તો પછી તમારો છૂટકો કરનાર ખીજો કયો દુર્ગાદાસ બિલો થનાર છે ? માટે કાકા ! હું કહું છું તે રીતે છૂપી મદદ આપો; એટલે દુર્ગાદાસને અમે ઘેરામાંથી છોડાવીએ તો એ છૂટો થયેલો સિંહ શું નહિ કરી શકે ? તે છૂટો થયા પછી અમે મહાસિંગજીને છોડાવવા જઈશું; ને જો એક વાર જય મેળવી તેમને છોડાવી શક્યા, તો ઘણા રાહોડ સરદારો મદદે આવી મળશે, એટલે આપણે

ધારેલી-મારવાડને સ્વતંત્ર કરવાની-મુરાદ હાંસલ કરતાં વાર લાગશે નહિ.”

કલ્યાણસિંગે વિચાર્યું કે માનસિંગના વિચાર હવામાં પાચકા ભરવા જેવા-પાથમાં આલ લેવા જેવા કે શેખચક્ષીની વાત જેવા છે; તોપણ એટલું તો ખરું કે કદાચ મુસલમાનો વહેંચાઈને મારી પણ મહાસિંગ જેવી વલે કરે; તેમ થાય તો અમારો છુટકારો કરનાર કોઈ નથી; માટે દુર્ગાદાસને મદદ તો કરવી. થોડાં ઘણાં માણસો છે તે આપી અત્યારેજ વિદાય કરીએ તો મુસલમાનો જાણશે નહિ અને કદાચ એજ મદદથી દુર્ગાદાસ છૂટ્યો તો ભાઈનો પણ છુટકારો થશે એ પણ ઠીકજ છે. આપણે ક્યાં મેદાનમાં પડવું છે કે જહોરમાં આવવું છે ? એવો વિચાર કરી તે બોલ્યો : “ભાઈ માનસિંગ ! અત્યારે મારાં સઘળાં માણસો એકઠાં કરીશ તો ભાગ્યે ત્રીસેક થશે; એથી વધારે મદદ મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. ” એમ કહી તેણે પોતાનાં માણસો એકઠાં કરી તેમને હથિયારો આપ્યાં ને માનસિંગ જ્યાં લઈ જાય ને જે કામ સોંપે તે કરવું અને મરતાં સુધી માનસિંગના હુકમમાં રહી તેનું રક્ષણ કરવું, એવો હુકમ આપ્યો.

કરણસિંગ જે અત્યાર સુધી મૂંગો બોલો હતો, તેણે દુર્ગાદાસની વતી કલ્યાણસિંગનો ઉપકાર માન્યો અને આટલી પણ મદદ દુર્ગાદાસને વખતસર મળશે તો તેનો છુટકારો થશે એમ જણાવીને સંતોષ ખતાવ્યો. પછી એ તથા માનસિંગ તેમની રજા લઈ માણસોની સાથે દુર્ગાદાસ તરફ આડફેટ રસ્તે આગળ વધ્યા.

૮-લાલવા ફસાઈ

સોરઠો

પાપી કરીને પાપ, ફસાવતો નિર્દોષને;

પણ પરિણામે બાપ ! ખાડો બોદે તે પડે.

આપણે લાલબાને મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં મૂકી છે, તેના તરફ હવે નજર ફેરવીએ. મહેંદ્રનાથે પાસેના ઝૂંપડામાંથી લાલબાની સેવાચારી કરવા માટે એક દાસી બોલાવી આણી હતી અને એક અલાયદી ડોટડી તેને રહેવા માટે કાઢી આપી હતી. લાલબા ત્યાં રહી, દુર્ગાદાસ વિજયી થઈ પોતાનાં માતાપિતાને છુટકારો કરે એવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી, દિવસ નિર્ગમન કરતી હતી. મહેંદ્રનાથ વખતો-વખત તેની ખચર અંતર પૂછી સંભાળ લેતા હતા. લાલબાને ડોટડી એવી એકાંત જગ્યામાં કાઢી આપી હતી કે બહારના કોઈ પણ અજ્ઞાનવા માણસને લાલબા ત્યાં છે એવું માલૂમ પડે નહિ; તેમ બાવાજીના મઠમાં કોઈ સ્ત્રી રહેતી હોય એવો વહેમ લાવવાનું કોઈને કારણ હોય નહિ, તેથી લાલબા ત્યાં શાંતિમાં રહેવા લાગી.

લાલબા ઉપર મોહિત થયેલો અંદરસિંગ હજુ શાંત નહોતો. માંડામાં રાત્રે મારામારી થઈ તે વખતે તે લાલબાની શોધમાં મહેલની અંદર અહીંતહીં ધૂમવા લાગ્યો. જ્યારે ઘણી તજવીજ કરતાં

પણ લાલબાનો પત્તો ન લાગ્યો, ત્યારે તે નાસી ગઈ હશે એવો વહેમ ખાઈ લગાઇ બંધ કરાવી. મહાસિંગ તથા તેજબાને લઇ તેઓ તાબડ-તોપ લાંથી નીકળ્યા અને લાલબાની શોધને માટે સવારો દોડાવ્યા; પરંતુ તે સવારોએ પણ તેને નિરાશ કર્યો. જેમ જેમ લાલબાના પત્તાના નિરાશાના જવાબ આવતા ગયા, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે આતુર થતો ગયો. તે ક્યાં ગઇ હશે ? એને કોણ લઇ ગયું હશે ? શી રીતે ગઇ હશે ? હવે ક્યારે ને ક્યાંથી હાથ આવશે ? શા ઉપાયથી ને કેવી રીતે હાથ આવશે ? એવા એવા સવાલો એના મનમાં ઊઠવા લાગ્યા. એમ કરતાં રાત્રિ પડી ત્યાં રસ્તામાં તેમણે મુકામ કર્યો.

પોતાના મુકામ ઉપર ચંદ્રસિંગ રાત્રે કપાળે હાથ દઇ એકાંતમાં બેઠો બેઠો વિચર કરવા લાગ્યો. શું કરવું ? ને કેમ કરવું ? લાલબા ક્યાં હશે ને કેમ મળશે ? કોઇ વાતનો એને ઉકેલ પડ્યો નહિ. એની શોધ કોણ, ક્યારે ને કેમ લાવશે તેની સૂઝ પડી નહિ. નોકર ઉપરાઉપરી આવીને વાળુ કરવા માટે તેડાં કરવા લાગ્યો, પણ તેના કહેવા ઉપર તેનું ધ્યાન ખેંચાતું જ નહોતું; એટલામાં એકદમ તેને તેજબાનું સ્મરણ થયું. તેણે ધાર્યું કે તેજબાથી લાલબાનો પત્તો મળશે. તેજબાના સ્વભાવ અને કરણીથી તે જાણીતો હતો. ગમે તેટલું પણ તે ઓરમાન માતા છે. ઓરમાયાનું હેતુ અરસપરસ હોતું નથી; ને તેજબાના સ્વભાવ પ્રમાણે તો તેનું હેતુ લાલબા પર હોયજ નહિ. તે જાણીતો હતો કે માંડા ઉપર આફત લાવનાર માત્ર એજ હતી. તેજબાથી તેને માલૂમ પડ્યું હતું કે લાલબા દુર્ગાદાસના પક્ષમાં છે અને પોતાનો પતિ દુર્ગાદાસને મદદ મોકલી રાજ્યદ્રોહી થતો અટકે એટલાજ માટે એણે આ આફત માથે વહોરી લીધી હતી. વળી ચંદ્રસિંગે લાલબાની માગણી કરી તેમાં મદદગાર પણ તેજબાજ હતી. તેજબા પોતાની સગી હતી, તેથી હજી પણ લાલબાનો પત્તો મેળવી આપવામાં મદદ કરશે, એમ જણાયાથી

તે તેજ્યા પાસે ગયો. ભાઈને મળવા આવ્યો. જાણી તેજ્યાએ અંદર બોલાવ્યો. તે વખતે મહાસિંગ દાકોર ખીજ ઓરડામાં ઢાલિયા ઉપર સૂતેલો હતો. તેના ઘા પૂરા રૂઝાયા નહોતા. તેવામાં તેના ઘર ઉપર અણુધારી આફત આવ્યાથી, પોતાની લાલખાનું ને માનસિંગનું શું થયું હશે તેના શોચથી અને તેનો જીવ ઉગારનાર મિત્ર દુર્ગાદાસ ધેરાધને માર્યો જશે એવા વિચારથી, તેના દુઃખમાં વધારો થયો. તેને કાંઈ વાતે એન પડતું નહોતું, તોપણ સુખભોગમાં અંધ થયેલ તેજ્યા તેની થોડીજ સંભાળ લેતી હતી. તેનું સઘળું ધ્યાન રાજ્યવૈભવ કેમ બચે અને રાજ્યદ્રોહી માનસિંગ ને લાલખાનો નાશ કેમ થાય, તે તરફ દોરાયેલું હતું. એવામાં ચંદ્રસિંગ આવ્યો. તેના આવ્યાની ખબર મહાસિંગને પડી નહિ.

તેજ્યાએ પૂછ્યું કે, “કેમ ભાઈ! અત્યારે રાતની વખતે આવવું થયું? તમે અમારે માટે શો ઠરાવ કર્યો? અમારા રાજ્યને તો કાંઈ આંચ આવવાની નથી ને? અમે કાંઈ ગુનો કર્યો નથી. ગુનો કરનાર તો માનસિંગ ને લાલખા છે; માટે જોજો ભાઈ! અમને કાંઈ આળ ન આવે એવું કરજો. મેં તો માત્ર તમારી મદદ ઉપર સઘળું જોખમ ખેડ્યું છે ને છોકરાં છૂટાં પાડ્યાં છે. એ જાને છોકરાં છોકરવાદી છે. આડાઅવળું જોવું નહિ, લાંબું વિચારવું નહિ અને કાંઈ પણ સાંભળ્યું કે અવિચારથી ઝંપલાવવું. મેં ઘણું સમજવ્યું પણ ઓરમાયાની શિખામણ ઉપર તે કાંઈ ધ્યાન આપે? તેઓ એકનાં બે થયાં નહિ અને હવે તેનો નતીજો લેશે. તે દિવસે મેં લાલખાને તમારી સાથે લગ્ન કરવાને ઘણું સમજાવી, પણ તે તો એકની બે થઈ જ નહિ. મારા મનમાં એમ હતું કે, એ સગપણ થાય તો આપણું સગપણ તાજું રહે અને તમારું ઘર ક્યાં નીચું છે? તમે પણ જૂના વખતના મારવાડના ઘણી છો. વળી સમય પર તમે કામના છો; પણ

છોકરાં તે છોકરાં. દાઝી વયમાં દીર્ઘદૃષ્ટિ ક્યાંથી લાવે ? ” ચંદ્રસિંગે કહ્યું: “ બા ! હું તેજ માટે આવ્યો છું. તમારા રાજ્યને કાંઈ આંચ આવે નહિ ને તમારો વાળ વાંકો થાય નહિ એવી તજવીજ મેં કરી રાખી છે. એ વાતની તમારે ફિકર કરવી નહિ; પણ બા ! લાલબાની મેં ઘણીએ તજવીજ કરાવી પણ કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. બહાર દરેક બારણે મારા ખાસ વિશ્વાસ માણસોની ચોકી મૂકીને હું અંદર આવ્યો હતો. તેઓ કહે છે કે તેઓએ લાલબાને મહેલમાંથી બહાર જતા જોઈ જ નથી. વળી ચોકીદારોની નજર ચુકાવી કદાપિ નાસી ગઈ હોય એમ ધારી આસપાસ સવારો દોડાવ્યા, પણ સર્વે નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા. કોઈ રીતે લાલબાનો પત્તો મળતો નથી તેથી તમારી પાસે આવ્યો છું—તમે જો લાલબાને નાસી જવાનો અને છુપાઈ રહેવાનો રસ્તો બતાવો તો...”

તેજબાએ કહ્યું: “ જ્યારે એ કોઈ દરવાજેથી નાસી ગઈ નથી અને આસપાસ પત્તો લાગતો નથી ત્યારે તો હું ધારું છું કે એ ઘરમાં એક સુરંગ છે, તેની વાટે મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં નીકળાય છે, એ સુરંગવાટે એ અને માનસિંગ નાસી ગયાં હશે; કેમકે માનસિંગનો પણ કાંઈ પત્તો નથી. માનસિંગે એને મઠમાં રાખી હશે; કેમકે ત્યાં લાલબા છે, એવો કોઈને વહેમ જાય નહિ, માટે તમે મઠમાં તજવીજ કરાવો તો લાલબા હાથ આવશે. માનસિંગ દુર્ગાદાસ ઉપર કુરબાન થયેલો છે; એટલે લાલબાને મઠની શાંત, છૂપી ને સલામત જગ્યાએ રાખીને એ તો દુર્ગાદાસ પાસે ગયો હશે, પણ મઠમાંથી લાલબા એમ ને એમ મળશે નહિ ને એ રાજપુત્રીથી તમારી સાથે આવશે નહિ. વળી લાલબાની મરજી નહિ હશે તો—જે નથીજ—મહેંદ્રનાથના કબજામાંથી એને લેવી એ મને તો શું પણ બાદશાહ પંડનેયે ભારે પડશે. બાવો બહુ તપસ્વી ને મહાંત છે. એના શાપથી

બળાને ખાખ થઇ જવાય એવો બળવાન છે; માટે બળાત્કારથી લાલબા-
ને પકડી લવાય એમ નથી. યુક્તિથી લાવશે તો લવાશે.” ચંદ્રસિંગે
કહ્યું કે, “આ! કેવી યુક્તિ કરવી તે મને તો સમજતું નથી. તમેજ
કાંઈ રસ્તો બતાવો તો સાઈ.” તેજબાએ કહ્યું કે, “હું ઓરમાન છું.
તથાપિ લાલબા મારી આમન્યા લોપતી નથી; તેથી હું જો બોલાવું
તો એ ખુશીથી આવશે. તાઈ તો નામ સાંભળીને એ નાસી જવા-
ની, તેથી હું આ મારી વીંટી આપું છું તે નિશાની લઈ તમે જાઓ.
પણ તમારા વેશથી તમને ઓળખશે, માટે તમે વેશ બદલીને તથા
તમાઈ મુખ ઓળખાય નહિ એવી રીતે અને રાતના જાગે. ત્યાં જઈ
આ વીંટી બાવાને આપી દેવાવજો કે, તેજબાએ લાલબાને તેડવા માટે
અમને મોકલ્યા છે. લાલબાને જોયા વગર એના બાપ અન્ન લેતા
નથી માટે એમને અમારી સાથે મોકલો. માત્ર એજ યુક્તિથી લાલબા
ફસાશે. એ મારી આજ્ઞા લોપશે નહિ. એના પિતા અન્ન લેતા નથી એવું
સાંભળતાંજ ગમે તેવું જોખમ ખેડીને પણ એ આંધળિયાં કરશે.
પુત્રીધર્મ સમજનારી ને બળવનારી લાલબા જેવી દીકરીઓ થોડી-
જ છે, એમ મારે પણ એનાં વખાણ કર્યા વગર ચાલતું નથી; માટે
જેમ બને તેમ તમે જલદીથી જાઓ, નહિ તો આગળ જતાં તેમને
વહેમ પડશે તો વળી ત્યાંથી બીજે ટેકાણે એને લઈ જશે, તો પછી
પત્તો મળવો મુશ્કેલ પડશે.” ચંદ્રસિંગે તેજબાની વીંટી લીધી અને
તૈયારી કરવાની રજા માગી.

વેશ પલટી, મોંમાથું બાંધી ઓળખાય નહિ એવા બનીને ચંદ્ર-
સિંગને ત્રણ વિશ્વાસુ નોકરો મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠ ભણી જવાને તેજ
રાત્રિના નીકળી પડ્યા. મધ્યરાત્રિએ મઠ પાસે આવી દરવાજો ટોક્યો.
બાવાજીના શિષ્યોએ તેમની રજા લઈ દરવાજો ઉઘાડ્યો ને તેમને અંદર
લેધા. ઠરાવ પ્રમાણે ચંદ્રસિંગે વીંટી આપીને સઘળી વાતથી બાવાજીને

વાડેક કયાં. બાવાજીએ અંદર જઈ લાલબાને જગાડી ને વીંટી આપી તેજબાનો કહાવેલો સંદેશો કહ્યો. તે સાંભળી લાલબા ભીંતને બીચી થઈ. મહેંદ્રનાથે કહ્યું કે, “ બેટા ! તું જવાને તૈયાર થઈ એ તારા પુત્રી-ધર્મને ધન્ય છે; પણ કદાચ આ વીંટી તેજબા પાસેથી પડી ગઈ હોય કે જોરાવરીથી લઈ લીધી હોય કે કાંઈ દગો હોય તો ? એ પુરુષ કોણ છે તે કાંઈ ઓળખાતો નથી; માટે આવા ભયના વખતમાં તને માત્ર વીંટીને આધારે મોકલવી એ મને ભય ભરેલું લાગે છે. ” લાલબાએ કહ્યું કે, “ બાવાજી, દગો કોઈનો સગો નથી. કરશે તે પામશે. ખોદશે તે પડશે. તેજબાનું હેતુ તો ઓરમાયાના જેવું જ છે; પણ આજ સુધી મેં એમની આજ્ઞા મારાં સગાં માતૃશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે પાળી છે. વળી મારી સ્થિતિથી અનન્ય હોવાથી મારા પિતાજી અત્ર ખાતા નહિ હોય એ વાત પણ સંભવિત છે. મારા પિતાજીના ધા રૂઝાયા નથી. દુર્ગાદાસ કે જેણે એમનો પ્રાણ બચાવ્યો તેને સંકટમાંથી છોડાવવાને કરવા ધારેલી મદદ રખડી તથા ઘર ઉપર અણુધારી આક્રમ આવી તેમાં મારું શું થયું છે તે એમના જાણવામાં નહિ આવ્યાથી એ ઘણા ચિંતાતુર રહેતા હશે ને નહિ જન્મતા હોય. એવે વખતે એ સંદેશો સાચો હોય ને હું જાઉં નહિ તો એમને કુટલું દુઃખ થાય ? મ.ટે કદાચ દગો હોય તો તેમાં પડવાનું જોખમ ખેડીને પણ મારે જવું જોઈએ, એમ મારી નજરમાં આવે છે. ” બાવાજીએ કહ્યું કે, “ ધન્ય છે બેટા તારા પુત્રીધર્મને અને લાગણીને. તું જા અને પ્રભુ તારું રક્ષણ કરશે. સાચાનો બેલી ઇશ્વર છે માટે તૈયાર થા ને જા. તારાં માતાપિતાને મારો આશીર્વાદ કહેજે અને દુર્ગાદાસે એમને આપેલી પેટી મારી પાસે સલામત છે એમ કહેજે. ” એમ કહીને આશીર્વાદ આપી પેલા અનન્યમા માણસો સાથે લાલબાને બાવાજીએ વિદાય કરી.

૧-દુર્ગાદાસનો છુટકારો ને સોજીત જીતવું

બારેવરસાં ખીહ, પાંડવ હી રહીયાં પ્રજન;
દુર્ગાએ કે દીહ, અછતો રહ્યો ન આસોત.

મતલબ કે બાર વરસ સુધી ડરીને પાંડવ પણ છૂપા રહ્યા હતા, પણ આસકરણના પુત્ર દુર્ગાદાસ ! તું તો એક દિવસ પણ છૂપો રહ્યો નહિ.

આણી તરફ દુર્ગાદાસ અરવલ્લીની ખીણોમાં ઘેરાઈ પડ્યો છે, તેની આસપાસ મુસલમાન લશ્કરનો જાપતો મજબૂતીથી રહેલો છે; તેથી તે દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે સંકટામણ્યમાં આવતો ગયો. ખાવાનું 'ખૂટયું' ને વનમાંથી મળતાં કંદમૂળ ને ફળફળાદિ પણ ખૂટવા લાગ્યાં. પોતાના માણસો ખોરાક વગર નાચળાં થઈ ગયાં તોપણ તેઓ દુર્ગાદાસને ત્યજીને જવાની ના પાડવા લાગ્યાં. દુર્ગાદાસનો મુખ્ય આધાર માત્ર મહાસિંગ તરફથી મળવાની મદદ ઉપર હતો. દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા પણ એ મદદની કાંઈ પણ નિશાની જણાઈ નહિ, તેમ મુસલમાનો ઉપર છાપો મારીને બહાર નીકળી જવાય તેમ પણ નહોતું. એક વિકટ માર્ગ કે જ્યાંથી નાસી શકાય એવું નથી એમ મુસલમાનો માનતા હતા અને તેથી જે માર્ગની સંભાળ રાખવાની મુસલમાન સરદારે થોડીજ કાળજી રાખી હતી, તેજ માર્ગ માત્ર દુર્ગાદાસને કે તેનાં માણસોને નાસી જવાનો હતો. એક રાત્રે દુર્ગાદાસે પોતાનાં માણસોને ભેગાં કરીને કહ્યું કે, “ભાઈઓ, મેં જે આશાથી આ ઝંડો

રોપ્યો તે આશા સફળ થવામાં પરમેશ્વર સાનુકૂળ હોય એમ લાગતું નથી. મરુભૂમિને સ્વતંત્ર કરવાનું માન મળવાનું આપણા ભાગ્યમાં જણાતું નથી. મરુભૂમિને સ્વતંત્ર થવાનો કોઈ પણ સમય હોય તો તે માત્ર આ હતો; પણ મુસલમાનોથી ચંપાઈ ગયેલા આયલા મારવાડીઓ આ અમૂલ્ય સમય ગુમાવે છે. ગયો અવસર ફરીને આવવાનો નથી. આપણે મૂઠીભરે એ મહાભારત કામ કરવાનું માથે ઉઠાવ્યું હતું—જે મહાસિંગજી જેવા બહાદુર રાઠોડો હજી મારવાડમાં છે; તે આપણને સહાય કરશે, એમ સમજીને ઉઠાવ્યું હતું; પણ મરુદેશને કમનસીમે એ બહાદુર વીર પણ મુસલમાનોથી ડરી ગયા એમ જણાય છે. તો હવે આપણું કર્તવ્ય એજ છે કે આપણે છૂટા પડવું. ભાઈઓ ! મેં તો પણ લીધું છે કે, ‘મરવું’ કે મરુદેશને સ્વતંત્ર કરવો, તે વગર તલવાર મ્યાન કરવી નહિ,’ પણ મારી સાથે તમારે ભૂખે મરવાની જરૂર નથી. પરમેશ્વર ફરીને આવો સંજોગ મેળવે અને કોઈ બીજો દુર્ગાદાસ મળે ત્યાંસુધી તમે તમારે ઘેર જઈ તમારો ધંધો કરો. ભાઈઓ ! તમે જાઓ અને તમારા સરદારના આ છેલ્લા બોલ યાદ રાખજો. હું તો મારા નસીબને આધીન થઈશ. પ્રભુ તમને સહાય કરો !’+

+ દુર્ગાદાસના આ અરણ્યવાસના સમયમાં એ કેવી રીતે રહે છે એની તપાસ કરવાને એક છૂપો માણસ બાદશાહે મોકલ્યો હતો. તપાસ કરીને તે બાદશાહ પાસે ગયો ત્યારે બાદશાહે તેને પૂછ્યું કે, “કેમ શી ખબર લાવ્યા ?” જાસુસે કહ્યું કે, “બાદશાહ સલામત ! દુર્ગાદાસ ઘોડા ઉપર રહ્યો રહ્યો બાલાથી ભાખર શેકી ઘોડા ઉપર બેઠો બેઠો જ પાય છે એટલો બધો સાવધ છે.” બાદશાહ હાથ પછાડી બોલ્યો કે, “એવો સાવધ નર આપણે હાથ આવવાનો નથી.” ઘોડા ઉપરથી બાલા વડે ભાખર ફેરવતા દુર્ગાદાસનું ચિત્ર છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું; જોધપુરમાં મેં સઘળે તપાસ કરી પણ એ ચિત્ર હાથ લાગ્યું નહિ.—લેખક

આ સાંભળી જે સાઠ માણસો એની સાથે હતા તે સઘળા એકે અવાજે બોલી ઊઠ્યા: “મહારાજ! આ શું બોલો છો? અમારૂં ને તમારૂં નસીબ સાથેજ જોડાયેલું છે. જ્યાંસુધી અમારાં આ બોળિયામાં જીવ છે ત્યાંસુધી અમે તમારાથી જીદા પડવાના નથી. તમારો ધંધો છે તેજ અમારો ધંધો છે અને જે તમારૂં પણ છે તેજ અમારૂં પણ છે. અમે તમારાથી છૂટા પડવાના નથી. મરીશું કે મરદેશ સ્વતંત્ર કરીશું.”

એટલામાં દુર્ગાદાસના સરવા કાને “રામ બોલો ભાઈ રામ”નો અવાજ પડ્યો. અત્યારે કોણુ મરી ગયું હશે, ક્યાં લઈ જતા હશે, ક્યાંથી લાવતા હશે, આવો વિચાર દુર્ગાદાસ કરે છે, એટલામાં ચાર જણુએ ઊંચકેલી હાહડી આગળ છે અને આગળ એક જણુ અમિ સળગાવવાની તોલડી લીધેલી છે ને પાછળ કેટલાક રમશાનિયા ચાલે છે, એવો દેખાવ નજરે પડ્યો. જોતજોતામાં ડાઘુઓએ તે હાહડી દુર્ગાદાસની પાસે લાવીને મૂકી. આ શું છે, એમ જાણી તે અચંખામાં પડ્યો. તેમાંથી તે મુક્ત થાય તે પહેલાં ડાઘુઓએ હાહડી છોડી કે અંદરથી એક અદાર વરસનો જીવાન કૂદીને આગળ આવી દુર્ગાદાસને પગે પડ્યો. રૂપસિંગ રાઠોડ જે અત્યાર સુધી એક બાજુએ હતા, તે આગળ આવીને બોલ્યા: “હાકોર દુર્ગાદાસ! આપની જય થાઓ. મહાસિંગજી હાકોરે આપને મદદ કરવાને માણસો એકઠાં કર્યાં હતાં. તેમાંનું પાયદળ આપીને મને મોકલ્યો છે, ને બીજા ત્રણસો સવારો તેમનો ભત્રીજો માનસિંગ લઈને પાછળથી આવી પહોંચે છે.” દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “મુસલમાનોના આવા જખરા ઘેરામાં માનસિંગ શી રીતે આવી શકશે? પણ વારુ, કરણસિંગ હાકોર તમને મળ્યા હતા?” રૂપસિંગે પૂછ્યું: “કયા, દેખારીવાળા? ના, તે તો અમને મળ્યા નથી. અમે તો મહામુશ્કેલીથી અહીં આવ્યા છીએ. માંડેથી નીકળ્યા પછી રસ્તામાં મુસલમાનોનાં ઘાડાં ને ઘાડાં જણાવા લાગ્યાં. આ કુંગરા તો બે ત્રણ ગાઉ સુધી ઘેરીને મુસલ-

માનો પડ્યા છે. એ ઘેરામાંથી અવાય એવો કોઈ ભાગ નથી; તેથી અમે તો ત્યાંથી પૂર્વમાં વળીને દક્ષિણમાં વળી મોટો ચક્રાવો ખાઈ આ રસ્તે અહીં આવવાને નીકળ્યા; પણ જ્યાં જઈએ ત્યાં દાઢીવાળા તો ખરાજ. અમે તેમની નજર ચુકાવી આડફેટ રસ્તે આડાઅવળા જતા આવતા હતા. એટલામાં આ જુવાન મળ્યો. એણે અમને પૂછ્યું કે, 'તમે ક્યાં જાઓ છો? જો બહાદુર દુર્ગાદાસ પાસે જતા હો તો મને સાથે લઈ જાઓ. હું તમને બહુ કામ લાગીશ. માઈં કહું માનો તો હું કહું છું કે તમે આ પ્રમાણે જશો તો મુસલમાનો તમને જવા નહિ દે, માટે હું મડદું થાઉં ને તમે બધા સ્મશાનિયા થાઓ; મને હાહીમાં બાંધી અને 'રામ બોલો ભાઈ રામ' કરતા ચાલો. મુસલમાનો પૂછે તો કહેવું કે ભાઈ, આ જુવાન સંધ્યાકાળે મરી ગયો અને જુવાનતું મરણ એટલે અમારે અત્યારે સ્મશાનમાં લઈ ગયા વગર ચાલે નહિ, તેથી લઈ જઈએ છીએ.' અમે એની સલાહ માનીને તેમ કયું; પણ જો તે પ્રમાણે ન કયું હોત તો અમે મુસલમાનોથી સપડાઈ જાત. એ ત્રણ વખત મુસલમાનોએ અમને રોક્યા. અમે રખેને તમારે માટે ખોરાકી લાવતા હોઈએ એમ ધારી તેમણે એ ત્રણ જગાએ હાહી છોડાવી પણ આ જુવાન એવો શ્વાસ રૂંધી પડેલો કે તેમણે એને મડદું જ બાણ્યું તેથી અમને આવવા દીધા. એ પ્રમાણે આ સત્રજા માણસોને સાચવીને સલામત લાવનાર હું નથી, પણ એ આ બહાદુર જુવાન છે. "

આ સાંભળી દુર્ગાદાસ એ જુવાન છોડી તરફ ફરીને બોલ્યો; "બહાદુર વીર! આ ઘેરાયલા દુર્ગાદાસને માટે આણીની વખતે સલામતીથી સહાય લઈ આવનાર જુવાન તું કોણ છે? અને તારું નામ શું?" જુવાને જવાબ આપ્યો કે, "હું મારુપુત્ર ગંબીરસિંહ રાઠોડ છું. મરુભૂમિને સ્વતંત્ર કરવાને મેદાન પડનાર દુર્ગાદાસની ખબર મળ-

વાથી તેની ખોળ કરવાને છાનોમાનો ઘેરથી નીકળી અહીં આવતો હતો, તેવામાં આ માણસો મળ્યાં. તેમની સાથે તમે જોયું તે રીતે હું અહીં આવ્યો છું. હવે હું ઇચ્છું છું કે મને જીવતાં સુધી તમારી સાથેજ રાખશો. તમારે ડાખે પડખે રહી લડાઈના મેદાનમાં તલવાર દેવીને ભોગ આપવાની મને પરવાનગી આપશો તો હું ઘણો આભારી થઈશ.” દુર્ગાદાસ હસીને બોલ્યો: “ ગંભીરસિંહ ! તું મારો નાનો ભાઈ છે. મારો ભાઈ જશકરણ જમણે પડખે ને તું ડાખે પડખે રહી સુખેથી લડજો અને તારી સાથે આ તારો ભત્રીજો તેજકરણ રહેશે.” ગંભીરે તેજકરણ તરફ ફરીને હાથોહાથ મેળવ્યા.

આ નવી મદદ આવ્યાથી તરતજ તેનો લાભ લેવો જોઈએ એવો દુર્ગાદાસે વિચાર કરી નવાં આવેલાં માણસોને કહ્યું કે, “ભાઈઓ! આપણે ચાલો. ખોરાકી વગર અશક્ત થઈ ગયેલા આ માણસોને લઈ અહીંથી મેદાનમાં પડીએ. વાયવ્યકોણનો માર્ગ વધારે વિકટ હોવાથી મુસલમાનોએ થોડી સંભાળ રાખી છે. ત્યાં થઈને આપણે નીકળી જઈએ. ત્યાં જે કાંઈ થોડો પહેરો રાખ્યો છે તેમાંથી કોઈને ખચવા દેવો નહિ, એટલે બાકીનાને આપણા નાસવાની ખચર પડશે નહિ. સવારે જાણશે ત્યાંસુધીમાં તો આપણે સલામત જતા રહીશું. તમે મુસાફરીના થાકથી થાક્યા તો હશે; પણ આ કામમાં જેટલી ઢીલ કરીશું તેટલું આપણને નુકસાન થશે.” એ સાંભળી સઘળા બોલી બોલ્યા: “બહાદુર સરદાર! અમે થાક્યા નથી. અમને અત્યારે ને હવે પછી અમારો ધણી માનસિંગ આવી મળે ત્યાંસુધી જ્યાં લઈ જશે તેજે કામ સોંપશે તે અમે આ બોળિયામાં ગ્રાણ હશે ત્યાંસુધી ખજવીશું.” ગંભીરસિંગ બોલ્યો: “મોટાભાઈ! ચાલો. આપ રસ્તો બતાવો એટલે આપને પડખે આપનો નાનો ભાઈ બોલોજ જાણજો.” દુર્ગાદાસ હસીને બોલ્યો: “ભાઈઓ! નવા આવેલામાંથી અર્ધા આગળ મારી

સાથે ચાલો ને અર્ધા રૂપસિંગ રાઠોડ ! આપ પાછળ રહીને લાવો; અને વચમાં ભૂખમરાથી આ નબળા થયેલાને રાખો કે મુસલમાનોના મારાથી તેમને આગળથી ને પાછળથી બચાવી શકાય.” એમ કહી જૂના માણસોને વચમાં રાખી દુર્ગાદાસ આગળ ચાલ્યો.

ડુંગરાની કદજો એવી હતી કે જેવા તેવા માણસોના તો હાંબજ ગગડી જાય. એ કદજો ચૂપકાથી ચઢજિતર કરતાં કરતાં બે ડુંગરા વચ્ચેની બારીમાં આવી પહોંચ્યા. મુસલમાન સિપાઇઓ ત્યાં થોડાજ હતા. તેમને ખુદાને આશરે મોકલી રજપૂતો આગળ ચાલ્યા. મુસલમાનોમાંથી એક પણ ન બચ્યો કે જે પોતાના સોજતીઓને ખબર આપે. હરોલમાંના દુર્ગાદાસ, જશકરણ, ગંભીર અને તેજકરણે તલવારનો એવો તો ઝપાટો ચલાવ્યો કે તેમની પાછળ ચાલનારની તલવારને લોહી ચાખવાનો વારોજ ન આવ્યો. મુસલમાનો અણચિંત્યા રજપૂતોના હુમલાનો ભોગ થઈ પડ્યા. તેઓ આ જગ્યા સલામત છે એમ ધારી ગાફલ રહ્યા તેનું તેમને આ ફળ મળ્યું.

રજપૂતોએ રાત્રે ને રાત્રે રસ્તો કાપવા માંડ્યો ને સવારનો પહોર થતામાં તો મુસલમાનોને ડુંગરાની ખીણોમાં ઊંઘતા મૂકી કેટલેક દૂર નીકળી ગયા. દુર્ગાદાસ સૌથી આગળ ચાલતો હતો. હજુ ભળભાંખળું થયું નહોતું, અજવાળાની ને અંધારાની લડાઈ ચાલતી હતી; પાછલી રાતનો ચંદ્રમાં પોતાનું મુખ પૂર્વમાં પ્રકાશતો હતો, દૂરથી કોઈ કોઈ ડુંગરાની ભેખડો ઉપર આવેલાં ભીલનાં છાપરામાંથી પાછલી રાતના એકલા મરઘાનો અવાજ આવતો હતો; તેવામાં આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસના સાંભળવામાં આવ્યું: “ મને શા માટે બાંધી છે ? હું આ ડુંગરામાંથી નાસીને ક્યાં જવાની હતી ? મારા ઉપર આ સિતમ શા માટે ગુજારે છે ? મેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે ? ” આવાં કરુણાજનક વાક્યો સાંભળી દુર્ગાદાસના પગ સ્વાભાવિક રીતેજ એ અવાજ

તરફ વળ્યા. તેણે પોતાના માણસોને ત્યાં જિભા રાખ્યા ને પોતે આગળ ચાલ્યો. જશકરણ, ગંભીર ને તેજરકણ દુર્ગાદાસને પગલે પગલે પાછળ ચાલ્યા. એટલામાં કોઈ સ્ત્રીની “ મને મારી રે; મને કોઈ છોડાવો રે ” એવી એક ભયંકર ચીસ સાંભળાઈ. દુર્ગાદાસ ને તેના સોળતી દોડતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા તો કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીના ઉપર બળાત્કાર કરવા જતો જણાયો. તે સ્ત્રી તેનાથી દૂર ખસી જઈ ચીસ પાડી થરથર કંપતી જિભી હતી. દુર્ગાદાસે ત્યાં આવી ખૂમ પાડીને કહ્યું કે, “ કેમ રે પાપી ! આ સ્ત્રી ઉપર જીવન કેમ કરે છે ? આવા દુંગરાની ભયંકર જગ્યામાં આ કઈ સ્ત્રી તું લઈ આવી પાપકર્મ કરવાને તૈયાર થયો છે ? ” પેલો પુરુષ જખરજસ્ત હતો. તે તરતજ તલવાર ઉઘાડી દુર્ગાદાસ ઉપર ફેદી પડ્યો ને બોલ્યો કે, “ આ ધર્મોત્તમાનો ઢોંગ કરનાર તું કાણુ છે ? ને અહીં શા માટે આવ્યો છે ? ” એમ કહી તલવાર ઉગામે છે, એટલામાં તો તે ધાયલ થઈ નીચે પડ્યો. દુર્ગાદાસ વાત કરતો હતો એટલામાં ગંભીર તેની પડખે ફેદી આવ્યો ને એક ઝપાટે પેલા પાપીને નીચે પાડ્યો. દુર્ગાદાસ તે બાઈ પાસે ગયો એટલે તે કરગરવા લાગી કે, “ ભાઈ ! તમે મને આ પાપી પાસે મૂકી જશો નહિ. મને એના હાથમાંથી છોડાતી કોઈ નિર્ભય જગ્યાએ લઈ જાઓ. ” આ સાંભળતાંજ ગંભીર બોલી બેઠ્યો કે, “ અરે બહેન ! તું અહીં ક્યાંથી ? લાલબા ! તને અહીં લાવનાર આ પાપી કોણુ છે ? ” લાલબાએ કહ્યું : “ કોણુ ભાઈ તું ગંભીર કે ? મને તું આ પાપીની પાસેથી લઈ જા. પછી એ કોણુ છે તે હું તને કહીશ. ” ગંભીરે કહ્યું : “ બહેન ! હવે તું સલામત છે. મારી સાથે સુખેથી ચાલ. અમે પગપાળા છીએ માટે તારે ચાલવું પડશે. તારાથી ચત્રાશે કે ? ” “ નહિ રે ભાઈ ! આ પાપીનો ઘોડો આ પાછળ ખીણમાં બાંધેલો છે અને ત્યાં એની સાથેના ત્રણ માણસોના ત્રણ ને એક મારો ઘોડો છે. ” આ સાંભળતાં દુર્ગાદાસે

વધારે પૂછપરછ કર્યા વગર આગળ ચાલવા માંડ્યું. ખીણમાંના માણસો આ નાગી તલવારોવાળા પોતાના ઉપર ધસી આવતા જોઈ પલાયન કરી ગયા; એટલે પાંચે ઘોડા હાથ આવ્યા તેના ઉપર આ પાંચે સવાર થઈ પોતાનાં માણસોને આવી મળ્યા. પેલો ધાયલ થઈ અચેત પડેલા હોવાથી તે મરી ગયો હશે, એમ ધારી તેની તલવાર લઈ તેને ત્યાં જ ગીધદાગડાનો ભક્ષ થવાને રહેવા દીધો.

હવે ગંભીરે પૂછ્યું: “બહેન લાલબા ! એ પાપી જીવ કોણ હતો અને તું એના હાથમાં શી રીતે સપડાઈ ગઈ ?” લાલબાએ કહ્યું: “ભાઈ ! ચંદ્રસિંગ પડિયાર જેને પરણવાને મેં ના કહી હતી તે, મને મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાંથી છેતરીને લઈ આવ્યો.” એમ કહી તેણે પોતાના ઘર ઉપર શી રીતે ને શી શી આકત પડી, મહેંદ્રનાથના મઠમાં શી રીતે આવવું પડ્યું ને માનસિંગ દુર્ગાદાસ માટે મદદ મેળવવાને ક્યાં ગયો છે, તે સઘળી વાત કહી. આ વાત કહેતાં દુર્ગાદાસને મદદ નહિ મળી શકવાથી મરદેશનો ઉદ્ધાર કેમ થશે અને દુર્ગાદાસનું શું થશે; તથા મારાં માતાપિતાને કોણ છોડાવશે એમ કહેતાં કહેતાં એની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ ને ડૂસકા ખાતી ખાતી પૂછવા લાગી કે, “ભાઈ ! તું ક્યાં જાય છે ? અને રાતની વખતે આવાં ઘેર જંગલોમાં ને ડુંગરામાં તું ક્યાંથી ? વળી આ મારો છુટકારો કરનાર વીરપુરુષ કોણ છે તે કહે ?” આ સાંભળી ગંભીરે કહ્યું કે, “બહેન ! જેને માટે તમે આટલી બધી કાળજી રાખો છો, તેજ આ દુર્ગાદાસ, મારા મોટાભાઈ છે. આપણે ઘેરથી રૂપસિંગ રોહોડ જે મદદ લઈ આવ્યા હતા, તે મદદની સાથે હું એમને જઈ મળ્યો ને મુસલમાનોના ઘેરામાંથી છૂટી અમે અત્યારેજ બહાર નીકળ્યા છીએ.” લાલબાએ એ સાંભળી દુર્ગાદાસ તરફ નિર્દોષ પ્રેમી આંખે જોઈ નમન કર્યું. દુર્ગાદાસે કહ્યું: “મારા મિત્ર મહાસિંગજીની પુત્રી તે તું મારી

પુત્રીતુલ્ય છે; પણ અમારે યુદ્ધનું ભયંકર કામ કરવાનું છે માટે તને કોઇ નિર્ભય જગ્યાએ મૂકવી જોઇએ.”

એ સાંભળી લાલખા બોલી: “ કાકા ! મને આવા અધોર જંગલ-માં દુશ્મનોના ફરતા દળમાં કઈ સલામત જગ્યાએ મૂકશો ? મહેંદ્ર-નાથના મઠ જેવી સલામત જગ્યાએથી પણ દગાએ મને ફસાવી, તો તે કરતાં વધારે નિર્ભય જગ્યા આ જંગલમાં ક્યાંથી મળશે ? માટે તમે મને મરદનો પોશાક પહેરી તમારી સાથેજ આવવા દો. હું તમને નકામી વેઠ નહિ થઇ પડું. મને એક તલવાર આપો ને જુઓ કે હું પણ ખરી મારવાડપુત્રીની કૂખે અવતરી છું કે નહિ ! રજપૂતાનામાં તારા ને જવાહીરખાઇ જેવી થઈ ગઇ તેવી નામના કરવાનું મને બહુ મન છે; માટે જો મારું હિત ચાહતા હો તો તમે મને મરદના પોશાકમાં સાથેજ લ્યો.” એકલી કોઇ ઝૂંપડામાં બીલને ભરોંસે રાખવા કરતાં પુરુષના વેશમાં સાથેજ લેવી દીક પડશે, એમ ધારી દુર્ગાદાસે લાલખાને સાથે લીધી.

એમ કરતાં સવાર પડી. ચંદ્રમાએ પોતાનું તેજ કમી કર્યું, સૂર્યનારાયણે પૂર્વમાં પોતાનું મુખ પ્રકાશ્યું, સૂર્યના સોનેરી ફિરલ્થી પૃથ્વીમાતા છવાઇ ગઇ. એવામાં એક નાના નાળામાં તેઓ દાતણ-પાણી કરવા લાગ્યા. અર્ધા હથિયારબંધ રહ્યા ને અર્ધા દાતણપાણીએ વળગ્યા. એ રીતે સઘળા પરવારી તૈયાર થાય છે કે દૂરથી ઘોડાની ખરીઓના ખડખડાટ સંભળાયા. બે જણા આગળ ચાલતા હતા. બોકાની બાંધેલી હોવાથી તેઓ કોણુ છે, એ દૂરથી ઓળખાય તેમ નહોતું; તોપણ પોશાક પરથી તેઓ શત્રુ નહિ, પણ મિત્ર, જાતભાઇ છે એમ જણાયું. એટલામાં બેમાંથી એક જણે આગળ આવી દુર્ગાદાસને ‘ રામ રામ ’ કર્યા કે બીજાએ “ કાકા ! રામ રામ ” એવો પોકાર માર્યો. દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “ કેમ કરણસિંગ, મહાસિંગ દાકોરનો બહાદુર ભત્રીજો માનસિંગ તે આજ કે ? ” કરણસિંગે હા

કહ્યાથી દુર્ગાદાસ તેને ઘણા હેતથી ભેટયો; એટલે પુરુષના વેષમાં લાલબાએ કહ્યું કે, “ભાઈ! રામ રામ.” માનસિંગ લાલબાને તરત પિછાની શક્યો નહોતો; પણ તેનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે તેના તરફ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો ને પૂછ્યું કે, “બહેન! તું અહીં ક્યાંથી? મહેંદ્રનાથના મઠમાંથી તું એકલી શી રીતે આવી મળી? ને તે પણ પુરુષના વેષમાં?” ગંભીરે આગળ આવી પોતાના મામાના છોકરાનો (માનસિંગની ફાઈનો છોકરો ગંભીરસિંગ હતો તેથી) હાથ પકડ્યો. બંને જણા મળ્યા ને પોતાની તથા લાલબાની હકીકતથી ગંભીરે માનસિંગને વાંકેફ કરી તેના મનની ઇતેજરી દૂર કરી.

હવે માનસિંગે દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને કહ્યું કે, “કાકા! હવે આપણે સોજીતગઢ ઉપર જવું જોઈએ. એ ગઢ જીતીને મારા કાકાને છોડાવ્યા કે બીજા ઘણા મારુ સરદારો આપણી મદદે આવશે. જેઓ મુસલમાનોથી ડરીને ભરાઈ ગયા છે, તેમને આપણા વિજયથી હિંમત આવશે. તેમ થશે એટલે મરુભૂમિની સ્વતંત્રતા દૂર નથી, એમ નક્કી બન્યું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ભાઈ! હું પણ એજ વિચાર કરું છું. આપણે આજેજ રાત્રે એકદમ સોજીતગઢ ઉપર જઈને છાપો મારવો જોઈએ. ગઢ મજબૂત છે ને તેના રક્ષણાર્થે મુસલમાની લશ્કર પણ ઘણું હશે. આપણી પાસે હુમલો કરી એ ગઢ જીતવા જોટલાં માણસો નથી; માટે છાપો મારી મુસલમાનોને અસાવધ પકડવામાંજ આપણી ક્ષેત્ર છે એમ મને લાગે છે, માટે આજે બપોરના આ સામેની બીજામાં એક ગામડું છે ત્યાંના લોકો પાસેથી ખોરાક મેળવી ત્યાંજ છુપાઈ રહીશું ને રાતના સોજીતગઢ ઉપર જઈશું.”

સંધ્યાકાળ થવા આવી, સૂર્યભગવાન અસ્તાચળ પર ગયા ને પૃથ્વીમાતા અંધકારથી જવાબ ગઈ. તારાઓ એક પછી એક પ્રકાશવા લાગ્યા; એટલે રજપૂતો પણ સંધ્યા તૈયાર થઈ એકઠા થયા. દુર્ગા-

દાસે પોતાના ઘોડાને આગળ ચલાવ્યો કે સર્વે તેની પાછળ ચાલ્યા. સોજીતની પાસે એક નાની ટેકરીને ઓથે દુર્ગાદાસ થોભ્યો કે સર્વે ખડા થઇ જિભા. કોઇ પણ જરા ચેં કે ચું કરતું નહોતું. સઘળા શાંત થઇ જિભા હતા. એ કુંગરીની પડખેથી સોજીતનો * કિલ્લો દેખાતો હતો. કિલ્લાના દરવાજા બંધ હતા અને ધુરળે ઉપર ઝાંખું અજવાળું દેખાતું હતું. ત્યાં પહેરેગીર સ્થિર જિભેલો જણાતો હતો. શિયાળાની રાતની ઠંડીથી અકડાઇ ગયેલો હોવાથી કે જિભાં જિભાં જિંધવાની ટેવથી જિંધી ગયેલો હોવાથી તે સ્થિર મૂર્તિની માફક જિભેલો જણાતો હતો. તેથી થોડે દૂર એક ખીજે ધીમે ધીમે નાગી તલવારે કાટની દીવાલ ઉપર ચાલતો હતો; તોપણ તે આ અંધારામાં જિભેલા તેના દુશ્મનોને દેખતો નહોતો. તેમ દુર્ગાદાસ વગર ખીજે કોઈ તેમનો શત્રુ પણ નહોતો. દુશ્મની જણાવેલા સઘળા માણસો કબજે આવ્યા હતા ને ઘેરાયેલો દુર્ગાદાસ છૂટો થવાની તેમને હજી આતમી મળી નહોતી. તેઓ હજી તેને કુંગરામાં ઘેરાયેલો સમજતા હતા; તેથી શત્રુ આવી પહોંચશે એવી તેમને ફિકર પણ નહોતી. એ રીતે પહેરેગીરો બેફિકર હતા; પણ હજી ઘણી રાત્રિ ગઇ નહોતી. ગામમાં પણ લોકોનો શોર-બકોર શરૂ થયો નહોતો; એટલામાં દરવાજા તરફથી ઝાલરના નવ ટકોરા ચયા. રાતના નવ વાગ્યા છે એવી ખાત્રી થઇ. દુર્ગાદાસે સઘળાને થોડીવાર આરામ લેવાની રજા આપી, ને પોતે પણ ધાસીઓ નાખી નીચે બેઠો.

સઘળા ચૂપચાપ પોતપોતાનાં કપડાં પાથરી આરામ લેવા લાગ્યા. સઘળા થાકથી જિંધી ગયા, પણ દુર્ગાદાસને જિંધ આવતી નહોતી. જેના

---

* આ સોજીતનું અસલ નામ તંબાવતી હતું. તે ઉજ્જડ થયા પછી સંવત ૧૧૧૧ માં ફરીને વરધું. ત્યાં સેજીલ માતા છે તે ઉપરથી એનું નામ સોજીત પાડયું છે.

મનમાં ચિંતા ને ફિકર હોય, જેને કરજ કે ધન હોય, જેને મહાન કાર્ય કરવું હોય કે જેને માથે ભય હોય, તેને ઊંધ કેમ આવે? તેનું મન શાંત થઈ તેને નિરાંત કેમ વળે? દુર્ગાદાસના મનમાં હુમલો ક્યાંથી કરવો ને કેમ કરવો? ને નવી મદદ કેમ ને ક્યાંથી મેળવવી? શી રીતે જીતવું ને સોજત જતી આગળ ક્યાં જવું? એ આખતના તરંગો આવવા લાગ્યાંથી તેની ઊંધ જતી રહી. પવનને લીધે પાંદડું સરખું ખખડ્યાથી પણ તે ખડો થઈ જતો. પોતાના પડખામાંથી તેણે તલવાર દૂર કરીજ નહોતી. આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ વિચાર સાગરમાં ડોલતો હતો. એમ કરતાં દશ, અગિયાર ને બાર વાગ્યા, તોપણ દુર્ગાદાસની આંખ મિંચાર્ધ નહિ. જેમ જેમ રાત્રિ જતી ગઈ ને હુમલો કરવાનો વખત નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે ધન્ટેઝર થતો ગયો. તે વધારે આતુરતાથી કિલ્લા તરફ જોવા લાગ્યો. શહેરમાં સઘળું શાંત થઈ ગયું. લોકોનો કોલાહલ શમ્યો. ધુરંજો પરના દીવા વધારે ઝાંખા પડતા ગયા ને પહેરેગીરો ઊભા ઊભા હમણાં નીચે પડશે, એવા જણાવા લાગ્યા. એવામાં દૂરથી ઠાંધ ઝાંખો ઓળો પોતાની તરફ આવતો જણાયો. દુર્ગાદાસ ઊડીને તરત ઊભો થયો ને હાથમાં તલવાર લીધી, એટલે સામેથી અવાજ આવ્યો કે, “ મોટા-ભાઈ ! એ તો હું ગંભીર છું, ગભરાશો નહિ.” દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “ ગંભીર ! આટલી રાત્રે તું એકલો ક્યાં ગયો હતો ? ” ગંભીરે કહ્યું કે, “ ભાઈ ! તમે બધાને સૂવા જવાની આજ્ઞા કરી, તે વખતે હું પણ સૂવા જવાના વિચારથી તમારી પાસેથી દૂર ખસ્યો; પણ જેના મનમાં ચિંતા હોય તેને ઊંધ કેમ આવે? જેમ તમે ઊંઘ્યા નથી તેમ મને પણ ઊંધ ન આવી; તેથી હું સોજતગઢ ઉપર કઈ જગાએ-થી હુમલો કરવો સહેલો ને સલામત છે, તે જગાની ખોળ કરવા તમે ન જણાવો તેમ છાનોમાનો નીકળ્યો. કિલ્લાની ભીંત નજીક જતાં

સુધીમાં ઉપરના દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં મારો ઓળો પડેલો જોઈ પહેરેગીરે ટોક્યો, પણ સાવચેતીથી હું તરતજ ભીંતની નજીક સૂઈ જવાથી તેના જોવામાં ઓળો ન આવ્યાથી તે શાંત થઈ ગયો. એ કોઈ જૂતપ્રેતનો ઓળો સમજ્યો હશે. હું તો જમીન ઉપર ધસડાતો ધસડાતો કિલ્લાની દીવાલ તપાસતો આગળ ચાલ્યો તો એક ટેકરા આગળ તે ભીંત થોડી ઊંચી છે, ત્યાં કોઈ પહેરેગીર ઊભેલો નહોતો ને દૂરનો એક પહેરેગીર ઝોકતો હતો, તેથી મેં ભીંત ઉપર ચડવાનો મનસૂનો કર્યો. ધીરે રહીને ભીંતમાં એક બાકોઈ હતું, તેમાં પગ મૂકી ભીંતને આધારે આસ્તેથી ટેકાવી ઊભો થયો તો મારો હાથ ઉપર પહોંચ્યો. એક જખરા દૂદકાથી હું ઉપર ચઢી શક્યો, એટલે હું તો સલામત થઈ ગયો. કોઈની દૃષ્ટિ ન પડે તેમ ચૂપકાથી દૂદકો મારી અંદર ગયો ને ગામના વતનીની માફક ગામમાં આમ-તેમ ફરવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે મારા મામા મામીને કેદ કર્યા છે તે જગા, ધનાયતખાનને રહેવાની જગા, દરવાજે જે માણસો છે તેમની સ્થિતિ, સંખ્યા ને પહેરેગીરો એ વગેરે જોઈ વળ્યો. એક ઠેકાણે તો સેવક સપડાઈ જતો જતોજ બચી ગયો; છેવટે મારી ઊતરવાની જગા આગળ પહેરેગીરને ઊંઘતો જોઈ, મારા હાથ તો ચળવળ્યા, પણ તેથી ઘોંઘાટ થતાં બીજા જગી ઊઠ્યા તો મારા ભોગ મળશે ને આપનો ધરાદો ધૂળ મળશે, એમ વિચારી હાથને વારી રાખ્યો ને આસ્તે રહી દીવો ગુલ્લ કરી છાનોમાનો ગયો હતો તેજ રસ્તે ઊતરીને તમારી પાસે આવ્યો.”

આ સાંભળી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ભાઈ! તેં આ દીક ન કર્યું. એવા સાહસિક કામથી વખતે આપણી ધારેલી મતલબ અફળ જાત અને આપણી ખરાબી થાત. જો તું સપડાયો હોત, સિપાઈઓ ચેતી ગયા હોત, કિંવા વધારે જગૃત થયા હોત તો કેવું પરિણામ આવત ? બીજું કાંઈ નહિ ને માત્ર તુંજ સપડાયો હોત તો અમને તારી કેટલી

ખોટ પડત ? મારવાડમાં તારા જેવા ઉત્સાહી દેશદાઝવાળા વીર પુરુષો-
ની ઘણી જરૂર છે. તેવા પુરુષોજ ક્યાં છે ? ભાઈ ! તારી તો મારે
ઘણી જરૂર છે. તારી બીડ ખીખથી ભાગે તેમ નથી, માટે મારું
પડખું છોડી મારી આગ્રા વગર તારે જવું નહિ, એટલું છતાં તું
સલામત જઈ આવ્યો તેથી પરમેશ્વરનો હું પાડ માનું છું અને એથી
મારી ખાત્રી થાય છે કે આજે નક્કી આપણને વિજય મળશે. તું
જે સમાચાર લઈ આવ્યો છે તે આજના હુમલા વખતે આપણને
ખડુ કામ લાગશે. હું મારા મનમાં એજ વિચારો ગોઠવ્યા કરતો
હતો. હું જે કલ્પતો હતો તે તું નજરે જોઈ નક્કી કરી આવ્યો છે,
એટલે આપણી ફતેહજ છે. હવે બાર વાગી ગયા છે ને હમણાં એક
વાગશે; માટે સઘળાને ઉઠાડો.” શબ્દ સાંભળતાંજ જશકરણ ને
તેજકરણ તો તેમની પડખે આવી જિભા. લાલબા પણ ખડી થઈ
ગઈ. કરણસિંગ, રૂપસિંગ ને માનસિંગ પણ આગળ આવ્યા.
દુર્ગાદાસે કરણસિંગ ને રૂપસિંગની સાથે સઘળા માણસોને તથા
લાલબાને સોંપી પોતે જશકરણ, તેજકરણ, ગંભીર ને માનસિંગ
એ પાંચ જણા ગંભીર જઈ આવ્યો હતો તે રસ્તે ગયા ને સઘળાને
દરવાજા ઉઘાડતાંની સાથે એકદમ અંદર ધસી આવવાનો હુકમ આવ્યો.
દુર્ગાદાસ ને તેના સોબતી ધારેલી જગાએ પહોંચ્યા કે ગંભીર ને તેજ-
કરણ નીચે દીવાલને અઢેલીને જિભા અને તેમના ઉપર ચઢીને દુર્ગાદાસ,
જશકરણ તથા માનસિંગ ઉપર આવ્યા અને પેલા બંનેને ઉપર
ખેંચી લીધા. પાંચે જણા નીચે ફૂટી પડી લાગલા દરવાજા નજીક ગયા.
દુર્ગાદાસે એકજ ઝટકે ઝોકતા પહેરેગીરને માર્યો ને માનસિંગે દરવાજો
ખોલ્યો. પહેરેગીરને મારવાની ગડબડમાં ખીખ જંગી જઈયા. તેમાંના બે
ત્રણ મરાયા ને બે ચાર નાદા; એટલામાં સઘળા માણસો આવી પહોંચ્યા,
એટલે દરવાજા બંધ કરી આગળ ચાલ્યા. ગંભીરના દોષા સઘળા

અંદરની ગદી લણી વળ્યા. ગદી નજીક આવતાંમાં તો મુસલમાનોનું એક જખરું ટોળું આવી પહોંચ્યું. ધનાયતખાં ઘોડેસવાર થઇ આગળ ચાલતો હતો, તેને દુર્ગાદાસે એકજ ભાલાથી નીચે ઢોળી પાડ્યો; એટલામાં મુસલમાનો તૂટી પડ્યા. ધનાયતના શય આગળ ઘેરી વળીને રજપૂતો ઉપર તેમણે જખરો હલ્લો કર્યો. રજપૂતો જરા દૂર ખસ્યા કે મુસલમાનો ધનાયતનું શય લઇ પાછા વળ્યા. ધનાયત કાંઇ મરણ પામ્યો નહોતો પણ ધાયલ થયો હતો. તેને બચાવવો એટલીજ મતલબ મુસલમાનોની હોય, એમ જણાયાથી દુર્ગાદાસે તેને લઇ જતાં અટકાવ કર્યો નહિ ને પોતાના માણસો લઇ આગળ ચાલ્યો. દગો થયો એમ સમજી કેટલાક મુસલમાન સિપાઇઓ ગભરાયા ને ધનાયતને લઇ શહેર બહાર જતા રહ્યા. થોડાક રહ્યા તે છૂટાછવાયા જુદે જુદે ઠેકાણે હતા; ત્યાંથી એકદા થાય, તે પહેલાં દુર્ગાદાસે તેમને ઘેરી લઇ તેમનાં હથિયાર છોડાવી લીધાં. કિલ્લા ઉપર રાઠોડ રાખ્ખનો વાવટો ચઢાવી તે ગદીમાં આવ્યો. ત્યાંના પહેરેગીરો તો આ અણુધારી આવેલી આકૃતથી ભયભીત થઇ પહેલેથીજ નાસી ગયા હતા; તેથી ગદીનો કબજો લેતાં દુર્ગાદાસને મહેનત પડી નહિ.

ગદીમાં પેસી તેઓ એકદમ મહાસિંગના કેદખાનામાં ગયા. ત્યાં કાંઇ પહેરેગીર નહોતો, તેથી ઓરડો ઉઘાડી અંદર પેઠા. મહાસિંગ એક ઢાલિયા ઉપર બેઠો હતો. તેની પાસે એક ચાકર તેની સારવાર કરતો હતો. તેજબી તે વખતે અંદરના ઓરડામાં બિંધતી હતી. મહાસિંગને બિંધ આવતી નહોતી. કંટાળિયામાં ચએલા જખમો રૂઝાવા આવ્યા હતા; પણ તેના ઘર ઉપર પડેલી અણુધારી આકૃતથી, પોતાની વહાલી પુત્રીના ને બહાદુર ભત્રીજાના વિયોગથી, તેમનું શું થયું હશે તેના વિચારથી, દુર્ગાદાસને હવે કાણુ મદદ કરશે, તેને ઘેરામાંથી કાણુ છોડાવશે, મરુદેશની સ્વતંત્રતા હવે કેમ મેળવાશે, આ કેદખાનામાંથી

અમારો છુટકારો હવે કેમ થશે, એ સઘળા વિચારોથી તેને રાતદિવસ ભેંધ આવતી નહોતી. તેજબા વખતોવખત તેની ખબર લેતી ને દિલાસો દેતી અને તેથી આ બહાદુર પણ ભોળા ઠાકોરને કોઈ વાર વિશ્રામ મળતો હતો, પણ તેજબાનું પાપી દિલ તેના પારખવામાં આવ્યું નહોતું. તે તેને પાકદાનતની ને પોતાના જેવા લલા દિલની સમજતો હતો. સ્ત્રીની કમઅક્કલથી એ કોઈ વાર અવળા વિચાર લાવે છે, એમ તે સમજતો હતો. ધનાયતખાન કોઈ કોઈ વાર મહાસિંગ પાસે આવીને ખબર લેતો હતો; પણ તે તો તેને દાઝ્યા ઉપર ડામ બરાબર હતું; કેમકે તેના ઘર ઉપર આકૃત લાવનાર એ ને ચંદ્રસિંગજી છે, એમ તે સમજતો હતો. ફિકરમાં ને તુરંગમાં તેની ભેંધ જતી રહી હતી. કોઈ વાર આંખ મળી જતી તો તેમાંથી એકદમ ઝબકીને જાગી ઊઠતો. આજ રાતના શહેરમાં ગડબડ થયાથી તે એકદમ ઝબકી ઊઠ્યો અને ખાટલામાં બેઠો થઈને પોતાના ચાકરને જમાડ્યા. તેમાંથી એકને પોતાની પાસે રાખી ખીન્નને બહાર તજવીજ કરવા મોકલ્યો. તે આવતાં પહેલાં તો બારણું ખખડ્યું ને દુર્ગાદાસ અંદર આવ્યો. દીવો બળતો હતો તેના તેજમાં દુર્ગાદાસને આવેલો જોઈ મહાસિંગ આશ્ચર્ય પામીને ગભરાયો. દુર્ગાદાસ એકદમ અહીં ક્યાંથી આવે એમ સમજી આ સ્વાનું તો નહિ હોય એમ માનવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે આગળ આવી રામ રામ કર્યા એટલે મહાસિંગ એકદમ બોલો થઈ તેને ખૂબ હેતથી બેટ્યો. પછી પુરુષના વેષમાં લાલબા, માનસિંગ, ગંભીર ને તેજકરણ આગળ આવી પગે પડ્યા. આ બનાવે તેને અચંબામાં નાખ્યો. પુરુષના વેષમાં લાલબાને જોઈ તે તેને ઓળખી શક્યો નહિ. ધીરે ધીરે તેને શુદ્ધિ આવી. આ અચખૂચ બનાવથી તેનું ગભરાયેલું મન શાંત થવા લાગ્યું; એવામાં તેનો ચાકર અંદર ધસી આવ્યો ને તેણે કહ્યું કે, “ મહારાજ ! મુસલમાનો શહેરમાંથી ભાગી જાય છે ને

કેટલાક બહાદુર રજપૂતોએ આવી મુસલમાનોને કાપી નાખ્યા છે.” આ સમાચાર સાંભળી તે સમજ્યો કે મારો છુટકારો હવે નક્કી થયોજ છે. મરદેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા દુર્ગાદાસ વિજય કરી અંદર આવ્યો છે. પ્રથમ તેણે ધાયું હાંતું કે આ સર્વેને મારા જેવી સ્થિતિમાં લાવવાને મુસલમાનોએ અહીં આણેલા છે; પણ તેની એ ભ્રમણા હવે દૂર થઈ એનું મન શાંત પડ્યું ને મનનો ગભરાટ શમ્યો, ત્યારે દરેક જણ તરફ ધારીને જોવા લાગ્યો. એની પ્રથમ દષ્ટિ એની પાસે બેઠેલી લાલબા તરફ પડી. તેને તેણે ઓળખીને કહ્યું કે, “લાલબા ! તું આ દશાને પામી છું ! વાર, તને સલામત આવેલી જોઈ મારું મન ટાકું થયું. બાઈ માનસિંગ ! તેં બહેનને ઉગારી ન હોત તો તેને પાપી ચંદ્રસિંગ પકડી લઈ ગયો હોત. અરે ગંભીર ! શું તું પણ સાથે છે ? મારી બહેન ને બનેલી ક્યાં છે ? તેઓ કેમ કાંઈ જણાતાં નથી ? નાનકા તેજકરણ તને સલામત આવેલો જોઈ હું બહુ રાજી થયો. દુર્ગાદાસ ! તમારી બહાદુરી ને હોશિયારીથી, તમારા પરાક્રમ ને સ્વદેશાભિમાનથી, તમારી દૃઢતા ને દીર્ઘદષ્ટિથી મારવાડની સ્વતંત્રતા પાછી મળશે, એમાં મને લગારે શક નથી. મને તમે કહો કે, હવે કિલ્લામાં શાંતિ થઈ છે કે નહિ ? દરવાજાનો બંદોબસ્ત બરાબર કર્યો છે કે નહિ ? હવે મુસલમાનો દગાથી ફાવી શકે તેમ તો નથી ને ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “સઘળા દરવાજા બંધ કરાવી દરવાનો મૂકેલા છે ને મુસલમાનોનાં હથિયાર છોડાવી તેમને કબજે કરવાને જશકરણ, કરણસિંગ ને રૂપસિંગને મોકલેલા છે.” થોડીવારમાં તેઓ પણ આવી પહોંચ્યા ને દુર્ગાદાસને બરાબર આપી કે, “હુકમ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી છે. હવે કોઈ મુસલમાનનું ચલિયું સરખું પણ શહેરમાં ફરકતું નથી. દરવાજે રજપૂત દરવાનો રાખેલા છે ને થોડાકને જાગૃતિથી રોન ફરવા મોકલ્યા છે. સઘળા મુસલમાનોનાં હથિયાર છોડાવી તેમને

કેદખાનામાં કેદ કરીને ત્યાં પહેરો મૂકી અમે તમને વરધી આપવાને આવ્યા છીએ. ” એમ કહીને તેઓ મહાસિંગ હાકોરને બેઠ્યા. મહાસિંગે કહ્યું કે, “ભાઈઓ ! હવે મને નિરાંતે જીંધ આવશે. આજ-સુધી ઉત્તરગરામાં રાતદિવસ ગાળ્યાં છે. આ મારી લાડકી લાડખાનું શું થયું હશે તેના વિચારમાં ને વિચોગમાં મને અન્ન પણ ભાવતું નહોતું. હવે મારું મન શાંત થયું. હવે અન્ન ભાવશે ને જીંધ પણ આવશે. તમે પણ સર્વે થાકેલા હશો; તેમ કાલે વળી શું થશે તે માલૂમ નથી. ઇનાયતને લઈ નાઠેલા સિપાઈઓ ખબર આપશે એટલે આ ગઢ ઉપર મુસલમાનો જબરો હુમલો લાવશે; માટે કાલે તેની તમારે તૈયારી કરવી પડશે. હજી થોડી રાત્રિ છે, તેટલો વખત તમે આ પાસેના મકાનમાં આરામ લ્યો. દુર્ગાદાસ તમે શી રીતે છૂટયા ને અહીં આવ્યા, લાલયા મહેલમાંથી શી રીતે નાહી ને આ વેષમાં અહીં આવી, એ બધું મારે સાંભળવું છે; પણ એ વાતો કરવાનો કાલે ઘણો વખત મળશે. મારી મુખ્ય ઈતેજરી શમી છે, માટે તમે આરામ લ્યો, એ પ્રથમ અગત્યનું છે; તેથી જાઓ. બેટા લાલયા ! તું અંદર જઈ તારી માની પાસે સૂઈ જા અને માનસિંગ તું અહીંજ આરામ કર.” આ પ્રમાણે સર્વે આરામ લેવામાં પડ્યાં.

સવાર થયું. દુર્ગાદાસ, મહાસિંગ વગેરે સર્વે જાગ્યાં. મહાસિંગે લાલયાને તથા માનસિંગને સઘળી વીતકની વાત પૂછી. દુર્ગાદાસના છુટકારાની તથા ગંભીરના સાહસની વાત સાંભળી મહાસિંગ હાકોરને નવું લોહી આવ્યું. તેજા લાલયાનો છુટકારો જાણીને આશ્ચર્ય પામી. તેના ગભરાયેલા ચહેરા ઉપરથી લાલયા સમગ્ર ગદ્ય કે આપણા ઘરને માથે આક્રમિત લાવનાર એજ હશે. તેજાની ધારેલી ઉમેદ ધૂળ મળી. દુર્ગાદાસ છૂટયો એટલુંજ નહિ, પણ જેને માથે તે આક્રમિત લાવનાર હતી, તેણેજ તેનો છુટકારો કર્યો. પોતાની મૂખોંધનો તે

પસ્તાવો કરવા લાગી. આ બધાં કૃત્યોનો પાયો નાખનાર એ પોતેજ છે, એવું જો દુર્ગાદાસ જાણ્યો તો તે મારું શું કરશે તેનો વિચાર કરવા લાગી. પણ એ સઘળું ભોપાળું ખુલ્લું કરનાર કોઈ છેજ નહિ. દુશ્મનો વગર ખીજું કોણ જાણે છે કે દુર્ગાદાસને ખબર પડશે ? દુર્ગાદાસ ઉપર પ્રેમ બતાવ્યાથી ખચીત મારા ઉપર તે વહેમાશે નહિ. એવા વિચારથી તેનામાં ધીરજ આવી. ઇનાયત નાસી ગયો ને દુર્ગાદાસ વિજયી થયો, એટલે હવે આપણી જગીરને કાંઈ જોખમ લાગવાનું નથી, એમ તે સમજી. વળી તે સુખભોગ ને મોજશોખના વિચારમાં પડી. ખરું કહીએ તો એનામાં પતિવ્રત તો હવુંજ નહિ. પતિવ્રત તે શું તેજ એ સમજતી નહોતી. પોતાના પતિના મંદવાડમાં ને ઠેઠ ખાનામાં પતિસેવા કરી પતિને ધીરજ આપવાનું તો તે કવચિત્જ વિચારતી. એ વખતે પણ પોતાની જગીરનું શું થશે ને તે કેમ બચશે અને પોતાનો વૈભવ કેમ જળવાય, તેનોજ વિચાર એ કર્યા કરતી હતી. તે દુષ્ટ, સ્વાર્થી ને નીચ વાસનાઓથી ભરેલી હતી. પતિના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવાનો વિચાર તો તેને સ્વપ્નમાં પણ આવતો નહોતો. તે ઊગતાને પૂજનારી, સ્વછંદી ને દુરાચારી હતી.

ખીજા બાળુ લાલબા જુદાજ સ્વભાવની હતી. પોતાની ઓરમાન માતાના ગુણોથી વાકેફ થયા પછી તે દરરોજ પ્રભુનો પાડ માનતી કે તેણે તેજબા જેવી દુષ્ટાની કૃપે તેને અવતાર આપ્યો નહોતો. તે શુદ્ધ મનની, પવિત્ર, ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ આસ્થાવાળી, સદાચરણી ને સ્વદેશભક્ત હતી. સ્વદેશની સેવા કરવા તત્પર થયેલા દુર્ગાદાસને તેણે દીઠો પણ નહોતો, તોપણ તેના ઉપર તેને મમતા થઈ હતી. તે પાક-દાનતની ખરી રજપૂતાણી હતી. દુર્ગાદાસના છુટકારાની આશા પડી-ભાંગતી સાંઝળી તેની છાતી ભરાઈ આવતી. તે પોતાના ભાઈ માન-સિંગને દુર્ગાદાસની સહાયે જવાની યોજના ધડવા કહેતી; તે તો માત્ર

સ્વદેશભક્તિથી. તે ચંદ્રસિંગના હાથમાં સપડાઇ ત્યાંસુધી મહામાં ઇશ્વર પાસે દરરોજ પ્રાર્થના કરી એજ માગતી કે તે દુર્ગાદાસને બચાવે અને તે પોતાનાં માતાપિતાને છોડાવે. ચંદ્રસિંગને હાથ સપડાયા છતાં તેણે પરમેશ્વર ઉપરની આસ્થા છોડી નહોતી અને તેથીજ પ્રભુએ તેની પ્રાર્થના સાંભળી, દુર્ગાદાસને તેના છુટકારા માટે મોકલ્યો. દુર્ગાદાસે તેને છોડાવી ને બ્યારે તેણે જાણ્યું કે તેનો છુટકારો કરનાર દુર્ગાદાસજ છે, ત્યારે તેનું અંતઃકરણ ઉપકારના ભારથી કેટલું દબાઇ ગયું હશે? એ ઉપકારમાં તેણે એના પરમ પ્રિય પિતાને અધનમુક્ત કર્યા, ત્યારે તે પ્રભુને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી તેનું ક્ષેમકુશળ યાચવા લાગી. તેના પવિત્ર અંતઃકરણમાં કોઇ પણ વિકારનો વાસ નહોતો. તે રાત્રિદિવસ પ્રભુ-પ્રાર્થના કરી તેનો ઉપકાર માનતી ને પૂજ્યભાવથી દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતી. આ પ્રમાણે માદીકરીના આચારવિચાર ને રહેણીકરણીમાં આસમાન જમીનનો તફાવત હતો. એક પરણેલી હતી ને બીજી કુંવારી. એક એમ સમજતી કે મારા જેવી રૂપાળી સ્ત્રી જગતમાં છેજ નહિ; ત્યારે બીજી અરેખરી સૌંદર્યનીજ મૂર્તિ ભરણુવાનીમાં તેની માના રૂપને ઇચ્છડ અવરાવે તેવી હતી. એક ગુમાની તો બીજી નિરભિમાની હતી.

૧૦-આફત પર આફત-જય પર જય

રણસિંગાનો રવ સુણી, રણે ન ચઢતા જેહ;
કાયર બખૂચક ખાયલા, નામરદા નર તેહ.

હવે લગાર ગઢીથી બહાર જઇ સોજીતની આસપાસ નજર કરીએ. કિલ્લા ઉપર રાઠોડ રાજ્યનો વાવટો ઊડતો હતો અને રજપૂત પહેરેગીરો સાવચેતીથી દૂર દષ્ટિ ફેંકી પહેરો ભરતા હતા. હાથમાં બંદૂક પકડેલી હતી અને તલવાર લટકતી હતી. દરવાનો પણ જાગૃતિથી ને હોશિયારીથી સાવધ થઇ બેઠા હતા. મુસલમાનોનું ચલિયું સરખું પણ ફરકવા દેતા નહિ. એવામાં રાજસિંગ પાતાવત પોતાનાં થોડાં માણસોને લઇ પોતાની જાગીરમાં જમા ઉઘરાવવા ફરતો હતો, તેણે સોજીતગઢ ઉપર રજપૂત વાવટો ફરકતો દીઠો. દરવાજા પાસે આવી દરવાનો પાસેથી ખાત્રી કરી તો તેને માલૂમ પડ્યું કે દુર્ગાદાસે ઇનાયતને નસાડી સોજીતગઢ જીતી લીધો છે અને મહાસિંગ ચાંપાવતને છૂટા કર્યા છે. દુર્ગાદાસના બળવાની વાત તેના સાંભવામાં આવી હતી; પણ તેની દકરાત એટલી નાની હતી કે તે મારવાડનો છુટકારો કરી શકશે એવું સ્વપ્ને પણ એને સંભવિત લાગતું ન હતું. એવામાં તે ઘેરાઇ ગયાની અને મહાસિંગને કેદ કર્યાની વાત તેને કાને આવ્યાથી મારવાડની સ્વતંત્રતાની આશા ગુલ થઇ અને તે પણ હંમેશને

માટે, એમ તેને જણાયું હતું. રાજસિંગ બહાદુર રાહોડ હતો. મારવાડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયાથી તેનું હૈયું બગડ્યું હતું. મુસલમાનોના જીલ્લમ જોઈ તેને જીરસો ઊભરાઈ આવતો; પણ એ ડાહ્યો હોવાથી પોતે એકલો શું કરી શકશે, એવા વિચારમાં બગડેલું હૈયું ફરતો હતો. તે સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની છતાં લાચારીથી સમય આવવાની રાહ જોતો બેઠો હતો. સોજીતના દરવાનોની વાત સાંભળી તે સમય આવ્યો છે, એમ તેને લાગ્યું; તેથી તેણે લાંથીજ પોતાના એક માણસને પોતાના લશ્કરને એકઠું કરી સોજીત લઈ આવવાને મોકલ્યો અને પોતે ગઢમાં પેઠો. ગઢીમાં જઈ પ્રથમ તે મહાસિંગ દાકોરને મળ્યો. એવામાં દુર્ગાદાસ પણ ત્યાં આવ્યો. મહાસિંગ દાકોરે એકબીજાની મુલાકાત કરાવી. રાજસિંગે કહ્યું કે, “બહાદુર રાહોડ! તમે આજથી મારા ભાઈ છો. જે ઊભરો મારા મનમાં ઊભરાયા કરતો હતો, તે તમને જોવાથી શમ્યો છે. જે કામ કરવાની મારા જેવાએ હિંમત કરી નહોતી, તે કામ તમે કરી બતાવ્યું છે. આખી રાહોડ પ્રજા ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો છે. મુસલમાનોના કબજામાંથી અને જીલ્લમમાંથી છોડાવવાની રાહોડપ્રજાની સ્વતંત્રતા આશા તમે ખરી કરી આપી છે. જે વાત બનવી અશક્ય જણાતી હતી, તે તમે સિદ્ધ કરી આપી છે. એ જોઈ મારું મન પ્રકુલિત થયું છે અને તેથીજ તમને આજથી મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ તરીકે સ્વીકારી તમારા હુકમને માન આપવાની હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું; માટે આજથી મને તમારા કનિષ્ઠ બંધુ તરીકે અંગીકાર કરી તેની સેવા માન્ય કરશે, એવી મારી વિનંતિ છે. આજે હું મારાં ગામડાંમાં જમા ઉઘરાવવા નીકળ્યો હતો, એવામાં સોજીત ઉપર રાહોડી વાવટો ઊડતો જોઈ દરવાનને પૂછતાં તમારી ફતેહની વાત સાંભળી. મારા હૃદયમાં દબાઈ રહેલી મરુભૂમિની સ્વતંત્રતાની આશા ફળીભૂત થયેલી જોઈને હું અહીં આવ્યો છું; અને મારું જે

કાંઈ છે તે મરુદેશની સ્વતંત્રતા ખાતે અર્પણ કરું છું. અહો પરમ-
કૃપાળુ પરમેશ્વર ! તું દુર્ગાદાસનું હૃદય અને દૃઢતા સર્વ રોડોડોને
આપ અને મારવાડની સ્વતંત્રતાના નાખેલા પાયા ઉપર મજબૂત ધમા-
રત ચણવાનું બળ આપ. ”

રાજસિંગ પાતાવતનું આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાંજ દુર્ગાદાસ બોલી
ઊઠ્યો: “ મારા નાનાભાઈ ! જે તમારાજ જેવા રોડોડો મારી સહાય-
માં મળશે તો તે મારવાડ તો શું, પણ દિલ્હીને સ્વતંત્ર કરવાને સમર્થ
થશે. તમારા જેવી દેશદાઝ આપણા બીજા ભાઈઓમાં હોય અને તે
આપણી સહાયે આવે તો પછી આપણે શું ન કરી શકીએ ? એવા
દૃઢ બળ આગળ હિમાચળ પણ અચળ રહેવાને શક્તિમાન ન થાય તો
આલમગીર શું ખિસાતમાં છે ? રાજસિંગજી ! હું તમને મારા બંધુ
તરીકે સ્વીકારવામાં ભાગ્યશાળી સમજું છું. આજથી હું તમને નામ
દધને નહિ પણ નાનાભાઈ કહીનેજ બોલાવીશ. નાનાભાઈ ! રાતની
હકીકતથી તો તમે વાકેફ થયા હશો. ધનાયતખાન સલામત નાસી
શક્યો છે. તે ધાયલ તો થયો છે, પણ જીવતો રહ્યો છે. તે જોધપુર
જઈને બીજું લશ્કર લાવશે, એટલે તે પહેલાં આપણે આપણા બચાવની
તૈયારી કરવી જોઈએ.” આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં “ રસોઈ તૈયાર
છે માટે જમવા પધારો ” એવું કહેણ આવ્યાથી સર્વે જમવાને ઊઠ્યા.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આસાપાસ ઠાકોરો
પોતપોતાના માણસો લઈ સોજીતમાં એકઠા થવા લાગ્યા. મારવાડમાં
નગૃતિ આવી ગઈ. થોડા દિવસ ઉપર જ્યાં શાંતિ હતી ત્યાં હથિયારો
ખખડવા લાગ્યાં. મારવાડીઓ જે મુસલમાનોના જીલમથી ચંપાઈ
ગયા હતા, તે પોતાના દુઃખનો અંત આવ્યો સમજી મરુબૂમિને
સ્વતંત્ર કરવા મથનારની વહારે આવવા નીકળ્યા. જે જુરસો કટાઈ
ગયો હતો, તે દુર્ગાદાસની સરાણે તીવ્ર કર્યો. સઘળાના મુખમાંથી

દુર્ગાદાસનું નામ નીકળવા લાગ્યું. સઘળા તેની વાહવાહ બોલવા લાગ્યા. સઘળા તેની માતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સર્વે પૂજ્ય પુદ્ધિથી દુર્ગાદાસનું મુખ જોવાને ઇતેજ્જર થઈ સોજીતમાં બિભરાવા લાગ્યા. રાજસિંગ પાતાવતના એક હજાર માણસો આવી પહોંચ્યા. આઉવેથી સોનિંગજી ચાંપાવત પણ પોતાના માણસો એકઠાં કરી દુર્ગાદાસને આવી મળ્યા. દિલ્હીથી દુર્ગાદાસ સાથે બચી આવેલા રૂપસિંગ ઉદાવત, મોહોકમસિંગ મેડતિયા ને ભોજરાજ પ્રિદાવત પણ પોતપોતાના સંપૂર્ણ સાહિત્ય સાથે દુર્ગાદાસની હજૂરમાં આવી ખડા થયા. સઘળાના મુખમાંથી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા ને દુર્ગાદાસનાં નામ નીકળતાં હતાં. એક પછી એક એમ હથિયારબંધ માણસોનાં ટોળાં ને ટોળાં આવવા લાગ્યાં. સોજીતગઢ રોડોડ ચોદ્ધાથી બિભરાઈ ગયો. દામદામ તરેહ તરેહનાં વાજાં વાગવા લાગ્યાં ને પચરંગી વાવટા ફરકવા લાગ્યા. ઘેર ઘેર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો. સોજીતગઢના સર્વ લડવૈયા હથિયાર સજી દુર્ગાદાસની સહાયે આવવાને તૈયાર થયા.

પણ હવે કેમ કરવું તેના વિચારમાં દુર્ગાદાસ પડ્યો. એ વિચારમાં તે કોઈ પણ દિશા જોયા વગર ચાલ્યો. એમ કરતાં તે સોજીતના ઉજ્જડ ભાગમાં ફરતો ફરતો આવ્યો. સોજીતમાં તાજા જીરસાવાળું તાજું લસકર આવ્યું હતું અને હજી આવતું બંધ પડ્યું નહોતું. એ લસકરનો હવે ઉપયોગ કરવાનો હતો, પણ તે શી રીતે કરવો તે નક્કી કરવાનું હતું. લડાઈની યોજના ઘડી કાઢવાનું એને શિર હતું. સઘળા એના દોર્યા દોરાવાના હતા; પણ તેમને ક્યાં ને શી રીતે દોરવાથી ધારેલી મુરાદ બર આવે, તે ગોઠવવાનું દુર્ગાદાસને માથે હતું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે સોજીતનો કબજો રાજસિંગ પાતાવતને સોંપી એકદમ જોધપુર ઉપર જઈ તે જીતવું. જોધપુરમાં હજી લસકરનો નવો વધારો થયો નથી, પણ સોજીત લીધાના સમાચાર આદેશાહને પહોંચશે એટલે તે વધારે લસકર

મોકલ્યા વિના રહેવાનો નથી. એ લશ્કર આવતા પહેલાં હમણાં જ નેધપુર ઉપર ગયા તો તે આટલા લશ્કર વડે જીતવું ભારે પડશે નાહ. તામ જુસાથી ભરેલું, જ્યના મદમાં છંદેલું લશ્કર લઈ જવાથી સોજીતની હારથી નાહિમેદ થયેલા નેધપુરનાં લશ્કરને એકજ સપાટામાં હરાવાશે. નેધપુર જીત્યું એટલે જે રાડોડ પાટાયતો મારવાડની સ્વતંત્રતા ચાહતા છતાં જ્યની આશા ન હોવાથી હજી અધકચરા રહેલા હશે-દ્યુપચ્યુ મનથી સહાય આપવામાં વેગળા રહ્યા હશે, તેઓ પણ આવી મળશે. એ પ્રમાણે આખી રાડોડ પ્રજા ઊંડ્યા પછી આલમગીરના આપનો પણ ભાર નથી કે મારવાડની સ્વતંત્રતા પુનઃ છીનવી શકે; માટે ખીજે દિવસે નેધપુર જવું, એવો વિચાર કરી તે પાછો ફર્યો ને મુકામ પર આવી પોતાનો દરાવ તેણે પોતાના ગિત્રાને કહી સંભળાવ્યો. સધળાએ એકે અત્રાજે તે વિચાર પસંદ કર્યો.

સોનિંગજી કહ્યું કે, “ભાઈ ! આપણે નેધપુર જીતીશું તોપણ આલમગીર જેવા બળવાન બાદશાહ સામા આપણી જીત ટકાવી રાખવાને સાફ આપણને ખીજાં હમમતિ મોટાં રાજ્યોની મદદ મેળવવાની જરૂર પડશે. જજિયા ને જત્રાવેરાથી સધળા રજપૂતો અંદર અંદર કળકળી રહ્યા છે; છતાં બહાર પડવાની હિંમત ચલાવતા નથી. બાદશાહ સામા છડેચોક હિંમત કરે એવા માત્ર ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગજી છે. તેમણે તો બાદશાહને જત્રા ને જજિયાવેરા નહિ લેવાને શિખામણપત્ર પણ લખ્યો છે, પણ આલમગીરે તે ગણકાર્યો નથી. મહારાણા તેથી બાદશાહ ઉપર ગુસ્સે થયેલાજ છે, એટલે એ આપણને જરૂર સહાય કરશે. વળી જેસલમેરવાળા ભાટી પણ પોતાના ભાણેજની સહાયે આવશે. વિકાનેરવાળા કાંઈ નાગોરવાળાની પેઠે લલચાય એવા નથી; માટે તેમને તથા કિશનગઢ, રતલામ, સીતામાહિ ને જલવાવાળા આપણા ભાયાતોને આપણી હકીકત લખીને આપણને

સહાય કરવા વિનતિ કરવી. એ સર્વે સ્થળે જવાને હોશિયાર ને સાવધ માણસો પસંદ કરવા, એવો મારો વિચાર છે.” એ વિચાર સર્વને પસંદ પડ્યાથી સર્વેએ માંહોમાંહે વિચાર કરીને એ સર્વે સ્થળે જવાને પુખ્ત વયના, દરેલ અને મોભાદાર સરદારોને પસંદ કરી તેમને વિનતિપત્રો દુર્ગાદાસે લખી આપી રવાને કર્યા; વળી તેમને જણાવ્યું કે જે મદદ મળે તે મદદની સાથે તેમણે પ્રથમ સોજીત આવી ત્યાંથી દુર્ગાદાસ ન્યાં હોય ત્યાં આવી મળવું.

જેધપુર ઉપર ચઢવાનો દરાવ થયો તે તેજબાએ અંદર ઓરડામાં બેઠા બેઠા સાંભળ્યો હતો એટલે મહાસિંગ હાકાર ન્યારે તેની પાસે ગયા ત્યારે તેમને તેજબાએ કહ્યું કે, “ શું દુર્ગાદાસ આપણને અહીં રાખી જાય છે ? શું આપણને ફરીને મુસલમાનોના કબજામાં જવા દેવાને અહીં નિરાધાર રાખી જાય છે ? જેણે આપણને એક વાર મક્કેચ્છોના કબજામાંથી છોડાવ્યા તે જો જશે તો આપણને બીજી વાર તેમના પંજામાં સપડાતાં કોણ બચાવશે ? સોજીત લેવાને શું મુસલમાનો આવ્યા વિના રહેશે ? અને આવશે તો કાચાપોચા દરાવથી કે થોડા લશ્કરથી આવશે ? તે વખતે આ જગાએ આપણો બેલી કોણ ? હું તો કહું છું કે દુર્ગાદાસે અહીંજ રહેવું ને મુસલમાનો આવે તેમને મારી કાઢવા. એના વગર કોઈ માડીનયો બીજો નથી કે જે આપણો બચાવ કરી શકે. જો આપણે બીજી વાર સપડાયાં તો તેઓ એવાં કબજે રાખશે કે ત્યાંથી આપણો છુટકારો થાયજ નહિ. જેના મનમાં ભય હોય તે સધળે ભયને ભયજ દેજો. એક વાર દાઝેલો ફૂંકી ફૂંકીનેજ ખાય.”

મહાસિંગે કહ્યું કે, “ ઘેલી ! તું એવો વિચાર ક્યાંથી કરે છે ? રાજસિંગ પાતાવત સોજીતનો બચાવ કરવાને રહેનાર છે. વળી હજાર માણસો તેમનાં છે તે પણ અહીંજ રહેશે. આ નાના કિલ્લાના બચાવ માટે એટલાં માણસો બસ છે. દુર્ગાદાસ શું તારોજ બચાવ કરવાને

નીકળ્યો છે ? તારા ને મારા બચાવ કરતાં બીજું ઉમદા કામ એને કરવાનું છે. મારવાડને મ્હેચ્છોના હાથથી છોડાવી સ્વતંત્ર કરવું, એ એનો ઉમદા હેતુ પાર પડવા માટે એણે જોધપુર જવુંજ જોઈએ. એ મહાન કાર્ય કરવામાં આપણો સ્વાર્થ આડે આવવો ન જોઈએ. એ સોજીતમાં રોકાયો તો મુસલમાનો વધારે બળથી આવી ઘેરીને, ખોરાકની તાણુ પાડીને કે ગમે તે રીતે લેશે ને બધાને તાબે થવું પડશે કે નાસી જવું પડશે. લોકો હાર્યાથી તેમનો જીરસો નરમ પડશે; એટલે નવી કુમક આવતી અટકશે, માટે દુર્ગાદાસનો વિચાર માન્ય કરવામાં જ હડાપણુ છે. હવે મારા જખમ રૂઝાવા આવ્યા છે અને બે ચાર દિવસમાં હું પણ હથિયાર બાંધી તારું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈશ; માટે આ ધર્મના કામમાં તારે ઢીલ નાખવી નહિ. ”

ધરમાં અવાજ થતો સાંભળી દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “ કેમ ઠાકોર, શું છે ? ” એટલે તેજબા પડદે રહી ધ્રજતી ધ્રજતી બોલી કે, “ શું તમે અમને મ્હેચ્છોના હાથમાંથી છોડાવી પાછાં તેમનાજ કબજામાં સોંપવાને બહીં મૂકી જવાનું ધારો છો ? તમારા સિવાય બહીં અમારું રક્ષણ થવું દોણલું છે; માટે તમારે જવુંજ હોય તો તમારા ભાઇને સાઈ થાય ત્યાંસુધી અમને બાલીમાં મારે પિયર પહોંચાડો. અમે ત્યાં રહીશું ને તમારા ભાઇને સાઈ થશે એટલે એ તમારી પાસે આવશે. ” દુર્ગાદાસને તેમ કરવામાં અડચણુ નહિ જણાયાથી તેણે હા કહી. દુર્ગાદાસે પંડે જઈ તેમને બાલી પહોંચાડવાનું માથે લીધું ને લાલબાને પણ ત્યાંજ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. નિર્દોષ લાલબા પોતાના પિતા સાથેજ આવવાના હોવાથી બાલી જવાને ખુશી થઈ.

સવારમાં દુર્ગાદાસે પોતાની સાથે આવવા માટે પચીસ સવારોને હુકમ આપ્યો અને બીજાઓને પોતે પાછો આવતા સુધી સોજીતમાં રહેવાની આજ્ઞા કરી. સર્વેને માટે ઘોડા તયાર થયા. લાલબા ને તેજબા-

ને માટે આનો તૈયાર કરાવ્યો. માનસિંગ અને ગંભીરસિંગ પણ તૈયાર થયા. સઘળો ખટલો બાલી જવા માટે નીકળ્યો. રસ્તામાં કોઇ મુસલમાનનું ચલિયું સરખું પણ ફરકતું જણાયું નહિ. દુર્ગાદાસે એવો આડોલો માર્ગ લીધો કે કોઇ મુસલમાન સામે મળે પણ નહિ. મ્યાનાના બોઈ એવા મજબૂત ને ચાલવામાં ચપલ હતા કે તેમણે સવારોને પણ થકાવ્યા. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. ખાવાનું બાથું ખાઇ લઇ શેડો વિસામે ખાઈ વળી આગળ ચાલ્યા. તે મોટી પ્રજાતમાં બાલી આવી પહોંચ્યા. કાટના દરવાજા હમણાંજ બિંદડ્યા હતા, એટલે તેમને અંદર જવાને અડચણ પડી નહિ.

તેજબાનાં પિયરિયાં જો કે રોડોડ નહોતાં તોપણ તેઓ પોતાની દીકરીને, જમાઇને અને તેમનો જીવ હિંગારનાર દુર્ગાદાસને જોઇ રાજ થયાં. સર્વેએ એકબીજાને મળી ભેટી ખુશાલી જણાવી. દુર્ગાદાસે પાછા જવાને તાકીદ કરી, એટલે તેજબાએ કહાવ્યું કે, “ કેમ, મારા પિયરનું અન્ન પણ નહિ ખપે કે ? જમ્યા વગર જવાનું નથી. આજે થાક્યાપાક્યા આરામ લઇને કાલે અહીંથી જવાશે. ” પૃથ્વીસિંગ તેજબાનો બાઇ થતો હતો, તેણે આ વાતને ટેકો આપ્યો. મહાસિંગ દાકાર પણ સંમત થયા, તેથી દુર્ગાદાસથી ના કહેવાઇ નહિ.

મહાસિંગ ને દુર્ગાદાસ એકાંતમાં બેસી હવે પછી લડાઇની કેવી યોજના કરવી તેના વિચારમાં ગૂંથાયા. લાલબા પોતાને માટે આપેલી ઓરડામાં એકાંતમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરવા લાગી કે તે મારવાડને મુસલમાનોથી જલદી છૂટી કરે. તેજબા મહેમાનોની સંભાળ લેવરાવવામાં ગૂંથાઈ. તેજબાનાં પિયરિયાં માનસિંગને સોજીતની લઢાઈની હકીકત પૂછી વાઢેક થયાં ને ગંભીરસિંગની જીવાની તરફ જોતાં તેમની બહા-દુરીનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. ગંભીરે નીચે મોઢે તે સર્વ સાંભળ્યા કયું. એ પ્રમાણે વિવિધ વાર્તાવિનોદ કરતાં સંધ્યાકાળનો સમય થયો.

પશ્ચિમમાં સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામ્યા ને પૂર્વમાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ જણાયો. એટલામાં માનસિંગ ગાભરો ગાભરો દુર્ગાદાસને ખોળતો આવ્યો. માનસિંગને ગભરાયેલો જોઈ દુર્ગાદાસે પૂછ્યું કે, “કેમ શી ખબર છે?” માનસિંગે કહ્યું કે, “દેસુરીની ખબર લઈ એ પેપિયો આવ્યો છે. ત્યાં ત્રાસદાયક ખૂન થયાં છે ને તેમાં ઘણા ખાનદાન કુટુંબના આગેવાનો મરાયા છે.” એટલું બોલી તે અટક્યો. તેનાથી આગળ બોલાયું નહિ, આથી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “એ તો હું સમજ્યો કે મારા સસરા નાહરસિંગ એમાં મરાયા છે. પેપિયાને અંદર બોલાવો.”

માનસિંગે બહાર જઈ પેપિયાને અંદર લાવી દુર્ગાદાસને કહ્યું કે, “આ નવીન પુરુષ તે ગુલાબસિંગ રાઠોડ છે. તેઓ ખૂન થયાં કે તરતજ ત્યાંથી નીકળી આવ્યા છે.” એટલે ગુલાબસિંગે કહ્યું કે, “હું તમારા વિજયી બાહુને બોલાવવા આવ્યો છું, કે જેથી તમે તમારા સસરાનું વેર લ્યો. તમારા સસરા સાથે ખીન્ન અઢારોડોનાં ખૂન દેસુરીમાં થયાં છે.” એમ કહી તેણે ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે એ ઘાતકી હકીકત કહી સંભળાવી.

“હું ને મારો પિતા આહિવેથી મારે ગામ જતા હતા. ત્યાં રસ્તામાં રાત્રિ પડવાથી દેસુરીમાં મુકામ કર્યો. સોજીતથી નાઠેલો ઇનાયતખાન જે દિવસે દેસુરીમાં પેઠો તેજ દિવસે અમે પણ ત્યાં આવ્યા. ઇનાયતખાને તમારી જીતની અને પોતાની હારની વાત છૂપી રાખવાને ઘણેએ યત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ. ત્યાંથી નાસી આવેલા સિપાઈઓએ સોજીતની સખત લડાઈની વાત ચલાવી. તેવામાંજ ઇનાયતખાન નાસતો દેસુરીમાં આવ્યો; એટલે સઘળા રાઠોડો સમજ્યા કે મારવાડની સ્વતંત્રતાની શરૂઆત થઈ. રાત્રે એકબીજાને ઘેર રાઠોડો આનંદભરે વાતો ચલાવવા લાગ્યા ને ફેટલાક તો તમારી જીત માટે તમારા સસરાને મુખ્યારકબાદી આપવા લાગ્યા, એ મુખ્યારકબાદી આપવામાં

હું ને મારા પિતા પણ હતા. મારા પિતાએ કહ્યું કે, ‘હાકોર ! જ્યારે બધું મારવાડ તાબેદારીમાં ગરક છે ત્યારે જીલમીનો નાશ કરવાનો ગુણ દુર્ગાદાસમાં ક્યાંથી આવ્યો ?’ તેમણે કહ્યું કે, ‘નાનપણથીજ એ મોટા મનનો ને નિર્બળનો બેલી હતો. બળવાન છોકરાને નિર્બળને મારતા બેધ, તે હમેશાં નિર્બળની સહાય કરતો. મૂંગા પ્રાણી ઉપર પણ જો કોઈ જીલમ કરતું, તો દુર્ગાદાસ તે અવાચક પ્રાણીની મદદે જતો. એના મોસાળમાં એને એવો સહગુણી જોવાથીજ મારી વહાલી દીકરી પદ્મિની એનેજ દેવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું.’

“બીજો દિવસે સવારે દેસુરીના કિલ્લેદારે નાહરસિંગ અને બીગ્ગ અઢાર રાંઠોડ હાકોરને તેડું મોકલી દરબારમાં બોલાવ્યા. નાહરસિંગ વૃદ્ધ હોવાથી સર્વથી પાછળ ગયા. મેં તેમને દરબારગઢના દરવાજામાં જતા જોયા. હું તેમની રાહ જોતો બહાર રહ્યો. થોડીવાર પછી મારો ચાકર શ્વાસભેદ મને બોળતો આવ્યો. રસ્તામાં તેણે મને ખબર આપી કે મારા પિતાને પણ નાહરસિંગ સાથે સંપ કરી બળવો કરવાના અપરાધ માટે કેદ કર્યા છે. મારા ચાકરે કહ્યું કે, ‘નાહરસિંગ ને તેમના અઢાર સોબતીઓનો શિરચ્છેદ કર્યો છે, તેનું વેર લેવાને તથા તમારા પિતા અને તેમના સોબતી કેદીઓને છોડાવવા માટે દુર્ગાદાસને તેડી લાવવાને તાકીદે જવાને તમારા પિતાએ તમને હુકમ કર્યો છે.’ તે ઉપરથી લાગ્યો સવાર થઇ હું સોજીત ગયો તો ત્યાં ખબર મળી કે તમે અહીં આવ્યા છો, તેથી હું અહીં દોડતો આવ્યો છું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ચાલો, આપણે જલદી તૈયાર થઇ સોજીતગઢ જઇએ.”

ગુલાબસિંગે કહ્યું કે, “સોજીતગઢ શા માટે ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “લશ્કર લાવવાને.” ગુલાબસિંગ બોલ્યો કે, “સોજીતમાં તમને ના દીદા એટલે રૂપસિંગ અને કલ્યાણસિંગને સર્વ લશ્કર લઇ પાછળથી બાકી આવી પહોંચવા કહી, હું અહીં આવ્યો છું કે જેથી વખત ન જાય. એથી

સર્વ લક્ષકર દરવાજા બહાર તમારી રાહ જુએ છે. આ પ્રમાણે તમને મન વરતવાની હિંમત કર્યા માટે મને માફ કરશો. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તમારા જેવા માઈ મન વરતનાર હમેશાં પડખે હોજો.” એમ મોલી માનસિંગને કહ્યું: “તમારા કાફાને મળવા જેટલો વખત નથી. તમે તેમને સમાચાર કહી પાછળથી આવી પહોંચજો. હું લક્ષકર લઈ ચાલતો થાઉં છું.” ગંભીર દુર્ગાદાસની પૂઠે ચાલ્યો. માનસિંગે કહ્યું કે, “હું રરતામાંજ તમને પકડી પાડું છું.”

દુર્ગાદાસ બાલીના દરવાજા બહાર આવ્યો કે સર્વ લક્ષકરે જય જયકારના અવાજથી આકાશ ગળવી મૂક્યું. “મરુદેસની જે” “દુર્ગાદાસની જે” આવા પોકાર પડી રહ્યા. દુર્ગાદાસે સંજ્ઞા કરી કે સર્વ ચૂપ થઈ ગયા. તેણે કહ્યું કે, “ભાઈઓ ! આપણા દેશ ઉપર મુસલમાનો જીલ્લમ ઉપર જીલ્લમ ગુજારતા જાય છે. આપણે તે જીલ્લમનો ઉચ્છેદ કરવાને જિદયા છીએ. આ મારે પડખે જિભેલા^{૧૧} બહાદુર શુલાબસિંગ હાઠાર આપણા દેશ ઉપર એક નવો જીલ્લમ ગુજાર્યાની ખબર લઈ આવ્યા છે. એમાં અઢાર બહાદુર રોહોડ હાકોરોનો ઘાત કર્યાના સમાચાર છે. મારા પોતાના સસરા જેને હું પિતાતુલ્ય ગણું છું, તેનો પણ ભોગ લીધો છે. એ ભોગ લેનારો પાપી ઇનાયતખાન છે. સોજીતમાં મેં એને મરતો ઉગાર્યો તેનું ફળ એણે મને એ રીતે આપ્યું છે. આપણે અત્યારે તેનો બદલો લેવા જવાનું છે. રાત્રે ચૂપ-કીથી ગઢમાં દાખલ થઈ ઇનાયતના કામનો બદલો ઇનાયત કરવો એમ મારા ધ્યાનમાં આવે છે. ભાઈઓ ! હું આગળ થાઉં છું અને તમે મારી પાછળ પાછળ કાંઈ પણ જોડ્યા વગર ચાલ્યા આવો. દેસુરી મજબૂત છે. આપણી ખબર તેમને પડી તો આપણને ગઢમાં દાખલ થવું ભારે પડશે. ગઢમાં મુસલમાની લક્ષકર છે. તેમાં ઇનાયતનાં નાસી આવેલાં માણસોથી વધારો થયો હશે. આપણી સંખ્યા

થોડી છે, અને આપણે ડહાપણથી રસ્તો કાઢવો એમાંજ ડહાપણ છે; તો કાંઈ પણ ખડખડાટ કે લડલડાટ વગર એકદમ મારી પાછળ ચાલો. ”

સધળા એવી ચૂપકાથી ચાલતા હતા કે ઘોડાની ખરી સરખી પણ ખખડતી નહોતી. તેઓ મધ્યરાત્રિએ દેસુરીમાં દાખલ થયા. ગામમાં સર્વ ચૂપાચૂપ હતું. લોક સર્વ નિદ્રાને વશ થયા હતા. માત્ર દરબારગઢમાં ગાનતાનને હસાહસનો ગડખડાટ થતો દૂરથી શાંત રાત્રિમાં સંભાળતો હતો. ગામને કોટ નહોતો પણ દરબારગઢ મજબૂત હતો. ગામમાં પેદા કે દૂરના એક મકાનમાંથી રુદન કરનારનો અવાજ કાને પડ્યો. તે મકાનમાં એક દીવો બળતો જણાતો હતો. દુર્ગાદાસે પોતાના માણસોને ગામની આસપાસ ચોકી સાડ મોઢલી બાકી વધેલાને એક એકાંત જગામાં ઊભા રાખ્યા. પોતે, માનસિંગ તથા જશકરણ પેલા રુદનના અવાજ તરફ ચાલ્યા. મકાનનાં બારણાં અધખેલાં પડેલાં હોવાથી દુર્ગાદાસ અંદર પેડો તો ત્યાં એક બાધ પાસે પડેલા મડદા નજીક રુદન કરતી હતી. એ બાધ તે દુર્ગાદાસની સ્ત્રીની ધાવ હતી. દુર્ગાદાસે ધાવને પિછાની કે તે બોલ્યો: “અરે મોતી ! તું શા માટે રુદન કરે છે ? અને આ લૂગડામાં ઢાંકેલું મડદું કોનું છે ? ” મોતીએ બોલ્યું ‘જેયું’ તો દુર્ગાદાસને દીડો. તે બોલી: “લાધ ! તમે આવ્યા તે ઠીક થયું; પણ થોડા વહેલા આવ્યા હોત તો આ મારા અન્નદાતાનો ગ્રાણ્ય ઉગારત. આ મડદું તમારા સસરા નાહરસિંગનું છે. નાહર-સિંગ સાથે અઢાર દોડોરોનો ગઢમાં શિરચ્છેદ કર્યો હતો. અમને ખબર પડી કે પદ્મિની બહેનના કહેવાથી હું દોડતી ત્યાં ગઈ ને દરવાન પાસે માગી લીધું કે, ‘લાધ ! આમાં મારો અન્નદાતા છે. હવે તેઓ મરણ પામ્યા છે. હવે તેઓ મુસલમાનોને શું કરી શકનાર છે ? માટે એમને અમારા ધર્મ પ્રમાણે અગ્નિસંસ્કાર કરવાને લખ જવા દો.’ દરવાને કહ્યું કે, ‘તેમને મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે દટાવી દેવાનું મને ફરમાન થયું’

છે, માટે તેમને દટાવી દેવામાં આવશે. અમારો ઉપરી બહુ ખરાબ છે. જો તેનો હુકમ તોડ્યાનું એના બાણમાં આવે તો અમારી પણ એજ દશા કરે એવો એ છે.' આ સાંભળી મેં તેને બહુ કાલાવાલા કર્યા કે, 'ભાઈ ! મારા ગરીબ ઉપર દયા કરી માત્ર મારા અન્નદાતાનું મડદું મને લઈ જવાની રજા આપો તો બહુ સારું. હું હમણાંજ છાનુંમાનું એ મડદું લઈ જઈ ચાત્યારેજ બાળી મુકાવીશ તો કોઈ બાળ્યુશે પણ નહિ. મારા કાલાવાલાથી ને આંખમાં આંસુથી એ દરવાન-ને દયા આવી. તેણે કહ્યું કે, 'તું આમાંથી જલદીથી ઓળખીને તેને ઉપડાવી જ કે જેથી ઇનાયતખાનના આવતા પહેલા બાકીનાને દટાવી દઉં.' મેં ઘેર આવી નોકરોને લઈ જઈ મારા માલિકનું ઘડ ને શીશ અહીં આપ્યું છે." એમ બોલી તે રડવા લાગી અને ઉમેર્યું: "આ જગાએ એમને અમિદાહ દેનારુંજ કોણ હતું ? દુર્ગાદાસ ! તમે અણીની વખતે ઠીક આવી પહોંચ્યા કે તમારે હાથે એમને અમિસંસ્કાર તો થશે. "

આ હકીકત સાંભળી દુર્ગાદાસને વિચાર કરવા જેટલો વખત નહોતો. એ મકાનની નજીકમાંજ ચિતા ખડકાવી દુર્ગાદાસે નાહરસિંગને અગ્નિસંસ્કાર દીધો ને પેલી ધાવને ધીરજ દીધી; વળી પોતાની સ્ત્રીને મળીને દિલાસો દઈ હિંમત આપી તથા મારવાડમાં શાંતિ થતાં બોલાવી લેતાં સુધી આવા લડાઈના વખતમાં હોશિયારીથી સંભાળ ને વ્યવસ્થા રાખવાને પોતાની સ્ત્રીને તથા ધરનાં બીજાં માણસોને શિખામણ દીધી. એટલામાં ગુલાબસિંગ જે ગઢની ખબર લેવા ગયો હતો, તે આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું કે, "આ વખતે ગઢમાં સર્વે દારૂ પી ગુલતાન થયેલા છે. હસાહસ, હઠાખાણ ને ગાનતાન ચાલી રહ્યું છે. અઢાર નિરપરાધી હાકરોનાં ખૂન કરીને ગાનતાનમાં મશગૂલ થનારા નફ્ટ લોક ! ખિસ્કાર છે તમને." દુર્ગાદાસ તરતજ ચિતામાંથી બળતું લાકડું લઈ આગળ થયો કે સર્વે તેની પાછળ ચાલ્યા. ગઢના દરવાજા બંધ હતા ત્યાં

મજબૂત ચોકી મૂકી, બહોબસ્ત કરે છે ત્યાં ગંભીરે એક કાગળ દુર્ગાદાસ-
ને આપ્યો. તેમાં જે દાકોરોનાં ખૂન થયાં હતાં તેમનાં અને બીજી
તરફ જે દાકોરોને કેદ કર્યા હતા તેમનાં નામ હતાં. એ દાકોરોના નામની
સવારમાં તપાસ ચલાવી સજા કરવા દરાવ રાખેલો હતો.

ગંભીરે કહ્યું: “ આ કાગળ મને આવતાં રસ્તામાંથી જડ્યો છે. કેદ
કરેલા દાકોરોમાં આ તમારા નાનાભાઈનો પિતા કેસરીસિંગ પણ છે.
ભાઈ ! હવે તેમનો જલદી છુટકારો નહિ કરીએ તો સવારે કાણ જાણે
આપણે શાએ માઠા સમાચાર સાંભળવા પડશે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ તું
ગભરા નહિ. આપણે એજ વિચારમાં છીએ. આ દરવાજા વાટે પાપીઓ
નાસી ન જાય માટે અહીં તમે બધા મજબૂતીથી તૈયાર થઈ જલા રહો;
અને બીજી કરવાનું કામ હું ને જશકરણ કરીએ છીએ.” એમ બોલી
બંને ભાઈ દીવાલ ઉપર ચઢી અંદરના મકાનના છાપરા ઉપર ચઢ્યા ને
ઘાસના પૂજાથી ચારે બાજુએ છાપરું સળગાવી બહાર આવતા રહ્યા.
એ મકાન લક્કડકામથી કરેલું હોવાથી તથા તે પુરાણું હોવાથી
ભડભડાટ સળગવા લાગ્યું, એટલે અંદરવાળા ગભરાયા. તેમની દારૂની
લહેર જતી રહી, ગાનતાન ભૂલી ગયા ને મકાનમાંથી દોડાદોડ કરવામાં
પડ્યા. બહારથી બળતા ઘાસના પૂજા, લાકડાં ને વાંસ મકાનમાં આવી
પડવા લગ્યાં; એટલે દરવાનોએ દરવાજા ઉઘાડ્યા. બહાદુર રાઠોડો
તેજ લાગ જોતા હતા. દરવાજા બિઘડ્યા કે, “ હર હર મહાદેવ ! ”
“ મરદેશની જે ” “ દુર્ગાદાસની જે ! ” એમ બોલતા આગળ ધસ્યા.
દુર્ગાદાસ, સોનિંગ, જશકરણ, કરણસિંગ, માનસિંગ, ગુલાબસિંગ વગેરે
મોખરે રહ્યા. તેઓ દરવાનોનો ધાણ કાઢી આગળ ચોકમાં આવ્યા.
ધનાયતખાન આગળ આવ્યો. મુસલમાની લશ્કર થોડું જંગમ થયું,
થોડું સજ્જ થયું. થોડાની લહેર મટી ન મટી એટલામાં તો રાઠોડો
‘ મારો મારો ’ નો પોકાર મારતા અંદર ધૂસ્યા. ધનાયતનો વિચાર દુર્ગાદાસ

પર વેર લેવાનો હતો; તેથી તે જુસ્સાબંધ આગળ ધસ્યો. ને જોવા દુર્ગાદાસ પર ધા કરવાને જાય છે કે પડખેથી તેજકરણે એક ઝટકે તેને હેઠળ પાડ્યો. દુર્ગાદાસ મરતાન હાથીની પેઠે પોતાના હાથરૂપી સૂંઢ ફેરવવા લાગ્યો. એતુ જોઈ સધળા રાઠોડો શર પર ચઢ્યા ને મુસલમાનોનો ઢગલો કરવા લાગ્યા. તેમનામાં ભંગાણુ પડ્યું અને જેને જેમ ફાવ્યું તેમ તેઓ નાસવા લાગ્યા.

એટલામાં ગંભીરે ખૂમ પાડી કે, “ મોટાભાઈ! આ તરફ તમારી જરૂર છે. ” ગંભીરનો અવાજ સાંભળતાંજ દુર્ગાદાસ તે તરફ ધસ્યો. ગંભીર ઉપર કિલ્લાનો સરદાર શેરખાં તૂટી પડ્યો હતો. ગુલાબસિંહ ગંભીરની પડખે લડતો હતો. મુસલમાનોનું બળ વધારે જોઈ ગંભીરે સહાયની ખૂમ મારી હતી. દુર્ગાદાસ આવ્યો કે મુસલમાનોના પગ નરમ પડ્યા. સોનિંગની સમશેરે પણ ફેર કરવા માંડ્યો. મુસલમાનો પોતાના સરદારને છોડી જવા લાગ્યા કે શેરખાંએ તે હીયકારાઓને બહુ ધમકાવ્યા, ડરાવ્યા, હિંમત આપી, પોતાનો દાખલો આપવા લાગ્યો; પણ સર્વ વ્યર્થ. નિરાશ થયેલા મુસલમાનોમાં જીતની આશાના અંકુર ફૂટ્યાજ નહિ. દુર્ગાદાસને જોઈને તેઓ ડરવા લાગ્યા, ત્યાં તેના મારા આગળ તેઓ ધીરજ શી રીતે રાખી શકે ? અંતે શેરખાં મરાયો ને તેને અડીને રહેલા મુસલમાનો શરણુ આવ્યા. તેમણે હથિયાર મૂક્યાં કે દુર્ગાદાસે સંજ્ઞા કરી મારો બંધ કરાવ્યો. દુર્ગાદાસે મોટા મનથી શરણુ આવેલા કોઈ પણ મુસલમાનને દુઃખ દીધું નહિ. તેણે તેમનાં હથિયાર લઈ જવાની રજા આપી; ત્યારે તેમણે રાઠોડો સામાં હથિયાર નહિ ઊંચકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

દુર્ગાદાસ જય પામ્યો. દેસુરી મુસલમાન વગરનું થયું, દરવાજા ઉપર રાઠોડો વાવટો ચડાવ્યો, વિજયઘોષ કરાવ્યો ને એ વિજયઘોષે આસપાસના રાઠોડોને જાગૃત કર્યા. પણ કિલ્લાની અંદરના કેદખાનામાં તે વખતે જુદાજ બનાવ બન્યો. કેદખાનાના દરવાનો હજી મુસલમાનોજ

હતા. મુસલમાન લશ્કર હારી ગયું છે, તે તેના સરદારના સમજવામાં આવ્યું હતું; પણ તે પોતાના કામ પર દબ રહ્યો. વિજય પછી દુર્ગાદાસ કિલ્લાના બંદોબસ્તમાં રોકાયો. તેટલામાં ગંભીર, ગુલાબસિંગ અને માનસિંગ થોડાં માણસો સાથે જંગલ પાસે આવ્યા અને કેદખાનાની કૂંચી માગી. સમશેરખાન જમાદારે કહ્યું કે, “મારો સરદાર નાટો અને મુસલમાન લશ્કર ભાગ્યું છે. હવે હું મારાં આટલાં થોડાં માણસો વડે દીવામાં પતંગિયાની માફક ઝંપલાવી પડું ને વિના કારણ આ બહાદુર સિપાઈઓનાં લોહી રેડું તેથી લાલ નથી, માટે દુર્ગાદાસના મોટા દિલ ઉપર ભરોંસો રાખી આ હથિયાર ને કૂંચીઓ હું તેને શરણુ કરું છું.” ગંભીરે કહ્યું: “બહાદુર સરદાર! તમે તમારું કામ બરાબર બજાવ્યું છે. હવે આલમાં બાથ ભરતાં કાંઈ ફળ મળવાનું નથી તેથી તમે શરણુ થાઓ છો તે યોગ્યજ છે. હવે આ હથિયાર તમે લો અને તમારાં માણસો પણ હથિયાર સાથે જાઓ. હું દુર્ગાદાસ નથી. મારા જેવા તેની પાસે સેંકડો છે; પણ તે શરણુ આવેલાને કોઈ વાર દુઃખ દેતાજ નથી અને અમે પણ તેનો દાખલો લઈ તેમજ કરતાં શીખ્યા છીએ. અમે મુસલમાનો પર વેર લેવાને લડાઈ ઉઠાવી નથી; પણ અમારો દેશ મુસલમાનોએ જીલમથી છીનવી લીધો છે, તેને સ્વતંત્રતા પાછી અપાવવા માટે આ લડાઈ ઉઠાવી છે; તેથી વેર એ શું છે તે, અમારામાંનું કોઈ સમજતુંજ નથી. માત્ર મરુદેશની સ્વતંત્રતાજ અમે માગીએ છીએ ને તે મળતાં સુધી અમે ફરી હાથ થવાના નથી.” સમશેરખાન બોલ્યો કે, “જો દુર્ગાદાસ પાસે તમારા જેવા બાળકો પણ આવા યાની, બહાદુર તેમજ દયાળુ છે, તો મારી ખાત્રી છે કે હવે મારવાડમાં મુસલમાનો ટકવાના નથી. આજે જ હથિયાર તમે મને અને મારાં માણસોને લઈ જવા દઈ અમને માન આપો છો તે હથિયાર હવે ફરીને મરુદેશ સ્વતંત્ર થતા સુધી તમારી સામાં આવશે નહિ,

એ નક્કી સમજવું.” એમ બોલી તે પોતાનાં માથુસો સાથે આગળ ચાલ્યો.

ગંભીર ને ગુલાબસિંગ કેદખાનું ઉઘાડી તેમાંના કૈદીઓ જોવાને દોડ્યા. પ્રથમ ગુલાબસિંગ પોતાના પિતા સુરતનસિંગને મળ્યો. તેમણે કહ્યું કે, “અરે ! તને પણ પકડી આણ્યો, ગુલાબ ?” ગુલાબસિંગે કહ્યું કે, “પિતાશ્રી, હવે તમે ભય ધરશો નહિ. દુર્ગાદાસ આવ્યા છે ને તેમણે વિજય મેળવી કિલ્લો સર કર્યો છે. મને એમણે પોતાના બાઈની માફક ગણ્યો છે. પોતે કિલ્લાની વ્યવસ્થામાં કરવામાં ગૂંથાયા છે અને તમારો જલદીથી છુટકારો કરવાને મને અહીં મોકલ્યો છે. હમણાં એ પણ અહીં આવી પહોંચશે.” સુરતનસિંગ ઠાકોર આ પ્રમાણે પોતાનો છુટકારો થવાથી અને તે પણ પોતાના જ પુત્રને હાથે ! તે જોઈ ખુશી થયો. તે પોતાના પુત્રની સાથે દુર્ગાદાસને મળવા માટે જવાને બહાર આવ્યો. આ તરફ ગંભીર દોડતો દોડતો ને ઠેકડા મારતો મારતો પોતાના પિતાના કેદખાનાની કોટડી પાસે ગયો ને તાણું ઉઘાડી અંદર પેડો. કેસરીસિંગે પોતાના દીકરાને દીકો કે તેને વળગી પડ્યો. પોતાનો દીકરો છાનોમાનો નાસી ગયેલો ને આવા ઊડાઊડના સમયમાં તેની કાંઈ પણ ખાતમી મળેલી ન હોવાથી તેનું શું થયું હશે તે તેને માલૂમ નહોતું. એ દીકરાને આમ અણચિંત્યે કેદખાનામાં આવી મળ્યો જોઈ તેની આંખો સાનંદાશ્ચર્યથી ભીંજાઈ ગઈ; તેનાથી કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. એ જોઈ ગંભીરે કહ્યું કે, “પિતાશ્રી ! મારા સરદાર દુર્ગાદાસે તમારો છુટકારો કર્યો છે. મુસલમાનોને મારી હઠાવી ગઢ તાબે કર્યો છે ને તમારા છુટકારા માટે મને અહીં મોકલ્યો છે; માટે આપ ચાલો ! આપણે દીવાનખાનામાં જઈ દુર્ગાદાસના આવવાની રાહ જોતા બેસીએ.”

અને દીવાનખાનામાં ગયા, પણ દુર્ગાદાસ હજી પરવાર્યો નહોતો; એને દીવાનખાનામાં આવવાની હજી દીલ હતી, કેસરીસિંગે ગંભીરને

પૂછ્યું કે, “બેટા ! તું અહીં ક્યાંથી ? દુર્ગાદાસ તારો સરદાર ક્યાંથી ? તારી ને તેમની મુલાકાત શી રીતે થઈ ? એ વગેરે વાતથી મને વાકેફ કર.” ગંભીરે કહ્યું કે, “બાળપણથી આપના ઉપદેશ ને ઉદ્દેશથી મારા મનમાં દેશસ્વાતંત્ર્યનો જુરસો તો હતોજ. મરુદેશમાં મુસલમાનોને જુલમ કરતા જોઈ મારું હૈયું બળતું હતું; પણ લાચાર ! હું બાળક શું કરું ? શું કરવું ને કેમ કરવું કે આ પરધર્મીઓનું રાજ્ય જઈ મરુદેશ સ્વતંત્ર થાય, એ વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. તેવામાં દુર્ગાદાસ મરુદેશની સ્વતંત્રતાને માટે મેદાનમાં પડ્યાની ખૂબ મારા સાંભળવામાં આવી. મહામહેનતે સમાવેલા મારા જુરસાને હવે હું રોકી શક્યો નહિ. મારું મન દુર્ગાદાસ પાસે જવાને તલપ્યા કરવા લાગ્યું; પણ તમારી પરવાનગી માગતાં મને બાળક ગણી કદાચ તમે નહિ આપશો, એમ વિચારી છોકરવાદી દરી, તમને અંધારામાં રાખી હું એક રાત્રે છાનોમાનો ચાલી નીકળ્યો ને કેટલીક મહેનતે દુર્ગાદાસને જઈ મળ્યો. તમને કેદ કર્યાની અને નાહરસિંગ વગેરે સરદારોનાં ખૂન થયાની ખબર મળ્યાથી તમારા છુટકારા માટે દુર્ગાદાસ અહીં આવ્યા. મને તેમણે પોતાના નાનાભાઈ તરીકે ગણીને માન આપ્યું છે. તેઓ બીજા કામમાં રોકાયાથી આપનો જલદી છુટકારો થાય તે માટે મને આપના તરફ મોકલ્યો છે પિતાજી ! હવે મારવાડની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવામાં ઝાઝો વિઠાંબ થાય એમ લાગતું નથી.”

એમ વાતો કરે છે એટલામાં દુર્ગાદાસ આવી પહોંચ્યો. તેણે ગંભીરને પોતાના પિતાની પડખે બેસીને જોઈને એણખ્યા ! ગંભીરે પોતાના પિતાને સાન કરી કેઠાકેર બોલ્યા : “દુર્ગાદાસ ! તમારા જેવા બહાદુર મારપુત્રો વડેજ મારવાડ સ્વતંત્ર થશે. તમે વાવેલાં બીજનાં ફળ તમેજ ચાખશો. તમે મને બંધનમુક્ત કર્યાથી હું તમારો ઉપકાર માતું છું.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “જેની કૃપે આ મારા નાનાભાઈ

જેવાં રત્ન નીવડ્યાં છે, તેને બંધનમુક્ત કરવાની તક પરમેશ્વરે મને આપી તેથીજ મારવાડના સુભાગ્યનાં ઉદયચિહ્ન દષ્ટિએ પડે છે. મહા-સિંગ મારા મિત્ર છે ને તેના તમે બનેલી છો. વળી આ મારા નાના-ભાઇના પિતા એટલે મારા મુરબ્બી છો, તેથી તમારે ઉપકાર માનવા જેવું રહેતું નથી. ખરું કહું તો એમાં ઉપકારજ નથી. મેં મારી ફરજ બજાવી છે, ને તમને બંધનમુક્ત કરી મરદેશની સ્વતંત્રતાની સાક્ષીમાં ઉમેરો કર્યો છે.” આવી વાતો ચાલે છે એટલામાં ગુલાબસિંગ સુરતન-સિંગ હાકોરને લઇ આવ્યો. રામ રામ કરી સુરતનસિંગ હાકોર ઊભા. સુરતનસિંગ હાકોર વયોવૃદ્ધ હતા. લગભગ એંશી વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. એમણે દુર્ગાદાસના પિતાને અને દાદાને ઉજ્જન, કબજા ને આઝાની લડાઇઓમાં બહાદુરી બતાવતાં જોયા હતા. તેથી હાકોરે કહ્યું: “બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા દુર્ગાદાસ! તારા પિતાને અને દાદાને તો રણસંગ્રામમાં સત્ય પક્ષે લઢી જય મેળવતા જોયા હતા અને આ ત્રીજી પેઢીએ તને પણ જય મેળવતો જોઉં છું. પ્રભુ તારા બાહુમાં બળ આપો, અને તેં માથે ઉપાડેલા કામમાં તને જય અને જશ આપો. એ આશીર્વાદ વગર તેં કરેલા મારા છુટકારાનો બદલો હું શી રીતે વાળી શકું એમ છું? હવે હું તો વૃદ્ધ થયો છું. મરણ-પથારીએ પડ્યા જેવો થયો છું. આ મારો ગુલાબ તારે આશ્રયે મૂકું છું. બેટા ગુલાબ! તું દુર્ગાદાસની પડખે રહેજે, અને સહાય કરજે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “કાકા સાહેબ! આપના વૃદ્ધપણુને જોય આપનારી બહાદુરી આપના કુળને છોડી ગઇ નથી. આપનો પુત્ર મારા જશ કરતાં જય એવો નથી; અને હું પણ મારા જશ જેવોજ એને ગણીશ.” એટલામાં ગંભીર બોલી ઊઠ્યો: “મોટા-ભાઇ! મને બૂલતા ના હોં.” દુર્ગાદાસે કહ્યું: “અરે! તને તે કેમ બૂલીશ?” સુરતનસિંગે પૂછ્યું: “દુર્ગાદાસ, એ કોણ છે?” દુર્ગાદાસે

કહ્યું: “ એ તો આ કેસરીસિંગ હાકારનો સુપુત્ર ગભીરસિંગ. એ મહા-
સિંગ હાકારની બહેનનો દીકરો થાય છે.” સુરતનસિંગે કહ્યું: “ કેસરી-
સિંગ હાકારના કુળને હું ક્યાં ઓળખતો નથી ? કજવાની લડાઇ-
માં મોખરે રહી લડતા એમના પિતા ગુજરી ગયા હતા. એમનો ભાઇ,
ઉજ્જનની લડાઇમાંથી જશવંતસિંહ મહારાજે નાગી તલવારે મુસલમાની
લશ્કર બેદીને જવાનો હુકમ કર્યો, ત્યારે મોખરે મરાયો હતો. એમનું
કુળ કાંઇ જેવું તેવું નથી. એવા બહાદુર કુળની કૂખે બહાદુરજ રત્ન
પાક્યાં હશે.” દુર્ગાદાસે કહ્યું: “ એની બહાદુરી, દેશદાઝ ને મમતાનાં
જેટલાં વળાણુ કર્ષે તેટલાં થોડાં છે. એની ઉંમર તો નાની છે; પણ
સમજ વૃદ્ધ કરતાં વધારે છે. માટેજ મેં એને મારા નાનાભાઇ તરીકે
પહેલવહેલો સ્વીકાર્યો અને આજે તમારા ગુલામસિંગને મારા બીજા
નાનાભાઇ તરીકે કબૂલું છું. મને ખાતરી છે કે તે, એ વિશ્વાસમાં
ખામી પડવા દેશે નહિ.”

આ પ્રમાણે વાતચીત કરી સઘળા સૂઝ ગયા. સવાર થયું, દેસુરી
ઉપર રાઠોડી વાવટો ફરકતો જોઈ આસપાસના રાઠોડો જાગૃત થયા.
સોજીતગઢના જયમાં દેસુરીના જયથી વધારો થયો. મુસલમાનોની
હાર થતી જોઈને તથા રજપૂતોનો વિજય સાંભળીને રજપૂતો જોર પર
આવ્યા. આસપાસના રજપૂતો હથિયારબંધ થઇ દેસુરીમાં ભરાવા
લાગ્યા. ગેયાર દિવસમાં તો વીસ હજાર કરતાં વધારે રાઠોડ લશ્કર
દેસુરીમાં દુર્ગાદાસની સરદારી નીચે જમા થયું. દેસુરીના વિજયી રાઠોડો
પણ આસપાસના દેશાભિમાની સરદારોને ઉશ્કેરી બેળા કરવા લાગ્યા.
કેસરીસિંગ, સુરતનસિંગ અને બીજા જે રાઠોડ સરદારોનો છુટ્કારો
થયો હતો, તેમણે પણ પોતાપોતાનાં લશ્કર દેસુરીમાં જમાવ્યાં. એ રીતે
દેસુરી રાઠોડ લશ્કરથી ભરાઇ ગયું.

૧૧-જોધપુરની જીત

દુહો

દુર્ગા આશકરણુરા, નીતરો જંગાં જાય;

અમલ ઔરંગા બિતરે, દિલ્હી થરકકા ખાય.

મતલબ કે, આશકરણુના દુર્ગા ! તેં નિત્ય લડાઇઓ કરીને ઔરંગઝેબનો અમલ ઉતાર્યો ને દિલ્હી પણ ડરવા લાગી.

એક દિવસ દુર્ગાદાસ, જશકરણુ, માનસિંગ, ગંભીરસિંગ ઇત્યાદિ રાઠોડ સરદારો ખેદા છે, એટલામાં એક ખેપિયો કાગળ લઈ દોડતો આવ્યો. ગંભીરે આગળ જઈને કાગળ માગ્યો. ખેપિયે કહ્યું: “તે તો દુર્ગાદાસને હાથોહાથ આપવાનો છે.” ગંભીરે આ વાત દુર્ગાદાસને કહ્યાથી તેને અંદર ખેલાવ્યો. ખેપિયે પૂછ્યું: “આપનું નામ દુર્ગાદાસ?” જવાબમાં ‘હા’ મળ્યાથી ખેપિયે કાગળનું પાકીટ તેના હાથમાં આપ્યું. દુર્ગાદાસે કાગળ ગંભીરના હાથમાં વાંચવાને આપ્યો ને વાંચવા ફરમાવ્યું; તેથી ગંભીર તે વાંચવા લાગ્યો.

“મુરખ્ખી દુર્ગાદાસ ! એક ઘડીની પણ વિલંબ કર્યો સિવાય એકદમ જોધપુર આવજો. હું, મારા પિતા ને માતા બાલીમાં હતાં ત્યાં ઇનાયતખાન ને તેનાં નાદેલાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. મારા મામાએ ને પિતાએ કેટલીક મહેનત કરી, પણ ધણા આગળ થોડાનું શું ગળુ? મારા મામા નાસી ગયા ને અમે ત્રણે ઇનાયતને હાથ પકડાયાં. બાલીથી તે

અમને *ઝાલોર લાવ્યો. ઝાલોરનો કિલ્લો એક બાજુએ દૂર હોવાથી ત્યાં લશ્કરની મદદ આવવી મુશ્કેલ સમજી તથા તમારા લશ્કરની નજીકમાં રહેવું જેખમ ભરેલું જણાયાથી એ અમને લઈ જોધપુર આવ્યો. અહીં એણે અમને પાકા બંદોબસ્તથી રાખ્યાં છે. એ અમારા ઉપર કાંઈક રહેમદિલ રાખતો હતો; તેવામાં મારા પિતા ઉપર રાજ્યદ્રોહનું તહોમત મૂકી તપાસ કરવાનું ઠરાવ્યું. તપાસમાં ગુનો સાબિત ગણી દેહાંત દંડની સજા કરવાનું ઠરાવ્યું છે. એ સજા હવે એ જલદીથી અમલમાં લાવવાનો છે; માટે તમે જલદી આવી અમારો છુટકારો કરશો, નહિ તો તમે જેમનો એક વાર જીવ બચાવ્યો હતો તેમનો—જેમને એક વાર કેદમાંથી બંધનમુક્ત કર્યા હતા તેમનો એ પાપીઓ નાશ કરશે. પછી તમારો વિજય અમારે શા કામનો ? તમારા મિત્રને દેહાંત-દંડ થતાં નહિ હિગારો તો કેને હિગારશો ? એમના મરણ સાથે અમારું પણ મરણ થવાનુંજ; કારણ પાપી ઇનાયત મારા પિતાની ગેરહાજરીમાં પોતાની પાપી મુરાદ પર લાવવાને મારા ઉપર જીલમ કરશે, એટલે મારે ઝેર પી મરવાનો વારો આવશે. મારી ફેદને પણ અહીં કેદ કરી આણેલાં છે. અમને માત્ર તમારો આધાર છે, માટે જરૂર જલદીથી સહાય કરવાને આવજો. આજે અવાય તો કાલ ઉપર ને હમણું અવાય તો સાંજ ઉપર રાખશો નહિ. કાગળ કેટલી મુસીબતે મોકલ્યો છે, તે માફ મન જાણે છે. ફરીને લખવાનો વારો નહિ આવે.

લિ. તમારા મિત્રની પુત્રી લાલબા ”

આ કાગળ વાંચતાંજ બહાર ડોકો વાગવા લાગ્યો. સૂર્યવંશી મહારાણાનાં નિશાનો ફરકવા લાગ્યાં. ‘મહારાણા રાજસિંગની જય,

* એનું પ્રાચીન નામ જલધર હતું. ત્યાં જલધરનાથ રહેતા હતા, એ ઉપરથી એ નામ પડ્યું છે. એ ગામ ચોહાણુ રાજની રાજ્યધાની હતું. અલ્લાઉદીન ખૂનીએ એ ગામ આઠ વરસ સુધી લડીને જીત્યું હતું.

મહારાજ અજિતસિંગની જય, મરદેશની જય' એવા જયઘોષથી આકાશ ગાળ રહ્યું. દુર્ગાદાસ આ અવાજથી સમજ્યો કે આપણી ઉદ્દેપુરના રાણા ઉપરની અરજ ફળીજૂત થઇ. મહારાણાશ્રીનાં માણસો ડંકા-નિશાન સાથે આવ્યાં છે. દુર્ગાદાસ તરતજ બેઠીને સામે બેટવા ગયો ને મહારાણાના પાટવી કુંવર જયસિંગજીને સિસોદી સૈન્યને મોખરે દીધા. તેમને મળ્યા, બેટી, વાતો કરી, જોધપુર કયે માર્ગે ને શી રીતે તાકીદે જવું તેની ગોઠવણ કરી. સિસોદી સૈન્ય દશ હજાર સવારોનું હતું ને આશરે પચીસ હજાર રાઠોડોનું લશ્કર હતું. તેમાંથી એક હજાર માણસ કિલ્લાના રક્ષણાર્થે રાખી સુરતનસિંગ દાકારને કિલ્લાની રખવાળ માટે રાખવાનો ઠરાવ કરી આકીના સર્વેએ લશ્કર સાથે રાતના નીકળ્યા ફૂચ કરી જોધપુર મુકામે જવાનો દઢ ઠરાવ કરી દુર્ગાદાસ બેઠ્યો.

ઉદ્દેપુરના મહારાણા રાજસિંગે પોતાની સહાયમાં તેમના પાટવી પુત્ર જયસિંગને મોકલી પોતાની સ્વદેશપ્રીતિ જણાવી તેનો ઉપકાર માનવાને દુર્ગાદાસ જયસિંગજીના મુકામ પર ગયો. બંને જણા મળ્યા બેટીને વાતો કરવા લાગ્યા.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “આજના સમયમાં મુસલમાનો આખા દેશ ઉપર કેર વર્તાવે છે. હિંદુધર્મનાં દેવજો તોડીને મસીદો બનાવી છે. બ્રાહ્મણોની જનોધઓ બાળા નખાવી છે. આપણાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકો કૂવામાં નખાવી દીધાં છે. આપણી પવિત્ર મૂર્તિઓ મસીદોનાં પગથિયામાં ચણાવી છે. હિંદુઓ ઉપર જીલમ ને કેર વર્તાવી તેમને બળાતકારે મુસલમાન બનાવે છે. બાદશાહે પોતાની પ્રજામાત્રને સરખી ગણી સરખા હક્ક આપવા જોઇએ, તેને બદલે તેણે હિંદુઓ ઉપર જીલમ કરી મુસલમાનોને માનમરતબાથી નવાજ્યા છે. હિંદુઓને નોકરી-માંથી કાઢી મૂકી રઝળતા કર્યા છે. મુસલમાન ધર્મની જગાઓને વર્ષા-સન બાંધી આપ્યાં છે, સારે તેણે હિંદુ યાત્રાળુઓ ઉપર અસહ્ય કર

નાખ્યો છે. એણે મુસલમાન લોકોને અને તેમના ધર્મને ઉત્તેજન આપી હિંદુ લોકોને અને હિંદુ ધર્મને હલકા પાડ્યા છે. મુસલમાનને પક્ષપાત કરી મુસલમાન અને હિંદુનો ભેદ જાહેર રીતે ઉઘાડો પાડ્યો છે. મતલબ કે અગાઉના એના આપદાદાનો સુધજો રિવાજ બંધ કરી, તેથી જિલટીજ વર્તણૂંક ચલાવી છે. તેમાં અધૂરામાં પૂરું હમણાંજ એણે હિંદુઓ ઉપર હૈડિયાવેરો નાખ્યો છે. જે જુલમ અગાઉના અફઘાન, સૈયદ કે લોદી, કોઠા બાદશાહે કર્યો નહોતો, તેવો જુલમ આ પાપી બાદશાહે કરવા માંડ્યો છે. અમારી રાઠોડનીજ વાત લો. મહારાજા અમરસિંગજીને મરાઠ્યાં, જશવંતસિંગજીને દેશવટા દીધો; કેમકે કાબૂલમાં સૂબાગીરી આપી તે માત્ર હિંદમાંથી તેમનો પગ કાઢવાને માટેજ હતી, તેમના કુંવરોને દગાથી મરાઠ્યા અને બાળરાજા અજિતસિંગને પણ કેટલીક મુસ્કેલીએ બચાવ્યા છે તે આપથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. હજી એ બાળક છે. બાદશાહ તેમની હયાતીથી પણ કદાચ અજાણ્ય હશે. અમારા મારુ સરદારો પણ ઘણા ખરા અજાણ્ય છે, એટલે બાદશાહે મરદેશ ખાલસા કર્યો; ખાલસા કરીને પણ પ્રજાને સુખ આપવું જોઈએ તે આપ્યું નહિ. પોતાનું સ્વદેશીરાજ્ય ગયું ને પરધર્મી ને પરરાજ્ય થયું છે, એવું પ્રજાના મનમાં ન આવે એવી નવા રાજ્ય સ્થાપકોએ રાજ્યનીતિ ચલાવવી જોઈએ તથા અમલદારો પણ એજ રાજ્યનીતિ અમલમાં લાવે એવા નીમવા જોઈએ; તેને બદલે દુરાચારી, જુલમી, કૂર ને ધર્મોંધ અમલદારોએ આખા દેશમાં ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવી છે. બાદશાહે પાંડે પણ અરાજ્યનીતિ ચલાવી છે, તે છતાં પણ સર્વે રાઠોડ સરદારો પોતાના રાજના મરણથી અને બાદશાહના જુલમથી દબાઈ ગયા હતા. બાદશાહે કેટલાકને લાલચો આપીને ફેડ્યા છે. નાગોરવાળાને અને પડિયારોને રાજ્યક્ષોભથી લલચાવ્યા છે; અને તે આપડા બાદશાહની કપટજાળમાં

ફસાયા છે. ઔરંગઝેબની લુચ્ચાઈથી તેઓ વાકેફ નથી કિંવા લોભનાં પડળ આવ્યાથી તેઓ તેની લુચ્ચાઈને જોઈ શકતા નથી; નહિ તો અમરસિંગ મહારાજનો વંશજ દેશદ્રોહી થાય નહિ. પડિયારો માટે તો નક્કી ન કરેવાય. ખેર, અનનાર વરતુ બન્યે જાય છે! સમય આવે એમની પણ આંખો ઊઘડશે; એટલું છતાં મહારાણા રાજસિંગજીએ અમારી વિનંતિ સાંભળી અને આપને અમારી સહાયે મોકલ્યા એ 'બહુ સાઈ થયું'. આપની સહાય વગર અમારાથી એકલે હાથે આખા હિંદના બાદશાહને પૂરા પડાશે એવી આશા રાખવી એ બાથમાં આલ લેવા જેવી હતી. પ્રભુ આપની નિષ્કલંકિત ગાદીને જેબ આપેા અને આપની સુકીર્તિમાં વધારો કરો. ”

દુર્ગાદાસ બોલી રહ્યો કે મહારાણા જયસિંગજી બોલ્યા: “ દુર્ગાદાસ ! તમારા જેવા વીર નર મારુપુત્રોમાં છે, એટલે અમારી મદદની જરૂર પડે તેમ નથી. તમારા બહાદુર સરદારો ને સૈન્યનો જીરવો જોઈ હું આશ્ચર્ય પામું છું કે આવા પરાક્રમી મારુપુત્રો આગળ મોગલો કેમ ટકી શક્યા ? ભાઈ ! તમારો પત્ર મહારાણા સાહેબે વાંચીને મને આશ્ચર્ય કરી કે તમે દશ હજાર સવારો લઈ જઈ દુર્ગાદાસને સહાય કરો અને બીજું વધારે સૈન્ય જોઈએ તો મંગાવજો. બાદશાહના જીલમથી માત્ર મારવાડજ ત્રાસી ગયું છે એમ નથી, આખા હિંદમાં સર્વ સ્થળે એવો કેર વર્તાવ્યો છે. જાજિયાવેરા માટે અને એના બાપની અને તેની પહેલાં થઈ ગયેલા મોગલ બાદશાહોની રાજ્યનીતિ નહિ છોડવા માટે મહારાણાશ્રીએ બાદશાહને એક શિખામણુ પત્ર લખ્યો છે; પણ મને નથી લાગતું કે એથી એ ધર્મી બાદશાહને લગાર પણ અસર થાય. એથી તો એ ઊલટા ક્રોધાવેશમાં આવશે; પણ મહારાણાજીએ તો પોતાનો મિત્રધર્મ બજાવ્યો છે. પોતાનો મિત્ર બૂલતો હોય તો તેની બૂલ તેને બતાવવી, એ મિત્રની ફરજ છે. તે ફરજ બજાવ્યા

છતાં ન સમજે તો તેમાં આપણો દોષ નથી. જગત આપણો દોષ કાઢશે નહિ. રાણાજીનો શિખામણપત્ર પહોંચ્યા છતાં પણ આદશાહની પૂર્વની વર્તણૂંકમાં લગાર પણ તફાવત પડ્યો નથી, ગિલટો તેમાં વધારો થયો છે. રાણાજી તે સર્વ જાણતા હતા, પણ હવે કરવું કેમ ? હિંદુઓ ઉપર થતો જીલમ અટકાવવા શા શા ઉપાય લેવા, તેના વિચાર-માંજ એ હતા. દયાળશાહ દીવાનનો અભિપ્રાય તો વેરના પર વેર લીધા વગર એ આદશાહની આંખો ગિલડવાની નથી, એવોજ હતો. એવામાં તમારો પત્ર આવ્યો; એટલે દયાળશાહે કહ્યું કે, “ મહારાજ ! આવો યોગ ફરી આવશે નહિ. દક્ષિણમાં મરાઠા ગિલડાજ છે; અને માળવામાં ને રાજસ્થાનમાં રજપૂતો ગિલડા તો આદશાહને નમ્યા વગર છૂટકો નથી. રજપૂતશિરોમણિ આપ આદશાહની સામા ગિલડા એટલે એક પણ રજપૂતરાજ્ય કોઇ પણ કારણથી આદશાહનો પક્ષ ધરાવનાર નથી. આખા દેશમાં આદશાહે દારૂ પાથરેલો છે. હવે માત્ર અમ્મિ મૂકવાનીજ ખોટ હતી તેથી આપ ગિલડા એટલે ધડાકો થયા વગર રહેનાર નથી. રાણાજી એ વાતમાં સંમત થયા. તેમણે સિસોદી સૈન્યને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. આખા સૈન્યના ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે. તેમાંથી એક ભાગ મને આપી તમારી સહાયે મોકલ્યો છે. બીજું લશ્કર લઇ દયાળસિંહ પડે મુસલમાનો પર વેર લેવાને માળવામાં ધૂસ્યા છે, ત્રીજો ભાગ રાણાજીએ પોતાની પાસે ચિતોડમાં રાખ્યો છે.

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ આપણે આજે પ્રથમ જોધપુર જવું જોઈએ. મારો વિચાર તો પ્રથમ અજમેર જવાનો હતો; પણ જોધપુરમાં માંડાના ઠાકોર મહાસિંગને કેદ કર્યાના અને તેમના ઉપર રાજ્યદ્રોહનું તહોમત મૂકી થોડી મુદતમાં ફાંસીએ ચઢાવવાના છે એવા સમાચાર આવ્યા છે. એમનો પ્રાણ ઉગારવો એ અમારી પ્રથમ ફરજ છે. આંપાવતો મારુસરદારોમાં મુખ્ય સત્તાવાળા છે. તેમનો પ્રાણ બચાવવો એ

જરૂરનું છે; માટે આજેજ રાત્રે કૂચ કરી જોધપુર જવું જોઈએ. દેસુરી અને બાલીના બચાવ માટે થોડું થોડું જરૂર જોઈએ લશ્કર રાખવું. સોજીતના બચાવ માટે તો બંદોબસ્ત કરેલોજ છે. એ ત્રણે કિલ્લેદારોને વખતો-વખત મુસલમાની લશ્કરની આવજની ખબર આપવાની સૂચના આપી આપણે જોધપુર જવું, એવો મારો વિચાર છે. આપનો શો અભિપ્રાય છે તે કૃપા કરી જણાવો.” જયસિંગે કહ્યું કે, “મને તો હુકમ છે કે મારે તમારી આગ્રા પ્રમાણે ચાલવું. સિસોદી સૈન્યે બીજા કોઈના ઉપરીપણા નીચે આજ સુધી કામ કર્યું નથી, તથાપિ આજે હું તમારી આગ્રા પ્રમાણે ચાલવાને આવ્યો છું; કેમકે મારા પિતાજીનો હુકમ છે. માટે તમે જ્યાં મોકલશો કે લઈ જશો, જે કામ સોંપશો કે જ્યાં રાખશો તે પ્રમાણે કરવાને મારે કોઈ જાતનો વાંધો નથી.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “આપ મારા મુરખી છો. આપણે કાંઈ જીદા નથી, તેમ આપણે બંનેને એકજ કામ કરવાનું છે—પરધર્મીનો પરાલવ અને અજીતસિંગ-જીનું રાજ્ય પાછું સ્વતંત્ર કરવું તે. આપ આપણા એકત્ર સૈન્યની સરદારી લ્યો અને હું આપના તાબેદાર તરીકે આપની આગ્રા મુજબ વર્તીશ.” જયસિંગજીએ કહ્યું કે, “તેમ ન બને. આજ સુધી મારવાડને જેણે જય મેળવી આપ્યો છે, તેજ છેવટ સુધી જય મેળવી આપશે. સર્વમાન્ય સર્વોપરી સેનાધિપતિ આજ સુધી તમેજ છો અને છેવટ સુધી તમેજ રહેશો. તમારી જે આગ્રા હોય તે મને જણાવો.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તો જેવી આપની ઇચ્છા. માનાપમાન કે ઉપરીતાબેદારીના બેદથી આપણામાં અણુગમે કે બેદ થવો ન જોઈએ. જ્યાં સંપ છે ત્યાંજ જય છે; કુસંપથી હમેશાં નાશ થાય છે. એ કુસંપનું બીજ માનમરતબો કે ઉપરીપણું છે, તે મનમાં લાવવું ન જોઈએ. જ્યાંસુધી આપણામાં કુસંપનાં બીજ રોપાયાં નથી ત્યાંસુધી આપણે અજીતજ છીએ. જોધપુર મળજૂત છે ને મુસલમાની લશ્કરનો જમાવ પણ ધણો

છે. વળી સોજીત ને દેસુરીની હારની ખબર દિલ્હી પહોંચશે એટલે તેમની સહાયે દિલ્હીથી પાદશાહી લશ્કર પણ આવતું હશે કે આવશે; માટે આપણું સર્વ લશ્કર સાથે લઈ એકદમ જોધપુર જીતી લેવું. રાજધાની જીતી કે સર્વ મારુ સરદારો મેદાન પડશે. હજી કેટલાક જયની આશા ન હોવાથી મુસલમાનોના જીલમના દબાણમાં દબાઈ રહ્યા છે, એ સર્વ જોધપુર જીત્યાથી આપણને આવી મળશે. પછી મુસલમાનોના ભાર નથી કે તેઓ મારવાડમાં પોતાનો પગ ટકાવી શકે. હરોલમાં હું રહીશ ને પાછળ આપ રહેશે. એટલે મધ્યમાં બાકીનું સર્વ સૈન્ય ચાલશે. જમણે પડખે માનસિંગ ને ડાબે પડખે ગુલાબને રાખવાથી આપણે સર્વ વ્યવસ્થાપૂર્વક જઈશું. માનસિંગ ને ગુલાબસિંગ જો કે જીવાન છે, તોપણ શરા ને સાવચેતી રાખનારા છે, માટે એ બંનેને બે પડખે રાખવા એવો મારો ધરાદો છે.” મહારાણા જયસિંગજીને એ વિચાર ગમ્યાથી બંને જણા તૈયારી કરવાનો વિચાર કરી જીદા પડ્યા.

રાઠોડ લશ્કર જો કે લગભગ ૩૫ હજાર માણસનું હતું, તોપણ મુસલમાની લશ્કરની સંખ્યા આગળ તે ઘણું નહોતું; તેથી મારવાડી-લશ્કરને માર્ગમાં શાંતિથી પણ ત્વરાથી ચાલવાની અને સર્વ સાથે સાથે ચાલવાની દુર્ગાદાસે આજ્ઞા કરી હતી. ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયે સર્વ સજ્જ થઈ લશ્કરી વ્યવસ્થા પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યા. જોધપુર નજીક આવ્યું એવામાં સોજીતથી એક ખેપિયો ખબર લાવ્યો કે પાદશાહી જોરાવર સૈન્ય લઈ તૈયરખાન તમારા ઉપર આવે છે તથા તમને જોધપુર જતા રોકવા માટે અને તમને રસ્તામાંજ અટકાવવા માટે પોતાના સૈન્યના ત્રણ ભાગ પાડી ત્રણ રસ્તે રવાના કર્યા છે. એ ત્રણે ભાગ જોધપુર નજીક તમને આવી મળશે, એમ અતુમાન થાય છે. આ સમાચાર સાંભળી દુર્ગાદાસે જલદીથી જોધપુર પહોંચવાને ઉતાવળથી ચાલવા માંડ્યું. તૈયરખાન આવી પહોંચે તે અગાઉ

જેઘપુર જીતીને મહાસિંગને છોડાવવા જેઘએ, નહિ તો તૈયરખાનનું બળવાન સૈન્ય જેઘપુરના રખવાળોને આવી મળ્યું તો સધળી બાજુ ધૂળ મળશે, એવા વિચારથી રાત્રિદિવસની મુસાફરીથી થાડેલા લશ્કરને તાબું કરવાને એક કલાકનો વિસામો આપી ત્વરાથી જેઘપુર ઉપર ચાલ્યા. સધળું સૈન્ય ભૂખતરસ ને થાકની કાંધ પણ દરકાર ક્યાં વગર ઉમંગભેર આગળ વધ્યું ને પહેલા પહોરમાં જેઘપુરના કિલ્લા નજીક પહોંચ્યું. રજપૂત સૈન્ય આ પ્રમાણે અણચિંત્યું આવી પહોંચશે, એવું મુસલમાનો ધારતા નહોતા. ઘણા મુસલમાનો હજી તો મોં ધોતા હતા ને કેટલાક નિમાજ પઢતા હતા. રજપૂત સૈન્ય જાણે પૃથ્વીમાંથી નીકળી આવ્યું હોય તેમ દૃષ્ટિએ પડવાથી પ્રથમ તેઓ ગભરાયા ને કિલ્લો છોડી ભાગવા લાગ્યા; પણ તરતજ તેમને પોતાની ફરજ યાદ આવી. કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું જેઘએ, તેનું જાન આવ્યાથી તેઓ સર્વે સાવધ થઇ એકઠા થઇને કિલ્લાનો બચાવ કરવાની તૈયારી કરવા મંડ્યા.

દુર્ગાદાસે કોટની નજીક પડાવ નાખ્યો. જેમ જલદી કિલ્લાનો કબજો લેવાય તેમ લાલકારક છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી કિલ્લાના રખવાળો તૈયાર થાય તે પહેલાં તો તેણે હુમલો કરવાની ગોઠવણ કરી. નાગોરના દરવાજા ઉપર હુમલો કરવાને જયસિંગજીને મોકલ્યા ને મેરતાના દરવાજા ઉપર પોતે ચઢ્યો. આ પ્રમાણે બંને દરવાજા ઉપર એકીવખતે હુમલો કરવાથી તથા તેમના ઉપર મારાનો વરસાદ વરસાવ્યાથી કિલ્લાના રખવાળાનું કાંધ ચાલ્યું નહિ; તેથી તેમણે ધનાયતખાનને તથા દિલાવરખાનને મદદ મોકલવાને કહાવ્યું. અંદરની ગદીમાંથી, જેમ દરમાંથી કીડીઓ બહારાઇ નીકળે તેમ, માણસોનાં ટોળેટોળાં હથિયારબંધ નીકળવા લાગ્યાં. દુર્ગાદાસ ને જયસિંગ કોટ ઉપર ચઢી ગયા. તેમનો દાખલો લઇ તેમના સરદારો

પણ સિંહોની માફક તલપ મારી ચઢ્યા. રોઠોડ ને સિસોદી સૈન્યે
બંને દરવાજા કબજે કરી દરવાજા ખોલ્યા કે બાકીનું સૈન્ય કોટમાં
ધસી આવ્યું. શહેરમાં ગઢમાંથી આવતાં માણસો ઉપરાઉપરી
પડવા લાગ્યા. બંને સૈન્ય તલવારદેવીને ભોગ આપવા લાગ્યાં. મડદાં-
ના ઢગલા પડવા લાગ્યા. ઘાયલ થયેલાની કરુણાજનક ક્રિયાચારી-
ઓ સંભળાવા લાગી. આ બહાદુર માણસોને કપાતા જોઈ દુર્ગાદાસને
દયા આવી; પણ પોતાના માણસોના બચાવ માટે તેને તલવારનો
ઝપાટો ચલાવ્યા વગર છૂટકો નહોતો. તે મસ્ત હસ્તીની માફક શત્રુઓ
ઉપર તૂટી પડ્યો ને ગઢીમાંથી આવતા સૈન્યને કાપવા લાગ્યો;
એવામાં ધનાયતખાન નવું સૈન્ય લઈ ગઢમાંથી બહાર નીકળ્યો ને
નજીકના રજપૂતો ઉપર ધસારો કર્યો; પણ ગુલાબસિંગ ને માનસિંગ
પોતાના માણસો સાથે તેને ભેટવાને તૈયાર હતા. બીજી તરફ દિલાવર-
ખાન જયસિંગજી ઉપર ધસ્યો. ત્યાં સોનિંગજી ને કરણસિંગ સામા
થયા. આ પ્રમાણે બંને બાજુ જબરું યુદ્ધ મચ્યું. મુસલમાનો દીન
દીનનો પોકાર કરતા ને પોતાના સરદારની ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરાતા રજ-
પૂતો ઉપર જુરસાબંધ ધસી આવ્યા. આણી તરફ હર હર મહાદેવ !
કરતા રજપૂતો તેમને ભેટવા તૈયાર થઈ ઊભેલાજ હતા. શહેરમાં મડદાં-
ના ઢગલા થયા ને લોહીની નીકો વહેવા લાગી. ગુલાબસિંગે ને માનસિંગે
ધનાયત ઉપર એવો તો મારો ચલાવ્યો કે તેની હરોલ તૂટીને લશ્કર
પાછું હટવા લાગ્યું. ધનાયતખાને તેમને કુરાનના સોગન આપી અટ-
કાવ્યા ને મરવું કે મારવું પણ પાછા હટવું નહિ એમ કહી આગળ
દોર્યા. પોતે લડાઈને મોખરે થયો; એવામાં દુર્ગાદાસ બાકીના સૈન્યનો
નાશ કરી માનસિંગની મદદે આવી પહોંચ્યો. તેજકરણ ને ગંભીર તેની
પડખે રહી લડતા હતા. ધનાયતે જાણ્યું કે દુર્ગાદાસ ઉપર એકદમ ધસારો
કરી તેને પાડ્યા કે માર્યા વગર જીત થવી અશક્ય છે, તેથી તે મરણિયો

થઈ તેના ઉપર ધસ્યો ને તેણે એક એવો જખરો ધા કર્યો કે કદાચ તેજ ક્ષણે દુર્ગાદાસ નીચે પડ્યો હોત; પણ ગંભીરે તે ધા દુર્ગાદાસ ઉપર જતો અટકાવી પોતે ઝીલી લીધો. એવામાં તેજકરણના ધાથી ઇનાયત નીચે પડ્યો. દુર્ગાદાસે ગંભીરને પાછળ રાખી ઇનાયતને પકડ્યો ને તે તેની ઉપર ચઢી બેઠો. કટાર કાઢી મારવા જાય છે તેવોજ ઇનાયત બોલ્યો કે, “ મને જેવો એક વાર મરતો બચાવ્યો છે, તેવોજ આ બીજી વાર બચાવો.” દુર્ગાદાસનો હાથ થોભ્યો. આ જગાએ બીજો માણસ હોત તો ઇનાયત બચવો મુશ્કેલ હતો; પણ દુર્ગાદાસના દૈવી ગુણથી તે બચ્યો. તેણે ગંભીર તરફ દષ્ટિ નાખીને કહ્યું કે, “ ભાઈ, તું ધાયલ થયો છે, પણ તને મારનાર દયા ચાહી બચી જાય છે.” ગંભીરે કહ્યું કે, “ મને કાંઈ વિશેષ વાગ્યું નથી. મારી ફિકર કરશો નહિ. મારી ફિકરમાં તમે તમારો દૈવી ગુણ તજશો મા. તમને સલામત જોઈ મને મારો જખમ લગારે જણાતો નથી.” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ અરે ઇનાયતખાન, મારી ઇચ્છા નથી, તથાપિ મારી આબરૂની ખાતર મારે તને જીવતો મૂકવો પડે છે. તે તારાં હથિયાર ફેંકી દીધાથી, જે કે દુશ્મન છે તો પણ હથિયાર વગરનાને મારવો એ મારો ધર્મ નથી અને તેથી બિનગુનેગાર અને હથિયાર વગરના અઢાર વૃદ્ધ મારુ સરદારોને મારતાં તે જે દયા ત્યજી હતી તે દયા હું તારા ઉપર લાવી તને બચાવું છું.” એમ કહી તેણે પોતાની કટાર કમરે ખોસી. દુર્ગાદાસે ગુલાબસિંગને કહ્યું કે, “ ભાઈ ! ઇનાયતખાનને તમારા સ્વાધીનમાં નાસી ન જાય એવી સંભાળથી રાખજો અને એના હોદ્દાને જાળવું માન આપજો.” ઇનાયતખાન પડયાથી તથા તે શરણ થયાથી તેના સર્વ સૈન્યે શરણે આવી હથિયાર છોડ્યાં. બીજી તરફ જયસિંગે એવો તો મારો ચલાવ્યો કે દિલાવરખાન પાછો હઠ્યો. કરણસિંગ તેની પૂઠે પડ્યો અને તેને ગઢમાં નસાડ્યો. દિલાવરખાને ગઢ બંધ કર્યાથી કરણસિંગ પાછો વળ્યો. આ પ્રમાણે જોધપુર શહેર કબજે

થયું પણ તેનો ગઢ મજબૂત હતો. એ ગઢ જોધપુર જે કુંગરની તળેટી-માં છે તે કુંગર ઉપર બાંધેલો છે. શહેરથી તેનો ચઢાવ સુમારે એક માઇલ જેટલો છે. એ ગઢમાં હજુ પૂરતું લશ્કર હતું. તૈયરખાન આવતા પહેલાં ગઢમાંનું સૈન્ય તાબે થયું જોધએ, એવો દુર્ગોદાસનો વિચાર હતો તેથી ચઢાણ ઉપર ચઢીને ગઢ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવવાની તેણે રચના રચી અને દિલાવરખાનને સંદેશો મોકલ્યો.

તૈયરખાન જોરાવર સૈન્ય લઈ જોધપુર આવે છે એવા સમાચાર દિલાવરખાનને મળ્યા હતા અને તે સૈન્ય રાત્રિ પડતાં પહેલાં આવી પહોંચશે એવી વકી હતી; તેથી તેટલો વખત ગઢ શત્રુને કબ્જે જતાં અટકાવવાની તેની મતલબ હતી; તોપણ ગઢ કબ્જે આપવાનો સંદેશો આવ્યો. જોઈ તેણે કિલ્લા ઉપરથી કહ્યું કે, “આ ગઢમાં હું મરતા સુધી લડીશ; પણ એક બળવાખોર મારવાડીને આ કિલ્લો કબ્જે સોંપીશ નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ આજ સુધી મહાસિંગને અને તેના કુટુંબને કેદી તરીકે રાખ્યાં હતાં, તેમને આજે તમારી સમક્ષ ફ્રાંસીએ લટકાવું છું.” આ સાંભળી દુર્ગોદાસના ખેપિયાએ કહ્યું કે, “ત્યારે તો દુર્ગોદાસે કહાવ્યું છે કે જે મહાસિંગનો કે તેના કુટુંબનો એક વાળ વાંકો થશે તો જે મુસલમાનો કેદી તરીકે આજે અમારા કબજામાં છે, તેમાંનો એક પણ જીવતો રહેશે નહિ.” દિલાવરે કહ્યું કે, “અમે તમારા એવા ડરથી ડરવાના નથી. તૈયરખાન આવે છે; તે આવ્યેથી તમે સર્વેની અમે ખબર લઈશું. રાજ્યદ્રોહી સાથે અમે કોઈ જાતનો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા નથી; માટે તમે પાછા જાઓ, ગઢની આશા મૂકો; નહિ તો મહાસિંગ ફ્રાંસીએ લટક્યા જાણો.” એવામાં તેની પાછળથી કોઈ દગાખોરે મુસલમાને દુર્ગોદાસ ઉપર ગોળી તાકી, પણ લગાર જોડેથી ચાલી ગઈ. સઘળા રજપૂતો દગો સમજી સળંગ થયા ને બંદૂક-તીર છૂટવા માંડ્યાં. તોપોના ધડાકા થવા માંડ્યા.

દિલાની બીંતો ધણુધણીને પડવા લાગી. હવે દિલાવર સમજ્યો કે આપણે તામે થવાનો વખત નજીક આવ્યો; તેથી તેણે મહાસિંગને પકડી મંગાવ્યા. ગળામાં દોરી બેરવેલી હતી, ગાળો ખેંચવા જોટલી વાર હતી. દિલાવરે કહ્યું કે, “જુઓ તમારા મહાસિંગ લટકે છે. તમે પાછા જાઓ, નહિ તો એ મૂઆ જાણુજો.” ગઢ દુર્ગાદાસના તાબામાં આવવાની અણી ઉપર હતો, તેવે વખતે એણે મહાસિંગની આ સ્થિતિ જોઈ. તે થોડ્યો. તેનાં માણસોને અટકાવ્યાં; પણ તેજ ક્ષણે મહાસિંગ ખોલી બિડ્યા કે, “વિજયી દુર્ગાદાસ ! મારવાડને સ્વતંત્રતા મળવાની આડે મારા દેહને લાવશો નહિ. મરવું એક વાર છે. મોડા કે વહેલા મરવું તો છેજ. તેમાં હું તો હવે મરવાની હદ ઉપર આવેલો છું. તો મારવાડને મળતી સ્વતંત્રતા અટકાવીને જીવવું પણ શા કામનું છે ? માટે આવો. થોભશો નહિ. મારું ગમે તે થાઓ તેની તમે દરકાર રાખશો નહિ. મારવાડને માટે રણમાં મરવું તેના જેવુંજ મારું આ મરણ હું લેખું છું. માટે ડરશો નહિ.” આ સાંભળતાંજ દિલાવર ખોલી બિડ્યો કે, “એને ફાંસી દો.” આ વાક્ય સાંભળતાંજ માનસિંગ અને ગંબીર મહાસિંગજી તરફ જવાને જુસ્સાખંધ દીવાલ ઉપર ચઢવા લાગ્યા. ફાંસી ખેંચનારનો હાથ અટક્યો. તે સમજ્યો કે મારો સરદાર અવિચારી હુકમ આપે છે, તેથી તથા વખતે મહાસિંગને છોડાવવાને રજપૂતો આવી પહોંચશે, તો પછી મુશ્કેલીમાં મુકાવાનો, આવી દહેશતથી તેમનો રખેવાળ તેમને પાછો ખેંદીખાનામાં લઇ ગયો.

આ તરફ લગાઇ જોસખંધ ચાલી. હથિયારો બીજાં, ખંદુકો ને તોપોના ધડાકા ને ભઠાઠા થવા માંડ્યા, ને તીરનો વરસાદ વરસ્યો. ખંને પક્ષા જુસ્સાથી લડતા હતા; તેવામાં દિલાવરખાન ધાયલ થયો. તેણે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મહાસિંગ, તેમનું કુટુંબ ને ગઢ હવાસે સોંપ્યા સિવાય અમે સલાહના ખોલ સાંભળતા

નથી.” દિલાવરે કહ્યું કે, “તમે નકામા અભિમાન કરો મા. અમે સલાહ માગતા નથી; પણ માત્ર તમને જે બોલ કહેવા છે, તે કહેતાં સુધી લડાઇ બંધ રાખવા કહીએ છીએ. તમે જો પાછા નહિ વળો તો મહાસિંગ, તેમનું કુટુંબ અને બીજા સર્વ રજપૂત કેદીઓને ફાંસીએ લટકાવીશું.” એટલું બોલે છે એટલામાં તો સર્વ કેદીઓને ગળામાં ફાંસીનાં દોરડાં ધાલી ગદ ઉપર ઊભાં રાખ્યાં. તેજબા, મહાસિંગ, તેમની બહેન, સર્વ કોઇ ત્યાં રડતાં કંકળતાં ઊભાં હતાં. માત્ર મહાસિંગ શાંતપણે તેમને ધીરજ દેતો હતો. દુર્ગાદાસે આ બનાવ જોઇ ખૂબ પાડી કહ્યું કે, “જો તેમનો વાળ વાંકો થશે તો ઇનાયતખાન આજ ક્ષણે નાશ પામશે.” એમ બોલતામાં તો ઇનાયતખાનને લઇ જશ-કરણ ને કરણસિંગ હાજર થયા.

દુર્ગાદાસે ઇનાયતખાનને કહ્યું કે, “ખાનસાહેબ ! રણક્ષેત્રમાં મેં મારી ઇચ્છા નહિ છતાં પણ તમારી જિંદગી બક્ષી હતી; પણ હું દિલ્લગીર છું કે મારે તે ફરીને જોખમમાં નાખવી પડે છે; પણ તેની તમારાજ માણસો મને ફરજ પાડે છે. તમે જિંદગી જીવો કે મહાસિંગને અને તેમના કુટુંબને ત્યાં કેવી સ્થિતિમાં રાખ્યાં છે. જો હું મારા દેશને દગો દઇ પાછો જાઉં તો એ તેમને જીવવા દે; પણ મારામાં શક્તિ છતાં હું શા માટે દગો દઉં ? માટે હું કહું છું કે જો ક્ષણે મહાસિંગ ફાંસીએ લટકશે તેજ ક્ષણે તમારાં ધડશીશ જુદાં થશે.” આ વચન સાંભળી દિલાવર ડર્યો. ઇનાયતખાનના કુટુંબનું આદેશાહી દરબારમાં કેટલું વજન છે તે જાણતો હતો. વળી આદેશાહી લશ્કર જોધપુરની સહાયે લઇ આવનારનો સરદાર તૈયરખાન તેનોજ ભાઇ હતો. તેથી તે બોલ્યો કે, “ઇનાયતખાનને તમે લઇ જાવો અને તમારું લશ્કર બોલાવી લ્યો તો મહાસિંગને તથા તેમનાં કુટુંબને પણ સલામત લઇ જવામાં આવશે; અને સંધિ કરવા સંબંધમાં હું વિચાર કરી પાછળથી માણસ મોકલીશ.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ હાલમાં તેમ કરવામાં આવશે, પણ સૂર્યાસ્ત થતાં સુધીમાં કિલ્લો કબ્જે સોંપવામાં નહિ આવે તો અમને ફરીને ગઢ ઉપર હુમલો લાવવાની જરૂર પડશે તથા ઇચ્છા નહિ છતાં નકામાં માણસોનો સંહાર કરવાની ફરજ પડશે. ”

દિલાવર સમજ્યો કે સાંજ સુધીમાં તૈયરખાન આવી પહોંચશે. હવે રજપૂતો મારાથી ઠગાયા, એમ સમજી તેણે હા પાડી. દુર્ગાદાસ જાણતો હતો કે દિલાવરની મતલબ વખત ગાળવાની છે, પરંતુ ઉપરનો હરાવ કરતાં પહેલાં તૈયરખાન આવશે તેનું શું કરવું તે એણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું; તેથી તેણે પોતાના લશ્કરને પાછું ખેંચાવી લીધું. આ પ્રમાણે હાથ આવેલો લાગ ગુમાવ્યો, એ વાત જયસિંગ-રાણાને ગમી તો નહિ, પણ તેને દુર્ગાદાસની વ્યૂહરચના ઉપર ને દીર્ઘ દષ્ટિ ઉપર ભરોસો હતો, તેથી તે પોતાના સરદારના હુકમને તાબે થયો. દુર્ગાદાસે શહેરના રક્ષણાર્થે પૂરતાં માણસો રાખી બંદોબસ્ત કર્યો; રામસિંગ, રૂપસિંગ ને સોનિંગ-એમને શહેરના રક્ષણાર્થે રાખ્યા. આ તરફ દિલાવરખાન છૂપી રીતે કિલ્લામાંથી નીકળી તૈયરખાનની શોધ માટે ગયો ને તૈયરખાનના લશ્કરના હરોલના ભાગને જમ મળ્યો.

પહેર દિવસ બાકી હતો; એ વખતે દુર્ગાદાસને જયસિંગ-જી મળ્યા. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ રાણા સાહેબ ! હવે આપણે ગઢના રખવાળોની સહાયે તૈયરખાન આવે છે, તેને રોકવાને જવું જોઈએ. બંને સૈન્ય એકત્ર થતાં પહેલાંજ તેમને રોકવા એવું મારા ધ્યાનમાં આવે છે. એ સૈન્ય લગભગ આવી પહોંચ્યું હશે. તૈયરખાને ત્રણ ભાગ પાડી પોતાનું લશ્કર વહેંચી નાખ્યું છે. એ ત્રણે ભાગ પણ એકઠા થાય તે પહેલાંજ આપણે દરેક ભાગને જીદ જીદ હરાવી શકીએ, એવો સંજોગ બને તો તે લાભકર્તા છે; નહિ તો એનું સર્વ સૈન્ય એકત્ર થયા પછી તેમને હરાવવા, એ આપણને બારે થઇ પડશે. ઔરંગઝેબ

ને મુરાદના એકત્ર લશ્કરને હરાવવાના લોભમાં જે ભૂલ અમારા જશવંત-
સિંગજી મહારાજાએ ઉઠાવેલી રણક્ષેત્રમાં કરી હતી, તેવી ભૂલ આ
જગ્યાએ આપણે કરવી જોઈએ નહિ. તૈયરખાનનું સૈન્ય સિત્તેર હજારનું
છે; જ્યારે શહેરના રક્ષણાર્થ રાખ્યું છે તે જતાં આપણી પાસે લાગ્યે
પચીસ હજાર રહેશે. પણ જો એટલા વડે આપણને વિજય પ્રાપ્ત થયો
તો પછી બાદશાહનો ભાર નથી કે આખા રાજસ્થાનમાં તેનો પગ
ટકાવી શકે; માટે આપણે સત્તર જણ જોઈએ. કિલ્લો મજબૂત છે ને
તે જીતવામાં વખત ગુમાવવાથી કદાચ તૈયરખાનના ત્રણે ભાગ એકઠા
મળી આવી પહોંચે તો ગઢમાંનું લશ્કર જોસ પર આવે અને આપણું
આપો દિવસ લડીને થાકેલું સૈન્ય નિરાશ થાય. આવા વિચારથી ગઢ
જીતવાનું પડતું મૂકી તૈયરખાનનાં ત્રણે લશ્કરને છૂટાં છૂટાં હરાવવાં
એજ બહેતર છે. એમ ધારી ગઢવાળા સાથે મેં સંધિ કરી છે.” રાણા-
સાહેબને ખાત્રી થઈ કે દુર્ગાદાસે ભૂલ કરી નથી. એનો વિચાર બરાબર
છે એટલે તેમણે કહ્યું કે, “લશ્કર તો સર્વ તૈયારજ છે. હવે ઢીલ શાની
છે ? આપ હુકમ આપો એટલે આ ચાલ્યા.” એમ ખોલી રાણા સાહેબ
ઊઠ્યા. સર્વ સરદારોને આજ્ઞા કરી. નિશાનબંધ સર્વ સૈન્ય ગઢવાળા ન
જાણે તેમ બહાર નીકળ્યું. શહેર બહાર આવીને લડાઈની ગોઠવણીમાં સર્વ
સૈન્ય ગોઠવી આગળ ચાલ્યા. થોડે દૂર જઈ લડાઈની જગ્યા પસંદ
કરી. ગુલાબસિંગ અને માનસિંગ ઉત્તર તરફ ડુંગરાની ખોમાં ને જય-
સિંગજીને બીજી બાજુએ થોડું સૈન્ય આપી ઝાડીમાં રાખ્યા. મધ્યમાં પોતે,
એક બાજુએ તેજકરણ ને ગંબીર ને બીજી બાજુએ જશકરણને રાખ્યા,
તથા પોતાના હુકમ વગર કોઈએ ચૂં કે ચાં કરવી નહિ એવી આજ્ઞા કરી.

થોડા વખતમાં તો ધૂળના ગોટેગોટ જણાયા લાગ્યા. હરોલ
ગયેલો કરણસિંગ બજાર લાગ્યો કે મુસલમાની સૈન્ય પાણીના પૂરની
પેઠે ધસારાબંધ ચાલ્યું આવે છે. રજપૂતો ભેટવાને માટે તૈયારજ

હતા; એટલે તેઓ સમાચારનીજ રાહ જોતા હતા. સામે આવનાર સૈન્ય તૈયારખાનના લશ્કરનો એક ભાગ હતો. તેનો સરદાર મહમદખાં હતો. મહમદખાંએ રજપૂત સૈન્ય સામું આવેલું જોઇ પોતાના લશ્કરને જિલ્લું રાખ્યું. તેનો વિચાર બાકીના બંને ભાગ આવતાં સુધી રાહ જોવાનો હતો; પણ આ વખતે ગઢમાંથી નાસી આવેલો દિલાવરખાન તેને સલાહ આપવા લાગ્યો કે, “આ પ્રમાણે તમે અહીં બોટી થશે અને બાકીનું સૈન્ય તો કાણ જાણે ક્યારેય આવશે ને સંધ્યાકાળે તો રજપૂતો કિલ્લો કબ્જે લેશે; પછી તમે કોની સહાયે જશો? અને એક વાર કિલ્લો કબ્જે લીધા પછી પાછો જતી લેવો, તેમને તો શું પણ બાદશાહ પંડનેયે ભારી પડશે. વળી રજપૂત સૈન્ય આખો દિવસ લડીને થાકેલું છે. તેમને તમારા તાજા સૈન્યથી હરાવતાં વાર લાગશે નહિ. આવો સોના જેવો ભાગ તમે ગુમાવશો તો તમને જિલ્લો દપકો મળશે. રજપૂત સૈન્ય કાંઈ ઘણું નથી, માટે આજ વખતે એકદમ લડાઇ કરવી એવી મારી સલાહ છે; પછી માનવી ન માનવી આપની ઇચ્છા.” મહમદખાં દિલાવરની સલાહને તામે થયો, લશ્કરને લડાઇની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ગોઠવી લડવાની આજ્ઞા આપી. રજપૂતો મુસલમાનોના હુમલાની રાહ જોતા બિલા હતા. એ સ્થિર સ્થંભોની ઉપર દીન દીન કરતા તૂટી પડ્યા. દિલાવરખાન એક બાજુએ અને મહમદખાં એક બાજુએ એમ આગળ ધસ્યા. મુસલમાનોને આવેલા જોઇ રજપૂતો લગાર પાછા હટ્યા કે પડખે ઝાડીમાં રહેલા સૈન્યને પાછળથી ઘેરી લેતાં સુલ્લ પડે તથા મુસલમાનોને નાસવાનો ભાગ ન મળે. હવે દુર્ગાદાસે નાગી તલવારે સવારોને મુસલમાનો ઉપર ધસી જવાની આજ્ઞા આપી. પોતે સૌની મોખરે હતા. મારો મારોના પોકાર પડી રહ્યા. મડદાના ઢગલા પડવા લાગ્યા. લોહીની સેરો છૂટવા લાગી. એક તરફ દીન દીન અને બીજી તરફ હર હર મહાદેવના પોકાર થતા હતા. મહમદખાં અને

દિલાવરખાન બહાદુરીથી ધસી આવી પોતાના દાખલાથી લશ્કરને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. રજપૂતો મરણિયા થઈ કૂદી પડ્યા. મરવું કે મારવું, જીતવું કે રણમાં મરી સ્વર્ગે જવું એજ તેમનો વિચાર હતો. એવામાં દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ભાઈઓ ! મારો, ધસો, પણ પીઠ બતાવશો મા. પીઠ બતાવીને નાસવાનો વિચાર કરશો મા. શહેરમાં ઘેરાઈને બૂખે મરશો તે કરતાં શત્રુને મારતાં મરવું કે સ્વર્ગ મળે. મરવું એક વાર છે; મોડું કે વહેલું મરવું તો છેજ ત્યારે આપણી માતૃભૂમિ સ્વતંત્ર કરવાને રણક્ષેત્રમાં લડતાં કાં ન મરવું ? મારવાડને સ્વતંત્ર કરવાનેજ આપણે લડવા બિડ્યા છીએ. જો આ વખતે હાર્યા તો મુસલમાની રાજ્યની બેડી ચોટવાની; પછી તે તૂટવી મૂશ્કેલ છે. જો એ બેડી તોડવી હોય, તમારી સ્ત્રીઓ, દીકરીઓ ને બહેનોની આયર લૂંટાતી બચાવવી હોય, આપણા વડવા-ઓએ મેળવેલી કીર્તિ સાચવવી હોય તો મારો ને દુશ્મનને હાલો.”

આ શબ્દ સાંભળતાં સઘળાનાં રોમેરોમ બિલાં થયાં. બાલા ને તલવારો ઝપાટાબંધ પોતાનું કામ કરવા લાગ્યાં. કરણસિંગ દિલાવરને ખોળતો તેના હિપર ધસી ગયો ને એકજ ઝટકે તેનું માથું ભરાડી મૂક્યું. એવામાં દુર્ગાદાસની સંજ્ઞાથી માનસિંગ, ગુલાબસિંગ ને જયસિંગ ઝાડી-માંથી નીકળી આવ્યા. મુસલમાનો હિપર આગળથી ને પાછળથી બે મારા શરૂ થયા; એટલે આગળના પાછળ ને પાછળના આગળ એમ નાસવા લાગ્યાથી લશ્કરમાં લંગાણ પડ્યું. મહમદખાં સમજ્યો કે હવે જિગરવાનો આરો નથી. માનસિંગ તેના સામે આવી પહોંચ્યો. મહમદખાં ધાયલ થયો. તેનો ઘોડો મરાયો ને તેણે સલાહનો વાવટો બિચો કર્યો. હજી લડાઈ બંધ પડી નહોતી. મારામારીના તાનમાં ને મદમાં કોઈ કાંઈ બાળતું નહોતું. મહમદખાં માનસિંગને શરણ થયો. તેણે તેની તલવાર પાછી આપી; વળી મહમદખાંએ તેમના સરદાર દુર્ગાદાસ પાસે લઈ જવાની તેને અરજ કરી.

આ તરફ કરણસિંગ જોરાવરખાનનું માથું ભાલામાં ભરાવી પોતાના સરદાર તરફ જતો હતો. તેને મહમદખાંએ દીડો, તેથી તે માનસિંગને કહેવા લાગ્યો કે, “ જો તમારો સરદાર પણ આવોજ હોય તો તેવાને શરણ થવા કરતાં મરવું બહેતર છે.” માનસિંગે કહ્યું કે, “ નહિ સાહેબ ! જો નિર્દયતારૂપી ભૂત હોય, તો તે અમારાં સૈન્યમાં કોઈના હૃદયમાં નથી. જ્યારે એ ભૂતને કોઈ જગ્યાએ વાસો ન મળ્યો, ત્યારે તે કરણસિંગના હૃદયમાં જઈ ભરાયું છે. મારો સરદાર તો સાક્ષાત્ દયાની મૂર્તિ છે. જુઓ તે પેલા રહ્યા.” એમ કહી તેણે દુર્ગાદાસ તરફ આંગળી કરી.

દુર્ગાદાસ પણ લોહીથી ખરડાયેલો હતો. તેનું શરીર અને કપડાં, ભાલો ને તલવાર સર્વ લોહીમય થયાં હતાં. આ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ જો કે રક્તમય હતો, તથાપિ તેની આંખમાં અમી હતી. તેણે કરણસિંગને દીડો કે તેને કહ્યું: “ બહાદુર હાકાર ! રણક્ષેત્રમાં બહાદુરી બતાવી એ જેવી તમારા નામને જેવું આપે છે, તેવી મગદા ઉપર દાખવવાથી આપનાર નથી.” કરણસિંગ બોલ્યો કે, “ સાહેબ ! આપનો દૈવી ગુણ અમારામાં ક્યાંથી લાવીએ ? હું તો માણસ છું. એણે આપણા દેશ ઉપર એટલો કેર વર્તાવ્યો છે કે એના આમડાના તો જોડા સીવીએ તો તે પણ થોડું છે.” એમ બોલી તે લડાઈમાં ધૂર્યો. હજુ લડાઈ બંધ પડી નહોતી. મહમદખાંએ પોતાના માણસોને મરતાં જોઈ માનસિંગને કહ્યું કે, “ હાકાર ! મને તમારા સરદાર પાસે જલદી લઈ જાઓ.” એમ બોલતાં બોલતાં બંને જણા દુર્ગાદાસ નજીક આવ્યા.

દુર્ગાદાસે મહમદખાંને નજીક આવતો જોઈ અને તેનો પોશાક તથા દેખાવ જોઈ તેને મુસલમાની સૈન્યાધિપ સમજ્યો, એટલે તેણે સલામ કરી. મહમદખાંએ પોતાની તલવાર તેના તરફ લંબાવી પણ તેનું હૈયું ભરાયાથી “ શરણાગત ” એવો ઉચ્ચાર ન થયો; પણ દુર્ગાદાસ તે સમજ્યો, તેથી તેણે ખૂબ મારી લડાઈ બંધ રખાવીને કહ્યું

કે, “ભાઈઓ! પ્રભુએ આપણને જય આપ્યો છે. હવે થોડીક વાર તે પ્રભુનો પાડ માની મડદાને ઠેકાણે પાડો અને ધાયલોની યરદાસ્ત થવા શહેરમાં મોકલી દો.” આ હુકમ સાંભળી સર્વ શાંત પડી ગયા. એક પણ પહેલાં ત્યાં તલવારો ને ભાલા ઊછળતાં હતાં, દીન દીન ને હર હરના પોકાર પડતા હતા, મારો મારો વગર એક પણ ખીજો શબ્દ સંભળાતો નહોતો ત્યાં તુરત બધા શાંત થયા. લગાર પણ અવાજ આવતો નહોતો. માત્ર ધાયલ થએલાં મુડદાં નીચે દબાયાથી અને સજીવ મનુષ્ય તેમના ઉપર ચાલી જતા હોવાથી, તેમના કરુણામય અવાજ સિવાય કાંઈ સંભળાતું નહોતું. મહમદખાંના હુકમથી સર્વ મુસલમાની સૈન્યે હથિયાર મૂક્યાં. દુર્ગાદાસે મહમદખાંની તલવાર પાછી આપી કહ્યું કે, “ખાનસાહેબ! આદશાહે વગર કારણે અમારો દેશ લઈ લીધો છે; એટલું જ નહિ પણ તેના નામથી તેના અમલદારોએ અમારા ઉપર બેસિતમ જુલમ ગુજાર્યો છે. તે સહન ન થયાથી અમે અમારા દેશને છોડવવાને હથિયાર પકડ્યાં છે. એવા દેશાભિમાનીઓની સામે હવે આપ તલવાર નહિ ઊંચકો એવી આશા છે.” મહમદખાંએ શરમાઈને નીચું જોયું. દુર્ગાદાસે ગંભીરને મહમદખાંની યરદાસ્ત લેવાનું સોંપી તેમને શહેરમાં રવાના કર્યાં; કેમકે તૈયરખાનનું લશ્કર નજીક આવી પહોંચવાનો સંભવ હતો; અને મહમદખાંના ગયા પછી લશ્કરની વ્યવસ્થા કરે છે ત્યાંજ તૈયરખાનનું લશ્કર દુર્ગાદાસની નજરે પડ્યું.

આ તરફ તૈયરખાનને જે સમાચાર મળ્યા હતા, તે સમાચારે રજપૂતોની તલવારો ન કરે તેવું કામ કર્યું. તેણે જે ખાતમીદારો હરોલમાં મોકલ્યા હતા, તે ખબર લાવ્યા કે શહેર બહાર અહીંથી થોડે દૂર મુસલમાનોના ઢગલા પડેલા છે. કેટલાક ધાયલોને પણ ખૂમો પાડતા અમે સાંભળ્યા છે. તેમાંના એક ધાયલે કહ્યું કે, “દુર્ગાદાસે આપણા સૈન્યની ખાખાવીખી કરી નાખી છે. મહમદખાં ધાયલ થઈ શરણ થયો છે ને

કિલ્લાનો સરદાર દિલાવર માર્યો ગયો છે. રજપૂત સૈન્ય અસંખ્યાત છે.” એવામાં મહમદખાંના લશ્કરમાંથી નાસી આવેલા કેટલાક સિપાઇઓ-એ આવીને એવાતને ટોકો આપ્યો. તેણે કહ્યું કે, “દિલાવરખાંએ મહમદ-ખાં સાથે વાત કરી તે વખતે હું ત્યાં હતો, તેથી જણાય છે કે ગદ પશુ રજપૂતોએ હત્યો છે અને ઇનાયતખાન કેદ પકડાયો છે.” કેટલાક કાયરોએ તો વાત વધારીને કહ્યું કે, “સાહેબ! મહમદખાન ને અકબરખાન બંને સરદારોનાં સૈન્ય હારીને શરણ થયાં છે. રજપૂત સૈન્ય પારવિના-નું છે; પણ દુર્ગાદાસે સૈન્યરચના એવી રચી છે કે તેની સંખ્યા થોડી જણાય અને આપણે જુલાવામાં પડી ફસાઇએ. ઉદેપુરવાળા પણ રાહોડો-ની મદદે પોતાનું બળવાન સૈન્ય લઇ આવેલા છે. મહારાણા જયસિંગ-જીને ભીમની માફક લડતાં મેં મારી નજરે જોયા છે.” આ સર્વ સમાચાર-થી તૈયરખાન ડર્યો. તેના લશ્કરના પણ હાંજ નરમ પડ્યા. તેઓ મરણ પાસે આવેલું જોઇ ધરધરવા લાગ્યા. તૈયરખાને જોયું કે શરણ થવા કરતાં પાછા ફરી સલામત જગ્યાએ જઇ નવી મદદ આવતાં સુધી રાહ જોવામાં ડહાપણ છે. તેથી તેણે પોતાના સૈન્યને પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો.

દુર્ગાદાસે મુસલમાની લશ્કરને પાછું ફરતું જોયું, એટલે ગુલાબ-સિંગ અને જયસિંગજીને પડખા પર રહી મુસલમાની સૈન્ય રોકવાને સવારો આપી મોકલ્યા. એક બાજુથી તીર ને બંદૂકોના ગોળાઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો ને સામેથી દુર્ગાદાસ પડે થોડા સવારો લઇ ખુલ્લી તલવારે ધસી ગયો. હવે મુસલમાની સૈન્ય ગલરાટમાં પડ્યું. જે પ્રથમ ધીરે ધીરે ચાલતું હતું તે હવે ભાર ઓછો કરવાને હથિયારો ફેંકી દઇ જેને જેમ ફાવ્યું તેમ નાસવા લાગ્યા. તૈયરખાનના હુકમની કોઇ દરકાર રાખતું નહિ. સર્વે બચબીત થઇ લાગવા લાગ્યા. હવે સલાહ વગર છૂટકો નથી, એમ તૈયરખાનને જણાયું. ચારે બાજુ લશ્કર ઘેરાઇને

મરવા લાગ્યું ને મડદાંના ઢગલા પડવા લાગ્યા, એટલે તેણે સલાહતું કહેણ મોકલ્યું. તેણે કહાવ્યું કે, “ બાદશાહી વાવટો અમારા સ્વાધીનમાં રહેવા દેવો, તથા અમને અને અમારાં માણસોને સલામત તાકીદે અજમેર જવા દેવા એ શરતે અમે અમારાં હથિયાર છોડવાને તૈયાર છીએ. ” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ આ અને પહેલાંની લડાઈઓમાં જેટલા મુસલમાન સરદારો કેદ પકડ્યા છે, તેટલા રજપૂત સરદારો જે બાદશાહ પાસે કેદમાં છે ને જેનાં નામ અમે આપીએ તેટલાનો તાબડોતોબ બદલો કરવો તથા જે સિપાઈઓ હમણાં અમારે શરણ થાય તેમણે કુરાનના સોગન ખાત્ર અમારા સામા ફરીને નહિ લડવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી, એ શરતે તમારી બોલી અમે કબૂલ કરીએ છીએ. ” તૈયરખાને તે શરત કબૂલ કરી પોતાના સૈન્યને વગરકારણે મરતું બચાવવાને સંધિ કરી. હથિયાર મૂક્યાં એટલે તેનું લશ્કર પણ હથિયાર છોડી શરણ થયું. દુર્ગાદાસે તૈયરખાનની તલવાર પાછી આપી અને તેમને તથા ખીજ સરદારોને રામસિંગના સ્વાધીનમાં સોંપી તેમને માન સાથે જોધપુર શહેરમાં મોકલ્યા. બાકીના મુસલમાની સૈન્યને કુરાનના સોગન આપી થોડાં માણસની રખવાળી નીચે માનસિંગની સાથે પાસેના ગઢમાં મોકલ્યા; અને પોતે તથા જયસિંગજી અકબરખાન જે મુસલમાની સૈન્યનો ત્રીજો ભાગ લઇ આવતો હતો, તેની ખબર લેવાને સામા ચાલ્યા.

ગંબીરસિંગની સાથે મહમદખાં શહેરમાં ચાલ્યો. તેને રાજ્યમહેલના એક ભાગમાં ઉતારો આપવાનો હતો. ત્યાં લાવી ઉતારો આપ્યા પછી ગંબીરસિંગે એક તૂટી વાળાંદને બોલાવી મહમદખાંને થયેલા જખમો ઉપર પાટા બંધાવ્યા. એવામાં દુર્ગાદાસ તરફથી સમાચાર આવ્યા કે તૈયરખાન શરણે આવ્યો છે. તે પછી થોડીવારે રામસિંગની સાથે તૈયરખાન પણ મહેલમાં દાખલ થયો. માત્ર મહમદખાંએ ઉદાસ ચહેરે પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો. તૈયરખાને કહ્યું કે, “ તમારે ઉદાસ થવાનું

કારણ નથી. તમારા આ જખમોજ કહી આપે છે કે તમે તમારો ધર્મ બળવ્યો છે; પણ નસીબે તમને ચારી આપી નહિ તેમાં તમારો વાંક નથી; પરંતુ એક પણ જખમ ખાધા વગર હું શરણ થયો છું. હું આપણા બાદશાહને શું મેં બતાવીશ ? હું મારો જીવ બચાવવાને નહિ, પણ મારા બહાદુર ને મારા પરની ભક્તિભાવવાળા સિપાઇઓની ખાતર શરણ થયો છું. મેં જોયું કે આ રજપૂત સૈન્ય કાંઈ (ઐહિક) માણસનું નહિ, પણ દૈવી માણસોનું છે. તેમના સામા લડીને મારા બહાદુર સૈનિકો નકામા કપાઈ મરશે. ગમે તેવા બળવાન સૈન્ય વડે પણ તેમને જિતાય એવું નથી, ત્યારે ચારે તરફ ઘેરાયલા મારા સૈન્યને શા માટે કપાઈ મરવા દેવા ? એવા વિચારથી હું શરણ ગયો. ”

આ વાતો ચાલતી હતી, તે સમયે ગંભીર પોતાના સરદારની પડખે જવાને ઉતાવળો થયો. તેણે મહમદખાંની બરદાસ્ત લેવાનું કામ રામસિંગને સોંપ્યું ને મહમદખાંની રજા માગી. મહમદખાંએ કહ્યું કે, “ ફરી મળતાં સુધી સલામ. ખરેખર તમે શત્રુ જેવી નહિ, પણ ભાઈ જેવી વર્તણૂંક ચલાવી છે. ” ગંભીર બોલ્યો કે, “ અમે અમારા સરદારનો દાખલો લઈએ છીએ; કે જે સરદાર સર્વ માણસજાતનો મિત્ર છે. એ કેવા દૈવી ગુણનો છે તેનો તમને અનુભવ થશે ત્યારેજ તમને ખાત્રી થશે. ” આ સાંભળી તૈયરખાન તેના તરફ સાનંદાશ્ચર્યથી જોવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે, “ અરે ! ભાઈ તું કોણ છે ? આટલો બાળક છતાં આવાં અનુભવીવૃદ્ધ જેવાં વાક્યો બોલે છે ! ” તેણે કહ્યું કે, “ મારું નામ ગંભીરસિંગ છે. ” એથી તે વધારે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે, “ ત્યારે સોજીતના કિલ્લા ઉપર પ્રથમ ચઢનાર તે તમેજ હતા કે શું ? ” ગંભીરે નીચું જોયું; પણ માનથી તેનું મન બહારાઈ ગયું. તેના કરેલા પરાક્રમની ખૂબ કરીને તેના સરદારે તેને હાકોર બનાવ્યો હતો, પણ તેના પરાક્રમની કિંમત તેના દુશ્મનો-

માં પણ થયેલી જોઈ તેનું હૈયું પ્રકુલિત થયું. તેણે નરમાશથી કહ્યું: “હાજી, તે હુંજ છું અને તેજ જગ્યાએ મારા સરદારે મને ઠાકાર બનાવ્યો છે; અને પોતાના નાનાભાઈ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.” આ સાંભળી તૈયરખાન સાનંદાશ્ચર્યથી બોલ્યો કે જ્યાં મારવાડનાં બાળકો પણ આવ્યાં છે, ત્યાં આપણા લશ્કરનો શો આશરો ?

મહમદખાં બોલ્યો કે, “આવું સાંભળતાં આપણને હાર્યાનું દુઃખ લાગતું નથી; કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે અજિત સૈન્યના નાયકને શરણે આવ્યા છીએ. જ્યાં નાનાં બાળકો આવ્યાં શરો છે અને મરદો બળવાન હોઈ પોતાના સરદારો ઉપર દ્વિદા થયેલા છે, ત્યાં આ દેશ આપણાથી કેમ સાચવી શકાય ? અરે ! આ દેશની સ્ત્રીઓ-જ કેવી છે ? જ્યારે દુર્ગાદાસના ઘર ઉપર સમશરખાંએ સૈન્ય મોકલ્યું, ત્યારે તે વૃદ્ધ માતાએ દુર્ગાદાસનો જે બચાવ જેવી દઢતાથી કર્યો તે મેં જાતે જોયો છે; પણ એ વૃદ્ધ માણનું એ દુષ્ટ સમશરખાંએ ખૂન કર્યું !”

આ સાંભળી ગંભીર ગુસ્સામાં બોલી બિઠ્યો કે, “અરે ! તમારી અમીરતાને ધિક્કાર છે ! જે તમે સમશરખાંનું એ ધાતકી કામ જોઈ રહ્યા હતા, તો આ ઘરમાંથી આપ સિધાવો ને આપના સિપાઈઓને રાખ્યા છે ત્યાં કે બીજી જગ્યાએ પધારો. પોતાની માતાનું ખૂન થયેલું જોનારરૂપે તમે દુર્ગાદાસને હવે મોં બતાવશો નહિ.” એ પ્રમાણે બાળક અને નરમ સ્વભાવના ગંભીરને, ગુસ્સાવાળો સરદાર બનેલો જોઈ, સર્વ ચકિત થયા. આ જોઈ તૈયરખાન પણ આભોજ બની ગયો.

મહમદખાંએ પોતાનો હાથ લંબાવી તેનો હાથ પકડ્યો ને કહ્યું કે, “ભાઈ ગંભીર ! હું સોગન ખાઈને કહું છું કે મેં જે સમશરખાંને માણ્યો ધાત કરતાં જોયો હોત, તો તેજ ક્ષણે આ તલવાર તેના પેટમાં ખોસી હોત. મેં તો તે પહેલાં વૃદ્ધ માણને જોયાં હતાં; અને તે વખત મેં રહેમદિલ બતાવ્યું, એવું સમશરખાંને લાગ્યાથી તેણે મને સોજીત

મોકલ્યો. ત્યાંના સરદાર સાથે મારે કળિયો થવાથી કંટાળીને હું દિલ્હી ગયો. ” મંભીરે કહ્યું કે, “ અરે ! ત્યારે તો તમે તેજ મહમદખાં કે જેણે મારાં વૃદ્ધ માણ સાથે માનભરી વર્તાણુંક ચલાવી હતી; અને જો તેમ હોય તો મેં તમારા પર વિના કારણ ગુસ્સો કર્યો તે માટે હું તમારી માફી માગું છું. ” મહમદખાંએ કહ્યું કે, “ માફી માગવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું તેજ મહમદખાં છું. સોજતથી હું દિલ્હી ગયો ત્યારે કેટલાક ખોલવા લાગ્યા કે હું દુર્ગાદાસની તરફેણમાં અને રાજ્યદ્રોહી છું. બાદશાહે તે ઉપરથી મને મારી રાજ્યભક્તિ સાબિત કરી આપવાને દુર્ગાદાસની સામા તૈયારખાનના હાથ નીચે મોકલ્યો. જો હું ના આવું તો રાજ્યદ્રોહી દર્જ. હું જો કે દુર્ગાદાસને માન આપું છું, તથાપિ એને બળવાખોર તરીકે લેખું છું અને તેથીજ બાદશાહે કરેલી નિમણુંક મેં કબૂલ કરી; નહિ તો હું મારવાડમાં ફરીને લડવા આવન નહિ. ” એ સાંભળી ગંભીરે કહ્યું કે, “ ખાનસાહેબ ! એથી હું બહુ ખુશી થયો. મારા સરદાર મને હમેશાં કહે છે કે કાંઈ બધા મુસલમાન સરખા નથી. તેમાં પણ પ્રમાણિક, દયાળુ ને ખરા વીર પુરુષો છે; અને તે તમે આજે મને પુરવાર કરી આપ્યું છે. જ્યારે દુર્ગાદાસ જાણ્યો કે મને શરણ થનારામાં એક એવો છે કે જેણે મારી માની સાથે માનભરી વર્તાણુંક ચલાવી હતી; ત્યારે તેને ભેટીને તે કેટલા બધા ખુશી થશે ? એમના માતૃશ્રીના મોતથી થતી દિલગીરીમાં અને તેથી મુસલમાનો ઉપર ઉપજતા ગુસ્સામાં કેટલો ઘટાડો થશે ? પણ આ વાત હું એમને હમણાં કહેનાર નથી. એમની મેળે એ અહીં આવીને તમને મળશે ત્યારે તેઓ જાણશે. ” એમ ખોલી તેણે રામસિંગને મહમદખાંની સુપ્રત કરી. પછી તે ઘોડેસવાર થઈ દુર્ગાદાસ પાસે જવાને ઘોડો કુદાવતો ચાલ્યો. એવામાં માર્ગમાં માનસિંગ ને તેના સવારો મળ્યા. માનસિંગે ગંભીરને કહ્યું કે, “ ઠીક થયું કે આપણે મળ્યા. ચાલો હવે આપણે ગઢ તાબે

લેવાની માગણી કરવાને જમ્મએ છીએ. અકબરશાહ અને તેમનું સૈન્ય પણ શરણે આવ્યું છે. ”

અકબરશાહ એ ઔરંગઝેબ આદશાહનો સૌથી નાનો શાહમદદ હતો. આદશાહની એના પર પ્રીતિ હતી; પરંતુ આદશાહ બહુ અવિશ્વાસુ હતો. એને કોઈના ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. સરદાર ઉપર, પુત્ર ઉપર કે કોઈ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. જેણે જેવું કર્યું હોય તેવું તે બધાને દેખે. પોતાના આપને કેદ કરીને અને ભાષભત્રીજાને મારી નાખીને પોતે રાજ્ય મેળવ્યું હતું; તેથી તે ધારતો હતો કે મારા છોકરા ને સરદારો મારી પણ એજ વલ્લે કરે. ‘ જેની આંખમાં કમળો હોય તે સર્વત્ર પીળું પીળું દેખે ’ એ કહેવત આલમગીરે ખરી કરી આપી. તે સર્વત્ર દગોજ દેખતો હતો, તેથી કોઈ પણ રથને સૈન્ય મોકલે તો તે સૈન્યના સરદાર ઉપર દેખરેખ રાખવાને આતમીદાર મૂક્યા વગર તે રહેતો નહિ. અકબરશાહને પણ તૈયરખાન ઉપર આતમીદાર તરીકે આદશાહે મોકલ્યો હતો; પણ એ બંને વચ્ચે ગાઢો રનેહ બંધાયો હતો. અકબરશાહને અંદરખાનેથી આતમીદાર તરીકે મોકલ્યો હતો, તોપણ દેખીતો તૈયરખાનના હાથ નીચે સરદાર તરીકે નીમ્યો હતો; અનુભવી સરદારના હાથ નીચે લશ્કરી તાલીમ આપવાની દેખીતી મતલબ હતી.

એ અકબરશાહ પાસે વીસ હજાર માણસનું સૈન્ય હતું. દુર્ગાદાસે એ સૈન્યને આવડું દીકું કે પોતાના બે માણસોને ધનાયતખાન, તૈયરખાન ને મહોબતખાનના જીતી લીધેલા વાવટા સાથે તાબે થવાનું કહેણુ લખ મોકલ્યા. તેમણે અકબરને એ વાવટા બતાવી દુર્ગાદાસનું કહેણુ કહ્યું. તેઓ બોલ્યા કે, “ જેઘપુર કબજે થયું છે અને આ ત્રણે સરદારો કેદ પકડાયા છે, દિલાવરખાન માર્યો ગયો છે અને સઘળું મુસલમાની સૈન્ય હથિયાર છોડી શરણુ થયું છે તથા અમારા સરદાર દુર્ગાદાસે આપને પણ શરણુ થવાનું કહાવ્યું છે. શરણુ થયેલા આદશાહી વાવટા

જોઈ, એ સંદેશા વિષે અકબરને કાંઈ પણ અંદેશો રહી નહિ. તેણે ધાર્યું કે ત્યાં પચાસ હજારનું સૈન્ય શરણ થયું અને મુખ્ય સરદાર તાબે થયો, ત્યાં આ વીસ હજાર માણસનું શું ગણું છે કે નકામા લડી તેમનો નાશ કરાવવો ? આમ વિચારી તે પણ શરણ થવાને તૈયાર થયો. તે પોતાના હથિયાર ને વાવટો લઈ દુર્ગાદાસની સન્મુખ આવ્યો. તેણે પોતાની તલવાર દુર્ગાદાસ આગળ ધરી, તે દુર્ગાદાસે પાછી આપી; એટલે સર્વ લશ્કર પણ પોતાનાં હથિયાર મૂકી શરણ થયું.

દુર્ગાદાસ મહાસિંગને બંધનમુક્ત કરવા બહુ આતુર હોવાથી તેણે માનસિંગને થોડાં માણસો આપી ગઢ તાબે લેવાની માગણી કરવાને આગળ મોકલ્યો. માનસિંગ શહેરમાં આવતો હતો ત્યાં માર્ગમાં ગંભીર મળ્યો એટલે બંને જણા ગઢની માગણી કરવા ચાલ્યા. આ વખત ચંદ્રોદય થયો હતો. માનસિંગે માણસ મોકલી કિલ્લેદારને ગઢ તાબે કરવા કહાવ્યું. હવે કિલ્લેદાર ગભરાયો. તેણે જાણ્યું કે એક તો સંધિ છતાં દિલાવરને નાસી જવા દીધો ને બીજું સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો, તોપણ સંધિ પ્રમાણે ગઢ તાબે કર્યો નહિ; તેથી દુર્ગાદાસ આ સર્વ લશ્કરનો ને મારો પણ નાશ કરશે. આ વિચારથી ગઢ ઉપર આવી શરણે થવાની તેની જાતી ચાલી નહિ, તેથી તે મહાસિંગ પાસે ગયો. મહાસિંગે જાણ્યું કે વળી આ મરણની જગ્યાએ લઈ જવાને આવ્યો હશે; પણ એટલામાં કિલ્લેદાર ખેલ્યો કે, “ દાકોર સાહેબ, મેં તમારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. દિલાવરે દોરી ખેંચવાનો હુકમ કર્યો તે સમયે એનો હુકમ અમાન્ય કરી મેં આપને બચાવ્યા છે, તો આપ મારી ખાતર આ વખતે કિલ્લા ઉપર આવી રજપૂત સરદારને આ સૈન્યનો પ્રાણ બચાવવા અરજ કરો.” આ ઉપરથી મહાસિંગ કિલ્લેદારના આવવાનો ભેદ પામી ગયો.

મહાસિંગની ખેડી તોડી નાખીને તેને એક તલવાર આપી. પછી

અને જણુ ગઢના કોટ પાસે આગ્યા; પણ માનસિંગ ચંદ્રના ઝાંખા અજવાળામાં પોતાના કાકાને ઓળખી શક્યો નહિ. તેણે શરણે આવેલા વાવટા બતાવી, કિલ્લેદારને કિલ્લો સ્વાધીન કરવાનો હુકમ કર્યો. આ સાંભળી મહાસિંગ બોલ્યા કે, “આ કિલ્લેદારો દુર્ગાદાસની દયા ઉપર શરણે થઈ કિલ્લાની કૂંચીઓ સોંપવા તૈયાર છે.” માનસિંગે પોતાના કાકાનો સાદ ઓળખ્યાથી કહ્યું કે, “કાકા ! તમે જે કહો છો તે વચન આપવામાં આવે છે.” આ સાંભળી કિલ્લેદાર બોલ્યો કે, “હું માત્ર મારા સૈન્યના પ્રાણ અચાવવા માગું છું. જે તે કબૂલ કરો તો કિલ્લાની કૂંચીઓ આપનીજ છે.” માનસિંગે એ શરત કબૂલ કરી ગઢમાં રજપૂત સૈન્ય દાખલ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. દરવાજા ખોલવા માંડેલા સાંભળી ગંભીર પોતાના પિતા કેસરીસિંગ જે ધનાયતખાનની સંભાળ રાખવામાં હતા, ત્યાં દોડી ગયો ને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. તે બોલ્યો કે, “પિતાજી ! મારાં માજીને પ્રથમ અંધનમુક્ત કરવાને હવે આપ કિલ્લામાં જાઓ.” આ સાંભળી કેસરીસિંગે કહ્યું કે, “બેટા ! તું કહે છે તે બરાબર છે, પણ તું જાણે છે કે મને મારા સરદારે આ જગ્યાએ ચોકી ઉપર રાખેલો છે; માટે મારું ખાનગી કામ ગમે તેવું અગત્યતું હોય, તોપણ તે રજ ન આપે ત્યાંસુધી, મારાથી આ જગ્યા છોડીને જવાય નહિ, માટે મારી જગ્યાએ તું જ અને તારી માને અંધનમુક્ત કરી હું મારો ધર્મ બજાવવામાં રોકાયો છું, તેની બબર આપજે. ભાઈ, તારે પણ આ ઉપરથી ધડો લેવાનો છે કે ધર્મ આગળ ખાનગી કોઈ પણ કામ આડે લાવવું નહિ.” ગંભીર એ સાંભળી ગઢમાં જવાને નીકળ્યો.

માનસિંગ ગઢનો કબજો લેતો હતો, તે વખતે મહાસિંગ હાકોરે કહ્યું કે, “બેટા માનસિંગ ! જ્યારે તારી અણુઅનુભવી કમરે મારી આ તલવાર અંધાવી તને દુર્ગાદાસની સહાયે જવા તૈયાર કર્યો ત્યારે મેં થોડુંજ ધાર્યું હતું કે આટલી દૂંડી મુદતમાં તું આ મજબૂત જોધપુર

ગઢનેા કબજે લઇ ચકીશ. પ્રભુની ગતિ ગઢન છે ! ” ગઢની કુંચીઓ લીધી ને લશ્કર હથિયાર છોડી તાપે થયું, એટલે માનસિંગે કિલ્લેદારને કહ્યું કે, “ મારાં કાકી ને ફોધને રાખ્યાં છે તે જગ્યાએ ચાલો. ” એ જગ્યા અંધારામાં એક જૂના ઓરડામાં હતી. ત્યાં પ્રકાશ જ ન મળે; પણ માનસિંગ દીવો લાવ્યો હતો તે વડે તેજ્યાને તે ઓરડામાં પડેલી જોઇ. મહાસિંગે તેને ઉઠાડી. તેજ્યાએ કહ્યું: “ ત્યારે શું આપણે મરવાનાં ? દુર્ગાદાસે શું આપણને ત્યજી દીધાં ? ” મહાસિંગથી કાંઇ ખોલાયું નહિ. ગંભીર પણ પોતાની માની આવીજ દશ થઇ હશે એવા વિચારથી ખોલી શક્યો નહિ. તેથી માનસિંગે કહ્યું કે, “ કાકી ! હજી તમારા મરવા પહેલાં તો ધણા મુસલમાનો મરશે. હમણાં તો દુર્ગાદાસે તમારો છુટકારો કરવાને મને મોકલ્યો છે. ” એ સાંભળી તેજ્યાએ આંખો ઊંચી કરી, માનસિંગને જોયો એટલે પોતાની ખાત્રી થઇ કે આ સ્વપ્નું નથી પણ સત્યજ છે; એટલે તેજ્યાના મનમાંથી મરવાના અને દુઃખના વિચાર જતા રહ્યા ને પ્યાર, વૈભવ ને સુખના વિચાર આવવા લાગ્યા. હવે જાણે તે કેદખાનામાં નહિ પણ સ્વતંત્ર હોય તેમ જણાયું.

ગંભીર ને માનસિંગ આગળ ચાલ્યા; તે તેજ્યાના જેવાજ ઓરડાં-માં ગંભીરની માને રાખેલી હતી. ત્યાં તે ઊંઘતી હતી; પણ જ્યારે ગંભીર તેને ખોલાવવા લાગ્યો ત્યારે તેનો અવાજ સાંભળીને અને દીકરો પોતાની માતાને ભેટી પડ્યો તેના પ્યાર જોઇને તેને એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ સ્વર અને એ લાડ એને સ્વપ્નવત્ જણાયાં. ગંભીરે કહ્યું: “ માજી ! હું તમને બંધનમુક્ત કરવા આવ્યો છું. ” પણ એ ખોલ તેને ભ્રમણા જેવા લાગ્યા. તે અવાજ સાંભળતી હતી, તેને ભેટી હતી, તેના ગાત્ર ઉપરના હર્ષાશ્રુનો સ્પર્શ કરતી હતી, તોપણ તે તેના તરફ જોઇને ખોલી કે, “ હું શુદ્ધિમાં છું ? હું ગાંડી તો નથી થઇ ? મને આ સ્વપ્નું તો જણાયું નથી ? ” તે માનસિંગ તરફ જોઇને ખોલી.

કે, “હું આ જે જોઉં છું, તે મારો દીકરો છે ? કે હું ગભરાટમાં બેભાન થઈ છું ? મારો ગંભીર નાસી ગયો હતો તે કોઈ જગ્યાએ માર્યો ગયો હશે, એમ હું તો માનતી હતી, તેજ આ છે ?”

ગંભીરે કહ્યું કે, “માથુ ! હુંજ તમારો દીકરો ગંભીર છું. તમને કહ્યા વિના નાસીને દુર્ગાદાસ પાસે આવ્યો હતો, તે દુર્ગાદાસે તમારો છુટકારો કરવાને મને અહીં મોકલ્યો છે.” માનસિંગે કહ્યું કે, “ફાધબા ! એ તમારો ગંભીરજ છે. એ જે કહે છે તે સત્યજ છે. એણે દુર્ગાદાસ પાસે આવી સોજીતગદમાં નામના કરી છે અને જોધપુર જીતવામાં પણ ભાગ લીધો છે.” આ વચન સાંભળી તેને હવાશ્રું આવ્યાં. તે પોતાના પુત્રને બેઠીને બોલી કે, “બેટા ! તારો બાપ ક્યાં છે ? શું દુર્ગાદાસે દેસુરીમાંથી એમને છોડાવ્યા નથી ?” ગંભીરે કહ્યું કે, “મારા પિતાને ત્યાંથી છોડાવી લાવ્યા છે ને તેઓ અહીંજ છે.” પછી પોતાના પિતા શા કામમાં રોકાયેલા નથી આવ્યા તે સર્વ વાત કહી સાંભળાવી.

હવે માનસિંગ પોતાની બહેન લાલબા પાસે જવાને નીકળ્યો. લાલબાનો ઓરડો તેજબાના ઓરડા કરતાં સારો ને મોટો હતો. તેમાં એક દીવો બળતો હતો; પણ તે ઓરડામાં માનસિંગે લાલબાને દીદાં નહિ, તેથી તે એક પડદો ખસેડી અંદર ગયો, તો ત્યાં લાલબા ઘૂંટણીએ બેસી પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી હોય તેમ જણાયું. તે પ્રભુપ્રાર્થનામાં એટલી તો તદ્દલીન થઈ ગઈ હતી કે માનસિંગનાં પગલાંની પડછી સરખી પણ તેના સાંભળવામાં આવી નહિ. તેનું ચિત્ત પ્રભુસન્નિધિ હતું. થોડીવાર પોતાના જોડેલા બંને હાથ જોડ્યા કરી બોલી કે, “આ જે વિજયશ્રોત્ર સંભળાય છે તે જો રજપૂતોનો હોય તો, હે પ્રભુ ! હું તારો ઉપકાર માનું છું; પણ જો તે તૈયરખાનનો હોય, ધનાયતખાન જેનાથી હાર્યો તેને તૈયરખાને જીત્યો હોય અને જેણે એક વાર મારી આબરૂનું રક્ષણ કર્યું હતું તે દુર્ગાદાસનો નાશ થયો હોય, તો હે દયાળુ પ્રભુ ! તું મને તારી

પાસે સત્વર બોલાવી લે. ”

એટલે માનસિંગે કહ્યું કે, “ બહેન ! એ દયાળુ પ્રભુએ આપણા પર દયા કરી છે.” એમ બોલી તે તેની પાસે ગયો. માનસિંગને જોઈ પ્રથમ તે બેશુદ્ધ જેવી જણાઈ; પણ થોડીવારમાં મન સ્થિર કરીને તે બોલી કે, “ ભાઈ ! મારા પિતા વગેરે સર્વ સલામત છે? ” માનસિંગે કહ્યું કે, “ બહેન ! સર્વે સલામત છે. મારા કાકા, કાકી, ફાંદ, કુઆ સર્વ સલામત છે.” લાલબાએ કહ્યું કે, “ અને દુર્ગાદાસ ? તમે તેમનું તો કાંઈ કહેતાજ નથી. હું આશા રાખું છું કે કાંઈ દુઃખદ સમાચાર તો નહિજ હોય.” માનસિંગે કહ્યું કે, “ એ અહીં વિજયશાળી થયા છે, એમણે સર્વ મારવાડ જીતી લીધી; અને તમને તથા બીજાં સગાંવહાલાં-ઓને બંધનમુક્ત કરવાને મને અહીં મોકલ્યો છે.” આ સાંભળી લાલબા-નું હૈયું હૈયું હોય એમ જણાયું.

લાલબાએ માનસિંગને કહ્યું કે, “ ભાઈ ! મને મારા પિતા પાસે લઈ જાઓ.” એટલું બોલતામાં તો મહાસિંગ ને તેજબા આવી પહોં-ચ્યા. લાલબા પોતાના પિતાને પ્રેમથી ભેટીને પ્રેમાશ્રુ પાડવા લાગી. મહાસિંગનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું; પણ લાલબાની ઓરમાન માતાના અંતઃકરણમાં તેમાંનો એક શતાંશ પણ નહોતો. તેજબાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના સગા ચંદ્રસિંગને વરવાની લાલબાએ ના પાડયાથી તે લાલબા તરફ પ્રેમને બદલે દ્વેષભાવથી જોતી હતી. લાલબા તે સર્વ જાણતી હતી; પણ તે સમજી હતી. પોતાના ઘર ઉપર અણચિંતવી આફત લાવનાર અને પોતાની વીંટી ચંદ્રસિંગને આપી ફસાવનાર એ હતી, એવું તેના સમજવામાં આવ્યું હતું; પણ એ સર્વ જાહેરમાં મૂકી કુટુંબ-કલેશ વધારવો, અને પોતાના પ્રિય પિતાને અને બીજાં વહાલાંઓને દુઃખી કરી વેર વધારવું એમાં ડહાપણ નથી, એમ તે સમજતી હતી; તેથી એ સર્વ વાત તેણે પોતાના અંતઃકરણની સલામત પેટીમાં

મજબૂતામ્બથી પૂરી રાખી હતી.

હવે માનસિંગ પોતાની ફેધ, યુઆ ને ભાધને બોલાવી લાવ્યો. સધળું કુટુંબ એકઠું મળી એકબીજાની ખબરઅંતર પૂછવા લાગ્યું. દિલાવરખાન બહુ ઘાતકી હતો. તેણે સર્વેને જીદાં જીદાં કેદ રાખ્યા હતાં. કેદખાનામાં પણ તેમને કોઈ જાતનું સુખ નહોતું; પણ ધનાયત-ખાનની રહેમ નજરથી લાલખાને તે દુઃખ દધ શક્યો નહોતો. 'અધા કેદીમાં માત્ર લાલખાનેજ સારી રાખી હતી. આ સુખદુઃખની એક-બીજાની વાતો સાંભળી તેઓ સમદુઃખી થયાં; પણ એ દુઃખનો સમય હવે ગયો છે, દુર્ગાદાસના પ્રતાપથી હવે તેઓ અધનમુક્ત થઈ સુખી થયાં છે, એવો વિચાર આવ્યાથી તેઓ પ્રભુનો પાડ માની દુર્ગાદાસને આશીર્વાદ આપવાં લાગ્યાં.

આ વિજયથી દુર્ગાદાસે જયસિંગજી મહારાણાનો ઉપકાર માન્યો ને ઉદેપુરના મહારાણાજીનો આભાર માનતો પત્ર લખ્યો તથા કુંવર જયસિંગજી પાછા ઉદેપુર ગયા.

બીજે દિવસે સવારમાં દરબાર ભરાવાનો હતો. મહાસિંગ હાકોર વૃદ્ધ અને ધાયલ હોવાથી તે લડાઈના મેદાનમાં જઈ શકે તેમ નહોતું; તેથી તેમને જોધપુરના સૂબેદાર બનાવી, આસપાસના જે ગઢ હજી મુસલમાનોના તાબામાં હતા, તે જીતવા જવાનો વિચાર કરવાનો હતો. જે મુસલમાન અમલદારો કેદ પકડાયલા હતા તેની યાદી કરી તેટલા રજપૂત હાકોરો જે દિલ્હીમાં કેદ હતા, તેમનો બદલો કરવાને તેમનાં નામ નક્કી કરવાનાં હતાં તથા છેવટે રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ ચલાવવી તે ઠરાવવાનું હતું. મુસલમાન કેદીઓની યાદી રામસિંગે બનાવી દુર્ગાદાસના હાથમાં મૂકી. ગંભીરસિંગ તે વખતે દુર્ગાદાસની પડખે બેસેલો હતો. તેણે તે યાદી વાંચી મહમદખાંના નામ ઉપર આંગળી મૂકી કહ્યું કે, “ આ ગૃહસ્થને આપ માનપૂર્વક બોલાવો છો, તથાપિ તે કોણ છે, તે જ્યારે આપ

જાણુશે ત્યારે...” દુર્ગાદાસે એ વાક્ય પૂરું થવા નહિ દેતાં કહ્યું કે, “કલ્યાણગઢમાં જે મહમદખાંએ મારાં માતૃશ્રી પ્રત્યે માનભરી વર્તણૂક ચલાવી હતી, તેજ મહમદખાંએ છે કે શું?” ગંભીરે કહ્યું કે, “હા મહારાજ!” એમ બોલી આ વખતે તેમને શી રીતે લડાઈમાં જોડાવું પડ્યું હતું, તેની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ત્યારે તો મારે તેમનો તે સમયનો આભાર આ વખતે માનવો જોઈએ. જે આભાર હું તે સમયે જોખમ ખેડીને માનવા જવાનો હતો, તે માનવાનો આ સમય આવ્યો છે.” એમ બોલી તે તેજ વખતે કેદીઓના ઉતારા તરફ ચાલ્યો.

પરધર્મી કે દુશ્મન જે કેદીઓ પોતાના તાપ્તામાં આવ્યા હોય, તેની બરાબર સંભાળ રખાવવામાં ને રાખવામાં દુર્ગાદાસ એકઠો હતો; કેદીઓને પોતાના સરદારોનાજ ભરોસા ઉપર દુર્ગાદાસ રાખતો નહિ. પોતાના સરદારોને સખ્ત તાકીદ આપ્યા છતાં કેદીઓની પોતાના હુકમ પ્રમાણે બરાબર બરદાસ્ત લેવાય છે કે નહિ, તેની દુર્ગાદાસ વખતોવખત જાતે તપાસ કરતો. જેવો જેમનો હોદ્દો તેવી તેમની સંભાળ રખાવતો. સરદારો ને સિપાઈઓ સર્વની લાયકાત પ્રમાણે સંભાળ રહેતી. તેમને રહેવાની જગા, ખાવાપીવાનું, બિછાનાં સર્વ યોગ્યતા પ્રમાણે મળતું. માંદાસાગ્ર અને ધાયલોની, પછી તે દેશી કે પરદેશી, સ્વધર્મી કે પરધર્મી, મિત્ર કે શત્રુ-સર્વની સંભાળ રખાવતો ને રાખતો. તેમની ખબરઅંતર જાતે જઈ પૂછી આવતો; તથા ધાયલોને અને માંદાઓને દિલાસો આપતો. આ પ્રમાણે તે નિત્ય તજવીજ રાખતો હતો; પણ ગંભીરની વાત તેના જાણવામાં આવી ત્યાંસુધી તે મહમદખાંને પિછાની શક્યો નહોતો. રાત્રે ઝાડ ઉપર દૂરથી એકજ વાર દીઠેલો અને તે પણ છુપાઈને. વળી તે વખતે એ એક નાની દુકડીના જમાદાર તરીકે આવેલો, તે દૂકડી મુદતમાં ૨૦ હજાર સૈન્યનો ઉપરી થઈને

આવે એવો સંભવ પણ નહોતો. આવા કારણોથી તે પોતાનાં માતૃશ્રી પ્રત્યે માનપૂર્વક વર્તનારને ઝાઝાથી શક્યો નહોતો; પણ ગંભીરે અંધારામાં રહેલી એ વાત અજવાળામાં આણી કે તરતજ તે મહમદખાં તરફ જવાને નીકળ્યો.

તે મહમદખાંની ખબર લેવા આવ્યો છે, એમ જણાવી મહમદખાંના ઢોલિયા પાસે ગયો કે ખીજા મુસલમાન સરદારો દૂર ખરયા. દુર્ગાદાસના ચહેરા ઉપરથીજ મહમદખાં સમજ્યો કે દુર્ગાદાસે જાણ્યું છે કે હું કોણ છું. દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “હે પાકદિલ મુસલમાન! હું તમારા જે કર્તવ્યથી આભારી થયો છું તે કર્તવ્ય અને તે આભાર જન્મપર્યંત જુલાવાનાં નથી. મારાં પરમ વહાલાં માતૃશ્રી પ્રત્યે આપે જે શુભ વર્તણૂંક કલ્યાણગઢના મારા મકાનમાં ચલાવી હતી તે મેં મારી જતે ઝાડ ઉપરથી જોઈ હતી. હું તે વખતે તમારા શિર ઉપરના ઝાડમાં સંતાયો હતો. હું તો તેજ વખતે ઝાડ ઉપરથી કૂદકો મારી તમારો ઉપકાર માનવાને તમારી સમક્ષ આવવાનો હતો, પણ એમ કરવું તે તમારા હોદાને હરકતકર્તા થશે, એ વિચારથી હું તે વખતે અટક્યો. તે વખતનો સમય પ્રભુએ મને આ વખતે આપ્યો છે અને તેથી હું તમારો આભાર માનું છું. તમારો ઉપકાર કદી વિસરાવાનો નથી. આપણી આજની થએલી દોસ્તી જન્મપર્યંત જવાની નથી. પ્રભુ તે નિરંતર નિભાવો.”

૧૨-જોધપુરમાં દરબાર

છાંપય

ધન દુર્ગા ધન માત, ધન મારુ સરદારો;

મહારાણાજી ધન્ય, ધન્ય બેહુ રાજ્યકુમારો.

દેશ ધર્મ ને રાજ્ય, તણી લકિતને પણ ધન્ય;

વીર્ય શૌર્ય ઔદાર્ય, ધરી ખર્ચો તન મન ધન.

વળા ધરિ અલોલ નિરપૃહ રહી, ગયો નહિ જે ગર્વમાં;

લહિ પ્રેમ શત્રુ ને મિત્રનો, સંપ જમાવ્યો સર્વમાં.

દુર્ગાદાસની આ જીતની ખ્યાતિ, જોધપુરનું જિતાવું અને તૈયર-
ખાન જેવા બાદશાહના મહાન સરદારનું ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે હારીને
કેદ પકડાવું, એ વાત આખા દેશમાં પવનની પેરે પ્રસરી.

આ જીત મેળવ્યા પછી દુર્ગાદાસ શાંત બેસી રહ્યો નહિ. જે
સરદારોએ પોતપોતાનાં લશ્કર દુર્ગાદાસની મદદે મોકલી તેનો પક્ષ
ગ્રહણ કર્યો હતો તેમને દુર્ગાદાસે પોતાના વિજયના સમાચાર મોકલી
જોધપુર બોલાવ્યા; એટલુંજ નહિ પણ જેઓ રાઠોડના જયની આશા
થોડી હોવાથી તટસ્થ રહ્યા હતા તેમને પણ સંદેશ મોકલી જોધપુર
બોલાવ્યા; પરંતુ જેઓ બાદશાહના પક્ષમાં ખુદલી રીતે રહ્યા હતા, તેમને
કાંઈ પણ કહાવ્યું નહિ. ગંભીરસિંગના પિતા કેસરીસિંગે દુર્ગાદાસને
કહ્યું કે, “તેમને પણ આપણી સહાયમાં આવવાને કહાવીએ તો શી

હરકત છે ?” દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ નહિ ભાઈ ! આપણે તેમ કરીને આપણા પગ નીચે જાળ પાથરવી જોઈએ નહિ. પોતાના દેશના છુટકારા માટે જો તેમનામાં લેશ પણ દેશદાઝ હોત તો તેઓ દેશના દુશ્મનને મળી જાત નહિ. આપણા જોધસિંગ, માલદેવ, ગજસિંગ, જશવંતસિંગ એમના રાજ્યનું સુખ એમણે આપ્યું છે, તે તેમને યાદ હોવું જોઈએ; તેમજ આ દેશ પચાવી પાડનારના રાજ્યનાં દુઃખનો પણ તેમને થોડો અનુભવ થયો નથી ! એ સઘળું જાણતાં છતાં તેમને દેશસ્વાતંત્ર્ય માટે સમજ આપવી પડે તો એમજ જાણવું કે તેઓ કદાપિ જોધપુર આવશે તોપણ તે તેનો બચાવ કરવાને નહિ, પણ દગાથી તે દુશ્મનને સોંપવા માટે આવશે. ઠાકોરકેસરીસિંગજી ! આપણું ઈર્તવ્ય તો દૈવી છે. સત્ય આપણા તરફ છે અને તેને માટે સ્વદેશાભિમાની દેશદાઝવાળા પુરુષોને કાંઈ સમજાવવા પડે નહિ. એવા વીરપુરુષો તો પોતાની મેળેજ આવીને ખલા ઠોકશે અને જેઓ એવા નથી તેમને તો અલગજ રાખવા જોઈએ; કે જેથી તેઓ દુશ્મનીદાવો ન કરી શકે ને મિત્ર થઈને ફરતા અટકે.” દુર્ગાદાસની આ સ્વાભાવિક અનુભવથી મેળવેલી દલીલથી મારુ સરદારોની ખાત્રી થઈ કે એવા દેશપ્રોહીઓને આપણા ભેગા ભેગાવવાજ નહિ.

દુર્ગાદાસે રાઠોડ સરદારો ને ઠાકોરોને લખેલા પત્રો અમલમાં મુકાયા હતા. તેણે લખેલી સાધારણ હકીકતથી અને તેના વિજયની કીર્તિ ફેલાવાથી આખા દેશમાં જુરસો વ્યાપ્યો હતો; તેથીજ થોડાજ દિવસમાં જોધપુર મારવાડના યોદ્ધાઓથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યું. મારવાડને બચાવનારના ઝંડા નીચે આખો મરદેશ પોતાના પુત્રોને મોકલવા લાગ્યો. મહાસિંગના હુકમથી માનસિંગ પોતાની ઠંકરાતમાંથી જેટલા જમાવી શકાયા તેટલા યોદ્ધા લઈ આવી પહોંચ્યો. જે ધાયલોને સોજીતગઢમાં દુર્ગાદાસે રાખ્યા હતા તે ઠાકોર રૂપસિંગની સરદારી નીચે સાજતાજ થઈ આવી

મળ્યા. આ સિવાય જોધપુરના નાના મોટા સર્વ પટાવતો પોતપોતાથી જમા થયાં તેટલાં માણસો લઈ જોધપુર આવ્યા.

ન્યારે જોધપુરના વિજયના સમાચાર ઉદેપુર પહોંચ્યા ત્યારે મહારાજ રાજસિંગજીએ પોતાનો દરબાર ભરી ખુશાલી જણાવી તથા દુર્ગાદાસને માટે પોતાના કુંવર ભીમસિંગજી સાથે સરપાવ મોકલ્યો. ન્યારે આ સરપાવ લઈ કુંવર ભીમસિંગજી મહારાણાજીનાં ડંકાનિશાન સાથે જોધપુરના મેદાનમાં આવ્યા ત્યારે આખું જોધપુર જયજયકારના પોકારથી ગાજી રહ્યું. સર્વ મહારાણાજીની જય પોકારવા લાગ્યા.

પોષ સુદ ૧૫ નો દિવસ જોધપુરમાં જોવાલાયક હતો. જોધપુરમાં ઊભરાયલા ભિખ ભિખ વાવટાવાળા ને ડંકાનિશાનવાળા તે દિવસે જોધપુરના મેદાનમાં ભેગા થવાના હતા. સઘળા સરદારો મેદાનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. ચાંપાવત, કુંપાવત, પાતાવત, બિદાવત, ઉદાવત, જેતાવત, જોધાવત, કરણોત, મંડલા, ભાટી, ઉહડ, વિકા, કર્મ-સોત, મેડતિયા, ખીચી એમ સઘળા દોકરો ને સરદારો* તથા વિકાનેર, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામાહિ ને ઝાલવાના રાજાઓએ પણ પોતાના કુંવરોને લઈકર આપી જોધપુર મોકલ્યા હતા. તેઓ પણ પોતપોતાનાં ડંકાનિશાન સાથે આવીને હારદોર ઘોડેસવાર થઈને ઊભા રહ્યા. મહારાણાના બંને કુંવરોની સવારી પણ સર્વથી પાછળ દબદબાથી આવી પહોંચી. તેઓ સ્થિર પડ્યા નહિ એટલામાં દુર્ગાદાસ પોતાની એક પડખે પોતાના પુત્રને તથા ભાઈને અને ખીજે પડખે ગંભીરને તથા ગુલાબને સાથે રાખી આવવા લાગ્યો. રસ્તાની આજુએ ઊભા રહેલા સવારોએ જગ્યા કરવા માંડી, કેટલાક છાપરા ઉપર ચડીને અને કેટલાક ટેકરા ઉપર ઊભા રહીને એકબીજાની તરફ દ્રષ્ટિ નાખીને “મારવાડને તાર-

* વિકાનેર, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામાહિ ને ઝાલવાનાં રાજ્ય જોધપુરના રાજ્યમાંથી નીકળેલાં છે ને તે રાઠોડ છે.

નાર ઓ આવે” એમ બોલવા લાગ્યા. જ્યારે તે નજીક આવ્યો ત્યારે મેઘગર્જનાની માફક આકાશ ગાજી રહ્યું. સર્વે એકઅવાજે દુર્ગાદાસની જય બોલ્યા. આ અવાજની સાથે દુર્ગાદાસ બંને બાજુના લોકોને નમન કરતો અને રસ્તામાં ઊભેલા લોકોના આશીર્વાદ લેતો આગળ આવ્યો. રસ્તામાં તેના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ એટલી થઈ હતી કે જો તે માડીમાં બેઠેલો હોત તો દબાઈ જાત. નગરની સ્ત્રીઓ જેઓ મલાજેદાર હતી તેઓ ઝરખામાં રહી તેનાં ઓવારણાં લેતી હતી. નાની નાની કુંવારિકાઓ ને પાછાણો કંકુના ને ચંદનના ચાંદલા કરી અક્ષતથી તેને વધાવતાં હતાં. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રજાનું એકસરખું સન્માન લેતો સરદાર દુર્ગાદાસ કાટની બહાર આવ્યો. મેદાનમાં ઊભેલા સર્વે એકદષ્ટિએ પ્રેમભાવથી જોતા ને નમન કરતા જયજયકાર ઉચ્ચારતા હતા. જ્યારે તે મધ્યભાગે આવ્યો કે એક મંડપમાં તેને લઇ જવામાં આવ્યો. ત્યાં મધ્યમાં બિછાવેલી એક ગાદીની પડખે આવી દુર્ગાદાસ બેઠો.

એ મંડપમાં સર્વે સરદારો એકઠા થયેલા હતા. તેમાંના ધણી ખરા જશવંતસિંગજી મહારાજના બાળકુંવર અજિતસિંગજીની હયાતીથી અનન્ય હતા, તેથી તેઓ માંહેમાંહે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “ભાઈઓ ! દુર્ગાદાસે પોતાના બળથી બાદશાહ આલમગીર જેવા બળવાન પણ જીલમીના ત્રાસથી મારવાડને છોડાવ્યું છે. આપણે શાંત થઈ બેસી રહ્યા, મુસલમાનોના જીલમ સહન કર્યા અને મારવાડની—આપણા ભાઈભાંડું ને સ્ત્રી—પુત્રીની આબરૂ લૂંટાતી જોઈ મૂંગા બેઠા અને એ ધણીએ મેદાનમાં પડી આપણી ને આપણા દેશની આબરૂ સાચવી મુસલમાનોના જીલમથી આપણને મોકળા કર્યા, તો આપણે જે ગુમાવ્યું તે એણે મેળવ્યું; તો તે ઉપર અલબત્ત એનોજ હક્ક છે. વળી એ પણ રાજ્યકુળનો તો છેજ. મહારાજ જેઘસિંગજીના ભાઈ કરણજીનો વંશજ દુર્ગાદાસ છે. જ્યારે મહારાજ જશવંતસિંગજીના વંશમાં કોઈ રહ્યું નથી ને દુર્ગા-

દાસે આ રાજ્ય જીત્યું છે, તો જેણે જીત્યું તેતુંજ રાજ્ય, એમાં શે શક છે ? હજુ બાદશાહ આલમગીર આ હારથી ડરીને હડી નય એવો નથી. હજુ તે વધારે બળવાન લશ્કર જમાવી આ રાજ્ય પાછું લેવાને આવ્યા વગર રહેવાનો નથી; તેવે વખતે આ રાજ્યને માથે દુર્ગાદાસ જેવો રાજા નહિ હોય તો આ જીત લાંબી મુદત ટકવાની નથી; તેથી જો મારવાડને ફરીને મુસલમાનોના પંજમાં ફસાતી બચાવવી હોય તો મારવાડની ગાદીએ દુર્ગાદાસનેજ બેસાડવો જોઈએ. દુર્ગાદાસનોજ આ ગાદી ઉપર હક્ક છે અને એજ યોગ્ય છે; માટે એનેજ નમન કરી રાજા સ્વીકારવો, એ આપણો સત્ય ધર્મ છે. એ મેળાવડામાં દુર્ગાદાસની અદેખાઈ કરનારા પણ હતા; તથાપિ ધણા જણાનું વલણ દુર્ગાદાસની તરફેણમાં હોવાથી તેઓ બળતી છાતીએ ચૂપ બેઠા.

દુર્ગાદાસને ગાદી આપવાની સરદારોની માંહોમાંહેની વાત તેના કાન પર આવતાંજ તે ઊડીને ઊભો થયો ને મોટે અવાજે બોલ્યો. એ શું બોલે છે તે સાંભળવાને સર્વે એકચિત્ત થયા. ક્ષણવાર ઉપર ન્યાં એટલો ગજબડાટ મચી રહ્યો હતો કે કાન પડ્યું કાંઈ સાંભળાતું નહિ ત્યાં હમણાં ગણગણાટ સરખો અવાજ થતો નહોતો. દુર્ગાદાસ શું કહે છે તે સાંભળવાને સર્વે શાંત થઈ ગયા. પછી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે:—

“રાજ્યગુરુ, સરદારો અને બંધુઓ ! આજે આપણે શા માટે મળ્યા છીએ તે આપને મારે જણાવવું જોઈએ. મારી પડખે બેઠેલા આપણા વૃદ્ધ સરદાર મહાસિંગજીના ઉપર મુસલમાનોએ અસમાન હુમલો કરેલો ત્યારે તેમણે સહાયની ખૂમ મારી. તેમનો એક માણસ તેમની સાથે હતો તે ત્યાંજ ધાયલ થઈ પડ્યો હતો; એવામાં એમની ખૂમ મારા કાન પર આવતાંજ મેં ત્યાં જઈ તેમને છોડાવ્યા ને એમની ધાયલ સ્થિતિમાં ઘેર લઈ જઈ રાખ્યા; પણ એમનો બચાવ કરતાં મુસલમાનોનો સરદાર મરાયાથી તેનું વેર લેવાને તેમનો આગેવાન મારા

ધર ઉપર ચઢી આવ્યો. ભારે મહાસિંગજીને છુપાવી હું પણ સંતાપ ગયો. મારા ધરમાં મારાં વૃદ્ધ માજીનું ખૂન કર્યું ને તેઓ ચાલ્યા ગયા; એટલે અમે મહાસિંગજીને મારા માથુસ સાથે એમને ઘેર પહોંચાડ્યા ને મારા ધરના અમે ત્રણે પાસેનાં કેતરોમાં ભરાયા. શત્રુઓ મારાં માજીનું ખૂન કરીનેજ ધરાયા નહિ પણ તેમણે પાછળથી મારું ધરબાર ને ગઢી પણ બાળી રાખેના ઢગલો કરી મૂક્યો. આ સમાચાર મને મળતાંજ મારાં માજીનું વેર લેવા મારી આસપાસના મારા બહાદુર સોજતીઓ જે અહીં હાજર છે તેમની સહાય મેળવી કંટાળિયાના સૂઆ-(મારાં વહાલાં માતૃશ્રીના ખૂની) નું મૈં ખૂન કર્યું ને હું ને મારા સોજતીઓ મહાસિંગજી તરફથી મદદ મળતાંજ મુસલમાનોના ઘેરામાંથી નીકળી આવિંતા સોજતગઢ જઈ તેને જીતી લઈ મહાસિંગજીને છોડાવ્યા. તે પછી શું થયું તે મારા બહાદુર વીરાઓ ! તમે જાણો છો. હવે જે મુસલમાનોએ આપણો દેશ કબજે કરી લૂંટ, ચોરી, ધાડ, જીલમ ને કેર વર્તાવ્યો હતો; જેમણે આપણા મોટા મોટા રાજ્યસ્થાન સરદારોનાં ઘરોની ઝડતી લઈ લૂંટ ચલાવી હતી, આપણી વહુદીકરીઓની લાજ લૂંટી હતી, એ મુસલમાનોનું એક ચલિયું સરખું પણ હાલ મારવાડમાં ફરકતું નથી. આપણા તરફ સત્ય ને ધર્મ હોવાથી પરમેશ્વરે આપણને જય આપ્યો છે ને જીલમીઓને નસાડ્યા છે. હવે મુસલમાન કેદીઓને બદલો થતાં આપણા દેશમાં કોઈ મુસલમાન રહેવાનો નથી. આપણે જીત્યા છીએ ખરા પણ એટલાથી સંતોષ માની ખેસી રહેવાનું નથી. દિલ્હીનો બાદશાહ આલમગીર આટલી હારથી હિંમત હારી જાય એવો નથી. એનું અસંખ્ય લશ્કર જે ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગમાં વેરાયલું પડેલું છે તે સઘળું એકઠું કરી મારવાડને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા જેટલું સામર્થ્ય મેળવી તે આપણા ઉપર ચઢી આવશે તે વખતે તેના સામા થવાને આપણે તૈયાર થવું જોઈએ અને તેનોજ વિચાર

કરવાને આજે તમને બોલાવ્યા છે.

“ભાઈઓ ! મારવાડને મુસલમાન વગરની કરવામાં મારો હાથ સાધનભૂત થવાથી જો કોઈના મનમાં એમ આવતું હોય કે એ રાજ્ય ઉપર મારો હક્ક છે અને તેથી મને રાજ્યાભિષેક થવો યોગ્ય છે, તો તેમની ભૂલ છે. આ હાથથી જે કાંઈ થયું છે તે સર્વ પરમેશ્વરની સહાયથીજ થયું છે. મેં મારા જાતિબંધુઓની મદદથી જે કાંઈ કર્યું છે, તે દરેક સ્વદેશાભિમાની રાઠોડ કર્યા વગર રહેજ નહિ. પ્રસંગ મારે માથે આવી પડયાથી મેં કર્યું, એ કોઈ પણ પ્રકારના લેશ પણ સ્વાર્થની ખાતર નથી. ભાઈઓ ! આપણું પિતાતુલ્ય રક્ષણ કરનાર આપણા બહાદુર મહારાજ જશવંતસિંગજીનો વારસ બાળકુંવર અજિતસિંગજી હજી હયાત છે. આ રાજ્યગાદી મારી નથી, મારો એના ઉપર લેશ પણ હક્ક નથી. એ ગાદીનો માલિક પ્રભુએ આપણે માટે હયાત રાખેલો છે અને જ્યાં છે ત્યાં તે સલામત છે. એ એમના પૂજ્ય પિતાની બહાદુરી વારસામાં મેળવી રાજ્યગાદી ચલાવવા લાયક નીવડે એમાં સંશય નથી; પણ તેઓ હજી બાળવયમાં હોવાથી મુસલમાનોના દગાફટકામાં ફસાઈ ન જાય એવી છૂપી જગ્યાએ રાખી તેમને ઉછેરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી બાદશાહ સાથે આપણે સમાધાન થાય નહિ, બાદશાહના હુમલાથી આપણે મોકળા થઈએ નહિ ત્યાંસુધી તેમને છૂપા રાખવામાંજ મને કહાપણુ લાગે છે અને તેથીજ તેમની હયાતી આજ સુધી મારે છૂપી રાખવી પડી હતી. જ્યારે સમય આવશે ત્યારે તેમને બહાર પાડી તેમની ગાદીનો રાજ્યાભિષેક તેમને કરવામાં આવશે. એવો સમય જલદી આવે માટે આપણે સર્વે બંધુઓએ એકદિલથી આપણા દેશના શત્રુ સામા થવાને તૈયારી કરવી જોઈએ.”

એટલામાં પાસે બેઠેલા સરદારો માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે,
“આપણે તો એ બાળકુંવર દિલ્હીમાં મરાઈ ગયાનું જાણતા હતા; ત્યાંથી

શી રીતે બચી આવ્યા ?” દુર્ગાદાસના કાન પર એ શબ્દ આવતાંજ તે બોલ્યો કે, “ ભાઈઓ ! તમારા મનનો અદેશો દૂર કરવા માટે અગર તમારું અન્નભુષણું મટાડવા માટે મારે કહેવું જોઈએ કે આપણા પૂર્વ પ્રતાપી મહારાજ જશવંતસિંગજીના ગુજર્થ પછી તેમના એકના એક બાળકને દિલ્હી બોલાવ્યો. આપણા સત્તર મારુ સરદારો અને એક હજાર રાહોડો મહારાણી બટિયાણી સાથે દિલ્હી ગયા. બાદશાહે ધાત કરવા માટે બાળકને માગ્યો, ત્યારે અમે તે છ માસના બાળકને એક વિશ્વાસુ મદારીના કરંડિયામાં મોકલી દીધો. એ મુસલમાન મદારીએ પોતાની ઇમાનદારી બરાબર સાચવીને અમે કહેલી જગાએ તેને લઈ જઈ સોંપ્યો. ત્યાં તે બાળરાજ તેના પાલકના હાથ નીચે જઈ રહે છે. આજે તે પાંચ વરસના થવા આવ્યા છે; પણ એવા બાળકને આવા જોખમ ભરેલા વખતે બહાર પાડવા દીક નથી; માટે ભાઈઓ ! લગાર શાંતિ પકડો, ધીરા થાઓ. સમય આવ્યે તમારો રાજ આવશે તમારા ઉપર રાજ્ય કરશે, તમને સુખ આપશે અને એમના વડીલોની કીર્તિ સાચવશે; પણ ધારો કે એ બાળક રાજ ન હોત—મહારાજ જશવંતસિંગજીના વારસને બાદશાહ કબજે લઈ શક્યો હોત, તોપણ આ રાજ્ય-ગાદી ઉપર મારો હક્ક નથી. રાજકુળનું લોહી મારા સિવાય અહીં મળેલા ઘણા દાકોરોની નસોમાં વહે છે. એ ગાદી ઉપર પ્રથમ તેમને હક્ક છે, મારો નથી. તેમાંથી વડીલ શાખાના હકદારને માફી આપવામાં આવત. તેમનો હક્ક હુઆવીને હું ગાદી પચાવી પકું એ દુર્ગાદાસથી કદાપિ—સ્વપ્ને પણ બને નહિ. રાજ્યભોજનો અંકુર સ્વપ્નમાં પણ ફૂટે તો મને ધિક્કાર છે. હવે તમે સર્વ ભાઈઓને મારી એટલી-જ વિનંતિ છે કે એ બાળરાજની ખાતર, મહારાજ જશવંતસિંગજીના વારસની ખાતર, આપણા દેશના રક્ષણની ખાતર, આપણા દેશની, કુળની, ઘરની ને સ્ત્રીઓની આખર સાચવવાની ખાતર અને છેવટે આપણા

ધર્મની ખાતર આપણે એકદિલથી આપણા દેશશત્રુની સામા થવું ને તેમને આપણા દેશમાંથી હાંકી કાઢી આપણી મરુભૂમિ શત્રુ વગરની કરી આપણા બાળરાજ્ય અનિતસિંગજીનો રાજ્યાભિષેક કરવો. પરમેશ્વર એ સમય જલદી આપો કે જેથી જ્યાં મારામારી, કાપાકાપી ને કૂરતાએ ધર ક્યું છે, પાયમાલી થઈ છે, ખેતી ને ખેડૂત વગર દેશ ઉજ્જડ થઈ જંગલ થઈ રહ્યો છે ત્યાં આપણે શાંતિ ને આબાદી ફેલાવી દઈએ.”

આ પ્રમાણે બોલી દુર્ગાદાસ સર્વેને નમન કરી પાછો ફર્યો અને વૃદ્ધ સરદાર મહાસિંગજીની પાસે આવી બેઠો. થોડી વાર સર્વે સ્તબ્ધ થઈ બેસી રહ્યા, એટલે મહારાણા ભીમસિંગજી ઊઠ્યા ને રાણા સાહેબ તરફથી આણેલો સરપાવ એક નાનું ભાપણ કરી દુર્ગાદાસના સ્વદેશાભિમાન ને પરાક્રમનાં વખાણ કરી તેને આપ્યો. તે સ્વીકારી દુર્ગાદાસ બોલ્યો કે, “આ સરપાવ હું મારા માલિક અનિતસિંગજીને મોટા થયે રાજ્યાભિષેક સમયે પહેરાવવા માટે તે શુભ સમય આવતાં સુધી સાચવી રાખીશ; કેમકે મેં એકનિષ્ઠાથી ને શુદ્ધ મનથી માત્ર મારા દેશની સેવા કરી છે. તે સેવાનો કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો જો કે તે રાજસ્થાનના છત્રપતિ મહારાણા સાહેબ તરફનો છે, તોપણ મારે તે અંગીકાર કરવો યોગ્ય નથી અને તેથી તે મારા બાળરાજ્ય માટે રાખું છું ને તેમના તરફથી હું મહારાણા સાહેબનો ઉપકાર માનું છું.” એમ કહી તે બેસી ગયો; એટલે સર્વ ‘મહારાણા રાજસિંગજીની જય! મહારાજ્ય અનિતસિંગજીની જય! મારવાડના વીર રોઠોડપુત્ર દુર્ગાદાસની જય!’ એમ ત્રણ વાર જય પોકારી શાંત થયા, એટલે મહાસિંગજી ઠાકોર ઊઠ્યા ને બોલ્યા કે, “ભાઈઓ! ચાંપાવત રોઠોડના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખશો; કારણકે હું વૃદ્ધ હોવાથી મારાથી લાંબું બોલાશે નહિ, પણ એટલુંજ કહું છું કે મારા બહાદુર વીર દુર્ગાદાસે જે કાંઈ અયશ્વર્ય અહેવાલ કહ્યો છે તે અક્ષરશઃ ખરો છે; એમણેજ મારો પ્રાણ

બચાવ્યો છે, એમણેજ મારા ઘરની આખર લૂંટાતી સાચવી છે ને એમણેજ મરદેશને મુસલમાનોના જળરા પંજમાંથી ઝુંટાવી લઇ છૂટા કર્યો છે. જે થયું છે તે એમનાજ પરાક્રમથી થયું છે; તથાપિ એ એવા નિઃસ્વાર્થી છે કે એ સર્વ જશ આપણુ સર્વને આપે છે. ધન્ય છે, એની મહૂંમ માતૃશ્રીને કે આવા બિનસ્વાર્થી, પરાપકારી ને બહાદુર ખેડાને જન્મ આપ્યો.” એટલું બોલી તે બેસી ગયા.

એટલે એક બહાદુર ને પુખ્ત સરદાર અજેસિંગ આગળ આવી બોલ્યો કે, “ભાઈઓ ! આપણે આજ સુધી અંધારામાં હતા. આપણે એમ માનતા હતા કે મહારાજ જશવંતસિંગજીનો વારસ દિલ્હીની લડાઇમાં મરાયો છે ને મરદેશ રાજ્યવારસ વગરનો થયો છે. રાજ વગર આપણે કોને માટે બાદશાહ સામા થઇ વેર વાળવું ? ગાદીપતિ વિના બીજાએને માટે આપણે લડી મરવું, ઘરબારથી પાયમાલ થવું ને તેટલું છતાં યોગ્ય આગેવાન વગર માંહોમાંહે ઝેર કે દ્રેષનાં બીજ વાવવાં, એ ઠીક નહિ, એમ ધારી આજ સુધી આપણે અલગ રહ્યા હતા. આજે આપણને યોગ્ય આગેવાન મળેલો છે; જેણે મરદેશને બાદશાહના કબજામાંથી છોડાવી, સર્વ સરદારો ઉપર ઉપરીપણું ચલાવી મરુમાં શાંતિ ને આબાદી ફેલાવી છે. એવા આગેવાન સરદાર દુર્ગાદાસને બહાર પડેલો જોઇ, આપણે આ જગ્યાએ આપણી માતૃભૂમિની સહાયે આવ્યા છીએ. દુર્ગાદાસ કે જેને આપણે રાજ્યગાદી આપવાને તૈયાર થયા હતા તે, રાજ્યલોભ ગમે તેટલો બળવાન છતાં—જે લોભે રાજ ને સરદારો, રાજ ને પ્રજા, બાપ ને દીકરાને લડાવી ધણું રાજ્યો પાયમાલ કર્યો છે—તે રાજ્યલોભનો તિરસ્કાર કરી, નિમકહલાલી બતાવી મહારાજ જશવંતસિંગજીના બાળરાજાને માટે આ ગાદી સાચવવાનું ને નિર્વિઘ્ન કરવાનું આપણને કહે છે, તો તે યોગ્ય છે. આપણે સઘળાએ એકદિલથી—સલાહ-સંપથી, વીર સરદાર દુર્ગાદાસને રાજ્યરક્ષક ઠરાવી મહારાજ અનિત-

સિંગળ મોટા થાય-મરુદેશ શત્રુ વગરનો થઇ આપણે બિનદહેશતે તેમને રાન્યાભિષેક કરી શકીએ-ત્યાંસુધી બાદશાહ સામા લડી આજ સુધી મેળવેલી કીર્તિ સાચવવી. મહારાજ અનિતસિંગળને આજ સુધી દુર્ગાદાસળએ ધૂપા રાખ્યા અને હજુ તેમને ધૂપા રાખવાની સલાહ આપે છે તે પણ વ્યાજબી છે. આલમગીર બાદશાહ એવો કપટી છે કે કોઇ પણ ઉપાયે ફટકાથી કે લાલચથી આપણા રાન્યગાદીના વારસને ફસાવી લે, તે વખતે કેવાં માદાં પરિણામ આવે એ ધારવું આપણને મુશ્કેલ નથી. દુર્ગાદાસળએ કહ્યું તેમ હજાર રાઠોડ ને ૧૭ સરદારોમાંથી કેટલા જીવતા આવ્યા ? જશવંતસિંગળ મહારાજ કેવા કાળેલ હતા, તોપણ તેમને અને તેમના પાટવીપુત્રને કેવા ફસાવ્યા ? શિવાળ મહારાજ જેવા પ્રતાપીને પણ દિલ્હી બોલાવી ફસાવ્યા હતા; પણ એ તો ‘જેસાને તેસા’ મળ્યા ત્યારે છૂટ્યા. આલમગીરેજ રાન્યલોભથી પોતાના ભાઇભત્રીજના પ્રાણ લીધા ને વૃદ્ધ પિતાને કેદ કર્યા. હજુ પણ તેમને કોઇનો વિશ્વાસ નથી. એવા કપટી, પાપી ને રાન્યલોભીથી સાવધ રહેવાને જે પગલું ભર્યું છે, તે બિલકુલ યોગ્ય છે. હું ધારું છું કે મહારાજ અનિતસિંગળ હયાત હોવાથી તથા દુર્ગાદાસળએ પ્રાપ્ત કરેલા રાન્ય ઉપરથી સ્વામિભક્તિથી પોતાના હકક તેમણે છોડી દીધા પછી રાન્યગાદી માટે હવે કોઇ વાંધો રહ્યો હોય એમ નથીજ; તેથી હાલમાં રાન્યગાદી અનિતસિંગળ મહારાજ પોતાને સ્વાધીન લે ત્યાંસુધી દુર્ગાદાસળને રાન્યરક્ષક નીમી તેમની સરદારી નીચે આપણે સર્વેએ એકમનથી રાન્યનું રક્ષણ કરવું, એવો મારો મત છે. તે સૌને કબૂલ હોય તો બોલો, મરુદેશની જય ! મહારાજ અનિતસિંગળની જય ! અને રાન્યરક્ષક દુર્ગાદાસની જય !” આ મત ત્યાં મળેલા સર્વને પસંદ પડ્યાથી તેઓ એકેઅવાજે જય પોકારી શાંત થઇ બેઠા.

હવે દુર્ગાદાસળ આગળ આવી બોલ્યા કે, “ભાઈઓ ! આપણે

જોધપુર જતું એટલે શાંત થઇ બેસવાનું નથી. આલમગીર બાદશાહ એવો નથી કે આટલા પરાજયથી આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરવાનો લોભ છોડે. તે આખી મોગલાઇનું લશ્કર જમાવી એક વાર મરુદેશ પાછો જતી લેવાનો યત્ન કરવાને દિલ્હીથી આવ્યા વગર રહેશે નહિ; માટે આપણે આવતાં સંકટોને અગાઉથીજ અટકાવવાને તૈયાર થવું જોઇએ. આજ સુધી એણે આપણા દેશમાં આવીને લડાઇઓ ચલાવી છે અને આપણો દેશ ઉજ્જડ કર્યો છે. જ્યાં લડાઇઓ થાય ત્યાં કેટલો ત્રાસ વર્તે છે, તેનો આપણને કાંઇ ઓછો અનુભવ નથી; માટે હવે આપણે તૈયાર થઇ તેની સામા ચાલો. રાજ્યની હદ ઉપર જઇ તેની રાહ જોઇએ. આપણા કેદીઓનો પણ બદલો કરવાનો છે, તે પણ ત્યાંજ થશે. આપણા દેશના જે સરદારો બાદશાહ પાસે કેદમાં છે તેમને બાદશાહના જે સરદારો આપણી કેદમાં છે, તેના બદલામાં છોડાવવાના છે. લશ્કર સાટે લશ્કર અને સરદાર સાટે સરદારોની બદલાબદલી કરવાની છે, તે પણ સરહદ ઉપરજ થશે. આવતા માધ સુદ પ ને મંગળવારને રોજ આપણે જોધપુરથી નીકળીએ તો તે દિવસ સારો છે; માટે આપ સર્વ બાઇઓનો શો અભિપ્રાય છે ?” સધળાઓએ તે દિવસે જોધપુરથી નીકળવાનું પસંદ કર્યું; એટલે દુર્ગાદાસે સર્વ રાઠોડ સરદારોને પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે તે દિવસે જોધપુરમાં આવવાને વિનંતિ કરી દરબાર બરખાસ્ત કર્યો. જે સહાયકારીઓ જોધપુરનો જય કર્યો પછી પોતાના રાજ્યમાં પાછા ગયા હતા, તેમને દેસુરી મુકામે આવી મળવાને પત્રો લખી સાંઢણીસવારો મોકલ્યા.

રજપૂતો શરણે આવેલાની સંભાળ લેવી, તેમને દુઃખ ન દેવું, તેમનું અપમાન ન કરવું, પડ્યા ઉપર પાડુ ન મારવી, ધાયલોની પાટાપટ્ટી ને દવાદાર કરવી, એ સર્વ કર્તવ્ય સમજે છે; પરંતુ દુર્ગાદાસમાં દેવીગુણ હોતો. તે પોતાની જાતને જેબ આપનાર શરણાગતનું રક્ષણ

કરવાના ગુણ ઉપરાંત દૈવીગુણ ધરાવતો હતો. શરણે આવેલા શત્રુને પણ પોતાના ભાંડુતુલ્ય ગણી તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતો હોવાથી સઘળાં મુસલમાન કેદીઓ-પછી તે સિપાઈ હોય, સરદાર હોય, સેનાપતિ હોય કે શાહજાદો હોય, તે સર્વનો પ્રેમ તે સંપાદન કરી શક્યો હતો. સઘળા તેને પોતાનો શત્રુ નહિ, પણ પ્રાણ અર્પનાર બંધુ તરીકે માની પૂજ્યભાવથી માન આપતા હતા. દુર્ગાદાસ વયમાં વયમાં અકબર-શાહ, ઇનાયતખાન, *તૈયરખાન ને મહમદખાંની ખબરઅંતર લેતો, પોતે જાતે દવાદાર કરતો ને ઘણી વાર તો તે પોતાના સરદારો સાથે તેમને જમવાનું આમંત્રણ આપતો. મહમદખાં પણ પોતાને થયેલા જખમોમાંથી સાજો થવા આવ્યો હતો. દુર્ગાદાસે એ ચારે સરદારોની સાથે તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી મૈત્રી કરી હતી.

* તૈયરખાન ઇનાયતખાનનો જમાઇ થતો હતો.

૧૩-હિંદુમુસલમાન સરદારોમાં ઇકો

દુહો.

માયી એહા પૂત જણુ, જેહા દુર્ગાદાસ;
માર મુંડાસો રાખીઓ, વણુ થાંભા આકાશ.

મતલબકે-મા ! દુર્ગાદાસ જેવા છોકરા જણુ કે જેણે માયું મારી
વગર થાંભલે આકાશની પેઠે મારવાડ રાખ્યું.

એમ કરતાં ઠરાવેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. જે રાઠોડ સર-
દારો પોતાને વતન ગયા હતા તે અને જે સરદારો અધકચરા રહ્યા
હતા તે સર્વ પોતપોતાનાં લશ્કર જમાવી ઠરાવેલા દિવસ અગાઉ
જેઘપુરમાં આવી હાજર થયા. વિકાનેર, જેસલમેર, કિશનગઢ વગેરે
રથળના રાજાઓએ પોતાના સરદારો સાથે પોતાનાં સૈન્ય મોકલ્યાં.
અગાઉથી કરેલા ઠરાવ અમાણે રતલામ, ઝાલવા ને સીતામાઢિ-
વાળા પોતાનાં લશ્કર સાથે ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગને ચિતોડ
મુકામે જઈ મળ્યા. મહારાણાના પાટવી કુંવર જયસિંગજી પોતાનું
લશ્કર લઈ દેસુરી મુકામે આવી મળશે એવી ખબર આવી એટલે માધ
સુદ ૫ ને રોજ સર્વ સૈન્ય સજ્જ થયું. મુસલમાન ડેદીઓને પણ
સાથે લીધા; કેમકે અજમેર જઈ વાદશાહ પાસે રહેલા રજપૂત ડેદી-
ઓની સાથે તેમની અદલાબદલી કરવાની હતી. લશ્કરનો ખરાબર

બદોબસ્ત કરી કૂચ કરવાની ગોઠવણી રચી જોધપુરથી શુભ મુહૂર્તે સૌ દેસુરીને રસ્તે પચ્યા.

સર્વ લશ્કર જ્યારે દેસુરી પહોંચ્યું ત્યારે દુર્ગાદાસે ત્યાં પકાવ નાખ્યો. એવામાં સિસોદી સૈન્ય લઇ મહારાણા જયસિંગજી પણ આવી મળ્યા. સૈન્યનો એક સાગર જમાવ થયો હોય એવું જણાતું હતું. મુસલમાનોને પણ પોતે કેદી છે એવો ભાસ થતો નહોતો. રજપૂતો ના મુસલમાનો ભાઇચારાથી વર્તતા હતા. રાત્રિ પડી ને સર્વે વાળુ કરી સૂવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યાર પછી સર્વત્ર જળજંચું જોઇ દુર્ગાદાસ શાહજીદા અકબરના તંબુમાં ગયો. અકબર તે વખતે પોતાના ઢોલિયા ઉપર બેસી હુક્કો પીતો હતો. દુર્ગાદાસ તંબુમાં આવ્યો એટલે ચોકીદાર સિપાઇઓ દૂર ખસી ગયા.

દુર્ગાદાસે પ્રથમ વાત ઉપાડી. તે બોલ્યો કે, “શાહજીદા ! બાદ-શાહે અમારા દેશ ઉપર કેવો જીલમ ગુજાર્યો છે, તે આપના જોવામાં આવ્યું હશે. મહારાજા જશવંતસિંગજીને અને તેમના પાટવી કુંવરને પરદેશમાં દગાથી મરાવી નાખ્યા ને તેમના બાળકુંવરને દિલ્લીમાં ઘેર્યા અને આ રાજ્ય ખાલસા કરવાનું ધાર્યું. ખાલસા કર્યા પછી પણ આ દેશ ઉપર કેવો કેર વર્તાવ્યો છે, તે તમે જોયું હશે. અમારા જનાનાની આબરૂ લે, લોકો ઉપર વિનાકારણ જીલમ કરે અને દેશમાંથી આપાદી જતી રહે એવા ઉપાયો લે, તેવા નોકરો મોકલી આ દેશની ખેતી, વસ્તી ને વેપાર સર્વ પાયમાલ કયું; પણ તેની નહિ દાદ કે ફરિયાદ. ફરિયાદ પણ ક્યાં જઇ કરે ? જ્યાંથી વહાર આવવાની ત્યાંથીજ ધાડ પડે, ત્યાં લોકો બિચારાં ક્યાં જાય ? મારી પોતાની હકીકત તો તમને માલૂમ પડીજ છે, કે જેથી મારે હથિયાર પકડવાની ફરજ પડી છે. તે ઉપરાંત તમે જુઓ કે જાણે હિંદુધર્મનો તેમણે નાશ કરવાનુંજ ધાર્યું હોય તેવાં કામ આદરી બેઠા છે. તમારા નામરાશી

તમારા વડવા અકબરશાહ હિંદુઓનો પ્રેમ સંપાદન કરી તેમની સાથે સગપણની ગાંઠથી સંધાયા હતા અને તેમને મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા હતા. તેમના મોટા સેનાપતિઓ ને પ્રધાનોમાં, સલાહકારો અને સૂબાઓમાં હિંદુ-મુસલમાન બંને હતા. હિંદુ ને મુસલમાન ધર્મ સરખા ગણી ધર્મ સંબંધી પક્ષપાત ત્યજીને નિષ્પક્ષપાતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તો તેમનું રાજ્ય ઠેવું સલાહશાંતિ ભરેલું ને આબાદ થયું. હિંદુઓએ મુસલમાની રાજ્યો જીતવામાં મદદ કરી, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુરાજ્યો તાબે કરવામાં પણ તેમણે સહાય કરી; તેથી તેમના વખતમાં રાજ્યનો પણ બહોળો ફેલાવો થયો હતો. તેમના પછીના તેમના પુત્ર અને પૌત્ર પણ એજ રાજ્યનીતિ કાયમ રાખી, તો તેઓ પણ રાજ્ય વધારી પ્રજાને સુખી ને આબાદ કરી શક્યા; પણ આલમગીરે તો કાંઈ ઓરજ નીતિ ચલાવી છે. તેમણે હિંદુઓને રાજ્યકાજમાંથી બાતલ કર્યા, મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપવા બંધ કર્યા અને એટલાથી પણ સંતોષ નહિ પામતાં તેમના ધર્મમાંયે હાથ ધાલવાને ચૂક્યા નહિ. જત્રાણ ઉપર વેરો ને જળિયા-વેરો નાખી શું ઓછો જીલમ ચલાવ્યો છે? અસલના અધ્યાન બાદ-શાહોને પણ વિસરાવી દે એવાં કાર્યો તેણે આરંભ્યાં છે.

“વાર તે પણ ઠીક. તેમને હિંદુઓનો વિશ્વાસ નજ હોય, પણ તેમને પોતાના સરદારો ને દીકરા-વટીકનો પણ વિશ્વાસ ક્યાં છે? એક ઠેકાણે સરદાર મોકલ્યો કે તેની સાથે પોતાનો કુટુંબી બાતમીદાર છેજ. એક જગ્યાએ શાહજહાને મોકલ્યો કે તેની પાછળ વિશ્વાસુ સરદાર બાતમીદાર છેજ. આ પ્રમાણે સર્વત્ર અણુવિશ્વાસ પ્રસરી ગયો છે. તમે ને તૈયરખાન અહીં આવ્યા છો, પણ તૈયરખાનને તમારા ઉપર ને તેમને તૈયરખાન ઉપર દેખરેખ રાખવાની ખાનગીમાં સલાહ આપી હશે. તમને કહેતી વખતે તમારા ઉપર ને તૈયરખાનને કહેતી વખતે તેના ઉપર પોતાનો પૂર્ણ ભરોસો છે, એમ જણાવ્યું હશે. આવા અણુવિશ્વાસ-

નું પરિણામ શું આવ્યું છે તે જુઓ. આપના વડવાઓએ જે રાજ્યનેા પાથેા મળખૂત ચણી આ વિસ્તીર્ણુ આદશાહત સ્થાપી છે, તે આદશાહત દોદણી કરી નાખી છે. એનો પાથેાજ ખણી નાખ્યો તો એ ઇમારત કેમ ટકવાની ? જુઓ, હામ હામ હિંદુઓ લડવા ગયા છે, ઢેકઢેકાણે બળવા જગ્યા છે ને આદશાહતમાંથી અલગ પડી નવાં રાજ્યો સ્થપાયાં છે. કાખૂલ ને કંદહાર તો જશવંતસિંગજી મહારાજ ગુજર્યા પછી ગુમાવ્યાંજ છે; પરંતુ આ દેશમાં તેમજ દક્ષિણમાં તો તેમનો કાખૂ રહ્યો નથી. રાજસ્થાનને દુશ્મન કીધું છે. ગુજરાત ને માળવા ઉદેપુરને શરણે લગલગ થયાં છે. શીખ ને સતરામીઓ પણ જંગ્યા નથી ને ધર્મપક્ષપાત હોડ્યા વગર જંગવાના પણ નથી. આ બળવાનો પવન કયાં જઈ થોભશે, તે અટકળી શકાતું નથી. સૈયદવંશીની માફક બિલકુલ આદશાહત સત્તાહીન થશે ત્યારે થોભશે, એવું ભવિષ્ય મને તો જણાય છે અને ત્યારે મોગલો કયાં ને આદશાહત કયાં, એવું થઈ જશે !

“ તમે તમારોજ વિચાર કરો. રાજ્ય ગયા પછી તમારું શું રહેશે ? તમે શી ગણત્રીમાં થશો ? અને રાજ્ય રહે એવાં ચિહ્ન તમને શું જણાય છે ? આ મરુભૂમિમાં તો તમે જોયું કે હવે તમારી અણુમાત્ર જગ્યા છે ? અને આદશાહ પડે આવે તોપણ અમારા રાઠોડો એને નમ્યું આપે એમ તમે માનો છો ? શિવાજી મહારાજનું મરાઠી રાજ્ય તો ક્યારનુંથે સ્વતંત્ર થયુંજ છે. વિજ્ઞપુર, ગોવળકોંડાવાળા તો અસલથીજ મોગલોને ધિક્કારતા આવ્યા છે; પહાણો તો તમારાથી જુદા પડેલાજ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એમણે વૈર વસાવ્યું છે; જ્યાંથી આધાર મળવાનો તે આધારખૂત ડાળીઓનેજ છેદી નાખી છે; ત્યારે હવે તમે તમારોજ વિચાર કરો; તમારું શું થશે ?

“ તમારા ઉપર આદશાહ પ્રેમ બતાવે છે, તમને સર્વથી વહાલા ગણે છે; પણ તમારોજ તેમને વિશ્વાસ નહિ, ત્યાં બીજાની શી વાત ?

તમે આજ દાણે તૈયરખાનને બોલાવી કુરાનના સોગન આપી પૂછે કે તમારા ઉપર દેખરેખ રાખવાની તેને બલામણુ કરી છે કે નહિ ? તમે પોતેજ શું કહો છો ? તૈયરખાન જેવા મોટા ને પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર ઉપર તમને દેખરેખ રાખવાનું આદેશાહે નથી કહ્યું ?” આટલું બોલી તે શાંત થયો.

આ સાંભળી અકબરે કહ્યું : “ એ વાત ખરી છે. આદેશાહે મને કહ્યું છે કે, તારા ઉપર મારો સૌથી વિશેષ પ્રેમ ને વિશ્વાસ છે. તૈયરખાન ગમે તેવો મોટો ને સારો છે; તે ફૂટે એવો તો નથી, તથાપિ રજપૂતો કદાપિ એને ધનની લાલચથી ફેાડીને ફેરવી નાખે, તો આટલું બધું સૈન્ય રજપૂતો તરફ થઇ ગયે તેમને ચાંપી નાખતાં આપણને ભારી પડે; માટે તારે તેના દરેક કામ ઉપર નજર રાખી મને ખબર આપ્યા કરવી. ઉપર ઉપરથી તને તેના હાથ નીચે લશ્કરી તાલીમ આપવાનું બહાનું બતાવી તને તેના તાબામાં મોકલું છું; પણ મારી ખરી મતલબ તો તેના ઉપર બાતમી રાખવા મોકલવાની છે; કેમકે લડાઈમાં તું કેવો શરો છે, તે હું જાણું છું. તારે કાંઈ વિશેષ તાલીમની જરૂર નથી; વળી એવા મોટા વગવાળા સરદાર સાથે તું રહે ને તેની પ્રીતિ સંપાદન કરે, તો આગળ ઉપર હું તને આદેશાહી આપું, ત્યારે તે તને મદદગાર થઈ પડે, એ પણ મારી મતલબ છે ! ! ”

દુર્મોદાસે કહ્યું કે, “ અહો ! એ કેવી ગત રમનારો છે. ઉપરથી ખુદાનો ડર બતાવે છે, ધાર્મિકપણાનો ઢાંગ લઇ બેઠો છે, પણ એમના જેવો અધર્મી કોને કહેવો ? એમનામાં સત્યનો અંશ તો છેજ નહિ. દગાફટકા ને પ્રપંચમાં સત્ય હોય પણ ક્યાંથી ? આજીમને રાન્ય-લાલચ આપે છે તે જુદી, મોઆજીમને આપે છે તે જુદી અને તમને આપે છે તે પણ જુદીજ. દરેકને રાન્ય આપવાની લાલચમાં લપટાવે છે; દરેકને પોતાનો વહાલો કહી વખાણે છે અને તે છતાં દરેક ઉપર

અણુવિશ્વાસ લાવી તેમના ઉપર આતમીદાર રાખે છે. અહાહા ! કેવો પ્રપંચ, કેવું અસત્ય, કેવું ધાર્મિકપણાનું ધુતાઈ ! હવે મને લાગે છે કે તમે તમારા સંબંધમાં ખાત્રી કરી જુઓ કે તૈયરખાનને તમારા ઉપર આતમીદાર રાખ્યો છે કે નહિ ? ” અકબરને એ વાત ગળે ઊતરવાથી તેને બોલાવવા મોકલ્યો.

તૈયરખાન આવ્યો, એટલે અકબરે કહ્યું : “ ખાનસાહેબ ! તમને મારા ઉપર પ્રેમ છે કે નહિ ? જો તમે મને ચાહતા હો તો હું પૂછું, તેનો સત્ય ઉત્તર આપજો. અસત્ય બોલો તો તમને કુરાનના સોગન છે. આપણને મારવાડ ઉપર મોકલ્યા ત્યારે બાદશાહે તમને ખાનગી-માં બોલાવી શી ભલામણ કરી છે ? ” તૈયરખાને પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહ્યું : “ મને કોઈનો ડર રાખવાનું કારણ નથી. દુર્ગાદાસ તો બાદશાહનો દુશ્મનજ છે અને તમારા સંબંધી તો તે વાતજ છે, પછી અહીં ચોથું કાણ છે કે હું જૂઠું બોલું ? વળી તમે કુરાનના સોગન આપ્યા છે એટલે બસ. હું જે કહું છું તે સત્યજ; પણ તેથી તમે મારા ઉપર ગુસ્સો કરશો નહિ; અથવા તેથી તમારા ઉપરથી મારો વિશ્વાસ અને પ્રેમ લગારે પણ કમી થયાં છે એમ સમજશો નહિ. આપણો પ્રેમ અને વિશ્વાસ તો મૂએ છૂટશે. તેમણે મને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે, મારા શાહજાદા અકબરને તારા હાથ નીચે મોકલું છું; પણ રજપૂતો ને તેમાં દુર્ગાદાસ ધણો કપટી છે. તે મારા છોકરાને બોળવીને રાજ્ય અપાવવાની લાલચમાં નાખશે. જેવી રીતે મેં મારા બાપને કેદ કરીને અને ભાઇભત્રીજાઓને મારીને રાજ્ય લીધું છે, તેવી રીતે દુર્ગાદાસ તેને રાજ્ય અપાવવાની લાલચમાં ફસાવશે; માટે તે પ્રમાણે થાય નહિ, તેની સંભાળ તમારે રાખવી. તમારા ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી માત્ર તમનેજ એ કામ સોંપું છું. મહમદખાં તો ફૂટેલો જણાય છે. એક વાર દગો કર્યો છે, માટે એને મળી જતાં વાર નહિ લાગે. તમે

તેની પણ બહુ સંભાળ રાખજો. માત્ર તમેજ સંભાળથી દગો ન થાય, એમ ચેતતા રહેજો ને વિનયશાળી થઈ વહેલા આવજો. આ કામ થયું એટલે મારા મુખ્ય સેનાપતિ ને પ્રધાન તમેજ થશો તથા તમારાં હોદ્દાને છાજતી મારવાડમાંની અજમેરની જગીર તમને આપીશ. આ પ્રમાણે જે ખરી વાત બનેલી છે તે તમને કહી; પણ શાહજાદા! એ વાતની તમને આજે ને અત્યારે શી જરૂર પડી તે જણાવો.”

અકબરે કહ્યું: “કાંઈ પ્રસંગ ઉપર વાત નીકળતાં તેની જરૂર પડી પણ જ્યાંસુધી તમે કોઈ પણ વાત તમારે મોઢેથી બહાર ન જાય તેવી પ્રતિજ્ઞા ન લો, ત્યાંસુધી સર્વ વાત કાંઈ બોલવા જેવી નથી. મને તમારા ઉપર વિશ્વાસ હોય માટે આ રજપૂત સરદારને પણ હોવાનું સંભવતું નથી. વળી તમે મારા પ્રેમપાત્ર છો તેમ તમારો પ્રેમ મારા-પ્રતિ પણ છે. તમે મારું શુભ ઇચ્છાનારા છો, મારો ઉદ્ધય થયેલો જોવાને આહવાનારા છો ને મારા સુખદુઃખમાં ભાગ લો તેવા છો, તેથી એ સર્વ વાત તમને કહેવી તો છેજ; માટે આ કુરાન ઉપાડો ને કહો કે હું તમને સહાય રહીશ અને બનેલી વાત અહીંથી બહાર નહિ જાય.” તૈયરખાને તેમ કયું.

હવે દુર્ગાદાસે બોલવા માંડ્યું. તેણે કહ્યું કે: “હું રજપૂત છું, તમારો શત્રુ છું; પરંતુ તમે જુઓ કે મેં તમને જીત્યા છતાં દુશ્મનાવટ બતાવી છે? તમારા ઉપર અણુવિશ્વાસ આપ્યો છે? તમારું અપમાન કયું છે? કિંવા તમે કેદી છો, એવું સ્વપ્નું પણ આવે એવું આચરણ મેં કે મારા સરદારોએ તમારા પ્રત્યે કયું છે? હવે તમે સામી બાજુ જુઓ. અમે પરધર્મી છીએ એ વાત ખરી; પણ તેમ તમે પરધર્મી અમારા કબજામાં નહોતા? પરધર્મી તોપણ ખુદાના તો સર્વ પુત્રજ છીએ અને એ રીતે તો આપણે સર્વે ભાઈઓ છીએ; માટે આપણે સર્વેએ ભાઈચારાથી એકબીજા સાથે રહેવું જોઈએ. તેને

બદલે તેમને દુઃખ દેવું, તેમના ઉપર જીલ્લમ કરવો, તેમની વહુબેટીની લાજ લૂંટવી કે લૂંટાવા દેવી, વગર કારણ મુલક પચાવી પાડવો અને પાયમાલ કરવો, પરધર્મી ગણી તેમના હક્ક કુખાવવા, સ્વધર્મીને મોં માગ્યા હક્ક આપવા, પરધર્મીને સરકારી મોટી નોકરીમાં ન રાખવા ને ધર્મ-વેરા લેવા એ શું ઓછો અન્યાય ? તમે અનુભવી છો એટલે તમારા જાણ્યામાં હશેજ. જશવંતસિંગજી અને પૃથ્વીસિંગજી ને કેવા દગાથી મરાવી નાખ્યા ? વળી તેમનો નિર્વંશ કાઢવાને બાળકુંવરને મરાવવાનો પણ યત્ન કર્યો ! અમારું રાજ્ય લઈ કેવો ધાતકી સરદાર મોકલ્યો ! અમારો દેશ કેવો પાયમાલ કરી નાખ્યો છે ! જજિયાવેરો ને જત્રાવેરો નાખવાનું શાહજહાં બાદશાહના પુત્રને જાજે ? સેનાપતિમાં, રાજ્યસભામાં, મોટા સૂબાઓમાં અને વજીરોમાં જીઓ-હવે કોઈ ઠેકાણે તમે હિંદુ દેખો છો ? જે હિંદુઓમાં માનસિંગ, મહોબતખાન, ટોડરમલ, જય-સિંગ, ખીરખલ, જશવંતસિંગ જેવા સરદારો ઉત્પન્ન થયા હતા તે હિંદુઓમાં શું હવે તેવા સરદાર, સલાહકાર કે મંત્રી થતા નથી કે છેજ નહિ ? જેમણે તાતાર ને કાબૂલ, આસામ ને આરાકાનમાં જઈ લડાઈઓ કરી બાદશાહને વિજયશાળી કર્યા તે શું આજે બાદશાહને સહાય ન કરે ? પણ બાદશાહે પડેજ પગ ઉપર કુહાડી મારવા માંડી. બાદશાહી ઇમારતનો પાયો કે બાદશાહી વૃક્ષના મૂળ બોદવા માંડ્યાં, તે ઇમારત કે વૃક્ષ ટકશે ? અને નહિ ટકે તો તેનું પરિણામ શું થશે ? તમે શાણુ છો તો વિચાર કરો કે બાદશાહને કોઈ સારી સલાહ આપનાર પણ નથી ? ”

તૈયરખાને કહ્યું : “ સલાહ આપનાર શું કરે ? કોઈ બાદશાહ માને એવો છે ? એને કોઈનો વિશ્વાસ ન મળે, એટલે વખતે સલાહ આપનારનોજ ધાત કરાવે. એવા ડરથી બધા હા જી હા કરે છે; બાકી જે વૃદ્ધો અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાંને સલાહ આપનારા હતા, તેમના

જેવા તેમના વંશજો પણ આજે તેવીજ સારી સલાહ આપનારા છે; પણ તે માનનારા નથી. આલમગીર સર્વજ્ઞ હોય સર્વત્ર પહેાંચી વળે એવું ગુમાન ધરાવે છે; પોતાને દીર્ઘદષ્ટિવાળો ને સર્વશક્ત માને છે. એટલે માથું ખોવાને અને સર્વસ્વ ગુમાવવાને જોખમે એને સલાહ આપવા કોણુ જાય ? બાદશાહે ધર્મબેદ કરી દેશમાં કુસંપનાં ખીજ ખોયાં છે, તેનાં ઝેરી ફળ થશે એ શું કાંઈ નથી જાણતું ? તેનાં વિષ-ફળ થયાંજ છે. રજપૂતો, મરાઠા, શીખ, વેરાગીઓ વગેરે લડાઈ માંડી ખેદા છે તે શું અમને માલૂમ નથી ? ન્યાંથી સહાય મળવાની તેજ આધારભૂત ડાળી કાપવાની હોય ? પણ શું કરીએ ? અમારી સલાહ સાંભળનાર છે કોણુ ? એક દેશમાં જન્મી ઊછર્યા, એટલે આપણે સર્વે દેશી ભાંધજ છીએ. પછી ધર્મ તો જેને જે ફાવે તે પાળે. ધર્મ કાંઈ બળાત્કારથી પળાવવાનો નથી. બળાત્કારથી કામ કરાવ્યું કેમ થાય ? રાજપુત્રીથી સર્વે સારું થાય. ખુદાની દષ્ટિમાં આપણે સર્વે ભાઈ છતાં ભાઈ ભાઈ ઉપર જીલમ કરે એ કેટલું અંધેર, પણ કરવું શું ? અમને એતું પરિણામ ખુલ્લું જણાય છે કે મોગલાઈ દૂબશે અને સર્વે માંહેમાંહે લડીને પાયમાલ થઈ દેશની ખરાબી કરશે તથા કદાચ ખેની લડાઈમાં ત્રીજો ફાવી જશે; પણ અમને એ ખરાબી થતી અટકાવવાનો ઉપાય જડતો નથી.”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “તેના ઉપાય તો છે, પણ અમારા એકલાથી બને તેમ નથી. તમો સર્વે એકદિલથી અમને સહાય કરો તો તે પાર પડે તેમ છે.” એટલે અકબર ને તૈયર અધીરા થઈ તે ઉપાય પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે દુર્ગાદાસ બોલ્યો: “અમને બાદશાહનો ડર લગારે નથી. અમે એટલા મજબૂત છીએ કે કદાચ બાદશાહ આખા હિંદનું સૈન્ય લઈ આવશે તોપણ અમે મારવાડમાં તો એનો પગ ટકવા દેનાર નથી; માટે અમને અમારી ફિકર લગારે નથી. તમારી સાથે અમને રનેહ

થવાથી તમારા ભલા ખાતર અને મોગલાઈ સાથે અમારી કુંવરી-
ઓ દીધેલી હોવાથી માત્ર મોગલાઈ પરના પ્રેમની ખાતર અમારે તો
જે કરીએ તે કરવાનું છે. કાલે સવારે તમને બાદશાહ પાસે મોકલ્યા
ને અમારા સરદારો પાછા લીધા એટલે અમે અમારા દેશમાં જઈશું.
અમે જાણીએ છીએ કે બાદશાહમાં તાકાત હશે, ત્યાંસુધી તે અમારા
દેશ ઉપર ચઢી આવશે; પણ તે સાથે અમે એ પણ જાણીએ છીએ
કે આખા દેશમાં બળવો જાગ્યો છે. દક્ષિણમાં તો બાદશાહી સત્તા
સરખી પણ નથી. ગુજરાત ને માળવા ગુમાવવાની આણી ઉપર છે.
શીખ ને વેરાગી કાંઈ જાંપવાના નથી. જત્રા ને જનિયાવેરાથી કાંઈ
હિંદુ સ્થિર પડવાનો નથી, તો પછી અમને બાદશાહ તરફનું જય
રાખવાનું કારણ શું છે? અતિશય થાય તે થોડા માટે; માટે અમારી
તો ખાત્રી છે કે મોગલાઈનો સૂર્ય શાહજહાંના વખતમાં મધ્યાહ્નનો
થયો હતો તે આલમગીરના વખતમાં અસ્ત પામશે. પછી અમારે ડર
શાનો છે? તે છતાં ઉપર કહેલાં કારણોથી માત્ર અમારે તો જે કરીએ
તે કરવાનું છે. અમારે તો માત્ર સહાયભૂત થવાનું છે, પણ તેમાં આગે-
વાની તમારી જોઈએ. જે તમારી ઇચ્છા હોય, મોગલાઈ અસ્ત પામતી
બચાવવી હોય, દેશની પાયમાલી થતી અટકાવવી હોય, હિંદુમુસલ-
માનમાં સંપ કરી હિંદમાં એકછત્રે રાજ્ય કરવું હોય, તો બાદશાહ
જે રસ્તો આપણને બતાવ્યો છે, તે રસ્તો આપણે ગ્રહણ કરો. તેમને
ઉઠાડીને અકબરને ગાદી આપો. શાહજહાં એના ગુણલક્ષણથી મહાન
અકબરશાહ જેવો થાય એમ જણાય છે. વળી તેમની સહાયમાં તમે
તો છોજ; ને આખું રાજ્યરથાન થશે. આ સિત્તેર હજારનું લશ્કર તમારું
તૈયાર છે. કાલે તે બાદશાહને સ્વાધીન થશે. અલબત્ત એ લશ્કરે કુરાનના
સોગન ખાધા છે, એટલે અમારા સામી તલવાર નહિજ ધરશે અને તેમ થશે
એટલે બાદશાહ તેમને બીજી જગ્યાએ મોકલી દેશની પાયમાલી કરાવશે ને

તેમને કપાવી નાખશે; કેમકે બાદશાહ એમનો પણ હવે વિશ્વાસ કરવાનો નથી. એ લશ્કર બાદશાહ પાસે ગયા પછી આવેા સંજોગ મળવાનો નથી. માટે વિચાર કરો, હજી વખત છે. અમે અમારા સર્વ સહાયકારી સૈન્ય સાથે તમારે પડખે છીએ. ત્રણે શાહજાદાઓ ધણે દૂર પડેલા છે. બાદશાહ એકલા થોડા લશ્કરથી અજમેર આવેલો છે, તેને ઘેરી લઇ કેદ કરવો એ કાંઇ મુશ્કેલ કામ નથી; હાલ આપણી પાસે લગભગ દોઢ લાખ માણસનું સૈન્ય થશે, તેના વડે તો આપણે આખી મોગલાઈ વશ કરીશું. રાજ્યસ્થાન તો આપણા પક્ષમાં છેજ. શિવાજી મહારાજને આપણા પક્ષમાં લેવા કાંઇ મુશ્કેલ નથી, કેમકે તેઓ બાદશાહના ધર્મના જીલમ સામા લડે છે; કાંઇ મોગલાઇ સામા લડતા નથી. જત્રાવેરો ને જળિયાવેરો બંધ કરી હિંદુઓને અકબરશાહની માફક રાજ્યરાજમાં રાખી ધર્મભેદ કાઢી નાખી, ધર્મમાં સ્વતંત્રતા આપી એટલે શિવાજી મહારાજને લડવાનું કારણ રહેશે નહિ. નાગોરવાળા ને નાનકપંથી તો એ વેરા માટેજ લડે છે; એટલે એ વેરા બંધ થતાંજ એ લડાઇઓ તો બંધ પડશે, પછી માત્ર તમારા લાઇઓ રહ્યા. એ લાઇઓ સંપીને રહેવા માગે તો સરદારી આપી સૂઆ બનાવવા; પણ જો લડવાજ આવે તો તેમને હરાવવા એ કાંઇ મોટી વાત નથી. માટે મારી તો ઇચ્છા છે કે દિલ્હીની ગાદીએથી એ ગાદીનો ને મોગલાઇનો ક્ષય લાવનાર બાદશાહને ઉઠાડી તેની ગાદી શાહજાદા અકબરને આપવી. હવે તમારી સલાહ શી છે તે કહો.”

દુર્ગાદાસની વાણી સાંભળી બંનેના મુખ ઉપર પ્રથમ લગાર તેજ આવી ને પછી લગાર ઝાંખા પડ્યા. બંને વિચારસાગરમાં ડોલવા લાગ્યા. બંને કપાળે આંગળી મૂકી સૂન થઇ ગયા. થોડી વાર પછી તૈયરખાન બોલ્યો: “બહાદુર દુર્ગાદાસ ! તમે જે કહ્યું તે યોગ્યજ છે. તેમજ થવું જોઇએ. જો તેમ નહિ થાય તો મોગલાઇ રહેવાની નથી

અને મોગલાધ ગયા પછી અમે કદાચ ગણત્રીમાં રહેવાના છીએ ? માટે મોગલાધને દૂબતી બચાવવી જોઈએ. મને અકબર ઉપર પ્રેમ છે, તેમ અકબર પણ મહાન અકબરશાહ જેવા સદ્ગુણી છે, એટલે એમના હાથથી મોગલાધનું પુનર્જીવન થશે. તમારા જેવા સરદારો તે માનસિંગ ને ટોડરમલની ખોટ પૂરશે. ખચિત મોગલાધ તરશે. વળી બાદશાહે જે રસ્તો બતાવ્યો છે તેજ રસ્તે આપણે જવું છે. જે બાદશાહે કયું છે તે આપણે કરવું છે; તેમાં પાપ પણ શાનું ? બાદશાહે તો પોતાના લાઘવિત્રીજનોએ મારી પાપકર્મ કયું છે. આપણે તેમ કરવું નથી. આપણે બનતાં સુધી તેમને મેળવી લઈ રાજ્યસહાયક બનાવીશું. પાપકર્મની ધમ્મજા આપણે કરવીજ નથી. બાદશાહે અકબરને ગાદી આપવાનું કહેલું છે, તે ગાદી ગુમાવ્યા પછી ક્યાંથી આપવાના હતા ? માટે હાલ ગાદી છે તેજ તેમને ઉઠાડીને તેમની ધમ્મજા પ્રમાણે તેમના વહાલા પુત્રને આપવી છે; એમાં દોષ શાનો ? કેમ શાહજહા ! તમારો શો વિચાર છે ? ”

અકબરે કહ્યું: “ રાજ્ય એ સર્વેને વહાલું હોય. રાજ્યગાદી ઉપર બેસવાનું કોને ન ગમે ? પણ મારા પિતાએ જે પાપ કયું તે પાપ કરીને મારે ગાદી લેવી કે નહિ, તેનો વિચાર હું કરું છું. ” તૈયર-ખાને કહ્યું કે, “ એમાં અમને શો સ્વાર્થ છે ? અમને તો કદાચ હોય પણ આ બહાદુર દુર્ગાદાસને શું ? જે એમાં પાપ હોય તો તે કરવાને અમે ઉશ્કેરાઈએજ કેમ ? તમને રાજ્યનીતિ માલૂમ નથી. જે કોઈ પાપ કરે છે તો તેને આપણે શિક્ષા કરીએ છીએ કે નહિ ? તો બાદશાહે પાપ કરી ગાદી મેળવી છે, તે પાપની તેને શિક્ષા ઘટતી નથી ? આપણે ક્યાં બીજી સજા કરીએ છીએ ? પાપથી મેળવેલું આપણે માત્ર પાછું લેવાનું છે અને તે એટલાજ માટે કે તે ઉપર આપણો હક્ક છે, પાપથી મેળવેલું પણ હક્કવાળું, તે પાપકર્મ કરીને કે અનાચાર

કરીને ગુમાવે તો પછી આપણે શું લઈએ ? જે ઉપર આપણો હક્ક છે તે એમને અનાચાર કરીને ગુમાવવાનો હક્ક નથી; માટે એ આપણું ગુમાવે તે પહેલાં એ ગુમાવવા બેઠા છે એવી આપણી ખાત્રી થવાથી આપણે ક્યારે લઈએ એમાં શું પાપ છે ? એ આપણું ગુમાવવા બેઠા છે એ તો નક્કીજ છે. વળી તમે વિચાર કરો તો તમને જણાશે કે તમે એમ કરો એમાં પાપ નથીજ; પણ બિલકુલ પુણ્ય છે. તમે જુઓ કે એમના જીવમથી હામ હામ કેવી લડાઈઓ ચાલી છે ? મારામારી ને કાપાકાપી કેવી થાય છે ? દેશમાંથી આબાદી જઈ પાયમાલી પ્રસરી રહી છે. સર્વત્ર કુસંપનાં ખીજ વાળ્યાં છે. એ એમના જવાથી બંધ થશે. ધર્મભેદથી થતી લડાઈઓ બંધ થઈ ખૂનામરકી થતી અટકશે. ન્યાય ને ધર્મમાં સ્વતંત્રતા પ્રસરી આબાદી પુનઃ સ્થપાશે. પાપ થતું અટકાવી પુણ્યનાં કામ કરવામાં શું થોડું પુણ્ય ? માટે એ કામ કરવામાં તમે પાપનો વિચાર કાઢી નાખો. તમે ગાદીએ બેસી તમારા પિતાએ જેમ એમના પિતાને દુઃખ દીધું, તેમ તમે ન દેતા. એટલે પછી પાપ શાનું ? તમે ગાદીએ બેસી સુખનાં, આબાદીનાં, સલાહસંપનાં ને પુણ્યનાં કામ કરશો તો દેશને તમે કેટલો આશીર્વાદ પામશો ? હાલમાં તો તમે ને તમારા પિતા ગાળો ખાઓ છો, માટે મને તો દુર્ગાદાસજીની સલાહ વ્યાજખી લાગે છે. મહમદખાં પણ બાદશાહનાં જીવમી કામેને ધિક્કારે છે. તે આપણા પક્ષમાં આવશે એટલે પછી આપણું સર્વ સૈન્ય એકદિલજ છે એમ સમજવું. મારા સસરા ઇનાયત-ખાનની તો ફિકર રાખવાની નથીજ. એ તો ન્યાં હું ત્યાં એ; અને રજપૂતો તો આપણે પક્ષે છેજ. તમે ગાદીએ બેસી ધર્મવેરા બંધ કરી ધર્મછૂટનો ઢંઢેરો ફેરવશો ને નોકરી આપવામાં તમારા પિતાએ કરેલો ધર્મપ્રતિબંધ રદ કરશો, એટલે આખા હિંદની પ્રજા તમારા પક્ષમાં આવશે, લડાઈઓ બંધ પડશે, સલાહશાંતિ પ્રસરી આબાદી

થશે ને તમે ને તમારી બાદશાહત મળખૂત થઇ સુખી થશો, માટે બોલો શો વિચાર છે ? ”

શાહજહાં શરમાઇને નીચું જોઇ બોલ્યો : “ સ્વાર્થ અંધ છે. તે ખરૂંબોદું સૂજવા દેતો નથી. આ કામમાં મારો સ્વાર્થ છે, એટલે હું અંધ થાઉં એ કુદરતી છે; પરંતુ જ્યારે તમે બંને બિનસ્વાર્થી છતાં એવી સલાહ આપો છો તો મારું તે કર્તવ્ય છે. ઓ પ્રભુ ! મને સદ્-બુદ્ધિ આપજો અને મારાં હવે પછીનાં કામોમાં મને સન્માર્ગે દોરજો ! ”

હવે એક તરફથી મહમદખાં ને બીજી તરફથી જયસિંગજીને બોલાવવા મોકલ્યા. બંને આવ્યા પછી તેમને પોતાની વાતથી તૈયારખાને વાકેફ કર્યા અને તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો; એટલે મહમદખાં બોલ્યો : “ બાદશાહે આદરેલાં જીલમી કામોથી મને એમની રાજ્યનીતિ લગારે પસંદ નથી. એમનાં એ કામો રાજ્યની ખરાબી કરવા લાગ્યાં છે અને પરિણામે એમના વખતમાં કે એમના પુત્રના વખતમાં રાજ્યનો નાશ થશે, એમાં લગારે શક નથી. હિંદુમુસલમાનોમાં બેદ બતાવવા માંડ્યો ત્યારથીજ મને તો એમના ઉપર અણુગમો થયો છે. તેમાં આ બહાદુર દુર્ગાદાસના ઘર ઉપર થયેલો જીલમ નજરે જોવાથી વધારો થયો છે. જનિયાવેરો ને જત્રાવેરો નાખી દેશમાં તેમણે કુસુપના બીજ વાવ્યાં છે અને તેમાં ધર્મબેદ બતાવી હિંદુઓને હોદ્દા આપવા અંધ કરી એ કુસુપના વૃક્ષને પાણી સીંચ્યું છે. હવે તો તેણે તેનાં કડવાં ફળ આપવા માંડ્યાં છે તે આપણે જોઇએ છીએ. બાદશાહ એ રૈયતનો પિતા છે. એક હાથની કપી આંગળીમાંથી લોહી નહિ નીકળે ? આપે તો પોતાની સર્વ પ્રજાને સરખી ગણવી જોઇએ. માસ્તાઈ ને વહાલા અળખામણાંનો વિચાર એના અંતઃકરણમાંથી જાડવો ન જોઇએ. જે ઘરમાં માઆપ પોતાનાં સર્વ છોડને એકસરખાં પ્રેમથી ચાહે છે તે પાળેપાષે છે તે ઘરમાંજ સલાહસંપ, સુખ ને આબાદી વાસો કરે

છે, એથી જલદુ' ચાલનારનો પોતાનો ને ધરનો જલદીથી વિનાશ થાય છે; માટે મોગલાઇ અરત પામતી બચાવવાને તથા આપણી આબરુ ને કુલીનતા સાચવવાને તમારી સલાહ પ્રમાણે કરવું એજ મને દુરસ્ત લાગે છે. ”

એટલે મહારાણા જયસિંગજી બોલ્યા: “તમે જાણો છો કે અમારા મહારાણા રાજસિંગજી-મારા પૂજ્ય પિતાએ જન્મ્યાવેરો નહિ નાખવા, ધર્મભેદ કાઢી નાખવા અને મહાન અકબરશાહની રાજ્ય-નીતિએ રાજ્ય ચલાવવા બાદશાહને શિખામણુ પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રની બાદશાહને કાંઈજ અસર થઈ નહિ. એણે હિંદુઓ ઉપર જલદો વધારે જીલ્લમ કરવા માંડ્યો; અને દગો કરી જેમ આ રાજ્ય ખાલસા કર્યું તેમ બીજાં રાજ્યો પણ ખાલસા કરશે તો અમારી પણ છેવટે એજ ગતિ થશે, એવો વિચાર કરી અમે બાદશાહ સામા જિંદગી છીએ. હવે મારવાડ દેશ તો સ્વતંત્ર થયો તે તમે જોયું છે. માળવા ને ગુજરાત અમે જીતી લીધાં છે અને અમારી ધારેલી ઇચ્છા પાર પડશે નહિ ત્યાં સુધી અમે અમારાં હથિયાર મ્યાન કરવાના નથી. બાદશાહ-ને કાંઈનો વિશ્વાસ નથી ને અમને બાદશાહનો વિશ્વાસ નથી. અમે મુસલમાનોથી ઘણીવાર દગાથી છેતરાયા છીએ, એટલે તેમના બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં પણ અમને અચકાવું પડે, એવાં આજ સુધીનાં એમનાં કાર્યો છે. આલમગીર જેવા જીલ્લમી બાદશાહને ઉઠાડી, ધર્મ-ભેદ અને ધર્મપ્રતિબંધ કાઢી નાખી દેશમાં શાંતિ ને આબાદી ફેલાવે એવો બાદશાહ થાય એવું અમે ઇચ્છીએ તે સ્વાભાવિક છે. તે કાર્યમાં મદદ કરવી એ ખુશાલી ભરેલું કાર્ય હું સમજું છું. શાહખાનના સંબંધથી એમના સદ્ગુણો મારા જાણવામાં આવ્યા છે, તેથી એ બાદશાહ થાય એવું હું ઇચ્છું છું. મારા અંતઃકરણપૂર્વક હું એમને સહાય કરીશ અને મહારાણાશ્રીને પણ સૂચના આપીશ; પરંતુ આપણા પાંચ

જણામાં કોઇ દગો કરે નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાવી જોઇએ. તમે ત્રણે કુરાન ઉઠાવો અને અમે બંને ગીતાજી ઉઠાવીએ. પછી આપણી શરત એટલી કે શાહજાદા અકબરને ગાદીએ બેસાડવામાં અને એમને ગાદી ઉપર ટકાવવામાં અમારે સહાય કરવી અને શાહજાદાએ ગાદીએ બેઠા પછી મહાન અકબરશાહની રાજ્યનીતિ ચલાવવી—જજિયા ને જત્રાવેરા બંધ કરીને, સર્વ પ્રજાને ધર્મ પાળવામાં સ્વતંત્રતા છે એવું જાહેર કરીને, નોકરી આપવામાં માફ, તાફ કે ધર્મીપરધર્મી નહિ જોતાં લાયકાત પ્રમાણે નોકરી આપીને, ધર્મભેદ ને ધર્મપ્રતિબંધ કાઢી નાખી જીલમ અટકાવવો ને જેનું જે હોય તે તેને નિર્બંધપણે ભોગવવા દેવું.” અકબરે એ સર્વ માન્ય કર્યું અને સર્વેએ મહારાણા જયસિંગજીના કહેવા પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી શાહજાદા અકબર બોલ્યો: “ મિત્રા ! હવે કાંઈ મને પૂછવાનું નથી. રાજ્યહિત માટે જે સાફ હોય તે કરવું, તેમાં આપણું ને દેશનું કલ્યાણ છે. મારા પિતાનો મારા ઉપર પ્રેમ છે અને મને રાજ્ય આપવાનું વચન આપ્યું છે; પરંતુ તેમનું બોલવું સત્ય હોય એમ જણાતું નથી. એમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી અને બીજા કોઇ ઉપર પણ વિશ્વાસ નથી. જેમ મને લાલચ આપે છે ને અણુવિશ્વાસથી મારા ઉપર બાતમીદાર રાખે છે, તેમ મારા લાઇઓ માટે પણ હશેજ. અણુવિશ્વાસથી બાતમીદાર રાખે તો તે યોગ્ય છે; પણ પ્રેમ બતાવે ને અણુવિશ્વાસ રાખે તે ખોટું છે. પિતા એક પુત્રને કાંઈ લાલચ આપે, બીજાને કાંઈ આપે ને ત્રીજાને કાંઈજ કહે, એ પિતા મુરખીપણાને યોગ્ય નથી. પિતાએ ને રાજાએ પોતાની પ્રજાને એકસરખી ગણી વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. વહાલા કહી અવિશ્વાસ લાવવો એ અતિશય ખૂફ છે. મારા નામરાશી મારા વડવાની રાજ્યનીતિ વખાણવાજોગ હતી. તેઓ સર્વને સરખા ગણી વિશ્વાસ

લાવતા; એટલુંજ નહિ પણ અણુવિશ્વાસ લાવવા જેવાં પુત્રનાં કાર્ય જોઇને પણ પિતાને શોભતા મહાન મનથી પુત્રના અવશુભ મનમાં ન લાવતાં, તે માફ કરી શિખામણુ દેતા. ખરો રાજા કે ખરો પિતા તેજ છે કે જે પોતાની પ્રજામાં સંપ ફેલાવે, કુસંપ દૂર કરી તે સુખી થાય એવા યતન કરે, દુર્ગુણ દૂર કરવા શિખામણુ દઇ ગુના માફ કરી ભયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે. આદશાહમાં તેવો એકે ગુણ ન છતાં ઊલટા દુર્ગુણો છે. પુત્રો, પરિવાર, રાજ્યસરદારો, સઘળા સંખી સુખી થઇ રાજ્યમાં શાંતિ ફેલાવે એવા ઉપાયો નહિ કરવાથી સર્વત્ર અશાંતિ, ક્રાંતકૂટ, કુસંપ ને મારામારી ચાલી રાજ્ય ઢૂંચવાની અણી ઉપર આવ્યું છે, તેવે ટાંકણે આપણે તેને આધારભૂત થઇ, બહાર કાઢી બચાવવું, એ હું ધારું છું કે આપણી પ્રથમ ફરજ છે.”

આ સાંભળી સઘળા આગેવાનોએ પોતપોતાના તાબાના સરદારોને સમજાવી દીધા ને ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવી ખોડ ગામમાં આવી, અકબરને ગાદીએ બેસાડ્યો અને છેવટ સુધી અકબરનેજ સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ત્યાંથી તેઓએ અજમેરથી દોઢ કોશ પર બુધવાડા ગામ છે ત્યાં આવી મુકામ કર્યો. આદશાહ અજમેરમાં ભરાઇ બેઠો. બુધવાડેથી લસ્કરની તથા સરદારોની અદલાઅદલી કરવાનો ઠરાવ કરવાને સરદાર ધનાયતખાનને દુર્ગોદાસે આદશાહ તરફ મોકલ્યો. ધનાયતખાન રજપૂત કેદીઓને લઇ બુધવાડે આવે ને મુસલમાન કેદીઓને લઇ તૈયરખાન અજમેર જાય એવો ઠરાવ હતો. રજપૂતકેદીઓ આવે કે મુસલમાન કેદીઓએ અજમેર જઇ આદશાહના લસ્કર ઉપર હુમલો કરવો ને રજપૂતોએ બીજી તરફથી હલ્લો કરી આદશાહને કેદ પકડવો અને ત્યાંથી સર્વેએ દિલ્હી જઇ અકબરને વિધિપુરઃસર રાજ્યાભિષેક કરવો એવું ઠરાવ્યું હતું.

૧૪-૬કકો તૂટયો

હુહો

બળ બુદ્ધિ ધન ખરચીને, કરતાં કોટિ ઉપાય;
જનનું ધાર્યું થાય નહિ, ધાર્યું ધણીનું થાય.

મનુષ્યની ધારણા ગમે તેવી હોય છતાં તે કળાબૂત થવી ઇશ્વરાધીન વાત છે. મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ ને પરિણામ આવે છે કાંઈ ! ઇશ્વરની ગતિ ગહન છે, તે કોઈથી કળાતી નથી. તે ધારે તો જોષીઓના જોષ, વિધાત્રીના લેખ ને ભવિષ્યવાદીઓનું ભવિષ્ય ખોટું પાડે. તેની આગળ ક્ષણભંગુર દેહધારી મનુષ્યનું શું ગણું છે? તે ક્ષણમાં જળને દામે સ્થળ ને સ્થળને દામે જળ કરી મૂકે છે. મોટા પહાડો ને પહાડો ઉડાડી મૂકી દરિયામાં નાખી દધ દરિયો પૂરે છે ને જ્યાં પહાડ હોય ત્યાં દરિયા કરી મૂકે છે; માટે હે મનુષ્ય ! તું એમ ન ધારતો કે જે થાય છે કે કરે છે, તે તુંજ કરે છે. ઇશ્વરની સહાયતાથી કે તેની ઇચ્છાથી થાય છે, એમ સમજ. કાલે રાત્રે દિલ્હીના આદશાહને અને તેના મુકીબર લશ્કરને કેદ કરવાને આખા રજપૂત લશ્કરે અને સિતેર હજાર આદશાહી લશ્કરે તથા તેના આગેવાનોએ ઠરાવ કર્યો છે. તેઓ એમજ જાણે છે કે કાલે આપણે આદશાહને કેદ કરી દિલ્હી જઈ અકબરને ગાદીનશીન કરીશું; પણ ગરીબ બિચારા મનુષ્ય ! તને માલૂમ છે કે

ઈશ્વરે તેમાં શું ધાંધું છે? કાર્ય તો બહુ ઉમદા હતું, દેશને બહુ લાલકારી હતું, પણ દેશને અને અકબરને પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ હતું.

અણુવિશ્વાસુ ઔરંગઝેબનાં રાજેલાં બાતમીદાર મનુષ્ય પૈકી એકના સમજવામાં આ ઠરાવ આવ્યો. તે જાતે મુસલમાન ગૌલવી હતો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ‘આ કાફરોએ શું કરવા માંડ્યું છે? હિંદુ કાફરોએ શાહજહાં અકબરને રાજ્યલોભથી કેવો ભોળવી નાખ્યો છે? શાહજહાં અકબર તો હજી બાળક, અજ્ઞાન, રાજ્યખટપટથી અજાણ્યો ને કાફરો તરફ દયાદષ્ટિથી જોનારો છે. તે કદાચ ઠગાય; પણ તૈયરખાન જેવો ઠરેલ, ખરો મુસલમાન છતાં બાદશાહ જેવા ધર્મચુસ્ત મુસલમાનને પદભ્રષ્ટ કરવામાં સામેલ થાય, એ કેવો દગો કહેવાય? એ કેવી નિમકહરામી? આલમગીર જેવો ખરો મુસલમાન બાદશાહ આજ સુધી કોઇજ થયો નથી. કાફરોને મારી તેમનાં દેવજોની જગાએ મસીદો બંધાવનાર, પુરાણોની જગાએ કુરાનો વંચાવનાર, વેદનાં પુસ્તકો પાણીમાં બોળી મૂર્તિઓ મસીદમાં ચણાવનાર, ખરો મુસલમાન બાદશાહ આલમગીરજ છે. એ પેલા કાફર બાદશાહ અકબરને વખાણે છે; પણ મુસલમાન ધર્મની આરા તોડનાર ને કાફરોને આશ્રય આપનાર એ બાદશાહને હું તો અંતઃકરણથી ધક્કારું છું. અક્ષાઉદીન ને સિકંદર કે જેણે કાફરોનાં ખૂન કરી લોહીની નદીઓ વહેવડાવી, દેવજો તોડી મસીદો બંધાવી, મૂર્તિઓ તોડી મસીદમાં ચણાવી, એજ ખરા મુસલમાન બાદશાહ કહેવાય. આલમગીર તો એમના કરતાં પણ ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણોની જનોઇઓ ઉતરાવી તેનાં દોરડાં કરાવ્યાં અને હિંદુને વટાળી મુસલમાન કર્યાં. નાનકપંથી ને સતરામીઓનાં માથાં ઉડાવી નમાવ્યાં, સરકારી નોકરીમાંથી કાફરનું મૂળ કઢ્યું અને હમ-ધર્મીઓનાં માન વધાર્યાં. કાફરધર્મ માનનારા ઉપર માથાવેરો નાખ્યો. ને જત્રાઓ ભરાતી બંધ પાડવા જત્રાવેરો નાખ્યો. આ પ્રમાણે કાફરોનું

માન મોડનાર, તેમનું બળ તોડનાર ને દીનનો ઝંડો હિંદમાં સર્વત્ર રોપનાર આલમગીર જેવો ખીજો બાદશાહ આપણને કયો મળનાર છે? માટે આવતા લયમાંથી તેને બચાવવોજ જોઈએ, નહિ તો તે કેદ પકડાયા પછી ને કાફર અકબર જેવોજ આ તેનો એક નામી બાદશાહ થશે તો દીનનું પડી લાગશે ને કાફરોનું બળ જામશે; માટે તે અટકાવવુંજ જોઈએ. પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવી શા કામની? પાણી વહી જતા પહેલીજ પાળ બાંધવી જોઈએ અને તે મારા વગર ખીજું કોણ બાંધનાર છે? આપણે અકબરને કે તૈયરખાનને શિખામણ દેવા જઈએ તો તે રાજ્યક્ષોભ છોડી પોતાનો દંડ દરાવ કાંઈ ફેરવનાર છે? તેમને શિખામણ દેવા જતાં કદાચ આપણે પણ માથું ખોઈએ, માથું ખોતાં પણ કાર્ય તો સુધરે નહિ, માટે માથું રહે, કાર્ય થાય અને ધનામ મળે એવી યુક્તિ કરવી જોઈએ. યુક્તિની પંણ ક્યાં જરૂર છે? ચાક્ષો આપણેજ જઈ બાદશાહને જાહેર કરીએ. આજે રાત્રે જળજળ્યા પછી આપણું કામ આપણે સાધીશું. બાદશાહ ક્યાં દૂર છે? અજમેર દોઢ કોશ છે, ત્યાં આપણાથી પગપાળા એક કલાકમાં જવાશે; પણ મારે હમણાં તો મોંમાંથી વરાળ પણ બહાર કાઢવી ન જોઈએ. યા ખુદા !'

પ્રધવાડેથી અમુક દિવસે અમુક વખતે કેદીઓ અદલબદલ કરવાનું બાદશાહ સાથે નક્કી કરી ધનાયતખાન પાછો આવ્યો. જે દિવસે કેદીઓ અદલબદલ કરવાના હતા, તેની પહેલાંના દિવસની સવારમાં દુર્ગાદાસના તંબુમાં તેના નોકરના હાથમાં એક કાગળનો ખીડો આવ્યો. એ ખીડો શાહજાદા અકબરના નામનો હતો. ચાકરે તે દુર્ગાદાસને આપ્યો. દુર્ગાદાસે અકબરના નામનો ખીડો લઈ વિચાર કર્યો કે આ ખીડો અકબરને કોણે લખ્યો હશે? બાદશાહે તો નહિ લખ્યો હોય? ખીજો લખે પણ કોણ? મને લાગે છે કે બાદશાહે મોકલેલો હતો ખીડો.

લાવનાર માણસે અજાણતાં રાત્રે અઠપરનો તંબુ સમજી અહીં નાખ્યો નાખ્યો હશે. વાર, જોઈ તો ખરો કે અંદર શું છે ? આપણે દગો કરવો નથી; પરંતુ એ દગાખોર મુસલમાનોનો ભરોસો પણ શો ? ખીડો ખોલી અંદર જોતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

“તમારો પત્ર પહોંચ્યો છે. તમારી યુક્તિ હું મંજૂર કરું છું અને એ બદલ તમને હું શાખાશી આપું છું. મેં તમારા ઉપર બતાવેલા પ્રેમનું તમને ખરેખરું સાર્થક કરનારા જોઈ હું ખુશી થાઉં છું અને ખુદા પાસે માગું છું કે તમને દીર્ઘાયુષ્ય આપે ! કાફર લોકોને બળથી નહિ તો કળથી કે જળથી પણ મારવા, વટાળવા અને તેમનો નાશ કરવો; એમાંજ પુણ્ય ને જય છે. ખુદા પણ એથીજ રાજ થાય છે. તમે કાફરાના પક્ષમાં રહી અમે આવીએ તે વખતે તમે પાછળથી હુમલો લાવશે તેમાંજ હઠાપણ છે. બે લશ્કરની વચ્ચે ઘેર્યાથી કાફરાનો નાશ પણ થશે. તમારો સોબતી તૈયારખાં પણ તમારા મતને મળેલો જોઈ હું બહુ રાજ થયો. ખાંસાહેબ પણ ખરા ધર્મચૂસ્ત છે એટલે એ કાફરાનો નાશ કરવામાં સામેલ થાય એમાં નવાઈ નથી; પણ તમે બંને બહુ સાવચેતી રાખજો. દુર્ગાદાસ પાકો દગ ને લુચ્યો છે; માટે તમારી યુક્તિ તેના કબ્જામાં ન આવે એવી સંભાળ રાખજો. નહિ તો આરે આવેલું વહાણૂં ડૂબશે ને હાથમાં આવેલા કાફરો છટકી જશે. આવેલો ફકીર તમારા લશ્કરમાં આવી તમારા તંબુમાં કાગળ નાખી જશે. સંભાળજો, કોઈનો ભરોસો કરતા નહિ.”

આ પત્ર વાંચી દુર્ગાદાસનો ભરોસો અઠપર ઉપરથી ઊઠી ગયો. શેરખાં એ જોધપુરનાજ રાજા માલદેવના વખતમાં પોતે ન ફાવ્યો ત્યારે જે યુક્તિ કરી ફાવી ગયો હતો, તેજ યુક્તિ આલમગીરે આ સમયે સંકટમાં આવ્યો ત્યારે કામે લગાડી; પરંતુ દુર્ગાદાસના તે કબ્જામાં ન આવી. તેણે ખીડા ઉપર બાદશાહી મહોર જોઈ એટલે મુસલ-

લભાનોએ પાછલા કાળમાં હિંદુઓ ઉપર દગાથી મેળવેલી છતાં તેમે યાદ આવી. તે સમજ્યો કે બાદશાહે લખ્યું છે તે અક્ષરેઅક્ષર ખરું છે. કાંઈનો ભરોસો કરવો નહિ ને સંભાળ રાખવી. બાદશાહે જે અકબરને લખ્યું છે તે મારે સમજવાનું છે; પણ હવે વિચાર કરવામાં વખત ખોવો કામનો નથી. સવારનો પહોર હતો. કાગળ ગજવામાં મૂકી તલવાર હાથમાં લીધી ને જયસિંગજી રાણાના તંબુ ઉપર ગયો. રાણાને તાબડોતોબ કાગળ બતાવી ઠરાવ કર્યો કે કદાચ પાદશાહી લશ્કર અજમેરથી નીકળી ચૂક્યું હશે અને વખત ખોતાં આ દગાખોર મુસલમાન આપણા ઉપર ફાવી જશે; માંહેમાંહે મુખ્ય પટાવતોને ખોલાવી ચેતાવી દીધા તથા મુસલમાન કેદીઓ ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખવા ફરમાવ્યું. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ને જળ જમ્યું; પણ રજપૂત લશ્કર જમ્યું નહોતું. તેઓ સર્વે સાવધ થઈ સળંગ થયેલા હતા. રાત્રિના બાર વાગ્યે ત્યારે અકબર, તૈયર ને મહમદ ઊંઘતા હતા, ત્યારે દુર્ગાદાસ, જયસિંગજી, શામળદાસ ને ખીજ પટાવતો તથા રજપૂત લશ્કર ઘોડે-સવાર થઈ એક મુકામે દૂર જવાની તૈયારી કરતા હતા. સુમારે એક વાગે સર્વે ચુપાચુપ નીકળી સવાર થતામાં તો તેઓ એક મંજલ પાછા ગયા ને વળી આગળ ચાલ્યા. એમ કરતાં તેઓ અરવલ્લીની ખીણમાં દેખારીની નાળ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ થંબ્યા. ત્યાં તેમણે વિચાર્યું કે હવે ગભરાવાનું કે દગો થવાનું કારણ નથી. હવે સર્વ મુસલમાની ફોજ સામી આવશે તોપણ હરકત નથી. આ જગા પહાડી ને એવી વિકટ છે કે આપણે મુસલમાનોને ફાવવા દઈશું નહિ. આ દેખારીના નાકા આગળ આપણે ખેસો. મુસલમાનો આવે તો આપણે પાછા હડી નાળમાં જવું. શામળદાસને બાતમી રાખવા હરોલમાં મોકલ્યો. એક બાણુ જયસિંગજી અને ખીજ બાણુ દુર્ગાદાસનો ભાઈ જશકરણ એ બંનેને બંને દુર્ગરા ઉપર રાખ્યા; તેઓ તે બાણુથી મુસલમાનો ઉપર મારો

ચલાવે. શામળદાસ મુસલમાનોને આવતા દેખી આડફેટા થઈ જાય ને મુસલમાનો નાળમાં પેસે કે પાછળથી મારો ચલાવે. દુર્ગાદાસે નાળમાં પાછા હડી મુસલમાનોને અંદર પેસવા દઈ સામા થવું, એટલે ચારે તરફથી ડુંગરાની ખીણમાં મુસલમાનો ઘેરાઈને કાં તો માર્યા જશે કે તાબે થશે. આ વગર ખીજે ઉપાય નથી. આ યુક્તિ સર્વેએ મંજૂર કરી, સર્વેજણા પોતપોતાની જગ્યા સંભાળવા લાગ્યા. શામળદાસ જે અકબર સામા લડનાર જેલમ મેડતિયાના વંશનો હતો, તે ખરેખરતાપી ને બહાદુર હતો. તે હરૌલમાં રહી ખાતમી કાઢવા ગયો.

આણી તરફ સવાર પડી. રજપૂતોની છાવણી ઉજ્જડ પડેલી જોઈને અકબર ગભરાયો. તે તૈયરખાનને બોલાવી પૂછવા લાગ્યો કે, “ રજપૂતો રાત્રિમાં ક્યાં ગયા ને કેમ ગયા ? આપણને પૂછ્યા વગર કે કહ્યા વગર ઠરાવ કરેલો પાળ્યો નહિ ને ગયા એનો બેદ શો ? ” ખાં સાહેબ બોલ્યા કે, “ શાહબદા ? તેમને તમારા ઉપર ભરોસો આવેલો નહિ હોય, તેથી તે તમને તછને જતા રહ્યા. પણ તમને છેડ્યા કે દુઃખ દીધા વગર ગયા, તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ તમને ત્યજી ગયા, પણ માત્ર અણુવિશ્વાસથીજ. નહિ તો તેમને દગો કરવો હોત તો આપણે સર્વે તેમના કબજામાંજ હતા. તેઓ જેમ વગર હરકત કર્યે જતા રહ્યા તેમ રાત્રે આપણા ઉપર છાપો મારી આપણને કાપી નાખ્યા હોત, તો તેમને કાંઈ વાર હતી ? વળી જોધપુરમાં તો આપણું કોઠજ નહોતું. હથિયાર વગરના સર્વે હતા. તોપણ આપણી સાથે ભાઈચારથી ચાલ્યા છે. તેઓ ખરાજ ખુલા દિલના ને બોળા પણ દુશ્મનની પરાણગત કરનારા ને દયાળુ છે. પડ્યા ઉપર પાટુ મારનારા તેઓ નથી; પરંતુ તેઓ ગયા તે માત્ર અણુવિશ્વાસથીજ. આપણો તેમને વિશ્વાસ ન આવ્યો. નહિ આવવાનું કાંઈ કારણ બનવું જોઈએ અને તે કારણ બનાવનાર બાદશાહ કે બાદશાહના પક્ષનો કોઈ સરદાર જોઈએ ! કાં તો આપણી

વાત બાદશાહના કળવામાં કોઇ રીતે કોઇ પાપી મનુષ્ય મારફત આવી હોય. તેથી એણે આપણી ને રજપૂતોની વચ્ચે ફૂટ પડાવવા માટે કાંઈ યુક્તિ રચી હોય; કે પછી કોઈ દગાખોર સરદારના કાંઈ ખોલ ઉપ-રથી તેમને દગો ભાર્યો હોય. ખુદા કરે તે ખરું; પણ હવે કરવું શું ? ” એટલામાં મહમદખાં પણ આવી પહોંચ્યો. તેમણે નક્કી કર્યું કે આ ફાટફૂટ પાડવાની યુક્તિ કરનાર બાદશાહજી હશે એમાં શક નથી. આપણને રજપૂતોથી છૂટા પાડી આપણો નાશ કરવાનું બાદશાહે નક્કી કર્યું હશે; પણ એ એની મુરાદ બર લાવે તે પહેલાં આપણે સાવધ થાઓ. કદાચ બાદશાહ લશ્કર લઇ આપણાજ ઉપર હુમલો લાવશે. કદાચ આપણા લશ્કરમાં પણ ફાટફૂટ કરી હશે. તેમાં પણ દગાનાં બીજ વાળ્યાં હશે; માટે સાવધ થાઓ. તેમણે વિચાર કર્યો કે બાદ-શાહે ખોલાવેલા આજીમ ને મોઆજીમ કદાચ લશ્કર લઇ આવી પહોંચશે, તો આપણો નક્કી નાશજ થશે, માટે અકબરને તો બચ-વવો જોઈએ; પણ તે શી રીતે કરવું ? આપણાં થોડાં પણ વિશ્વાસુ માણસ આપી રજપૂતો ગયા તે રસ્તે તેમને પાછળ મોકલો. દુર્ગાદાસ એવો ઇમાની છે કે એ દગો નહિજ કરે અને એ જોશે કે અકબર નાસીને આપણે આશ્રયે આવ્યો છે. તેનો વિચાર દગો કરવાનો ન હતો. માત્ર બાદશાહે કપટથી તેમને છેતર્યો છે; તો તે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરશેજ. આપણે બંને અકબરના ગયા પછી આપણું લશ્કર લઇ બાદશાહ ઉપર ચાલો. જો મોઆજીમ ને આજીમ આવી મળ્યા નહિ હોય તો બાદશાહને હરાવી કેદ કરીને દુર્ગાદાસે પાસે લઇ જઇ સોંપીશું ને એને બતાવીશું કે અમે કેવા તેના વિશ્વાસપાત્ર છીએ. પ્રથમથીજ આપણી દાનત દગો કરવાની નહોતી એમ સાબિત કરી આપીશું; પરંતુ જો બંને ભાઈ બાદશાહની સહાયમાં આવી મળ્યા હશે તો બહેતર છે કે આપણે લડીને મરવું; કેમકે આપણો દગો બાદ-

શાહે જાણ્યા પછી આદશાહ આપણને જીવતા રાખશે નહિજ; તો હરા-
મખોરને હાથે મરવા કરતાં બહાદુરીથી લડાઇમાં લડતાં કાં નહિ મરવું?
વળી એ રીતે મરવાથી દુર્ગાદાસને પણ ખાત્રી થશે કે આપણે એના
દગાખોર મિત્ર નહોતા, પણ વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હતા. આ પ્રમાણે
વિચાર કરી પચીસ સવારો આપી અકબરને રજપૂતસૈન્ય ગયું હતું
તે માર્ગે મોકલ્યો. ત્યાં માર્ગમાં શામળદાસ મેડતિયો મળ્યો. પચીસ
સવારો સાથે અકબરને આવતો જોઇ શામળદાસ તેની સામે થયો.
શામળદાસ પાસે પાંચસો મેડતિયા હતા. શામળદાસ લડવાને સામે
આવેલો જોઇ અકબરે કહાવ્યું કે, “ભાઈ! અમે લડવા આવ્યા નથી.
મહેમાનને મારવા નહિ એ રજપૂતના ધર્મથી ઊલટા કેમ ચાલે છે?”
પચીસ સવાર શું કરવાના છે? એમ ધારી શામળદાસ સામે થતો
અટક્યો; એટલે અકબર આવીને બેટ્યો ને તેને સર્વ વાતથી વાકેફ
કર્યો. શામળદાસે બોલિયો આપી તેને દુર્ગાદાસ પાસે મોકલ્યો ને
પોતે પોતાની જગા સંભાળતો રહ્યો.

આ તરફ તૈયર ને મહમદ લશ્કર તૈયાર કરી સજ્જ થઇ
અજમેર તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં આદશાહી લશ્કર સામું મળ્યું. મોઆ-
જીમ ને આજીમ પણ પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે આવી પહોંચ્યા
હતા. તેમનું એકત્ર લશ્કર અર્ધ રસ્તે મળ્યું; એટલે મૌલવી સાહેબ
આદશાહને કહેવા લાગ્યા કે કાફરોનું લશ્કર આવે છે. ખરેખર તો
એ લશ્કર કાફરોનું નહિ પણ હમજાતિઓનું હતું. તૈયરખાં ને મહ-
મદખાંએ બહાદુરીથી લડાઇ કરી. તેમણે જોયું કે આદશાહની સહાયે
એના બંને શાહજાદાનાં લશ્કર પણ આવી મળ્યાં હતાં; તેથી તેમણે
જીવવાની આશા છોડી હતી. તેઓ જીવ ઉપર આવી જુરસાથી આદ-
શાહી લશ્કર પર તૂટી પડ્યા; પણ જેવા એ બહાદુરીથી અને ઊલ-
ટમંદ જુરસાથી લડતા હતા, તેવા બીજા નહોતા. તેમનાં અંગી

માણસો સિવાય કેટલાક સરદારોને લાલચ આપી બાદશાહે ફાંડ્યા હતા ને કેટલાક ધર્મચુસ્ત ધર્મીય સરદારો અકબર કરતાં આલમગીરને વિશેષ ચાહનારા હતા, તેમનામાં ઉમંગ શાનો હોય ? તેમાંના કેટલાક અલગ રહ્યા, કેટલાક બાદશાહ તરફ જતા રહ્યા ને થોડાક તૈયર-ને મહમદ ઉપરના પ્રેમની ખાતર તેમની પડખે લડતા ઊભા. તૈયર-ખાન અને મહમદખાંએ જુસ્સાથી હુમલા કર્યા. લશ્કરને પોતાનો દાખલો આપી ઉશ્કેર્યું; પણ સૌ વ્યર્થ ગયું. છેવટે બાદશાહનો જીવ લેવાનાં ધરાદાથી તૈયરખાન તેના હાથી ઉપર ધસ્યો ને એકજ ઝટકે માવતને માર્યો; પણ તેજ ક્ષણે તેના બે કકડા થઇ તે હેઠે પડ્યા. બીજી તરફ મહમદખાં આજીમને મારવા ગયો, તેમાં તે પણ મરાયો. એ રીતે બે આગેવાન મરાયાથી તેમનું લશ્કર હિંમત હારી ગયું, કેટલાક નાસ્તી છૂટ્યા ને કેટલાક નાસતાં મરાયા. કેટલાક રણમાંજ પોતાના સરદારની પડખે રહી લડાઇમાં મરાયા. આ પ્રમાણે આલમગીરનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાની આશા નિષ્ફળ ગઇ. કુદરતની ગતિ ન્યારીજ છે ! મનુષ્ય ધારે છે કાંઇ ને પરિણામ થાય છે કાંઇ !

૧૫-દેવારીનું યુદ્ધ

હુહો.

દુર્ગા આશકરણુરા, ચારી દોય ખાતાં અથાહ;
શાહનદો શરણે રહે, પેશ ભરે બાદશાહ.

આ તરફ અકબર દુર્ગાદાસની છાવણીમાં જઈ મળ્યો. સર્વ વાત-ચીત થતાં ભરમ ખુલ્લો પડી ગયો ને બાદશાહનો દગો સમજાયો પણ અવસર ગયો. અત્યાર સુધીમાં તો તૈયરખાં ને મહમદખાં લડીને હતાં નહોતા થઈ ગયા હતા. હવે પાછા ફરી રજપૂતોથી તેમને મળી શકાય તેમ નહોતું. બંને પક્ષે જિતાવળ કરી હતી. થવાનું હતું તે થયું. ભાવી મિથ્યા થતું નથી; એમ વિચારી દુર્ગાદાસે અકબરને પોતાને આશ્રયે રાખ્યો. તે ધારતો હતો કે જો બંને શાહનવાનાં લશ્કર બાદશાહને આવી મળ્યાં હશે તો બાદશાહ લડવા આવશે, નહિ તો તૈયરખાન એને કેદ કરી લઈ આવશે. પછી બાદશાહ ને તૈયરખાનની લડાઈના સમાચાર સાંભળતાં સુધી તેજ જગાએ થોભવાનો દરાવડર્યો. એટલામાં તૈયરખાનના નાસી આવેલા માણસોએ ખબર આપી કે તૈયરખાં ને મહમદખાં મરાયદ ને બાદશાહની કુમકે મોઆજમ ને આજમ આવી પહોંચેલા છે. તે પછી થોડીવારમાં શામળદાસનાં માણસ ખબર લાવ્યાં કે બાદશાહી લશ્કર આપણા તરફ ધસારાબંધ ચાલ્યું આવે છે; એટલે પ્રથમ કરેલા બદોખ-સ્ત પ્રમાણે સર્વ પોતપોતાની જગા સંભાળતા સાવધ થઈ જિલા.

બાદશાહી લશ્કર ધસારાબંધ આવતું જોઇ બીખારામ સોલંકી ને શામળદાસ મેડતિયો પોતપોતાનાં માણસો સાથે અગાઉથી નાળની બહારની બાજુએ ઝાડીમાં ને કુંગરાની બખોલોમાં છુપાઇ બેઠા. ચાર ઘડી દિવસ બાકી હતો તે વખતે બાદશાહી લશ્કર નાળના મોઢા આગળ આવ્યું; એટલે દુર્ગાદાસ જાણે હિંમત હારી ગયો હોય તેમ નાળમાં પાછો હઠ્યો. રજપૂતોને પાછા હઠતા જોઇ મુસલમાનો વધારે જોરજોર નાળમાં પેઠા. એ નાળ કે ખીણ સાંકડી હોવાથી એક માઇલ લશ્કર અંદર લંબાયું. સર્વ લશ્કરને અંદર પેઠેલું જોયું કે બીખારામ ને શામળદાસ નાળના નાકા આગળ આવી પહોંચ્યા ને મુસલમાનોની પાછળ પડ્યા. રજપૂતો ઉપર અણચિંતા ધસી જવાની લહેમાં શત્રુઓ નાળમાં ઘૂસ્યા હતા તેથી નાળના નાકાને પૂરતો બદોબસ્ત કરવો મુસલમાનો ચૂકી ગયા હતા. થોડાં માણસો પાછળ રહ્યાં હતાં તેમને રજપૂતોએ કાપી નાખ્યાથી મુસલમાનો નાળમાં ઘેરાયા. બંને કુંગરાની ઓળો ઉપરથી મુસલમાનો ઉપર મોટી મોટી ગદાઓ ને ગદાઓ તૂટી પડવા લાગી. રજપૂતોએ ઉપરથી ગાળાઓને મારો ચલાવ્યો ને બીલોએ તીર ચલાવ્યાં. આગળથી દુર્ગાદાસે ને પાછળથી શામળદાસે મારો ચલાવ્યો; એટલે મુસલમાનોને પોતાની સ્થિતિનું ભાન આવ્યું. પ્રથમ જીતના મદમાં ને રજપૂતો-તોને નાસતા જોઇ તેમને પકડી પાડી મારવાના શરમાં ઔરંગઝેબ પોતાનું હંમેશનું યુદ્ધકૌશલ્ય ચૂક્યો. દેખારીની ખીણમાં મુસલમાનોનાં મડદાંના ઢગલા થયા. મડદાં ઉપર થઇ માણસો આગળ પાછળ થઇ પહાડ ઉપર જેમ આવે તેમ નાસવા લાગ્યાં. એમ કરતાં રાત્રિ પડી. પહાડની ખીણમાં અધારી રાત્રિ, નાળમાં મડદાંના ઢગલા પડેલા ને હથિયારબંધ માણસો એકબીજાનાં ગળાં કાપવાને ટાંપી રહેલા, આસ-પાસ પહાડ ને ઝાડી, એવી જગામાં રાત્રિ કેવી ભયંકર હોય તેનું

ચિત્ર કાણુ ચીતરી શકે ? જ્યાં જિલા રહેવાની જગા નહિ ત્યાં ખાવા-
પીવાનું ને સૂવાનું ક્યાંથી ? આલમગીરે જાણ્યું કે હવે છોકરાનું, સર-
દારોનું ને લશ્કરનું ગમે તે થાય પણ આપણે તો નાસી છૂટી જીવ
ખચાવવો, પણ તે શી રીતે ? તેના નસીબે તેને ચારી દીધી. તે વેશ
પલટી કોઇ પણ માણસ સાથે લીધા સિવાય પગપાળો અંધારી રાત્રિમાં
અહીં તહીં કુટાતો ટિચાતો આડરસે થઇ શત્રુની નજર ચુકાવી જ્યાં
ભય જણાય ત્યાં ધીમેથી લગાર પણ ખડખડાટ ન થાય તેમ અને
જ્યાં ભય કમી જણાય ત્યાં ઉતાવળથી ચાલતો, એક ઠેકાણેથી બીજે
એમ રખડતો ટિચાતો ભૂખ ને તરસ જોયા સિવાય ત્રીજે દિવસે તે
અજમેર જઇ પહોંચ્યો, ત્યારે એના જીવને શાંતિ વળી. દિલ્હીના બાદ-
શાહને આવી અધરી વેળા આ વખતેજ આવી હતી. આલમગીરના
જીવનમાં આવો ભયંકર ને ત્રાસકર સમય આ પહેલવહેલોજ આવ્યો
હતો. જેમ આલમગીર નાસી છૂટ્યો તેમ એના સરદારો પૈકી મોઆ-
જમ, આજમ ને દિલેરખાન પણ એજ રીતે એક એક નીકળી નાદા
ને જેને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં થઇ અજમેર પહોંચ્યા. ત્યાં જઇ બાદશાહને
મળ્યા ત્યારેજ તેમણે પણ તેને સલામત રહેલો જાણ્યો. બાકીના સર-
દારો ને લશ્કર સવાર થતાં સુધીમાં તો ત્યાંજ કપાઇને મરણ પામ્યું.
રજપૂતોએ તેમનાં મડદાં ઠેકાણે પડાવી નાળ ચોખ્ખી કરી મડદાંની
તજવીજ કરતાં બાદશાહ, તેના બે શાહજદા ને દિલેરખાન એટલા
નહિ જણાયાથી તેઓ છટકીને બચી ગયા એમ તેમની ખાત્રી થઇ.

હવે સર્વે રજપૂત લશ્કર મેદાનમાં આવ્યું. મુસલમાની લશ્કર-
નો ઘણોખરો ભાગ કપાઇ ગયાથી તથા બાદશાહ ને શાહજદા એકલા
જીવ લઇ નાસી ગયાથી તેમના તરફથી હુમલો થવાનો ડર તેમને થોડોજ
હતો; તેથી તેઓ બાદશાહ સાથે હાથ મેળવવા મેદાનમાં આવ્યા અને
આ જયના સમાચાર મહારાણા રાજસિંગજીને મોકલ્યા.

૧૬-બાદશાહી જાઝ

સોરઠો

ગો બ્રાહ્મણ સ્ત્રી બાળ, સ્વધર્મ શરણાગત વળી,
શિર સાટે સંભાળ, કરે ક્ષત્રીવટ સાચવી.

આ તરફ બાદશાહી લશ્કરનો નાશ થયાથી આલમગીરે પંખબ, કાબૂલ, આઝા, બંગાળા ને દક્ષિણ એ સર્વ જગાએથી લશ્કર રાજસ્થાનમાં બોલાવ્યાં. દક્ષિણમાં મરાઠા સાથેની લડાઈ બંધ પાડી ત્યાંનું લશ્કર પણ અજમેર બોલાવ્યું, એટલે થોડા રોજમાં અજમેરમાં બાદશાહી લશ્કરની ભરતી થવા માંડી; પણ એ ભરતી પૂરી થતાં પહેલાંજ રજપૂતો હુમલો લાવશે તો માઠી વલે થશે એમ વિચારી બાદશાહે રાણા રાજસિંગ સાથે તથા દુર્ગાદાસ સાથે સંધિ કરવાના બહાને માણસો મોકલ્યાં.

દુર્ગાદાસ પાસે બાદશાહી સરદાર જીલ્દીકારમાં ચાળીશ હજાર સોનાના દીનાર અને એક પત્ર લઈ આવ્યો. જીલ્દીકારે દુર્ગાદાસના તંબુમાં મુલાકાત લેવાની અરજ કર્યાથી તેઓ ત્યાં એકઠા થયા ત્યારે બાદશાહી સરદાર બોલ્યો: “બાદશાહે તમને સલામ કહાવી છે ને ખુશાલી પૂછી છે; વળી એમણે કહાવ્યું છે કે તમારા જેવા પ્રમાણિક માણસે મારા દગાખોર પુત્રને આશ્રય આપવો એ યોગ્ય નથી. તમારા આપદાદાઓ દિલ્હીના બાદશાહોને આજ સુધી સહાય આપતા હતા ને બાદશાહતરફી ઇમારતના સ્તંભરૂપ હતા. તમે તમારા મનમાં કોઈ તરેહ-

નો વહેમ ભરાયાથી એ બાદશાહત સામા ઊઠ્યા છે; પણ તમે વિચાર કરો કે બાદશાહતના સ્તંભનો નાશ કરવામાં અમને લાલ છે કે નહિ? તમે શું અમને એવા મૂખ ધારો છો કે જે વડે બાદશાહત ઊભી છે તેને અમે તોડી પાડીએ અને અમે અમારાજ રાજ્યનો નાશ કરીએ? અમે સમજીએ છીએ કે તમારી સલામતી ને શુભ ઇચ્છામાં અમારી આબાદી અને શાંતિ રહેલી છે; છતાં કોઇ અવિચારી બાદશાહત સરદારના અપકૃત્યથી અથવા અમારી ગેરહાજરીમાં અમારી બાદશાહત તોડવાની ઇચ્છા રાખનાર કોઇ સરદારના ભાવ્યાથી તમે ઊંઘો માર્ગ પકડી બાદશાહત સામા ઊઠ્યા છે; પણ બાદશાહત પાડયાથી તમને શો લાલ થવાનો છે? આમાં તો તમારી ને અમારી બંનેની ખરાબી થાય છે; હજારો માણસો કપાઇ જાય છે; કરોડો રૂપિયા ખરચાઇ જાય છે ને દેશની ખેતી ને વેપારને તુકસાન થઈ પાયમાલી થાય છે; એટલું છતાં પણ મોગલાઇ જમને હિંદુ રાજ્ય થવાની તમને આશા છે? હું તો ધારું છું કે તમે તમારા રાજ્ય માટે લડો છો. તમારી ઇચ્છા માત્ર તમારા રાજ્યને રાજ્ય અપાવવાની છે. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તમારું રાજ્ય તમને મળે તો પછી લડવાની શી જરૂર છે? હું નથી ધારતો કે તમને તમારું રાજ્ય મળ્યા પછી તમે બાદશાહીના સ્તંભ મટી જવા માગો છો. તમે બાદશાહીના સ્તંભ રહેવા માગતા હો, એટલે પહેલાં જેમ મારવાડના મહારાજાએ બાદશાહીની ચાકરી કરતા તેમ કરવા અને નેકીથી ચાલવા કબૂલાત કરતા હો તો તમારા પ્રમાણિકપણા ઉપર મને ભરોસો હોવાથી તમારું રાજ્ય તમારે સ્વાધીન સોંપવા હું તૈયાર છું. તમારે માત્ર દિલ્હીના તાબેદાર રહી ઇમાનદારીથી નોકરી કરવી એટલીજ બંધણી કબૂલ કરવી પડશે. આ પ્રમાણે બાદશાહે કહાવ્યું છે. તે જો કબૂલ હોય તો તમારું રાજ્ય પાછું મળવાનું આ રહ્યું બાદશાહી ફરમાન; તે સો અને આ બાદશાહી નોકરીનું ખીજું

ફરમાન છે તે પ્રમાણે કરે. એમાં રાજ્યદ્રોહી શાહજાદા અકબરને મારી સાથે આદશાહની હજૂરમાં તેના ધન્સાદ માટે મોકલવાનો હુકમ છે. એ હુકમનો અમલ કરવાના ધનામ તરીકે આ રોકડા ચાળીસ હજાર સોનાના દીનાર તમારે માટે મોકલ્યા છે. વળી આદશાહે કહાવ્યું છે કે જો તમે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરશો તો આ રોકડ ઉપરાંત તથા તમારી જમ કરેલી જગીર પાછી આપવા ઉપરાંત તેમાં ૮૦ ગામની જગીર આદશાહ તરફથી વધારી આપવામાં આવશે તથા તમારા પુત્રને આદશાહી લશ્કરમાં પાંચ હજાર સવારોની સરદારી આપવામાં આવશે. કેમ બહાદુર દુર્ગાદાસ ! હવે તમે શો જવાબ આપો છો ?”

આ સાંભળી દુર્ગાદાસ બોલ્યો કે, “આદશાહી સરદાર ! મારા બોલવામાં તમને કે આદશાહે અપમાન થાય એવું બોલાય તો હું આશા રાખું છું કે તમે તે મનમાં લાવશો નહિ. આદશાહે પ્રથમ મહારાજા જશવંતસિંગજી ઉપર વેર લેવામાં બાકી રાખી નથી. તેટલાથી સંતોષ ન થયો ત્યારે તેમના એકના એક બાળકપુત્રને પણ નાશ કરવાનું ધાર્યું. ત્યારે તેનો બચાવ કરતાં કેટલા રોઠોડોને દિલ્હીમાં નાશ થયો તે મેં મારી નજરે જોયું છે. પછી અમારો નાનો બાળરાજા ને અમારા સરદારો દિલ્હીમાં મરાયા એ જોઇ આદશાહ પોતે પોતાને સલામત સમજી, અમારો મરુદેશ ખાલસા કરી, એણે આદશાહી સૂબો મોકલ્યો. એ સૂબો પણ આદશાહના મતનો હોવાથી તેણે મરુદેશ ઉજાડ કર્યો. અમારી માબહેનોની લાજ લૂંટી ખાયલાનાં ઘરખાર લૂટ્યાં. મરાયલા સરદારોની જગીરો જમ કરી ને હયાત પટાવતોની ઉપર ચોકી પહેરા મૂક્યા. ખેડૂતોની ખેતી ખરાબ કરી ને વેપારીઓનો માલ મફત લીધો, તેથી વેપાર ને ખેતી બંધ કરી તેઓ ડુંગરા ને જંગલમાં કે પાસેના મુલકમાં જઈ ભરાયા. ન્યાય વેચાવા માંડ્યો. અન્યાય ને જીલમ સર્વત્ર પાથરી દીધો. આદશાહ રજપૂતોને શહેનશાહતના સ્તંભરૂપ ગણે છે.

એમનું એ કહેવું સત્ય છે. એજ સ્તંભ વડે અકબર, જહાંગીર ને શાહ-
જહાં સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કરતા-દેશમાં ને પરદેશમાં, સપાટ મેદાન-
માં ને ડુંગરામાં, મુસલમાન કે હિંદુ સાથે બાદશાહની પડખે રહીને
કે સરદારી લઇને એ સ્તંભોએજ વિજય મેળવી, મુલકો કબજે કર્યા
છે. કાબૂલ, કંદહાર, ખુરાસાન, બદખ્શ, કાશ્મીર એ સઘળા મુલકો
કોણે ને કોની સહાયથી મેળવ્યા ને સાચવ્યા ? રજપૂતોએ ઇમાનદારી-
થી બાદશાહીને માટે પોતાનાજ લાઘવોનાં ગળાં કાપી પાયમાલી કરી
છે. મહારાણા પ્રતાપસિંગ ને અમરસિંગની ખરાબી કરવામાં રજ-
પૂતો નહિ તો બીજા કોણે આગેવાની કરી હતી ? પણ એ ઇમાન-
દારીનો બાદશાહે કેવો બદલો વાળ્યો છે ? આખી બાદશાહતમાં આજે
એક પણ રજપૂત સરદાર છે ? કોઇજ નહિ. જે હતા તેમનો પણ ધીરે
ધીરે ખોડો કાઢ્યો. વાર, સરદારી રહી; પણ અમારા ધર્મનુંજ રક્ષણ
ક્યાં છે ? જત્રાવેરો, જળિયાવેરો એ શું છે ? મંદિરોની મસીદો બનાવી
પુરાણો પાણીમાં બોળ્યાં એ કેવો ન્યાય ? શીખ ને સતરામી ઉપર
કેવો જુલમ વર્તાવ્યો છે ? વાર, એ બધુંયે રહ્યું; પણ આજપર્યંત
અમારી સામે બાદશાહે કેવી વર્તણૂક ચલાવી છે તે તો જુઓ. અમને
રાજ્ય પાછું આપવાની, સરદારી આપવાની અને છેવટે આ ૪૦ હજાર
સોનાના દીનારની લાંચ આપવાની લાલચ બતાવે છે; પણ તે ક્યારે ?
અમારી તલવાર વડે અમારાં સગાંવહાલાંનાં લોહી રેડી અમારું જે
હવું તે અમે પાછું મેળવ્યું છે ત્યારે. હવે અમારે શું મેળવવાનું બાકી
છે ? બાદશાહ પાસે અમારું શું છે કે તે અમને પાછું આપવાનું કહે છે ?
અમારું જે હવું તે અમે મેળવ્યું છે. હવે અમારે મેળવવાનું કંઈ બાકી રહ્યું
નથી. અમારે બાદશાહત જોઈતી નથી અને તે માટે અમે લડતા નથી. અમે
માત્ર અમારું મેળવવાને લડ્યા ને તે મેળવ્યું. હવે અમે માત્ર બાદશાહ
પાસે એટલુંજ માગીએ છીએ કે અમારું પાછું મેળવેલું અમને શાંતિથી

ભોગવવાં દે. અમારા ઉપર નાખેલા નવીન વેરા કાઢી નાખે ને જીલમ બંધ પાડે. અમારા રાજ્યની રૈયત જે ખેતીવાડીથી ને વેપારથી પાય-માલ થઈ ગઈ છે તે પાછી અમારા મહારાજના શાંત છત્રમાં આપાદ થઈ સુખી થાય ને લડાઈઓથી થતો મનુષ્યવધ અટકે એટલુંજ અમે હવે માગીએ છીએ. અમારે સરદારી જોઈતી નથી ને અમારે આદ-શાહ સાથે લડવું નથી. માત્ર અમારું જે છે તેને આદશાહ છોડશે નહિ તો અમારે આદશાહને છોડવાની કે સામા થવાની જરૂર નથી. શાહ-જાદને તમારે સ્વાધીન કરવા માટે મને જે લાલચ આપી છે, તેથી હું બહુ દિલગીર થાઉં છું. હું આશ્ચર્ય પામું છું કે આદશાહ અમને પ્રમાણિક કહેતાં છતાં હજી અમારા પ્રમાણિકપણાની તેને પૂરી બૂજ નથી, જે તે બૂજ હોત તો ૪૦ હજાર તો શું પણ આખી આદ-શાહત આપવાની પણ એ હિંમત કરત નહિ. તમારું એ નાણું તમે પાછું લઈ જાઓ. તમારા આદશાહનો હું ચાકર પણ નથી ને તેનું ફરમાન પણ હું માન્ય કરતો નથી. દુર્ગાદાસ શરણે આવેલાનું મરણપર્યંત રક્ષણ કરશે. તે રજપૂતવટ અંતની ધડી સુધી છોડશે નહિ. અમે આદશાહી ઊંધી વાળવાને કે ઊંધી વાળવાની ઇચ્છા રાખનારના ભમાગ્યાથી ઊઠ્યા નથી. અમારે આદશાહી જોઈતી નથી ને ઊંધી વાળવી પણ નથી. ભોગલાઈને બદલે ક્ષત્રીરાજ્ય થવાનુંયે નથી, ને કરવું પણ નથી. અક-બર, જહાંગીર ને શાહજહાં જેવા આદશાહ હોય, ધર્મપક્ષપાત કરતા ન હોય, યોગ્યતા જોઈ નોકરી આપતા હોય, ન્યાયપરાયણ રીતે વર્તતા હોય, મારું તારું ને વહાલું—અળખામણું ગણી ભેદ રાખતા ન હોય, તો આદશાહ આલમગીર હોય કે રાજસિંગ, જશવંતસિંગ હોય કે શાહજહાં, પ્રતાપસિંગ હોય, અકબર હોય, તેની પ્રજાને શી જરૂર છે ! માત્ર આદશાહ કે મહારાજ પોતાની પ્રજાને પુત્રતુલ્ય ગણી પિતાની ફરજો બજાવે એટલે બસ છે. પિતાને તો પાંચે આંગળી સરખી જોઈએ.

તેને વહાલું ને અળખામણું, પોતાનું ને પારકું, ઊંચ ને નીચ, રાજા ને રાંક, હિંદુ ને મુસલમાન સર્વે સરખા જોઈએ. તમારા બાદશાહને તમે સારી સલાહ આપી સન્માર્ગે ને ન્યાયને રસ્તે દોરો એટલુંજ અમારે જોઈએ છીએ. અમારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી. અમે અમારા અંતઃકરણથી બાદશાહીને ચાહીએ છીએ. પરંતુ પ્રેમ પરસ્પર હોવો જોઈએ છે. બાદશાહનો અમારા ઉપર પ્રેમ ન હોય તો અમારો પ્રેમ કેમ ટકે ? બાદશાહ અમને અંતઃકરણથી રાજ્યના સ્તંભરૂપ માની એના વડવાની માફક પાળશે, તો અમે તેની અંતઃકરણપૂર્વક સેવા કરીશું; પણ બાદશાહ જોશે છે કંઈ, અંતઃકરણમાં ઘડે છે કંઈ અને કરે છે કંઈ. અમે ઘણીએ વારે આવી રીતે છેતરાયા છીએ; ક્રમકે અમે જોળા ને વિશ્વાસુ છીએ; પણ એ વિશ્વાસમાં ખાધેલા ખત્તાથી હવે અનુલવ મેળવી ધરાયા છતાં ભૂલ ખાઈએ તો અમારા જેવા મૂર્ખ કોણ ? અજમેર આગળ હમણાંજ અમને દગાથી બાદશાહે જીંદા પાડ્યા અને હજીએ અમને ફસાવવા ઇચ્છે છે; અથવા અમારી જાતિમાં અમને હલકા પાડવા ઇચ્છે છે. મને લાગે છે કે બાદશાહના હાથમાં કંઈ પણ આપવાનું ન છતાં આપવાની લાલચ આપી બાદશાહ વખત માગે છે. છેલ્લી લડાઈમાં બાદશાહી લશ્કરનો અમે નાશ કર્યો છે, માટે નવું લશ્કર આવતાં સુધી લડાઈ અટકાવવાની બાદશાહે આ યુક્તિ રચી છે. બાકી આલમગીર જેવો જીજ, કપટ ને પ્રપંચમાં પ્રવીણ અમારા ગુણથી વાકેફગાર છતાં લાલચ આપી શાહજહાને કબજે લેવાની માગણી કરેજ નહિ. તે જાણતોજ હોવો જોઈએ કે ગમે તેટલી લાલચથી રજપૂતો પાસેથી શાહજહા કબજે મળવાનો નથી; પણ એ રીતે સલાહ કરવામાં વખત મળશે અને એટલા વખતમાં લશ્કર પણ આવી પહોંચશે; એટલે એનાથી રજપૂતોને છંદી મારીશું, માટે તમે તમારા બાદશાહને જઈને આ નાણું

પાછું આપી કહો કે અમારે નાથું જોઈતું નથી. શાહનદો આ ખોળિયામાં પ્રાણુ છે ત્યાંસુધી તમારા તાબામાં સોંપાશે નહિ ને અમારું જે અમે પાછું મેળવ્યું છે તેનું મરતાંસુધી રક્ષણ કરીશું. સલાહ કરવી અંતઃકરણથીજ ચાહતા હો તો જજિયા ને જત્રાવેરો માફ કરો, ધર્મ-બેદ કાઢી નાખી ન્યાયથી વર્તો ને તમારા વડવાની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરો તથા શાહનદા અકબરને કબજે લેવાની મગણી બંધ કરો. એટલી શરતે અમે અમારા દેશમાં શાંતિથી રહેવા માગીએ છીએ; નહિ તો એ નક્કી સમજજો કે બાદશાહે ગ્રહણ કરેલી અન્યાયપૂર્ણ રાજ્યનીતિ એ જ્યાંસુધી ચલાવશે, ધર્મબેદ ને જાતિભેદ રાખી જીલમ કરશે ત્યાંસુધી અમે બાદશાહને મરણપર્યંત જંપવા દેનાર નથી. સરદાર જીલ્દાર! જાઓ ને બાદશાહને અમારો આજવાબ કહેજો. સલામ!”

દુર્ગાદાસની વાણી સાંભળી જીલ્દાર બોલ્યો: “ દુર્ગાદાસ ! તમે બહુ જૂલ કરો છો. આવો સોના જેવો આવેલો લાગ ગુમાવો છો, તે ફરીને આવનાર નથી. બાદશાહીનું બળ કેટલું છે તેની ખરી તુલના તમે કરી શકતા નથી. આલમગીર જો ચાહે તો તમારા દેશની વસ્તી જેટલું સૈન્ય એકઠું કરી આખો મારવાડ દેશ ઉપાડીને દરિયામાં નાખી શકે, એટલી તાકાત ધરાવે છે. એમના બંડખોર શાહનદાને કબજે લેવાનું ન હોત તો આટલી કબૂલાત આપવાને બાદશાહ કદી તૈયાર થાત નહિ. ધર્મબંધ, હડીસો ને બળવાન બાદશાહ આટલો નીચો નમે ને તમને સલાહ માટે કહેણુ મોકલે એ માત્ર બંડખોર શાહનદાનેજ માટે. તમારું રાજ્ય તમને પાછું આપે, ચાળીસ હજાર સોનાના દીનાર આપે, જાગીરમાં વધારો કરી આપે ને તમારા દીકરાને પાંચ હજારની સરદારી આપે એ શું થોડું છે ? તમે કહો છો કે તમારું રાજ્ય તમે લીધું છે, પણ તે ક્યાં સુધી ? બાદશાહની કૃપાદષ્ટિ હોય ત્યાંસુધી. આખી મોગલાઈની શહેનશાહતને મારવાડ શી ગણત્રીમાં છે ? જે વીસ લાખ બળવાન સૈન્ય

જમાવી શકે તેને તમારા મુકીબર રજૂતો શી ખિસાતમાં છે ? તમે આદ્યાશાહની માગણીનો અનાદર કરશો તેનું કબું માફું પરિણામ આવશે તેનો ખૂબ વિચાર કરો. મને નવાઈ લાગે છે કે એક બંડખોર શાહમદા-ને માટે તમે આટલું બધું સોનું પાછું કેમ ઢેસો છો ? હાથમાં આવેલો કોળિયો ફેંકી દેનારના જેવી મૂર્ખાઈ કયી ? તમે આદ્યાશાહનો અનાદર કર્યાથી શું સુખી થશો ? એક પિતૃદ્રોહીને માટે તમે તમારા દેશની, તમારી પ્રજાની, તમારા સૈન્યની ને છેવટે તમારી પોતાની કેટલી ખરાબી કરવા તૈયાર થયા છો તેનું હજી તમને ખરાબર લાન હોય એમ સમજાતું નથી. તમારો જવાબ આદ્યાશાહને મળ્યો કે તે આખી શહેનશાહતનું સૈન્ય જમાવી મરુ તો શું પણ આખું રાજસ્થાન ઉજ્જડ કરશે. તમારું રાજ્ય, તમારી જાગીર ને માલમિલકત જપ્ત કરશે ને તમારા ધર્મોલયોનું શું થશે તે હું કહી શકતો નથી. તમે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાના ખાલી દંભમાં જંગલે જંગલ રખડતા થશો, તમારાં બાળકો ધરખાર વિનાનાં રવડશે, ધરખાર ને દેશ ઉજ્જડ થશે, ને મહાદુઃખી થઈ બૂંડા હાલ ભોગવશો, તે વખતે આ બધી ભૂલનો પરતાવો થશે; પણ તે વખતે એ પરતાવો શો કામ લાગશે ? માટે એ ખાલી અભિમાન ત્યજો. જો તમને ખરું અભિમાન હોય, ખરું ધર્મોભિમાન, દેશાભિમાન કે સ્વરાજ્યાભિમાન હોય તો તેના રક્ષણ ખાતર, તમારી, કુળની ને સ્ત્રીપુત્રીની આખરની ખાતર આદ્યાશાહની માગણી સ્વીકારી પિતૃદ્રોહીના રક્ષણનો દંભ છોડી દો, તેને મારે હવાલે કરો ને આદ્યાશાહી ફરમાન કબૂલ રાખો. બહાદુર દુર્ગોદાસ ! આ હું છેલ્લીજ વખત આદ્યાશાહની શરતો કહું છું. આનો જવાબ હા કે નાનો આપો, એટલે હું રવાને થઈશ. તમારો જવો જવાબ હોય તે મને કહો કે તે હું આદ્યાશાહને જઈને કહું. હવે હું બીજી વાર કહેનાર નથી. તમારી મરજીમાં આવે તે કહો; પણ જો કહો તે જીંડો વિચાર કરીને કહો કે પાછળથી પરતાવું ન પડે. તમારા સરદારોની

ને સહાયકારીઓની સલાહ લેવી હોય તો લો ને જવાબ આપો. હજી વખત છે. થોડો વખત વિચાર કરીને કહેજો. કેમ શું કહો છો ? ”

અકબર પાસેજ બેઠેલો હતો. તે આ છેલ્લો સવાલ સાંભળી ગભરાયો. તેને રજપૂતોનો ને દુર્ગાદાસનો વિશ્વાસ હતો. તે તેમને ભરોસેજ હતો. તેને પણ હવે ડર લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, ‘રાજ્યની, દેશની, સગાંવહાલાંની, ઘરખારની, જાગીરની, માલમલકતની, સ્ત્રીપુત્રની ને પોતાની જાતની પણ ખરાબી કરીને તારું રક્ષણ કરવાનું રજપૂતો પસંદ કરશે ? આદશાહ એવો ધર્મોંધ છે કે તે મારે માટે આખી આદશાહતનું એકત્ર બળ રજપૂતો સામે વાપરી તેમના ધર્મની, રાજ્યની ને દેશની પાયમાલી કરી નાખશે. એવી ખત્રી થયા પછી પણ રજપૂતો મારું રક્ષણ કરશે ? વળી આ લાલચ આપી છે તે તો જુદી ! એ લાલચમાં પણ કદાચ નહિ લપટાય શું ? મારે માટે ધર્મ ને રાજ્યની ખરાબી કરવાને તૈયાર થશે ? મને તે સંભવિત લાગતું નથી. ખરે, તેઓ છે તો દૈવી મનુષ્યો ! પણ કોણ જાણે બધા રજપૂતો કાંઈ સરખા હોય છે ? એક આડો થયો ને સૈન્યમાં કુસંપ પેઠો, કે દુર્ગાદાસ પણ શું કરશે ? એવે વખતે મને આદશાહને સોંપે નહિ, તો શું કરે ? મારે માટે ધર્મની, રાજ્યની, સર્વની ખરાબી કરે ! તેમનામાં કુસંપ થાય એટલે છેવટે તો મારે આદશાહ પાસે મરવાનો વારો આવેજ. આદશાહ મને મેળવવા માટે કેટકેટલી લાલચો આપે છે ? એ શું મારી હયાતી રાખવા માટે ? નહિજ. એ રાજ્યલોભીએ પિતાને કદ કયો, ભાઈને હાથીને પગે બાંધીને છૂંદી માર્યો અને ભત્રીજાઓને વિષ અપાવ્યું; તે શું મને જીવતો રાખશે ? અને રાખે તોપણ જીવ્યાથી મરવું ભલું. હું એવી સ્થિતિમાં આવું તોપણ રજપૂતોની ખરાબી થતી અટકાવી, ઘણાને દુઃખી કરવા કરતાં મારે એકલાએજ જવું, ઘણાને મારે માટે મરવા દીધા પછી મરવા જવું તે કરતાં તેમના જીવ ઉગારીને મરવું

એ વધારે સાઈ.' એમ વિચારી તે દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને બોલ્યો કે,

“ મારા બંધુ ! મુરબ્બી કે શુભેચ્છક દુર્ગાદાસ ! તમે જવાબ આપો તે પહેલાં મારી એક વિનંતિ છે તે સાંભળો. તમે મારા બંધુ કરતાં વિશેષ છો. તમે મારા પ્રાણદાતાનો, તેના દેશનો, રાજ્યનો, કુટુંબનો—એ સર્વનો જીવ જોખમમાં નાખી આ પ્રાણ હિંગારવાની મારી ઇચ્છા નથી. એકનો જીવ જવાથી ધણનો જીવ જીગરતો હોય તો તે એકનું કલ્યાણ થશે; પણ જો પોતાના જીવની ખાતર તે ધણનું નુકસાન થવા દેશે તો તે નરકમાં પડશે. એવો સ્વાર્થી અંધ જીવ ક્યાંય પણ સુખી થનાર નથી. મારા એકલાથી તમારું, તમારા રાજ્યનું ને ધર્મનું રક્ષણ થશે; માટે મનેજ એકલાને ત્યાં જવા દો. હું મારી રાજપુત્રીથી ત્યાં જાઉં છું, એટલે તમારી આગરને બદો લાગનાર નથી. આ દુનિયામાં હવે જીવીને પણ હું શું કરી શકનાર છું ? તેમ છતાં કદાચ તમે મારે માટે સર્વે ખરાબી થવા દેશો, તોપણ પરિણામે હું પકડાઈ ગયો તો મારી તો એજ દશા થવાની છે. તે કરતાં તમારી ખરાબી થતી અટકે, વિનાકારણ લડાઈ-ઝાંમાં મનુષ્યવધ થતો બંધ પડે ને તમારી પરાણાગતનો બદલો મારાથી તો વળાય તેમ નથીજ; પણ મારીવતી જે થોડો ધણો બદલો મારા પિતા વાળવાને તૈયાર થયા છે, તે તમારી પાસે રહ્યાથી મને સંતોષ થશે. માટે હું માગી લઉં છું કે મારી રાજપુત્રીથી મને જીવ્શીકારખાં સાથે જવા દો ને મને મારા નસીબને સ્વાધીન થવા દો. એ સરદાર હું ફેવી રીતે ને કેવા કારણથી એની સાથે જાઉં છું તે કહેશે; તેથી જો મારા ઉપર પુત્રપ્રેમ આવ્યાથી મને જીવતો—છૂટો રાખશે તો ભલે, નહિ તો મરવું તો છેજ. મોડું કે વહેલું, ધરમાં કે જંગલમાં, સુખશય્યામાં કે રણક્ષેત્રમાં મરવું તો છેજ. આ માટીનો દેહ કોઈનો અમર થયો નથી અને થવાનોયે નથી. અમર આત્માને તો કોઈ મારી શકનાર નથીજ; તો એવા ક્ષણભંચુર દેહના નાશ માટે ડરવું શાને ? મહામદખાં ને તૈઅર-

ખાં મૂઆ કે નહિ ? મૂઆ પણ તે જીવતાજ છે. તેમનાં સદાયરણુ ને કીર્તિ આ જગતમાં અમર રહેશે. એમનો માટીનો દેહ માટીમાં મળી ગયો; પણ તેમનો અમર આત્મા કાંઈ મૂઓ નથી. એ આત્માની પેઠે તેમનું નામ પણ અમર રહેશે ને છેજ. મને પણ તેમની સાથે રહેવાનું મળશે, મારો પિતા મને તેમની સાથે મોકલશે તો હું સંતોષથી જમશ; માટે પ્રિય બંધુ ! જો તમે તમારું, તમારા દેશનું ને તમારા ધર્મનું ક્ષેમ ચાહતા હો, તો મને રાજપુત્રીથી મારા પિતા સમીપ જવા દો. મને પરવાનગી આપો કે હું જાઉં. ” એમ બોલી બહવા જાય છે, એટલે દુર્ગાદાસ બહ્યો ને તેનો હાથ પકડી બોલો રહ્યો.

તે પોતાના સરદારમંડળ તરફ ફરીને બોલ્યો કે, “ ભાઈઓ ! આ સંબંધમાં તમારો શો વિચાર છે, તે હું જાણવા માંગું છું. મેં મારો વિચાર તો અગાઉથીજ જણાવી દીધો છે; તથાપિ તમારો વિચાર જાણી આપણામાંના ધણાના મતને અનુસરવું એ ડહાપણનું કામ છે; કેમકે આપણે અકબરને શરણાગત રાખીશું તો બાદશાહ આપણા ઉપર વધારે ગુસ્સે થશે ને આપણા દેશની, ધર્મની, રાજ્યની ને આપણી ખરાબી કરશે, એ તો નક્કીજ છે. એ ખરાબીમાં પડવાનું જોખમ ખેડીને પણ શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એવો તમારો દૃઢ ઠરાવજ હોય તો તેમ, કિંવા તમારા વિચારમાં એમ આવે કે એક પરધર્મીના રક્ષણ માટે આપણે આપણી ખરાબી શા માટે વહોરી લેવી ? એનું લાગ્યું એ ધણોએ ભોગવશે; એવું નક્કી થાય તો અકબર પોતેજ બાદશાહ પાસે જવાને તૈયાર થયો છે, તેને રાજપુત્રીથી જવા દો. કેમ ભાઈઓ ! તમારો શો અભિપ્રાય છે ? જો જવાબ આપવો તે એકમતીથી આપવાનો છે, કે પાછળથી કોઇને પસ્તાવું પડે નહિ અને એને લીધે આપણી છાવણીમાં વિરોધ થઇ કુસંપનાં બીજ રોપાય નહિ. કોઇની પણ નામરજી હોય તો સુખેથી બોલજો. અકબરને રાખી આપણામાં વિરોધ વાવવો નથી. મારો એ બાબતનો

આમહ છે એમ પણ કોઈએ સમજવું નહિ; માટે જેને જે કાંઈ કહેવું હોય તે ખુલા દિલથી કહેજો. ” એમ બોલી દુર્ગાદાસ સર્વ રજપૂત સરદારો તરફ જોઈ રહ્યો; એટલે મહારાણા જયસિંગ બોલ્યા:—

“ દુર્ગાદાસ ! તમે રજપૂત છો ને ખીજ પણ રજપૂતજ છે. રજપૂત માત્રને પોતાના જીવ કરતાં રજપૂતવટ વહાલી હોય છે. રજપૂતવટ રાખવા માં તો આજ સુધીમાં આપણી કેટલી બધી ખરાબી થઈ ગઈ છે, તે યાદ કરો. માથા ઉપર ટપલા પડતા ખમ્મીને પેટ ભરવું, એ કોઈ રજપૂત પસંદ કરશે ? પેટ તો કૂતરાંબિલાડાં પણ ભરે છે. રાત્ર્યસુખ તો આપણું છે. આપણે ગુમાવીને રાત્ર્યસુખ ભોગવનાર તો કૂતરાંબિલાડાં જેવાજ છે. આપણે ગુમાવવાથી ટપલા ખાવા, તેના કરતાં જંગલમાં ભટકીને સ્વતંત્રતામાં આપણે સાચવી કંદમૂળ ખાઈ રહેવું એ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે. મનુષ્યની આપણે ગયા પછી તેનું જગતમાં શું રહે છે ? કાંઈજ નહિ. મનુષ્યને આપણે એજ સર્વસ્વ છે. આપણે ગુમાવ્યા પછી તે જીવતો નર નહિ, પણ ખર-મૂઆ જેવાજ છે. હવે પ્રસ્તુત વિષયમાં આપણે શામાં છે તે વિચારો. શાહજાદાને બાદશાહને સ્વાધીન કરવામાં કે તેનું રક્ષણ કરવામાં ? બાદશાહને સ્વાધીન કરવો તે તેના કાળને સ્વાધીન કરવા ખરાબર છે. શરણાગતનું રક્ષણ કરવાથી કસાઇના હાથમાંથી ગાય છોડાવ્યા જેટલું પુણ્ય થાય છે. ધર્મ, ગાય, સ્ત્રી, બાળક, બ્રાહ્મણ ને શરણાગત એટલાનું રક્ષણ કરવું, એ મહા પુણ્યનું કામ છે. એજ રજપૂતનો ધર્મ છે. હવે ગાયને કસાઇને સ્વાધીન કરવી કે તેનું રક્ષણ કરવું, એ બેમાંથી કયું કામ કરવું એટલુંજ વિચારવાનું છે. આપણો ધર્મ શું કહે છે ? આપણી રજપૂતવટ શામાં છે ? કયું કામ કરવાથી આપણી આપણે સચવાશે ? આ સવાલનો જવાબ કાંઈ મુશ્કેલ નથી ને ધણા પણ નથી; માત્ર એકજ જવાબ છે અને તે એજ કે, ‘ શરણાગતનું રક્ષણ કરવામાં. ’ શરણાગતનું રક્ષણ નહિ કરતાં

એને કોઇ રજપૂત તો કાળને સ્વાધીન કરવાનો નથી. એજ અમારો અભિપ્રાય છે. ભાઇઓ, કોઇને વિરુદ્ધ કહેવું હોય તો સુખેથી કહો. ”

“ શાબ્દાશ ! સિસોદી રાણા શાબ્દાશ ! ” ઠાકોર રામસિંગજી બોલ્યા. “ તમારા મુખમાંથી એવાજ બોલ નીકળવો જોઇએ. વટ કે પટ એ બે અક્ષરને માટે ઉદેપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના ધણીઓએ કેટલું સોચ્યું છે, તે અમારાથી ક્યાં અજણ્યું છે ! મહારાજ અમરસિંગજીની કુંવરી રૂપાળીબાનું લગ્ન કરી આલમગીરનું માન તોડનારા તમેજ છો. તે વખતે જો મહારાણા રાજસિંગજી એ અબળાની વહારે ન ચઢ્યા હોત તો અમારી આખર સચવાવી મુશ્કેલ હતી; અને આ વખતે અમારા મહારાજની બાળવયમાં તેમના રાજ્યના રક્ષણાર્થે પણ તમેજ આવ્યા છો. એજ રજપૂતવટથી રાજ્યની, કુટુંબપરિવારની, જીવની કે કશાની દરકાર નહિ કરતાં રજપૂતવટ સાચવવાની ખાતર બાદ-શાહ જેવો બળવાન દુશ્મન માથે વહોરનારા તમેજ છો; એટલે તમારા મુખમાંથી એવાજ બોલની સર્વે આશા રાખતા હતા. ‘ શુદ્ધ રજપૂતખીજ સાચવનારા નિષ્કલંકી ગાદીના માલિક રાજસ્થાનમાં માત્ર તમેજ છો ’ એવું જે પ્રતાપસિંગ મહારાણાને અમારાજ ભાઇ વિકા-નેરવાળા પૃથુરાજે વિશેષણ આપ્યું છે તે સત્ય છે. રાહોડો પણ તમારે-જ પગલે ચાલનારા છે. તેઓ સર્વે તમારા મતને અનુકૂળજ થવાના. તેઓ તમારોજ મત સત્ય માનશે. રાહોડો પણ રાજ્યસુખની ખાતર આખર કે રજપૂતવટ ગુમાવનારા નથી. તેઓ અકબરના એક બિંદુ રક્તને માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરીને પણ રજપૂતવટ સાચવશે; શરણાગતનું રક્ષણ કરશે. રાહોડો પોતાના મરણપર્યંત શરણાગતને કાળને સ્વાધીન કરનારા નથી; માટે જીલ્દીકારખાને જેવો આવ્યો છે તેવોજ પાછો જવા દો. કેમ, બંધુઓ ! કોઇને એ વિરુદ્ધ બોલવું હોય તો બોલી દો. ઢીલ કરવામાં માલ નથી. એમાં કોઇએ શરમાવું નહિ. ”

આ સાંભળી સૌ એકેઅવાજે બોલ્યા: “ અકબરનું રક્ષણ કરવું. ”

સર્વેને એકમત જોઇ દુર્ગાદાસ બોલ્યો: “ તમે સર્વે એકમત થયાથી મને કેટલો આનંદ થાય છે તે માર્જન મન જાણે છે. સર્વે-એ સંપીને એકમતથી કામ કરવું એમાંજ આપણું ભૂખણ છે, એજ આપણું લક્ષણ છે ને એજ આપણું કર્તવ્ય છે. મને વધારે આનંદ તો એથી થાય છે કે આપણા સૈન્યમાં એક પણ વિરુદ્ધ મતનો અક્ષાત્ર-ધર્મી નથી. બાઇ જીહ્વીકાર ! તમે સર્વેનો મત સાંભળ્યો છે. તમારા આદર્શાહને એ મુજબ સંદેશો કહેજો અને આ નાણું તમે લાવ્યા છો તે સુખેથી પાછું લઇ જાઓ. જો કે એ નાણું અધર્મથી મેળવેલું છે, અમારા આર્યબંધુઓ ઉપર પાછલા મહાન આદર્શાહોના બંધ કરેલા જત્રા ને જજિયાવેરા પાછા ચાલુ કરી આદર્શાહે એ ધન મેળવેલું છે; એ ધન અમારું હોવાથી, અમારી પાસેથી આદર્શાહે બળાતકારે અમારી મરજી વિરુદ્ધ લીધેલું હોવાથી તે ઉપર અમારો હક્ક છે. વળી આદર્શાહેજ અમને પાછું આપવા માટે મોકલેલું છે, અમારા કબજામાં આવેલું છે તોપણ અમે તે લેવાને રાજી નથી. પાપનું ધન પાપી-નેજ ભોગવવા દેવું. પાપથી મેળવેલું ધન અમે લઇએ તો તેનો હિસ્સો પણ અમારે ભોગવવો પડે. વળી એ ધન અમને લાંચ આપવા માટે અમુક કાર્ય કરવાના બદલામાં આપેલું છે; પરંતુ એ કાર્ય નહિ કરવા છતાં, અમે જો તે સ્વાધીન આગ્યાનાજ સબખથી માત્ર લઇએ તો અમારા ઉપર આલમગીરે મૂકેલો વિશ્વાસ અમે તોડ્યો કહેવાય. ગેર-વ્યાજખી રીતે સ્વાધીન આવેલું ધન પણ અમારે નથી જોઇતું. તે અગ્રાહ્ય છે; માટે લઇ જાઓ. પાપથી ધન મેળવી તે વડે પુણ્ય કરવાથી તે પાપ ધોવાય છે એવું માનનારા અમે નથી; નહિ તો અમે એ ધન લઇને અકબરને આપી દેત. આપની પૂજા ઉપર દીકરાનો હક્ક છે. એ ધોરણે તો એ ધન અકબરને આપવું વ્યાજખી પણ છે; પણ હું માનું

હું કે અકબર એ આપનું ધન ગ્રહણ કરશે નહિ. ”

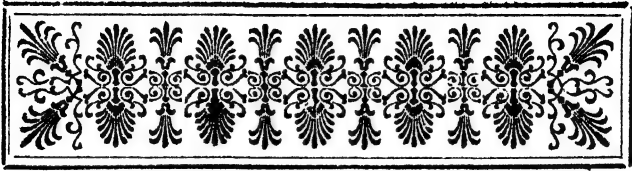
અકબર બોલ્યો: “ નહિ, મારે એ નથી જોઇતું. જજિયા ને જત્રાવેરાને હું ધિક્કારું છું. એ જીલમી વેરાથી ઊપજેલા પૈસા મારે ન જોઇએ. મારી પાસે ધન નહિ હોય તો હું જે સૂઝાપાકો રોટલો મળશે તેથી ચલાવી લઇશ. ધર્મની આખતમાં પક્ષપાત કરવો, જીલમ કરવો, એ અન્યાય ને મહાપાપ છે. રાજાએ તો સર્વ પ્રજાને પુત્રપુત્ર ગણવી જોઇએ. આ સ્વધર્મી છે, આ મારો ને આ પારકો છે એમ ગણવું એ નીચનું લક્ષણ છે. મનુષ્ય પોતાની મરજીમાં આવે તે ધર્મ પાળે, તેમાં રાજાને પોતાનોજ ધર્મ જીલમ કરીને પણ મનાવવાની શી જરૂર છે ? તમે તમારો ધર્મ સાબિત કરી સામાની ખાત્રી કરો, એટલે જેને જે સાડ લાગશે તે માનશે; પણ હાથમાં તલવાર લઈ ‘ કહે બે લુંડી સલામ ’ એમ કરવું એથી શું ધર્મની સર્વોદ્દેશતા જણાય છે ? ઊલટો તે ધર્મ ઉપર સામાને ધિક્કાર છૂટે છે. દૂંઢામાં મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ દુર્ગાદાસ ! તમે એ ધન પાછું મોકલો, મારે તે જોઇતુંજ નથી. ”

દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ હું એમજ ધારતો હતો. તમારા સમાગમથી તમારા ગુણોની પરીક્ષા થઇ ગઈ છે. તમારા સર્વ ગુણો તમારા નામ-શાહી મહાન અકબરને મળતા છે; પણ તેને નસીબે ચારી દીધી ને તમને નહિ દીધી; પરંતુ તેમાં તમારો દોષ નથી. સોનું તો સોનુંજ છે; પછી તે તાજમાં હોય કે કીચડમાં હોય. માત્ર આર્યભૂમિનાં કમ-ભાગ્ય કે આપણે છેતરાયા. સરદાર જીલ્લીકાર ! તમને રજા છે. ”

જીલ્લીકાર એ સાંભળી કાંઈ બોલવા જતો હતો, પણ તેને અટકાવીને દુર્ગાદાસ બોલ્યો: “ બાપ્તો ! હવે જ્યારે આપણો નિશ્ચયજ થયો છે, તો તે વિષે વધુ વાદવિવાદ ને દલીલો સાંભળી વખત શા માટે ગુમાવવો ? મને લાગે છે કે બાદશાહે વધારે વખત મેળવવાને

આ મુક્તિ રચી છે. મેં પ્રથમ કહ્યુંજ છે કે બાદશાહ જેવા વિચક્ષણ આપણા ગુણોથી અનણ્યો થઈને આપણને લાંચ મોકલે, શરણાગતને માગે ને આપણે આપણી તલવારથી આપણું મેળવ્યું છતાં આપણને પાછું આપવાનું કોળ કરે, એ કાંઈજ નહિ, પણ પ્રપંચજન છે. આપણે એનું બધું લશ્કર કાપી નાખ્યું છે ને માત્ર એજ જીવ લઈ નાસી ગયો છે. તે પોતાની ગયેલી આબરૂ પાછી મેળવવાને આખી શહેનશાહતનું સૈન્ય જમાવતો હશે. એ સૈન્ય આવતાં મુઘીનો વખત મેળવવાને એ આ ગત રમ્યો છે; માટે આ સરદારને રજા આપો કે આપણો બંદોબસ્ત જલદી કરી શકીએ.” એવામાં મહારાણા બીમસિંગજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગુજરાત તરફથી બાદશાહી લશ્કર અજમેર તરફ જતું હતું, તેને હરાવીને આવ્યા હતા. તેમને મહારાણા જયસિંગજીએ આ દરબારની વાત ટૂંકામાં કહી સંભળાવી, એટલે સરદાર જીલ્દારને સર્વેએ રજા આપી.

૧૭—શાહજાદો ને શંભાજી

સોરઠો

ધરા રસાતળ જાય, કે મેરુ તૂટી પડે;
લલે થવાનું થાય, પણ શરણાગત સાચવો.

જુલ્ફીકારખાંના ગયા પછી મહારાણા બીમસિંગજી બોલ્યા કે,
“ભાઈઓ ! તમે આ ખટપટમાં રોકાયા છો; પણ બાદશાહ શા ઘાટ
ધડે છે તે હજી તમારા જાણવામાં આવ્યા નથી. દેબારીનો જય
અમારા જાણવામાં આવ્યો કે મારા પિતાએ મને ગુજરાતનું બાદશાહી
લશ્કર આવતું અટકાવવાને મોકલ્યો ને દીવાન દયાળદાસને માળવા
ને દક્ષિણનું સૈન્ય રોકવાને મોકલ્યા ને પોતે જુદેલખંડનો રસ્તો રોકવા-
ને ગયા છે. હું ગુજરાતની હદ ઉપર ગયો તો તે વખતે આપણા
ઉપર આવવાને ગુજરાતનું લશ્કર નીકળી ચૂક્યું હતું, એવા સમાચાર
મને મળ્યા. હું તેઓ અસાવધ હોય એવી સ્થિતિમાં તેમના ઉપર
છાપો મારવાના ધરાદાથી વ્યવસ્થા ને જગ્યા નક્કી કરી સાવધાનીથી
ચાલ્યો. વડનગરની નજીક મેદાનમાં તેમનો મુકામ હતો. ત્યાંજ રાત્રે
ચારે બાજુથી છાપો મારી તેમાંના દરેકને કાપી નાખ્યા. પાછા જઈ
ખબર આપવાને કોઈ પણ હયાત રાખ્યું નહિ. ત્યાંથી પછી સુરત
સુધી જઈ હજ કરવા જનારાની, ગુજરાતથી બાદશાહનો જે ખબરો

આવતો હતો તેની અને છેવટે બાદશાહી રાજ્યના વેપારીઓની ખબર લઇ ગુજરાતમાં હું બાદશાહને ખર્ચે મોજ કરતો હતો. એવામાં મારા પિતાનો હુકમ આવ્યો કે ગુજરાત લૂંટવાનું કામ પડતું મૂકી એકદમ સોજીતગઢ જઇ દુર્ગાદાસને મળવું. હું એ હુકમથી અહીં આવ્યો તો અહીંયાં આ નવા સમાચાર સાંભળ્યા. બાદશાહ એક તરફથી લશ્કર જમા કરે છે ને બીજી તરફથી સલાહના સંદેશ ચલાવે છે; માટે હવે એ મક્કેચ્છોથી છેતરાશે નહિ. આપણે ભોળા હોવાથી ઘણી વાર તેમની કપટભળમાં ફસાયા છીએ, માટે હવે બહુ સાવધાન રહેવું જોઇએ.” આ પછી લડાઇની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તેનો વિચાર કરવાનો હોવાથી સર્વેએ રાત્રે મહારાણા જયસિંગજીના ઉતારા ઉપર મળવાનું ઠરાવ્યું.

રાત્રે ઠરાવ નક્કી કરવામાં આવ્યો કે આપણું ગમે તે થાય, પણ અકબરનું તો રક્ષણ કરવું; પણ આખી બાદશાહતનું લશ્કર જમાવી બાદશાહ આપણા ઉપર ચડશે ત્યારે આપણે તેનું રક્ષણ કરી શકીશું કે નહિ ? એ લડાઇમાં કદાચ આપણી ખરાબી થાય તો તે વખત અકબરની શી વસ્તે થાય ? આપણી નાસભાગમાં એ શત્રુને હાથ પકડાઇ જાય તો એનું શું થાય ? એ વિચારવું કાંઇ મુશ્કેલ નથી. હમેશાં ભવિષ્યનો વિચાર ભૂંડું ચિંતવીને કરવો ને એ ભૂંડું થતું અટકાવવાનો ઉપાય થોડો રાખવો. આ ઘોરણે આપણું ગમે તે થાય, આપણી ખરાબી થાય, પણ તે સાથે આપણે જેને માટે ખરાબી ખેંચી લીધી તેની ખરાબી થતી અટકાવવાનો ઉપાય કરવો જોઇએ. આ વિચારથી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દુર્ગાદાસે અકબરને સાથે લઇ જઈ દક્ષિણમાં મરાઠામહારાજને આશ્રયે મૂકી આવવો. આપણા જેવાજ વિચારના ને ધર્મલાગણીના મરાઠામહારાજ એનું રક્ષણ કરી શકશે. તેઓ કાંઇ થોડા બળવાન નથી. વળી શરણાગતનું રક્ષણ મરતાં સુધી કરે એવા છે. વળી તેઓ બાદશાહના કદા શત્રુ છે. હવે દક્ષિણનું

પણ બાદશાહી લશ્કર આપણ ઉપર આવશે, એટલે આલમગીરનું બળ દક્ષિણમાં ઘણું રહેશે નહિ. એવા સમયમાં મરાઠાદારાગને અકબરનું રક્ષણ કરવું ભારે નહિ પડે. પેલા આલમગીરના અવગુણનો ઇતિહાસ ગાનાર જીખણ બારોટ બાદશાહના ડરથી દિલ્હીથી નાસી ગયા ત્યારે તેમનું શિવાજી મહારાજને આશ્રય આપી કેવું રક્ષણ કર્યું ? માટે શાહજહાને પણ દક્ષિણમાં મરાઠા મહારાગને આશ્રયે મૂકી આવવામાં ડહાપણ છે. ગુજરાતનું બાદશાહી લશ્કર હમણાંજ કપાઇ ગયું છે, માટે ગુજરાતને માર્ગે દુર્ગાદાસે તેમને લઇ જવા, એટલે હરકત નથી. એ માર્ગે લઇ જતાં ઝાઝા લશ્કરની પણ જરૂર પડશે નહિ. શાહજહાને સોંપી દુર્ગાદાસે તરતજ પાછા વળવું અને એ પાછા આવતાં સુધી મહારાણા જયસિંગજી એમની જગ્યાનું કામ કરશે. શાહજહાને ખરચી માટે હાલમાં પાંચ લાખ રૂપિયા આપવા ને તે ઉપરાંત આમળ જતાં જરૂર પડશે તો આપણે મોકલી દઇશું. આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી બહાવા ને બીજે દિવસે દુર્ગાદાસ અકબરને લઇ દક્ષિણમાં મૂકવાને ગુજરાતના માર્ગે ચાલ્યો.

શાહજહા અકબરને પણ રજપૂતો સાથે બાદશાહના નજીકમાં રહેવામાં જોખમ જણાયું. રજપૂતો દંડ ને બળવાન હતા, તથાપિ આખા હિંદના બાદશાહ સામા ઝાઝો વખત ટકી શકશે કે પરિણામે રજપૂતો જયશાળીજ રહેશે તેની એને ખાતરી નહોતી; તેમ બાદશાહની છાવણી નજીક રહેવામાં રાત્રિદિવસ લયમાંજ ગાળવા પડે. બાદશાહ છળપ્રપંચમાં પૂરા હોવાથી કોઇ પણ ઉપાયથી શાહજહાને કબજે લેવાને ચૂકે એવો નહોતો; એટલે આખી જિંદગી લયમાં ગુજરવા કરતાં બાદશાહથી દૂર જઇ કાંઇક શાંતિમાં કે નિર્ભયતામાં રહેવું એ સારું છે, એમ એને જણાયું. બીજા હાથ ઉપર શિવાજી મહારાજને તેમના પાટવીકુંવર સાથે ત્યારે દિલ્હીમાં કેદ કર્યા ત્યારે તેમની અકબરને ઓળખાણ થઇ હતી.

તેમના સહયુજીથી એ માહિતગાર થયેલો હતો; એટલુંજ નહિ પણ એ બંને આપદીકરા નાસી ગયા તેમાં અકબરના પણ આંખઆડા કાન હતા. તેથી આવા સંકટને સમયે એ પોતાને આશ્રય આપશેજ અને ત્યાં વધારે સક્ષામતીથી રહી શકશે એવી અકબરને ખાત્રી હોવાથી તે પણ દક્ષિણમાં શિવાજી મહારાજને આશ્રયે જવાને લગારે નાખુશ નહોતો.

દુર્ગોદાસે પોતાના ખાસ વીણી કાઢેલા સો સર્વાર સાથે લીધા, ગંબીરસિંગને સાથે લીધો ને પોતાના ભાઇને અને દીકરાને મુખ્ય લશ્કરમાં રાખ્યા. એણે ગુજરાતની ઉત્તરના કુંગરા વટાવી ઋષભદેવ ને શામળાજી ઉપરનો પહાડી રસ્તો લીધો. ત્યાંથી ગુજરાતની પૂર્વના કુંગરા ઓળંગતો લુણાવાડા, દેવગઢ, ઉદેપુર ને નાંદોદની હદમાં થઇ નર્મદા ને તાપી ઓળંગી માંડવી, વાંસદા ને ધરમપુરનાં રાજ્ય વટાવી ચાણુ જિલ્લાના કુંગરામાં પેઠો. ત્યાંસુધી બાદશાહનું કાંઇ ચલિયું સરખું પણ મળ્યું નહિ. બાદશાહના ચોરને લઇ જવાનો હોવાથી દુર્ગોદાસે આવો વિકટ રસ્તો લીધો હતો. ન્યારે કાંકણની હદ ઉપર આવ્યો ત્યારે એ નિર્ભય થયો. એને પોતાના દેહનો ભય ન હતો; પણ અકબરની સલામતીનો ભય હતો. રસ્તામાં જતાં શાહજાદો જો ઓળખાઇ ગય તો તે બાદશાહનો ગુનેગાર છે એમ સર્વનાં જાણવામાં હોવાથી પકડાઇ જવાનો ભય વધારે હતો. મહારાજામાં તો શિવાજી મહારાજનુંજ રાજ્ય હતું; પણ ધાટની પૂર્વના સપાટ પ્રદેશમાં બાદશાહી લશ્કર સામું મળવાનો સંભવ હોવાથી અને ધાટની પશ્ચિમ તળેટીમાં એ સંભવ બિલકુલ ન હોવાથી તે કાંકણમાં પેઠો. તે વખતે મુંબઇ એ માછીમારનું એક નાનું ગામડું હતું. અંગ્રેજોએ પોતાની સુરતની વખાર તરતનીજ મુંબઇમાં આણેલી હતી; તેથી તે વખતે મુંબઇમાં વેપારરોજગાર કાંઇ વધારે નહોતો. દુર્ગોદાસ મુંબઇ થઈ કાંકણમાં પેઠો. કાંકણ પ્રદેશ નીચાણનો હોવાથી ત્યાં ઠેકઠેકાણે ખાડીઓ હતી. એ ખાડીઓ ભરતી-

ના વખતમાં ભરાઈ જતી ને ઓટ થાય ત્યારે કીચડ થઈ રહેતો. એ ખાડીઓ ને કીચડ ઘોડાઓ સાથે પસાર થવાં મુશ્કેલ હોવાથી ઘાટના ડુંગરાની તળેટીએ તળેટીએ ભોમિયો લઇ ચાલ્યા. એ ભોમિયો પણ પેટપૂર ખાવાનું મળતાં તેમને કે તેમના ઘોડાને કોઇ પણ પ્રકારની આપદા પડે નહિ એવે રસ્તે થઇ પરલીને કિલ્લે લાગ્યો. ત્યાં શિવાજી મહારાજના ગુરુ રામદાસ સ્વામી રહેતા હતા. તેમનાં દર્શન કરવાને દુર્ગાદાસ કિલ્લા ઉપર ચઢ્યો. સ્વામી સર્વજ્ઞ હતા. દુર્ગાદાસ, ગંભીરસિંગ અને અકબરે જઇ સ્વામીને સાષ્ટાંગ કરી બેઠા કે તુરત સ્વામીએ અજાણ્યા થઇ નામ, દામ ને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દુર્ગાદાસે વિવેકથી જવાબ આપી અકબરને ઓળખાવ્યો ને દૂંકામાં સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. આ વખતે શિવાજી મહારાજની દેહ પડી હતી. *લુખણુ ખારોટ વૃદ્ધ હોવાથી પોતાને મળેલી જગીરમાં પોતાના

* લુખણુ ખારોટ ઔરંગઝેબના સમયમાં દિલ્હીમાં રાજ્યકવિ હતા. તેમને ઔરંગઝેબે પોતાના ગુણોનું ખર્ચ વર્ણન કરવાનું ફરમાવ્યાથી તેમણે એમના ગુણોનો આગ્રેહ્ય ચિતાર એક કાવ્યમાં ચીતરી તે કાગળ એક પાડોશીને આપી પોતાના કુટુંબ સાથે તેઓ છાનામાના દેશવટો લઇ દક્ષિણમાં નાસી જઈ શિવાજી મહારાજને આશ્રયે ગયા હતા, એમ કહેવાય છે. એ કાવ્ય નીચે મુજબ છે:—

કવિત

કિંબલેકી દૌરે ખાપ ખાદશાહ શાહજહાન
તાકો કેદ કીયો માનો મકકે આગ લાઇહે
ખડો ભાઈ દારા વાકો પકડકે કેદ કીયો
મેહેરેદુર નાહિમાકો જયો સગો ભાઇહે

કુટુંબને રાખી પોતે સમર્થ (સ્વામીશ્રીને સમર્થ કહેતા હતા) ની સેવામાં રહી ઈશ્વરભજન કરતા હતા. તેમનું સમર્થે ઓળખાણ કરાવ્યું. અકબરે તો આરોટને તરતજ ઓળખ્યા ને બંને જણા સમદુઃખી

બંધુ તો મુરાદ બક્ષ, બાદ ચુક કરવે કે
ખીચ લે કુરાન ખુદાકી કસમ ખાઈહે
કહત ભુખન ભાટ સુનકુ નૌરંગ જેબ
એતે કામ કીયે ફિર પાદશાહી પાઈહે
હાથી તસખીન લીએ ઘાત ઉઠ બંદગીકા
આપહી કપટ રૂપ કપટ બપ જપકે
આગરેમેં જય દારા ચૌકમાં ચુનાય લીન્હો
છત્રહી છીનાયો માનો ખુદે મરે આપકે
કીનહો હે ગોત્ર ઘાત સોતો મેં નાહિ કહે
પીલયે તુરાએ ચાર ચુગલનકે ચપકે
ભુખન ભનત શહ છંદી મતિ મંદ લયો
સો સો ચુવા ખાય કે બિલાઈ બેદી તપકે

શિવાજી મહારાજના દરબારમાં ભુખણુ આરોટ ગયા ત્યારે તેમણે બાવન કવિત તેમની પ્રશંસાનાં કર્યાં હતાં. તેને ભુખણુ-બાવની કહે છે. એ બાવન કવિતમાંનું નમૂના દાખલ એક કવિત આ નીચે આપ્યું છે.

કવિત

કુંભકરણ અસુર અવતારી ઔરંગજેબ
કીન્હી મથુરા કતલ ફુહાઇ ફેરી રબકી
ખોદ ડારે દેવી દેવ સહર મહલ્લા બાંકે
લાખો કીયે મુસલ્મા માલા છૂટ ગઇ તબકી

થયા. સમર્થના આગ્રહથી તે દિવસ તો દુર્ગાદાસે ત્યાંજ ગાળ્યો.

શિવાજી મહારાજ પછી તેમના પાટવી કુંવર શંભાજી ગાદીએ બેઠા હતા. તે વખતે તેમનો મુકામ સતારામાંજ હતો. સંગતિભેદથી આપદીકરાના ગુણુમાં કેટલોક ભેદ પડ્યો હતો. તે વખતે શંભાજીને ગાદીએ બેઠાને ઘણો વખત થયો નહોતો. પોતાના પિતાના ગુરુ સમાધિસ્થ થયા નહોતા, તેથી એના પિતાની પેઠે એ પણ સ્વામીશ્રીનાં ઘણી વાર દર્શન કરવા આવતો ને વખતોવખત સમર્થની રાજ્યકાર્ય-માં સલાહ પણ લેતો; પરંતુ એ સલાહ પ્રમાણે હમેશાં એની વર્તણૂક રહેતી નહોતી, તેથી સમર્થ પણ એનાથી કોઇ વાર કંટાળી જતા; તથાપિ જ્યારે જ્યારે સલાહ લેવાને આવતો ત્યારે આદરપૂર્વક એને યોગ્ય-સલાહ આપવામાં સ્વામી કોઇ વાર કંટાળતા નહિ. શંભાજી પણ સ્વામીની સમક્ષ તો તેમના આજ્ઞાંકિત જોવો થઇ સાંભળતો, પણ સતારે ગયા પછી એના સોળતીની સોળતમાં સ્વામીનો ઉપદેશ સતારાના ગઢની બહાર રહી જતો. સ્વામી ઘણી વાર એને કહેતા કે, “ભાઈ! એ કનો-જિયાની સોળત છોડી દે. એની સોળત તારી ને રાજ્યની ખરાબી કરાવશે ને તારા આપે મેળવેલી કીર્તિ ઉપર પાણી ફેરવાવશે. સ્વામીની બધી સલાહ શંભાજી માન્ય કરતો, પણ માત્ર એજ સલાહ એને રુચતી

ભુખન બનત ભાગ્યે કાશીપતિ વિશ્વનાથ
ઔર કૌન ગીનતીમેં ભૂલી ગત ભવકી
ચારો વર્ણુ ધર્મ છોડ, કલમા નિમાજ પઢે
શિવા જે ન હોત તો સુનત હોત સચકી

એમ કહેવાય છે કે શિવાજી મહારાજે ભુખણુ આરોટનાં આ આવન કવિત સાંભળી તેમના ગુજરાન માટે આવન ગામ જાગીરનાં આપી તેમને પોતાના દરબારમાં રાખ્યા હતા.

નહિ ને એ ક્રોધાગ્નિની સોખત એણે ત્યજી નહિ. સ્વામી પણ માત્ર એથીજ કંટાળ્યા હતા. બાકી શિવાજીમહારાજના ખીજા સર્વ સદ્ગુણો શંભાળમાં એધે ઊતરેલા હતા. શંભાળ પોતાના પ્રિય શિષ્યનો પુત્ર હોવાથી તથા તેના સર્વ સદ્ગુણો એનામાં હોવાથી સમર્થનો એના ઉપર પણ પ્રેમ હતો. એ શંભાળ ખીજે દિવસે સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરવાને આવવાનો હતો, તેથીજ સમર્થે સર્વ પરોણાને તે દિવસે ત્યાંજ રોક્યા હતા કે તેમની મુલાકાત કરાવાય. સ્વામીશ્રી સમજતા હતા કે દુર્ગાદાસ ને અકબર શંભાળ પાસે જશે તો પેલા કલુષાની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર શંભાળ એમની પરોણાગત કરશે નહિ ને અકબરને આશ્રય આપશે પણ નહિ; તેથીજ તેમણે પોતાને ત્યાંજ તેમની મુલાકાત કરાવવાનું રાખ્યું હતું,

ખીજે દિવસે શંભાળ સમર્થનાં દર્શનાર્થે આવ્યો ને સ્વામીશ્રીને સાષ્ટાંગ કરી હાથ જોડી સન્મુખ બેઠો. તે વખતે દુર્ગાદાસ, અકબર અને ગંભીર પણ સ્વામીશ્રીને સાષ્ટાંગ કરીને બેઠા. ભુખણ બારોડ તો ત્યાં બેઠેલાજ હતા, એટલે સ્વામીએ શંભાળને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “ભાઈ! આ ભાઈઓ તમારા પરોણા થવા આવ્યા છે. મારવાડમાં બાદશાહ સામા બીડી બાદશાહને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવનાર તે આ બહાદુર દુર્ગાદાસ છે. એણે બાદશાહી લસ્કરનો ઘણુ કાઢી નાખ્યાથીજ આપણી સામે આવેલું લસ્કર બાદશાહે પોતાની પાસે પાછું બોલાવી લીધું છે. આ મુસલમાન ભાઈને તો તું ઓળખતો પણ હશે. શાહજહાં અકબરનું નામ તો તને યાદ હશે.” એટલે શાહજહાં તરફ નજર કરીને જોતાં તેને ઓળખ્યો ને મોં મલકાવ્યું. સ્વામી તરફ ફરીને શંભાળએ કહ્યું કે, “હા સ્વામી! એમણે તો અમારા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યા છે. હું ને મારા પૂજ્ય પિતા ન્યારે દિલ્હીમાં કેદ હતા ત્યારે મહારાજ જયસિંગ ને એજ ત્યાં અમારી સંભાળ લેનારા હતા; અને

ને એમની સહાય ન હોત તો અમે દક્ષિણનું મોં જોવા ક્યાંથી પામત ? એમણે અમારે નાસી જવા માટે આપેલી ઘોડી તો હજી હયાત છે. એમનો ઉપકાર તો મારાથી ભુલાય તેમ નથી અને વળાય તેમ પણ નથી. ખરું કહીએ તો અમારા પ્રાણુદાતા એજ હતા. ” એટલે સ્વામી બોલ્યા: “ તો ભાઈ ! એમણે કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. એમના આવા ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્ર વિચારથી આદેશાહનો કોપ એમના ઉપર થયો છે; તેથી એ એકલા આ બહાદુર દુર્ગાદાસની સોબતમાં તમારો આશ્રય મેળવવાને આવ્યા છે. અન્નણ્યો અને શત્રુ પણ શરણે આવે તો તેનું રક્ષણ કરવું, એ તમારું કામ છે; કેમકે તમારો જન્મ દક્ષિણમાં છતાં તમે ક્ષત્રિયકુળદીપક રામચંદ્રના વંશના છો, ઉદેપુરની ગાદી સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયની છે ને તેમના વંશના તમે છો; એટલે ક્ષત્રિયનું જ લોહી તમારી નસોમાં પણ છે; એથી અકબરને શરણ આપવું એ તમારી જોવડી ફરજ છે. એમણે તો તમારા ઉપર ઉપકાર કરી તમારો પ્રાણ બચાવ્યો છે અને ત્યારેજ તમે આ રાજ્ય મેળવવાને શક્તિમાન થયા છો. અકબર તમારા શત્રુનો પુત્ર છે માટે એના ઉપર લેશ પણ સંશય લાવવાનું કારણ નથી. એ દગો કરવાને આવ્યો નથી પણ શરણ માગવા આવ્યો છે ને તે આ બહાદુર દુર્ગાદાસના કહેવાથી જણાય છે; માટે એને શરણે રાખી, એનું શાહજાદા તરીકે માન સચવાય તેવી જગીર આપી, તમારા સલાહકાર તરીકે રાખો. તમને એમની સલાહ બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. આ દેહ હવે વૃદ્ધ થયો છે. એ ક્યાં સુધી ટકવાનો હતો ? એટલે તમારે કોઈ સારા અનુભવી સલાહકારની જરૂર પણ પડશે. તે એ ભાઈ પૂરી પાડશે. ”

એટલે દુર્ગાદાસ સ્વામીશ્રી તરફ હાથ જોડી બોલ્યો: “ આપજી ! એ મુસલમાન છતાં એનામાં એક પણ મુસલમાનનું લક્ષણ નથી. આલમગીર જેવા દુષ્ટને પેટે આવું સદ્ગુણી રત્ન નીવડ્યું છે, એજ

મને તો નવાઇ લાગે છે. એનામાં દુર્ગુણનો સ્પર્શ પણ નથી. વળી એના વિચારો પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. રાજ્યકાળમાં અનુભવ મેળવ્યાથી ધડાયલા છે, એટલે એમની સલાહ પણ મહારાજને ઉપયોગી થઇ પડશે. અકબર એ એમના એકનામી બાદશાહના સર્વ સદ્ગુણોથી ભૂષિત છે. માત્ર પ્રારબ્ધ ફેર છે અને એથીજ એમને શરણું શોધવાને અહીં આવવું પડ્યું છે. ”

શંભાળએ કહ્યું કે, “ સમર્થશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થશેજ. આ તો આપશ્રીની આજ્ઞા ન હોય તોપણ પરમેશ્વરે એમના કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો મને લાગ આપ્યાથી મારે એમને અવશ્ય આશ્રય આપવોજ જોઇએ. તેમાં વળી આપની આજ્ઞા થઇ. અનુપકાર કરનાર પણ શરણે આવે તો તેનું રક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે તો પછી આ તો ઉપકારનો બદલો વાળવાનો છે, તે વાળવામાં નવાઇજ શી છે? અકબરે મને દિલ્હીમાં શત્રુ છતાં લાઇના જેવો ગણી મારી સંભાળ રાખી હતી ને છેવટે અમને સહાય કરી નસાડી મૂક્યા હતા. મારા પૂજ્યશ્રીની હયાતીમાં આ વખત આવ્યો હોત તો તેમને કેટલો સંતોષ થાત ! એમનો દેહ પડ્યો છે તોપણ સમર્થશ્રીની સત્તાથી હું અકબરને મારા પૂજ્યની ખોટ પડવા દર્શિ નહિ, માટે આપ સમર્થશ્રીની આજ્ઞા થાય એટલે આ સર્વ મહેમાનોને લઈ સતારે જાઉં. ”

એટલે દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “ મારવાડમાં મારી હાજરીની તાકીદે જરૂર છે. હું તો માત્ર આ શાહજાદાને આપને ત્યાં સોંપવા માટેજ આવ્યો હતો. એ કામ માફ પૂરું થયું છે માટે મને તો અહીંથીજ રજા મળે તો સાફ; કેમકે બાદશાહ અજમેરમાં આખા હરતખંડના મોગલાઇ લશ્કરનો જમાવ કરે છે, તે થતાં પહેલાંજ એના સામા જવામાં અમને લાજ છે. એનું સર્વ સૈન્ય જમાવ થયા પછી અસંખ્ય મુસલમાનો સામા અમારા મુઠ્ઠીબર રજપૂતોનું શું ચાલે ? માટે સખળ થાય તે

પૂર્વેજ એને ઘેરી ભેવો જોઈએ, માટે મતે તો સ્વામીશ્રી અહીંથીજ રજા આપે તો સારું.”

સ્વામી બોલ્યા: “ભાઈ ! તમારે મહારાવાનું કારણ નથી, સતારા નજીકજ છે. ત્યાં એક દિવસ રહી સુખેથી પાછા જાઓ. પાછા જાઓ ત્યારે પણ આવ્યા તેજ રસ્તે જાઓ ને અહીં મળીને જાઓ. આ રસ્તો નિર્ભય છે.” આવી સમર્થની આગ્રા થતાંજ સર્વ મંડળ સતારે મધુને એક દિવસ ત્યાં શંભાળ મહારાજની પરોણા ચાકરી ભોગવી સ્વામીની આગ્રા પ્રમાણે દુર્ગાદાસે બીજો દિવસે શંભાળની રજા માગી. શંભાળએ અકબરને કાંકણમાં જાગીર બાંધી આપી ને પોતાના સલાહકાર તરીકે દરબારમાં રાખ્યો. દુર્ગાદાસને અને બીજાઓને યોગ્યતા મુજબ દરબારમાં સરપાવ આપી સર્વેને વિદાય કર્યા એટલે તેઓ સર્વે પરત્વેનાં સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરી તેમની આગ્રાથી જો રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે પાછા જવાને નીકળ્યા.

૧૮-મળ્યો મૂલ્યો

આ તરફ મહારાણા રાજસિંગજી સાથે જે સલાહનું કહેલું ચલાવ્યું હતું, તેમાં પણ આદશાહ કાવ્યો નહિ. રાજસિંગ રાણો આદશાહથી છેતરાય એવો નહોતો. આદશાહની કપટગતમાં તે ફસાયો નહિ. આદશાહી સરદાર દિવેરખાન એ સલાહનું કહેલું લઇ ગયો હતો. તેને રાજસિંગ રાણાએ ચોખ્ખો જવાબ દઇ દીધો કે, “હવે આદશાહના ખાલી મોઢાનાં વચનો ઉપર અમને ભરોંસો નથી. છેલ્લી લડાઇમાં આદશાહના લશ્કરનો સમૂળ નાશ થયા પછી એ સલાહનું કહેલું મોકલે છે ને બીજી તરફ દક્ષિણ, ગુજરાત, અંગાળા ને આગ્રાના સર્વ લશ્કરોને અજમેર ખેલાવે છે; એનો અર્થ શો ? આદશાહને જે અંતઃકરણથી સલાહ કરવાની ઇચ્છાજ હોય તો એમને જઇને તમે કહો કે, આજ સુધી અમે જે જીતીને મેળવ્યું છે તે ઉપરનો તમારો દાવો છોડી દો, જત્રા ને જજિયાવેરો અંધ કરી ધર્મપ્રતિઅંધ દૂર કરો, હિંદુમુસલમાનનો તફાવત કાઢી નાખી મહાન અકબ્રાશાહની રાજ્યનીતિ પુનઃ શરૂ કરવાનું કબૂલ કરો અને એ સર્વ કબૂલતોનું સંધિપત્ર લખી તે ઉપર મહોર-સિંહો કરાવી અમારા તરફ મોકલો, તથા હિંદના દરેક ભાગમાંથી જે જે લશ્કરો અજમેર ખેલાવ્યાં છે, તેમને પોતપોતાને સ્થાને જવાના હુકમો મોકલી તેમને આગળ વધતાં અટકાવો. આ પ્રમાણે કરશો તો અમે સર્વ

૬. ૯

રજપૂતો અમારી તલવાર મ્યાન કરીશું; નહિ તો અમે અમારાં હથિયાર છેવટની ઘડી સુધી મૂકવાના નથી. માટે હવેથી જ્યાંસુધી સહીસિક્કા સાથેનો કબૂલાતપત્ર લાવો નહિ ત્યાંસુધી મોઢાની વાતો કરવા હવે ફરીને આવશો નહિ.” એમ કહી દિલ્લેરખાનને વિદાયગીરી દીધી ને એ હકીકત પોતાના પાટવીકુંવર જયસિંગજીને જણાવી દીધી.

હવે રાજસિંગ રાણાએ દયાળદાસ દીવાનને માળવા ને દક્ષિણમાંથી આવતું લશ્કર રોકવાને કોટાની ખીણનો રસ્તો રોકી રહેવાને મોકલ્યા, શામળદાસને જયપુરના જયસિંગ મહારાજની સહાયે જઇ પંજાબ, દિલ્હી ને આગ્રાનાં લશ્કર રોકવાને મોકલ્યા ને પોતે યુદ્ધેલખંડ, અંગાળા ને ઓઢિયાનાં લશ્કરને રોકવાને ગયા. એમણે એવી જગા પસંદ કરી હતી કે ત્રણેમાંથી જેને આદશાહી લશ્કરનો મેળાપ પહેલો થવાનો આવે કે તેની મદદે ખીજા બંને તરતજ જઈ શકે. આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરી પોતાના કુંવર ભીમસિંગજીને શિરોહીને માર્ગે ગુજરાત ને સિંધના લશ્કરને રોકવાને મોકલ્યા તથા જેસલમેર ને વિકાનેરવાળાને પણ સિંધ ને પંજાબનાં લશ્કરની દેખરેખ રાખવાનું સોંપ્યું.

એ વખતે આદશાહની કેવી સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ. દેખારીથી હારીને અજમેર આવ્યો કે તેણે દુર્ગાદાસ પાસે ને રાણા રાજસિંગ પાસે સલાહ કરવાને મિથે એ સરદારોને મોકલી સિંધ, પંજાબ, ગુજરાત, દક્ષિણ, ઓઢિયા, અંગાળા, દિલ્હી, આગ્રા, યુદ્ધેલખંડ ને કાશીના સરદારોને જેનાથી જેટલાં બચાવી શકાય તેટલાં માણસો પોતાની સહાયે અજમેર મોકલવાને તાકીદના હુકમો લખ્યા. સલાહ કરવાને આવેલા સરદારો નિષ્ફળ જઇ પાછા આવ્યા ત્યાંસુધીમાં તો દરેક ભાગમાંથી સૈન્ય આવવા માંડ્યું હતું. કેટલેક નજીકને ઠેકાણેથી તો રજપૂતો રોકવા બંધ તે અવલ આવી પહોંચ્યું હતું, કેટલેક દૂરને ઠેકાણેથી નીકળેલું સૈન્ય હજી માર્ગમાંજ હતું ને કેટલાક સૈન્યને રજપૂત

સરદારોએ અને તેમના મળતિયાઓએ રસ્તામાં જ રોક્યું હતું. કેટલુંક સૈન્ય તેમને રોકવા ગયેલા રજપૂત સરદારોની નજર સુકાવી બાદશાહને આવી મળ્યું હતું. કેટલા સૂઆઓ અને સૈન્યનાયકો પોતેજ સૈન્ય લઈ આવ્યા હતા, ને કેટલાકે પોતાના હાથ નીચેના સરદારોને મોકલ્યા હતા. એ પ્રમાણે બુદ્દેલખંડ, માળવા, ગુજરાત અને સિંધ એ ભાગનાં આવતાં લશ્કરોને રસ્તામાંજ રોકીને કિંવા હરાવીને રજપૂતોએ પાછાં કાઢી બાદશાહની સહાયે આવતાં અટકાવ્યાં હતાં. પંજાબ, દિલ્હી, આગ્રા ને કાશીનાં લશ્કર આવી પહોંચ્યાં હતાં; અયોધ્યા, બંગાળા બિહાર, ઓદિયા ને દક્ષિણનાં લશ્કર હજી રસ્તામાંજ હતાં.

બાદશાહના સારા નસીબે તે વખતે શિવાજી મહારાજનો દેહ પડેલો હતો ને તેની ગાદીએ તેના પુત્ર શંભાજી બેઠો હતો. શંભાજી જો કે એના બાપ જેવોજ બહાદુર ને મ્હેચ્છોને ધિક્કારનારો હતો, તથાપિ તેનામાં શિવાજી મહારાજ જેવી ચપળતા ને યુદ્ધકૌશલ્ય નહોતાં. એવામાં શાહજાહે અકબર તેને આશ્રયે આવ્યો હતો. તેણે તેને બાદશાહી સૈન્ય સામા યુદ્ધ ચઢવાને અને દક્ષિણનું સૈન્ય ઉત્તરમાં જતું રોકવાને ઘણું સમજાવ્યો; પણ સ્ત્રીલંપટ શંભાજીની સુસ્તી બિડી નહિ. દક્ષિણનું સૈન્ય ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યું, દક્ષિણમાં બાદશાહી સૈન્ય નબળું પડી ગયું, ગોવળકોંડ ને વિજાપુરનાં બ્રાહ્મણી રાજ્યો તો પડવાની અણી પર આવેલાં હતાંજ, તોપણ એ સોના જેવો આવેલો લાગ શંભાજીએ ગુમાવ્યો અને તેના મિત્ર કલુષાની સોબતમાં સુસ્ત થઈ પડી રહ્યો; પણ એ સુસ્ત બાદશાહને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી. શંભાજીને આવો સુસ્ત, બેદરકાર ને અવગુણી જોઈ અકબર તેનાથી કંટાળ્યો; તેથી એ મક્કે હજ કરવા ગયો ને ત્યાંથી ધરાન ગયો. ત્યાં તે થોડીજ સુદતમાં મરણ પામ્યો.

આ તરફ દુર્ગાદાસ આવતાં સુધી તેમની જાતિનું કામ કરનાર મહારાણા જયસિંગજી કાંઈ સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યા નહોતા. દેખારી-

ની લડાઈની તુકસાનીમાંથી સાવધ થયા કે તરતજ તેમના પિતાના હુકમ પ્રમાણે પોતાના ભાઈ બીમસિંગજીને ગુજરાત ને સિંધનાં આવતાં બાદશાહી લશ્કર ઉપર નજર રાખવાને શિરોહીના માર્ગે મોકલ્યા ને પોતપોતાના સર્વ સરદારોને એકઠા કરી કહ્યું કે, “ ભાઈઓ ! આપણે આપણું રાજ્ય તલવારથી મેળવ્યું છે. બાદશાહની મહેરબાનીથી મેળવ્યું નથી. પરંતુ એ નક્કી સમજવું કે દેબારીની હાર બાદશાહને બહુ સાલતી હશે અને તેથી તેનું વેર વાળવાને અને જે જીલમ અને ત્રાસમાંથી આપણે હમણાં છૂટ્યા છીએ તેમાં ફરીને જકડવાને તે આખી બાદશાહતનું સૈન્ય જમા કરીને આપણા ઉપર આવશેજ; એટલે આપણે હવે લડી પરવાર્યા છીએ એમ સમજવાનું નથી. આપણને હજી લડવાનું બાકી છે; એટલુંજ નહિ પણ વધારે જીરસો, ઉત્સાહ ને દબતાથી લડવું પડશે. હમણાંજ ચિતોડથી ખબર આવી છે કે મહારાણા સાહેબે પણ તેમની પાસે સલાહ કરવાને ગયેલા દિલ્લેરખાનને આપણી પેઠેજ ખડખડિયું આપ્યું છે તથા ફરીને દીવાન દયાળદાસને માળવામાં, શામળદાસને જયપુર તરફ ને પોતે એ બંનેની મધ્યમાં લશ્કર સાથે મુકામ નાખી પડેલા છે કે જેથી બાદશાહની મદદે આવતાં લશ્કરોને રોકી શકે; માટે આપણે હવે તૈયાર થઈ જલદીથી અજમેર ઉપર જઈ બાદશાહને પકડી લેવો એ સૌથી સારો ઉપાય છે. એ વગર બાદશાહ માને તેવો નથી; માટે બાદશાહ તૈયાર થાય તે પહેલાંજ આપણે આપણા સૈન્યને જીતના મદમાં યુદ્ધમાં દોરવું કે જેથી આપણો જય નક્કીજ જાણવો. આજ સુધીમાં જે કાંઈ થોડું ઘણું લશ્કર એણે જમાવ્યું હશે, તેનો નાશ કર્યો કે મુસલમાનો હિંમત હારી જવાના. એવે વખતે પૂર્વ તરફથી મહારાણા સાહેબ ને પશ્ચિમથી આપણે અજમેરને ઘેર્યું કે બાદશાહ કાં તો તાબે થાય કે કાં તો આપણી શરતો મુજબ સલાહ કરે. એ બે વગર બીજો ઉપાય એને રહેવાનો નથી.

મારો પૂજ્યશ્રીની મતલબ પણ એવીજ સમજાય છે; માટે મારો વિચાર એવો છે કે હજી બાદશાહ લશ્કર જમા કરે છે, હજી તે પૂરો તૈયાર થયો નથી, તે તૈયાર થઈ આપણા ઉપર ચડી આવે ને આપણા મૂલકની ખરાબી કરે તે કરતા આપણેજ તેના મુલક ઉપર ચડી જવું એ વધારે સારું છે. આજ સુધી દુર્ગાદાસે જય મેળવ્યો છે, એ આવે તો એમના વિજયી હાથનો અને યુદ્ધકળાનો આપણને લાભ મળી શકે; પણ ત્યાંસુધી આપણને થોભવામાં લાભ કરતાં હાનિ મને વધારે સમજાય છે; કેમકે બાદશાહી લશ્કર ચોતરફથી આલમગીરને આવી મળશે તો એ એકત્ર સૈન્યને હરાવવું આપણને બહુ ભારી પડશે; માટે જો આપણે સિતારો પાંસરો હશે તો ત્યાંસુધીમાં દુર્ગાદાસ પણ આવી પહોંચશે. એ આવે કે સીધા અજમેર આપણને આવી મળે એવો બંદોબસ્ત કરીશું; પણ તેમના આવતાં સુધી આપણે અહીંજ થોભીને આવેલો લાગ ગુમાવવો મને યોગ્ય લાગતું નથી, માટે બોલો ભાઈઓ ! આપ સર્વેનો શો અભિપ્રાય છે ? ”

એ સાંભળી રામસિંગજી, રૂપસિંગજી, સુરતનસિંગજી, કેસરીસિંગજી વગેરે સિંહોએ પણ એજ મતને અનુમતિ આપી. તેથી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે સોજીતગઢથી અજમેર ઉપર જવાને સર્વે નીકળ્યા. હરોલમાં મહારાણા જયસિંગજી રહ્યા. ડાબી બાજુ રામસિંગજી ને જમણી બાજુ માનસિંગજી રહ્યા ને કેસરીસિંગજીને પાછળ રાખ્યા. રૂપસિંગજી ને કરણસિંગને બે મુકામ દૂરથી બપ્પર મેળવવા આગળ મોકલ્યા. સુરતનસિંગ ને જશકરણને આસપાસ તજવીજ કરવાને મોકલ્યા. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપૂર્વક સર્વે અજમેર તરફ ચાલ્યા.

પૂર્વનાં ને દક્ષિણનાં સૈન્ય અજમેર આવતા પહેલાંજ રાઠોડ લશ્કર અજમેર નજીક આવી પહોંચ્યું. રાઠોડસૈન્ય એક મજલ દૂર હતું. તે વખતે આલમગીરને સમાચાર મળ્યા કે, રાઠોડો પૂરજોસમાં અજ-

મેર ઉપર આવે છે. આલમગીર યુદ્ધમાં કુશળ, સંકટ સમયે ધીર ને જતે બહાદુર હતો. તેની પાસે આદશાહી લશ્કરનો ત્રીજો ભાગ તો આવી પહોંચ્યો હતો. હજુ એ ભાગ આવવાના બાકી હતા. તે આવવાની એ રાહ જોતો હતો. એવામાં એને સમાચાર મળ્યા કે ઉદેપુરનો રાણો, તેનો દીવાન, શામળદાસ મેડતિયો ને જયપુરવાળો એ સર્વે દક્ષિણ ને બંગાળના સૈન્યને આવતાં અટકાવવાને રસ્તો રોકી બેઠા છે; એટલે હવે વધુ લશ્કર તાબડોતબ આવી મળવાનો સંભવ એને જણાયોજ નહિ, તેથી તેણે તેમની રાહ નહિ જોતાં અજમેરની બહાર રજપૂતોની સન્મુખ યુદ્ધ ચડવાની તૈયારી કરી. સર્વે સરદારોને બેળા કરી તેણે કહ્યું કે, “મારા શરવીર સરદારો! રજપૂતોએ હાથે કરીને આ લડાઈ પોતાને માથે વહોરી વીધી છે. આપણા જશવંતસિંગજી કાબૂલમાં મરણ પામ્યા ત્યારે તેમને કોઈ વારસ નહોતો. તેમના પુત્રો તેમની પહેલાંજ મરણ પામ્યા હતા. તેમની રાણીને ગર્ભ હતો એવી વાત રજપૂતોએ ખોટી ઉડાવી હતી. આપણા કાબૂલના ખાતમીદારોએ મને ખાત્રીપૂર્વક એવી ખાતમી આપી હતી અને તેજ ઉપરથી મેં તેમના સર્વ કુટુંબને અને સરદારોને દિલ્હીમાં બોલાવ્યાં હતાં. ત્યાં તેમની સાથે તેઓ એક પાંચ સાત માસના બાળકને લાવ્યા હતા. એ બાળક જશવંતસિંગનો છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવાને મેં તેને દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યો; પણ તેમ કરતાં પોતાનું કપટ ઉઘાડું પડી જશે એમ ધારી રજપૂતો તેને નહિ આપતાં સામા થયા. તેમાં સર્વે રજપૂતો, સ્ત્રીઓ ને બાળકો મરાયાં. હવે એમ ધારો કે રજપૂતોએ બિભે કરેલો બાળક ખરો હોય, તોપણ તે તો મરણ પામ્યો એટલે જોધપુરનું રાજ્ય બિનવારસી થવાથી સરકારે તે જપ્ત કરી ત્યાં આદશાહી સૂબો નીમ્યો. તેણે આદશાહીના બીજા સૂબાઓની માફક રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માડી. કાફરો ઉપર જત્રા ને જજિયાવેરો મારવાડમાં પણ લેવા

માંડયો. આદશાહીના સર્વ નિયમો જોધપુરને પણ લાગુ પડયા; પરંતુ તે મારવાડીઓને ખોટા લાગ્યા. તમે જાણો છો કે આપણે આખા હિંદમાં દીનનો ઝંડો રોપવાનો છે. આખા હિંદમાં મુસલમાન શોક અને મુસલમાન ધર્મ કરી, મૂર્તિપૂજકોનાં નામનો નાશ કરવો છે. તેમની મૂર્તિની જગ્યાએ મસીદો બનાવવી છે, પુરાણો પઢતા પુરાણીઓની જગ્યાએ કુરાન પઢતા કાજીઓ બેસાડવા છે. આપણે આપણા રાજ્યમાં સર્વત્ર તે પ્રમાણે કરવા માંડ્યું છે. તે પાર પણ પડ્યું છે. માત્ર આ રજપૂતોમાં તેમ કરવું બાકી છે; પણ એમનો મુલક કટલો છે? સાગરમાં બિંદુ તુલ્ય. તેમનું સંખ્યાબળ કટલું છે? આંગળીના વેઢે ગણાય એટલું! માટે મારા શરો સરદારો! ચાલો, તેમનો નાશ કરી તેમના મુલકમાં પુનઃ દીનનો ઝંડો રોપી તેમનો સમૂળ નાશ કરીએ કે ફરીને તેઓ ઊઠવા પામે નહિ. ચાલો, મારવાડનું આપણા હક્કનું રાજ્ય મેળવીએ, પેલો આજકાલનો રાજસિંગ મને શિખામણ આપવા નીકળ્યો છે. તે પેલા કાફરશાહ અકબરની માફક મને પણ કાફર બનાવવા માગે છે. હું એ કાફરશાહના નિયમો કદી પાળનાર નથી. તેણે ચલાવેલો પેલો કાફરધર્મ આજે છે કે ? તેનું નામ પણ નાશ પામ્યું, તેના નામશાહી મારા શાહજાદાને લભાવી, લાલચ આપી તેમણે તેમના પક્ષમાં લીધો છે; પણ તેથી શું થઈ ગયું? મારો એ શાહજાદો છે તોપણ તે કાફરોને મળી ગયાથી હું તેને પકડીને રાજ્યદ્રોહને માટે એક કાફરને સજા કરું તેમ તેને પણ સજા કરીશ. પણ બહાદુરો! મારા આ બોલ ને આ પ્રતિજ્ઞ સાચી કરી આપવી, એ તમારાં પરાક્રમ, દૃઢતા ને ઐક્ય ઉપર આધાર રાખે છે. તમે એમ નક્કી સમજજો કે હું જે લડવા ઊઠ્યો છું તે મારા સ્વાર્થ માટે નથીજ, માત્ર આપણો હુમેલો દીન તારવા માટે, આપણા દીનનો ઝંડો સર્વત્ર ઉડાવવા માટે અને કાફરોનો નાશ કરવા માટેજ. તમે સર્વે આજ સુધી મારી

સાથે એજ મતલબથી ને એજ જુરસાથી વળગીને લડતા રહ્યા છે. અને આજે પણ તેવાજ જુરસાથી લડશે એવો મને પૂર્ણ ભરોસો છે. કાફરોને નારાજ કરવામાં મને શો લાભ છે ? તેમના સામી લડાઇ ઉઠાવવામાં મને શું સુખ છે ? જિલ્લો રાત્રિદિવસ ઉગ્ગરો કરવો પડે છે, અશાંતિ ને અસુખ ભોગવવું પડે છે, અહર્નિશ ચિંતામાં રહેવું પડે છે; પણ એ સર્વ શા માટે ? માત્ર દીન ધર્મ માટે; અને તેનેજ માટે તમે પણ ચાલો. આજે રણયુદ્ધમાં રજપૂતોને જેર કરી ત્યાં દીન-ધર્મ વર્તાવ્યો, તો પછી મરાઠા કાંઈ ગણત્રીમાં નથી. આજકાલના મરાઠાને લડતાં તો આવડતુંજ નથી. તેઓ વારંવાર હારીને તેમના દુર્ગરોમાં છુપાઇ જાય છે; પણ રાજસ્થાનનો ખરાબર અદોષસ્ત થયો કે એ ઘાટીઓનો ઘાટ મૂળમાંથી ઉખેડી, તેમનો ઘાટ ઘડતાં આપણને વાર લાગવાની છે ? તેમાં વળી પેલો ચોર તો મરણ પામ્યો છે. તે ખડો લુચ્ચો ને ખળ કાફર હતો, તેના દીકરામાં તો કાંઈજ દમ નથી. આપણે એને દિલ્હીમાંજ જોયો હતો. એ તો પુત્રના લક્ષણ પારણા-માંથીજ જણાય. એ બાયલાને હરાવીને મારતાં વાર નથી; પણ આ રજપૂતોને સીધા કરવા એ આપણું પ્રથમ કામ છે. તેમને હરાવીને નમાવો, તેમને દીનમાં લાવો ને તેમનું રાજ્ય ખાલસા કરો, ત્યારેજ આપણું કામ સંપૂર્ણ થયું ગણાશે; ત્યારેજ મને સંતોષ થશે, ત્યારેજ હિંદમાંથી કાફરધર્મનું મૂળ નાશ પામશે. એ મૂળને ખોદનારા તમેજ છો. તમે બાદશાહના બાહુરૂપ છો, બાદશાહ તો ફક્ત કહેવાના માત્ર છે; મારા હાથપગ તો તમેજ છો. તમારા વગર હું એકલો શું કરી શકવાનો હતો ? કાફરધર્મનાં જાંડાં મૂળ ખોદનાર કોદાળીપાવડા તમેજ છો; માટે તમે ધીરતાથી ને ઐક્યથી એ કામ કરવાને મારી સાથે ચાલો. આપણી ફતેહ નક્કીજ છે. આપણે જય મેળવી આપણો જન્મ સાર્થક કરીશું. દુનિયામાં આપણું નામ અમર રહેશે ને આપણા

વંશજો આપણને માનભેર યાદ કરશે; માટે મારા શરૂ સરદારો ને સેના-
ધિપતિઓ ! ચાલો રજપૂતોનો નાશ કરીએ.”

આના જવાબમાં સઘળાએ દીન દીનનો પોકાર કરી મૂક્યો. દર-
બારમાં બાદશાહ ઊભો થયો કે તલવારોનો ખડખડાટ થઈ રહ્યો.
સઘળા જોસમાં આવી ગયા. સર્વ હિંદુધર્મનો ને રજપૂતોનો નાશ
કરવાની ઇચ્છાના આવેશમાં આવી ગયા. સર્વત્ર કાફરોને મારો મારો-
નો પોકાર પડી રહ્યો. એવા શરભયા આવેશમાં તેઓ સર્વે ખ્વાજા
પીરની દરગાહમાં દર્શન કરવા ગયા. પીરનાં દર્શન કરતાંજ તેમનો
ઊભરો સમાયો નહિ. તેઓ બાદશાહ, સરદાર, નાયક, એ સર્વેનું
ભાન ભૂલી ગયા. તેમના હુકમનું માન ભૂલ્યા. માત્ર તેઓ દીન
દીન ને મારો મારો કરતાં કિલ્લા બહાર નીકળ્યા. બાદશાહ ને સરદારો,
સેનાધિપતિઓ ને નાયકો, નાના ને મોટા, હલકા ને જિંયા, એ સર્વ
એકત્ર થઈ ગયા. તેમનો બદોબસ્ત તૂટી ગયો. મારો મારોના તાનમાં
કોઈ કોઈને ઓળખે નહિ ને કોઈ કોઈનું માન રાખે નહિ એવું થયું.
કાફરો ક્યાં છે ? તેમને મારો અને કાપો કરતા અને દીન દીનનો પોકાર
કરતા માર્ગમાં અવ્યસ્થિત ચાલવા લાગ્યા. પ્રથમ તો બાદશાહ પણ
પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો. તે સ્વભાવે દાંભિક ને ખળ છતાં, સ્વાર્થમાં
સ્વાર્થ છુપાવી પરમાર્થ બતાવતો, છતાં આ વખતે જાણે પીરે તેને
પણ ભાન ભુલાવ્યો હોય, તેમ તે પણ ધર્માંધ થઈ દીન દીન કરતો
ચાલ્યો. શહેર બહાર થોડે મુઠી આમ અવ્યવસ્થિત ચાલ્યા, તેવામાં
રજપૂતોના ડંકાના અવાજ કાને પડ્યા. મુસલમાનો સ્થંભી જાય એટલા-
માં તો રજપૂતો સામા આવી ખડા થયા.

હવે બાદશાહની આંખ ઊઘડી. અજ્ઞાન ને ધર્માંધ ઝનૂની લોકોને
ધર્મનો જુરસો એકદમ ચઢાવવાથી કેવું માહું પરિણામ થાય છે, તે તેણે
જોયું. તેણે જોયું કે રજપૂતો વ્યવસ્થાપૂર્વક લશ્કરી બદોબસ્તથી આવેલા

છે. તેણે જોયું કે આદશાહી સૈન્ય ધર્માંધ બની જઇ અવ્યવસ્થિત ચાલ્યું જાય છે. એવા લશ્કરને કાપી નાખતાં રજપૂતોને વાર લાગશે નહિ. અવ્યવસ્થિત ધર્માંધ ટોળાને મારી કાઢતાં કે કાપી નાખતા રજપૂતોને લગારે મહેનત પડવાની નથી; પણ હવે શું કરવું? અવ્યવસ્થિત ધર્માંધ ટોળાને વ્યવસ્થિત શત્રુઓ મારી હડાવશે. એકલો ધર્મનો જીરસો ઉસ્કેરી, તે જીરસો કબજે રહે તેમ નહિ કરવાની પોતાની ગફલતી તેણે જોઇ; પણ હવે તે બુદ્ધ સુધરશે કે નહિ? તે કેમ સુધારવી? પ્રથમ તો તેઓ તેનું પોતાનું સંભાળે, એવા શાણપણમાં તેમને શી રીતે લાવવા? એનો આલમગીર વિચાર કરે છે; એટલામાં તો રજપૂતોએ વ્યવસ્થા કરી તોપો આગળ રાખી, ચારે બાજુથી હાથમાં નાગી તલવારો લઇ મુસલમાનોને ઘેરી લઇ ધસારો કર્યો. ચારે બાજુથી દબાણ થતું જોઇ આલમગીર ગભરાયો. સૈન્યને શુદ્ધિમાં લાવવાનું કે તેની વ્યવસ્થા કરવાનું તો રહ્યું, પણ પોતાની સલામતી માટેજ તેને ચિંતા થઇ. અને જેમ તેમ કરી તે નાસી છૂટ્યો.

આદશાહ નાસી છૂટ્યો, પણ તેનું સૈન્ય બચ્યું નહિ. જેઓ રાજસ્થાનમાં દીનનો ઝંડો રોપવાના આવેશમાં આવ્યા હતા, તેઓ અજમેરથી થોડેજ દૂર ધૂળમાં રગદોળાયા. જેમને દુશ્મનોના મારના બળથી ધર્મનો અંધ જીરસો જતો રહી, પોતાની સલામતી ખોળવાને આંખો ઊઘડી હતી, તેઓજ માત્ર આદશાહીની પેઠે અજમેરગઢમાં નાસી ભરાયા; બાકીના સર્વ રજપૂતોની તલવારદેવીના ભોગ થઇ પડ્યા.

જે થોડું લશ્કર નાસી આવ્યું હતું તે, અને શહેરમાંથી થોડુંક નવીન લશ્કર તાબડોલ જમાવી, આદશાહે ગઢના દરવાજા બંધ કરાવી, એ ગઢમાંજ રહી, દક્ષિણનું ને પૂર્વનું સૈન્ય આવતાં સુધી પોતાનો બચાવ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

૧૧-રજપૂતો સાથે સંધિ

સોરઠો

દિલ્હી કહે દુરગેશ, કેડે કયમ લાગ્યો કમંધ;
વીલસી બાળી વેશ, અજે ન છોડે આસોત.

આ તરફ રજપૂતો રણમાં જય મેળવી અજમેર ઉપર ચાલ્યા. અજમેરગઢ મજબૂત છે, તે એકદમ હુમલો કરવાથી લેવાય તેવો નથી; માટે તેમણે કિલ્લાની આસપાસ ઘેરો નાખી પડાવ કર્યો કે જેથી કિલ્લામાં અન્નપાણીનો તોટો પડે ને બાદશાહ તાબે થાય. વળી તેમણે આ જયના સમાચાર રાણાજીને મોકલ્યા. કરણસિંગ, તેજકરણ, જશકરણ ને સોનિંગ-ને થોડાં થોડાં માણસો આપી આસપાસ ચારે બાજુની બાતમી મેળવવા તથા બાદશાહના સૈન્યને બહારથી ખોરાકી મળતી અટકાવવા મોકલ્યા. આ પ્રમાણે પાકો બંદોબસ્ત કરી તેઓ અજમેરગઢ ઘેરીને પડ્યા. એ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીત્યા નહિ એટલામાં દુર્ગાદાસ તેમને આવી મળ્યો તથા સિંધના લશ્કરને પાછું મારી કાઢી મહારાણા ભીમ-સિંગજી પણ આવી પહોંચ્યા. પંજબના લશ્કરને વિકાનેર ને જેસલ-મેરવાળાએ મળીને પાછું કાઢયાના સમાચાર મળ્યા. દક્ષિણનું લશ્કર તો હજી દક્ષિણમાંથી નીકળવાજ પામ્યું નહોતું. દયાળદાસે માળવા પ્રાંત લૂંટીને ઉજ્જૈન કર્યો. ત્યાં બાદશાહી સત્તાનું નામનિશાન પણ

રહેવા દીધું નહિ. દયાળશાહે દયા ત્યજીને હજારો માણસોને કાપી નાખ્યા. મરદો એના ડરથી સ્ત્રી અને છોકરાં ત્યજીને જતા રહ્યા. મુસલમાનોએ હિંદુઓ ઉપર જે જીલમ કર્યો હતો તેનો અદક્ષો વાળવાને દયાળશાહે કાજીઓને પકડીને તેમની ઢાઢીમૂછ મુંડાવી ઢૂવામાં નખાવી દીધા ને માળવાની લૂંટ વડે મેવાડનો ખાલી ખજાનો તર કર્યો. પછી દક્ષિણમાં લશ્કરનું કાંધ પણ નામનિશાન નહિ જણાયાથી તે પોતાના મહારાણને જમ મળ્યો. ત્યાં તેઓ એકત્ર થઇ પૂર્વના લશ્કરનો રસ્તો રોકી પડ્યા.

આ પ્રમાણે રજપૂતો પાકા બંદોબસ્તથી અજમેરની આસપાસ પડેલા હતા, છતાં બાદશાહના ઘૂપા બાતમીદારોથી બાદશાહને સર્વ સમાચાર મળતા હતા. સિંધ ને પંજાબનાં લશ્કરો હારીને પાછાં ગયાના, દુર્ગાદાસ ને બીમસિંગ અજમેર આવી પહોંચ્યાના ને દયાળશાહે માળવા ઉજ્જડ કર્યાના સર્વ સમાચારો બાદશાહને મળી ચૂક્યા હતા. એવામાં બંગાળેથી ખબર આવી કે, બંગાળા ને ઓડિયામાં બળવો થયાથી ત્યાંથી લશ્કર મોકલી શકાય તેમ નથી. દક્ષિણમાંથી સમાચાર મળ્યા કે બંડખેર શાહજાદો રજપૂતોના લશ્કરમાં નથી. તેને તો વધારે સલામતી માટે દુર્ગાદાસ દક્ષિણમાં મરાઠાઓને આશ્રયે મૂકીને પાછો આવી પહોંચ્યો છે ને એ શાહજાદો શંભાજીને આપણી સામા થવાને ઉશ્કેરે છે તેથી દક્ષિણનું લશ્કર આપણી સહાયે આવવાની આશા નથી. એ રીતે રજપૂતોથી ચારે તરફ ઘેરાવાથી તથા તેમનો પાકો બંદોબસ્ત જોઇને બાદશાહને અજમેરમાંથી છૂટવાનું બાઈં સૂઝ્યું નહિ. એનાં દક્ષિણ ને પૂર્વનાં જોરાવર લશ્કરોની અજમેર આવવાની આશા ભંગ થઇ, તેથી આલમગીર જેવા દૃઢ ને વીર પુરુષને પણ ડર લાગ્યો. તેને પોતાની સલામતીની આશંકા ઊપજી; તેથી હવે આ સંકટથી છૂટવાને શું કરવું, તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

ઔરંગઝેબ વિચારવા લાગ્યો કે, ‘ રજપૂતો જીતના મદમાં નજીક-

માં પાકા બદોબસ્તથી પડેલા છે, તેમાંથી નાસી જવાય એમ પણ નથી. આપણું લશ્કર કપાઇ ગયું છે ને આટલા થોડા લશ્કર વડે રજપૂતો ઉપર હુમલો કરી તેમનું લશ્કર ભેદીને જવાય એમ નથી, ને કદાચ જવાય તોપણ આગળ રાજસિંગ રાણા રસ્તામાંજ છે. દક્ષિણમાં શાહજહાં મરાઠાને ઉશ્કેરે છે, તેથી દક્ષિણનું લશ્કર કદાચ રોકાશે અને નહિ રોકાય તોપણ શું? એ લશ્કર અજમેર આવતાં રસ્તામાંજ રોકાશે ને આપણું દક્ષિણનું રાજ્ય લશ્કર વગરનું રક્ષકહીન પ્રવાથી તે મરાઠાઓનો ભક્ષ થઇ પડશે. દક્ષિણનાં બંને હમગતિ રાજ્યો પણ મરાઠાની મદદમાં છે. એ બધા સાથે હાલની સ્થિતિમાં કાંઇ આપણાથી પહોંચી વળાવાનું નથી; માટે એ કાફરોમાંથી એક વર્ગને (મરાઠા કે રજપૂતને) ફેડવો જોઇશે. મરાઠા કરતાં રજપૂત વધારે બળવાન છે. તેમનું લશ્કર જીતના મદદમાં છડેલું છે. આપણને ઘેરીને પડેલા છે; માટે રજપૂતોને પ્રથમ ફેડવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે. રજપૂતોને શાંત પાડ્યા કે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર શાંતિ પથરાશે. પછી હિંદુસ્તાનનું સઘળું સૈન્ય જમાવી દક્ષિણ ઉપર જવું એ સાચું છે. ત્યાં મરાઠાના પક્ષકાર વિઝ્ઞપુરવાળાને પ્રથમ તોડવા. ગોવળકોંડાને મેળવી લઇ તેની સહાયે જતું અટકાવવું, એટલે તે ટકી શકવાનું નથી. મરાઠા તો ચોર ને લૂંટારા છે. તે વિઝ્ઞપુરને ઝાઝી મદદ કરી શકવાના નથી અને વિઝ્ઞપુર પડ્યું એટલે ગોવળકોંડાના ભાર નથી. એ બે બળવાન સહાયક જીત્યા પછી મરાઠા જેવા ચોર ને લૂંટારાને કચરી નાખતાં શી વાર છે? એ રીતે આખું દક્ષિણ એક છત્રમાં આણ્યા પછી રજપૂતો એકલા પડશે એટલે તેમને પણ વશ કરવા મુશ્કેલ નહિ પડે.

‘પણ એ કાફરોને મેળવવા કાંઇ સહેલું કામ નથી. તેમના તરફ સલાહનું કહેણ મોકલ્યું કે તેઓ ઉન્નત થઇ વધારે માગણી કરશે; પણ કરવું શું? બહારની મદદ આવતી અટકી છે ને ખોરાક પણ

આવતો બાંધ થયો છે. એકે તરફથી લશ્કરની મદદ આવવાની આશા જણાતી નથી ને આપણી પાસે પૂરતું લશ્કર નથી. ગઢમાંથી ખોરાકી ખૂટી કે આપણે વગર શરતે તામે થવું પડશે કે કિલ્લા બહાર નીકળી કપાઇ મરવું પડશે. તે વખતે મોગલાઇ લયમાં આવી પડશે; તેવે વખતે રજપૂતો સીધા દિલ્હી ને આગ્રા ઉપર જશે તો તેમને અટકાવનાર કોણ છે ? અને એક વાર કાફરોએ દિલ્હી લીધી તો પછી તેમની પાસેથી છોડાવવી મુશ્કેલ છે. ઘેરીશાહને દિલ્હી ભેતાં કેટલી મહેનત પડી હતી, અને તે પણ તે વખતે રજપૂતોમાં સંપ નહોતો; તેઓ માંહોમાંહે લડીને નબળા થઇ ગયા હતા ત્યારે; પણ હાલમાં તો તેઓ સર્વ એકત્ર છે ને તેમાં વળી મરાઠા ઉમેરાશે, એટલે મોગલાઇ ટકવી મુશ્કેલ છે. થડ કપાયું—થડ પડ્યું કે ડાળપાંખડાં આપોઆપ સુકાઇ જશે, માટે પાણી પહેલીજ પાળ બાંધવી. સંકટ આવતાંજ અટકાવવું. રજપૂતોને ફોડવા—જે માગે તે આપીને પણ ફોડવા. એ વગર આપણી મનકામના સિદ્ધ કરવાનો ખીજો એકે માર્ગ મને જણાતો નથી.’

ખીજે દિવસે સવારમાં કિલ્લા ઉપર સલાહનો વાવટો ચઢાવ્યો ને શાહજાદા મોઆજમ તથા જુલ્ફીકારને સલાહની શરતો માગવાને રજપૂતોની છાવણીમાં મોકલ્યા. તેમણે દુર્ગાદાસને મળીને રજપૂતોનો દરબાર ભરવાનું નક્કી કર્યું.

દરબારમાં દુર્ગાદાસ ને ખીજા રોડોડ સરદારો તથા મહારાણા બીમસિંગજી, જયસિંગજી ને ખીજા સહાયકારી સરદારો બેળા થયા; એટલે શાહજાદા મોઆજમે બાદશાહનો સલાહ કરવાનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. એ દરબારમાં સર્વેએ દુર્ગાદાસને આગેવાન ઠરાવેલો હોવાથી તેમણે બાદશાહના સંદેશનો જવાબ આપવાને દુર્ગાદાસ તરફ નજર કરી એટલે દુર્ગાદાસ બોલ્યો:—

“ શાહજાદા ! અમે લડાઈની શરૂઆત કરી નથી, લડાઈનું મૂળ

તમારો આદેશ છે. અમારું રાજ્ય જમ કરવાને અમને દિલ્હીમાં
 ઘેર્યાં. અમારા બાળરાજાને મારવાને યુક્તિ રચી તે અફઘા ગઘ ત્યારે
 રાજ્ય જમ કર્યું. અમારી જાગીરો લઈ લીધી. અમારો મુલક લૂંટી
 ઉઠાડ્યો. અમારી વહુ દીકરીઓની લાજ લૂંટી રાજ્યમાં સર્વત્ર
 મુસલમાન કામદારો પાથરી દીધા. અમારા ધર્મનું ઉચ્છેદન કરવા
 માંડ્યું. હિંદુમાત્રને મારીફૂટીને મુસલમાન કરવા માંડ્યા. મંદિરોની
 જગ્યાએ મસીદો બનાવીને પુરાણીની જગ્યાએ કુરાની બેસાડ્યા. અમારા
 ઉપર જત્રાવેરો ને જજિયાવેરો નાખ્યા. અમને આદેશાહી નોકરીમાં-
 થી, લશ્કરની સરદારીમાંથી, ને પ્રાંતની સૂબાગીરીમાંથી બાતલ કર્યાં.
 આદેશાહી નોકરીમાં હિંદુ નામનું મીકું વાળ્યું. આટલું થયું ત્યારે
 અમારે અમારા રાજ્યના, ધર્મના, આબરૂના ને હક્કના બચાવ ખાતર
 હથિયાર લેવાં પડ્યાં. હવે અમે અમારું સર્વ સંપાદન કર્યું છે, તમે
 તમારે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અમે જે મેળવ્યું છે તે અમને નિરાંતે
 ભોગવવા દો. અમારા કામમાં માથું મારશો નહિ. અમારા રાજસ્થાનનું
 નામ દેશો નહિ ને અમારા ઉપરનું ઉપરીપણું છોડી દો. અમારા
 હિંદુઓ ઉપરના જત્રા ને જજિયા વગેરે ધર્મવેરો બંધ કરો. જત્રાણુ-
 ને હેરાન કરવા છોડી દો. અજમેર અમારું છે તે અમને પાછું સોંપો.
 મહારાજા અજિતસિંગજીને મારવાડના સ્વતંત્ર રાજા તરીકે સ્વીકારો;
 એટલે અમારે કાંઈજ જેઠાતું નથી. અમારે આદેશાહત લેવી નથી.
 અમે તમારું નામ લેનાર નથી. આદેશાહને એ શરતો કબૂલ છે?
 જે કબૂલ હોય તો આદેશાહના સહીસિક્કા કરાવો અને એ સંધિપત્ર
 અમને આપો તથા એ સંધિપત્ર તમે ઇમાનદારીથી પાળવાના છો
 એજ ખાતરી થવાને મહારાજા અજિતસિંગજીને અજમેરમાં તમારે હાથે
 ગાદી ઉપર બેસાડો. જે એમ હોય તો અમે મહારાણા રાજસિંગજી,
 મહારાજા જયસિંગજી અને અમારા ખીજા સહાયકારીઓને બોલાવીએ

અને અમારા બાળ મહારાજને તેડવા મોકલીએ. સર્વ ક્રિયા પતી રહ્યા પછી તમે તમારે અજમેર ખાલી કરીને હથિયારબંધ આબરૂમેર તમારા રાજ્યમાં જજો. રજપૂતો કાંઈ બેઠાની નથી. કેમ મહારાજા સાહેબ ! આપ સર્વનો પણ એજ અભિપ્રાય છે કે બીજો ? ”

મહારાજા જયસિંગજી અને રામસિંગજી વગેરે સરદારો સર્વે એકમત થયાથી તે સર્વે શરતો શાહજાદાએ એક પત્રમાં લખી લીધી ને કિલ્લામાં જઈ બાદશાહનો સહીસિલ્લો કરાવી લાવ્યો. આ વખતે આલમગીર એટલો સંકડામણમાં આવી ગયો હતો ને ગમે તેવી શરતે પણ રજપૂતો સાથે સલાહ કરવાની તેને એટલી જરૂર લાગી હતી કે તેણે રજપૂતોની એ સખત માગણી પણ સ્વીકારી.

રજપૂતોએ એ સાંધપત્ર લઈ અજમેરમાં પ્રવેશ કર્યો ને દરવાજા ઉપર પોતાના માણસો મૂકી દીધા ને રાઠોડી વાવટો ચઢાવ્યો. બાદશાહ તરફથી દગો ન થાય તેના સર્વ ઉપાયો લીધા પછી દુર્ગાદાસે જયપુર તથા ચિતોડના મહારાજા જયસિંગજી તથા મહારાજા રાજસિંગજીને બોલાવવા માટે સંભાવિત માણસો મોકલ્યા. તેજ પ્રમાણે પોતાના બીજા સહાયકારીઓને પણ મહારાજા અજિતસિંગજીને રાજ્યાલિષેક સમયે પધારવા નિમંત્રણો મોકલ્યાં તથા વિકાનેર ને નાગેરવાળાને પણ તેડાં મોકલ્યાં. ઠાકોર મહાસિંગજી જેમને જોધપુરમાં રાખ્યા હતા તેમને પણ એ શુભ અવસરે અજમેર બોલાવ્યા. પછી મહારાજા ભીમસિંગજી, જયસિંગજી, રામસિંગજી, સોનિંગ, તેજસિંગજી, સુરતનસિંગ, કરણસિંગ, કેસરીસિંગ વગેરેને અજમેરમાં રાખી થોડા માણસો સાથે ગંભીરને લઈ પોતે મહારાજા અજિતસિંગજીને તેડવા ચાલ્યો તથા પેલી જોખમભરી પેટી લેવાને મહેંદ્રનાથ બાવાના મઠમાં માનસિંગને મોકલી બાવાને પણ ત્યાં લઈ આવવાની સૂચના કરી.

૨૦-રાજકુંવર અજિતને જાહેરમાં મૂક્યો

અંબાજીની નજીક આપુના હુંગરાની ખીણમાં ગાદી ઝાડીનું એક મોટું જંગલ હતું. તે જંગલમાં ડોડવા ગામ છે. ત્યાં બીલનાં છાપરાંની વચમાં જયદેવ લટનું ઘર હતું. ત્યાં મહારાજ અજિત-સિંગજીને ઉછેરવામાં આવતા હતા. ત્યાં તેઓ પોતાની વચનાં બીલનાં છોકરાં સાથે રમતા ને કૂદતા ફરતા તથા તીરકામદાં લઈ જંગલમાં જતા. મૂળ તો જાતે રજપૂત ને તેમાં બીલનાં ચંચળ અને ચપળ છોકરાંની સોખત એટલે મહારાજ અજિતસિંગજી ઝાડ ઉપર ચઢવામાં, તીર મારવામાં અને ખીજ કસરત કરવામાં પોતાના સોખતીઓમાં સર્વોપરી થયા હતા. કોઈ બીલ જાણતો નહોતો કે એ પોતાનો સોખતી તે મારવાડનો મહારાજ છે; છતાં બધાં છોકરાંઓએ તેની હોશિયારી, ગુણ ને સ્વભાવ ઉપરથી એને પોતાનો સરદાર ઠરાવ્યો હતો. પેલો મુસલમાન મદારી જે એને દિલ્હીથી છુપાવી લાવ્યો હતો તે, તેજ હુંગરામાં થોડે દૂર કોઈને શક ન પડે તેવી રીતે એક ગામડામાં રહેતો ને વખત મળ્યે પોતે ઉગારેલા બાળક અજિતસિંગની ખબરઅંતર લઈ જતો. બાળક અજિતને પણ માલૂમ નહોતું કે તે મારવાડના મહારાજનો રાજ્યવારસ કુંવર છે. મુકુંદદાસ ખીચી નામે એક રજપૂત સરદાર ને એક નોકર અજિતને ઉછેરી રહ્યા હતા. અજિત આઠ વરસનો થયો ત્યાંસુધી આ દુનિયામાં મુકુંદદાસ (જેને અજિત કાકા કહી બોલાવતો તે) ને જયદેવ

તથા તે ગામના બીલ સિવાય બીજા કોઈને તે ઓળખતો નહોતો. પેલો મુસલમાન આવતો, તેને પણ માત્ર કોઈ કાકાનો પિછાનવાળો હશે એમ તે સમજતો હતો. અજિતની આવી અજ્ઞાન સ્થિતિમાં દુર્ગાદાસ આખુની ખીણમાં તેના રહેઠાણમાં આવ્યો.

અજિત સમજણો થયો ત્યારથી તેણે દુર્ગાદાસને દીડો નહોતો, તેથી તે તેને ઓળખતો નહોતો. દુર્ગાદાસ પણ તેને લાગ્યેજ ઓળખી શકત, પણ મુકુંદદાસનું મકાન પૂછતો જોવો દુર્ગાદાસને પોતાની ડાપરી લણી જતો જોયો કે તે દોડતો તેની પાસે આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો કે, “ તમારે મારા કાકાનું શું કામ છે, ? ચાલો તે ઘરમાં છે, હું બતાવું. ” આવા બોલ સાંભળતાજ તેના ચહેરા તરફ નિહાળીને જોતાં તે સમજ્યો કે મારો માલિક તે આજ છે. નાનપણનું થોડું પિછાન, તેની બોલવાની છટા અને તેનો રાજશાહી ચહેરો એ જોતાંજ દુર્ગાદાસ અજિતને ઓળખી શક્યો. તેને ઓળખતાંજ તેની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેણે તેને બાથમાં લઈ પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો.

દુર્ગાદાસ ને ગંભીર બેજ જણા એક નોકરને સાથે લઈ આ જગ્યાએ આવેલા હતા. તેની સાથેનાં બીજાં માણસોને અંબા માતાનાં દર્શને મોકલી પોતે ફરવા જવાના મિષે અને પાછા મંદિરમાંજ મળવાની કબૂલાતે તે આ તરફ નીકળી આવેલો હતો. ગંભીરસિંગને પણ પોતાના મહારાજને ઓળખતાં વાર લાગી નહિ. દુર્ગાદાસને આવેલા જોઈને મુકુંદદાસ તેમની સામે આવ્યો.

દુર્ગાદાસ અજિતસિંગને પોતાની ગોદમાં લઈ મુકુંદદાસની સાથે વાતે વળગ્યો: “ મુકુંદદાસ ! આજે હું તમને તેડવા માટે આવ્યો છું. મહારાજની ગાદી પાછી મેળવી છે. બાદશાહના લશ્કરનો દેખારીની ખીણમાં ને અજમેર પાસે નાશ થવાથી તે અજમેરગઢમાં ભરાઈ પેઠો; એટલે આપણા લશ્કરે અજમેરગઢ ઘેરી લઈ તેને અત્તપાણીને

તોટા પડે અને બહારના ભાગમાંથી નવું લશ્કર બાદશાહની મદદે આવી ન શકે એવો બંદોબસ્ત કર્યો, ત્યારે નાઇલાજ થઇ બાદશાહે આપણી સર્વ માગણી કબૂલ કરી આપણી સાથે સંધિ કરી છે અને તેમાં આપણા મહારાજને બાદશાહને હાથે અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક કરવાનું ઠરાવ્યું છે. તેથી એ શુભ પ્રસંગે આપણા રાજ્યના સર્વ સરદારો ને ભાયાતો તથા આપણા મુખ્ય મદદગાર ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંગજીને તથા જયપુરના મહારાજ જયસિંગજીને તથા વિકાનેર જેસલમેરવાળાને અજમેર પધારવાને નિમંત્રણ કરેલાં છે અને હું આપણા મહારાજને તેડવા માટે આવ્યો છું; માટે ચાલો તૈયારી કરો. મારી સાથેનાં માણસોને અંબાલવાનીના દહેરામાં રાખેલાં છે. રસોઇપાણી પણ ત્યાંજ તૈયાર થશે; માટે આપણે સર્વ સત્વર ત્યાં ચાલો. પેલા મુસલમાન મદારીને પણ ત્યાંજ બોલાવી લો.”

અજિતસિંગ આ વાતમાં પ્રથમ કાંઈ સમજ્યો નહિ. તે હવે એ વાત કોને માટે થાય છે તે જાણવાને પૂછવા લાગ્યો. તેને માલૂમજ નહોતું કે તે મહારાજ કે મહારાજ્યની ગાદીનો વારસ છે. તે બીલમાં જાહરીને મોટો થયો હતો. મુકુંદદાસના સહવાસથી પોતે રજપૂત છે એટલુંજ તે જાણતો હતો. તેણે પૂછ્યું કે, “કાકા ! તમને આ ભાઈ ક્યાં લઈ જાય છે ? મને તમે સાથે લેશો કે નહિ ? આ ભાઈ ક્યા રાજ્યની ને બાદશાહની વાત કરે છે ? તમે જે મહારાજને માટે કહો છો તે ક્યાં છે ? જે તે અહીંજ હોય તો તમે મને આજ સુધી કેમ બતાવ્યા નથી ? મને સાથે લેવાના હો તો મારા બીલ સોજતીઓને પણ સાથે લેવા દેશો કે નહિ ?” આટલું બધું લંબાણ બોલતાં ને સવાલો કરતાં લખવા કે વાંચવા જેટલો વખત ગયો નહિ. પોતાના સવાલના જવાબની રાહ નહિ જોતાં તે બાળકના સ્વભાવ પ્રમાણે બોલ્યેજ જતો હતો. મુકુંદદાસ તેને ઉત્તર આપે તે પહેલાં દુર્ગાદાસ

હર્ષાશ્રુથી ભરેલી આંખે બોલ્યો:—

“મહારાજ સાહેબ ! હું ઘણો દિલગીર છું કે મેં તમને આજ સુધી અંધારામાં રાખ્યા—ખરૂં તો એ છે કે તમને આજ સુધી અંધારામાં રાખવાની જરૂર હતી તેથીજ રાખ્યા હતા. અમારા મહારાજ તે આપજ છો. અમે જોને માટે દિલ્હીના બાદશાહ આલમગીર સામા આજ લાંબી મુદત સુધી લડીને રાજ્ય પાછું મેળવ્યું છે તે તમેજ છો. મારવાડના એક લાખ રાઠોડ સૈન્યના ને સોળ મહાન પટાવતોના ધણી તમેજ છો. મહારાજ સાહેબ ! હું તમારો એક સેવક છું—તમારો સરદાર છું. તમારા પિતા જશવંતસિંગજી મહારાજ દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી કાબૂલમાં સૂધ્યા હતા. તમારા મોટાભાઈ પૃથ્વીસિંગ તે વખતે મારવાડમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા, પણ તેમને બાદશાહે દગાથી મરાવી નાખ્યા. તમારા બીજા બે ભાઈ કાબૂલમાં મરણ પામ્યા. એના શોકમાં તમારા પિતાએ પણ દેહ મૂકી. તેમની પાછળ બધી રાણીઓ સતી થઈ. માત્ર તમારી માતૃશ્રીને ગર્ભ હોવાથી અને તેમનાજ ઉપર મારવાડની ગાદીનો આધાર હોવાથી તેમને સતી નહિ થયા દેવાને અમને મહારાજ સાહેબે આજ્ઞા કરી હતી; અને ઇશ્વરેચ્છાથી પુત્ર પ્રસવે તો તેનું ને રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની પણ એમણે આજ્ઞા કરી હતી. ઇશ્વરેચ્છાથી ને જશવંતસિંગજી મહારાજના પુણ્યપ્રતાપથી રાણીને પુત્ર પ્રસવ્યો. આ વાતની બાદશાહને ખબર થઈ એટલે તેણે અમે સર્વેને દિલ્હી બોલાવ્યાં. અમે સર્વે દિલ્હી આવ્યાં ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે જશવંતસિંગજી મહારાજનું નામનિશાન કાઢી નાખી મારવાડનું રાજ્ય ખાલસા કરવાનો બાદશાહનો વિચાર છે. આ વાત માલૂમ પડતાંજ અમે પેલા બાળકને એક મુસલમાન મદારીના કરંડિયામાં આપ્યોના કુર્ગદાસમાં મોકલી દીધો ને અમે એ બાળકની જગ્યાએ એક બીજા બાળકને ઓઢવ્યો. બાદશાહે કહ્યું કે, ‘એ બાળક ખોટો છે. જો ખરો હોય

તો દરબારમાં લાવો.' પણ તેમ કરવું અમને હીક ન જણાયાથી અમે તે બાળકને પણ ન આપ્યો ને સામા થયા. તમારી માતાએ કમરમાં કટાર ખોસી અમારી લડાઇ જોતાં જોતાં દેહ છોડી. અમે સર્વ ઉધાડી તલવારે બાદશાહનું લશ્કર ભેદી જેટલાથી બચાવ તેણે આપુ જઇ પેલા બાળકનું રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું ને બીજા ચાર પાંચ કેસ-રિયાં કરી સઘળા રણમાં પડ્યા. તેમાં માત્ર હું બચીને આવ્યુ ગયો. ત્યાં જતાં મારા મિત્ર મુકુંદદાસને સાથે લીધા ને પેલા મુસલમાનને ખોળી કાઢી તેની પાસેથી એ બાળકને લઇ આ કુંગરામાં મુકુંદદાસને તેને સંભાળવા માટે રાખ્યા. એ બાળક તે મહારાજ તમેજ છો ને પેલો મુસલમાન પ્રમાણિકપણાથી તમને સંભાળીને અહીં લાવનાર તમારે ત્યાં પેલા અદલાહીબક્ષ મુસલમાન આવે છે તે છે. દિલ્હીને બાદશાહ તમારું રહેઠાણ જાણે તો તપાસ કરાવી પકડી મંગાવે એ દહેશતથી અને તમારું રક્ષણ કરવા માટે તમને આવી ખીણોમાં એકલા આ બીલ લોકોમાં આજ સુધી રાખવાની અમને જરૂર પડી હતી.

“તમારો બંદોબસ્ત કરી હું મારે ઘેર ગયો; કેમકે ઘણા જણાએ આ જગ્યાએ રહેવામાં પણ દહેશત હતી. અમે દિલ્હીથી આવ્યા પછી બાદશાહે આપણું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. એક મુસલમાન સૂબો નીમી કિલ્લાએ કબજે કર્યા. પટાવતોની જગીરોની ઝડતી લેવા માંડી. લોકો ઉપર જત્રા ને જજિયાવેરો લેવા માંડ્યો. જમીનવેરો વધારી મૂક્યો. દિલ્હીના રાજ્યમાં તો નહિ પણ આપણા મારવાડના રાજ્યમાં પણ કોઇ જગ્યાએ હિંદુ અમલદાર રાખ્યો નહિ. જ્યાં જય ત્યાં દાદી દાદી ને દાદી. દાદી વગર વાત નહિ. હિંદુઓનાં દેવજો તોડી મસીદો બનાવવા માંડી ને મૂર્તિઓને મસીદનાં પગથિયામાં ચણાવી. પ્રથમ નાના નાના પટાવતોની જગીરો જમ કરવા માંડી અને રજપૂતોની વહુદીકરીઓની આબરૂ લૂંટાવા માંડી. એવામાં આપણા માંડાના ઠાકોર

મહાસિંગજીને મુસલમાન સૂબા સાથે તકરાર થતાં મારામારી ચાલી. તેમનો એક માણસ મરાયો ને એ પોતે પણ એક બીંતને અટ્ટેલી ધણી મુસલમાનો સામા એ એકલા પોતાનો બચાવ કરતા હતા. તેમણે મદદની જૂમ મારી. રાતનો વખત હતો. હું તે રસ્તે એ વખતે જતો હતો. તે જૂમ સાંભળી હું તેમની મદદે ગયો અને કેટલાક મુસલમાન સિપાઈઓને માર્યા. તેમાં તેમનો સરદાર મરાયાની જૂમ પડી. સિપાઈઓ નાસી ગયા. મેં મહાસિંગજીને મારા માણસ સાથે મારે ઘેર મોકલ્યા. ત્યાં તેમને પાટાપટ્ટી કર્યાં. એટલામાં મુસલમાનો વધારે માણસો સાથે મારા ઘર ઉપર આવ્યા. અમે મહાસિંગજીને એક અવડ દૂવામાં ઉતાર્યા ને અમે એક આમલીના ઝાડની ઘટામાં સંતાયા. મુસલમાનોએ મારી શોધ કરી પણ પત્તો ન લાગ્યાથી પાછા ગયા. એટલે અમે મહાસિંગજીને એમને ઘેર વિદાય કર્યાં ને હું પાસેની બેખડોમાં ને જંગલમાં છુપાયો. મારો ભાઈ ને દીકરો પણ સાથેજ હતા. મુસલમાનો ખીજ વાર મારા ઘર ઉપર આવ્યા ને મારાં માથાનું ખૂન કરી મારું ઘર ને ગદી બાળી મૂક્યાં અને મારી શોધ કરવાને ચારે તરફ માણસો મોકલ્યાં. મારી સંતાવાની જગા બહુ વિકટ હતી. તેની આસપાસ પણ મુસલમાનો આવી પહોંચ્યા. એ ઘેરામાંથી છોડાવવાને મહાસિંગજીએ પોતાનાં માણસો બેળાં કરી મને સહાય મોકલી. એ સહાય સલામત લઇ આવનાર આ મારો ખીજો ભાઈ ગંભીર હતો. એ વડે અમે સોજીતગઢ લીધો. એ જીત થઇ એટલે રાજસિંગ પાતાવત કરીને આપણો પટાવત છે તે અમારી સહાયે આવ્યો. દાકર રૂપસિંગ ને કરણસિંગ, માનસિંગ ને સુરતનસિંગ, ગુલાબસિંગ ને પદ્મસિંગ એમ એક પછી એક અમારી મદદે આવ્યા. લશ્કરનો જમાવ થયો ને ઉદેપુરના મહારાણા તરફ અને ખીજા રજપૂત રાજાઓ તરફ અમે મદદ કરવાને વિનંતિપત્રો લખ્યા. અમારી એ અરજ સ્વીકારી મહારાણા રાજસિંગ પણ બાદ-

શાહ સામા જિહ્યા ને અમારી મદદે તેમના પાટવી કુંવર જયસિંગજીને લશ્કર આપી મોકલ્યા. એ સર્વ સૈન્ય જમાવ થયું કે અમે જોધપુર જીત્યું ને બાદશાહના મોટા સરદારને હરાવ્યો. એટલે બીજા જે રજ-પૂતસરદારો આપણી જીતની શંકા ધારતા અલગ રહ્યા હતા તે પણ પોતાપોતાનાં લશ્કર લઈ આવ્યા. આ તરફ બાદશાહ પડે એક જોરા-વર સૈન્ય લઈ આવ્યો. તેને દેબારીની નાળમાં હરાવ્યો ને બીજા વાર અજમેર આગળ હરાવ્યો. એટલે બાદશાહ અજમેરમાં ઘેરાયો ત્યારે એણે એની ઇચ્છા નહિ છતાં લાચારીથી આપણી સર્વ માગણી સ્વી-કારી સલાહ કરી છે ને અજમેરમાંજ આપને બાદશાહને હાથે રાજ્યા-ભિષેક કરવાનું ઠરાવ્યું છે. આપણું સર્વ લશ્કર અજમેરમાં પડેલું છે. ઉદેપુરના મહારાણા ને જયપુરના મહારાજ પણ આવ્યા હશે. બીજા પણ નાનામોટા દાકોરો ને સરદારો આ માંગલિક પ્રસંગે આવશે. ત્યાં લઈ જવાને આપને તેડવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. આપને રાજ્યા-ભિષેક થાય એટલે હું મારો જન્મ સાર્થક થયો ગણીશ. મહારાજ જશવંતસિંગજી-આપના પિતાએ મરતી વખતે મને જે ભલામણ કરી હતી તે પાર પાડ્યાના મહાસંતોષમાં હું મરણ પામીશ.”

દુર્ગાદાસ બોલતો બંધ થયો કે મુકુંદદાસ ને જ્યદેવે જવાની તૈયારી કરી અને પેલા મુસલમાનને પણ બોલાવી લીધો. એ વાત આસ-પાસના બીલોના જાણવામાં આવી કે નાના મોટા ભીલ ત્યાં આવીને એકઠા થયા. તેમણે જાણ્યું કે પોતાની વચ્ચે ઊઠેલો બાળક અજિત તે મારવાડનો ધણી છે ને તેને રાજ્યાભિષેક કરવાને તેડવા આવ્યા છે; તેથી તેઓ ત્યાં આવી મહારાજ અજિતને પગે લાગ્યા. આજ સુધી એની સાથે જે બાળકો રમતાકૂદતા ને તેને મારતાકૂદતા તે બાળકો હવે એના સામા અદ્ય વાળી ઊભા ને પ્રેમભરી આંખે તેના તરફ જોઈ રહ્યા. તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘હવે એ આપણને સાથે લઈ

જશે કે આ જંગલમાંજ આપણને રખડતા મૂકી ચાલ્યો જશે? હવે એ તો મારવાડનો મહારાજ થશે. હવે એ મારવાડનો મહારાજ ક્યાં ને આ જંગલનાં આપણે બીલડાં ક્યાં? કેટલાક બહુબોલા અજિતના ખાસ સોબતીઓ તો આંખમાં આંસુ લાવી બોલી પણ બિઠ્યા કે, “મહારાજ! હવે અમને અહીં મૂકીને તમે ચાલ્યા જશો? હવે તો તમે અમને શાના સંભારો? રાજ્યસુખમાં ને રાજ્યખટપટમાં પડશો એટલે અમે શાના યાદ આવીએ? ત્યાં તો મોટા મોટા રાજારાણા તમને મળવા આવશે, મોટા મોટા સરદારો તમને નમશે, હાથી ઉપર બેસવાનું મળશે, ગાડીઘોડા ફેરવવાના મળશે, નેકી પોકારનાર નેકી પોકારશે, સુખ-શય્યામાં પોઢવાનું ને સાઈં સાઈં ખાવાપીવાનું મળશે, હાં કહેતાં હજાર હાજર થાશે ને પાણી કહેતાં દૂધ લાવીને હાજર કરશે. સારા સારા રૂપાણ તમારા જેવા, સુંદર લૂગડાંધરેણું પહેરેલાં ને તેમના કુમળા હાથને શોભતી ઢાલતલવાર બાંધેલા છોકરા ખેલવાને મળશે. ત્યાં અમારા આ જંગલનાં કંદમૂળ ખાવાનાં, ભૂમિ પર સૂવાનું, ઝાડ ઉપર ચઢવાનું, અમારા જેવા કાળા, મેલા ને ગંદા છોકરા સાથે તીરકામકે રમવાનું, કામળો ઓઢવાનું ને પગપ્યાદા ફૂદવાનું શાનું સાંભરે? મહારાજ! તમે હાથી ઉપર બેસશે ને અમે સામા આવી સલામ કરીશું ત્યારે તો તમે અમારા સામુયે નહિ જુઓ, તો બોલશો કે વાત તો શાનાજ કરશે!”

આવું બોલતાંજ અજિત દુર્ગાદાસની સામું જેવા લાગ્યો ને જાણે પૂછતો હોય કે, ‘આ મારા મિત્રોને હું મારી સાથે લઉં?’ એવો દેખાયો. દુર્ગાદાસ એમના મનની વાત સમજી ગયો અને તે બોલ્યો: “મહારાજ! આપની ઇચ્છામાં આવે તે સોબતીઓને તેમનાં માઆપ સાથે કે આખા ગામનાં બધાં બીલ કુટુંબોને લેવાં હોય તો સુખેથી લો. તમે આખી મારવાડના ધણી છો. તમારા બાળસ્નેહીઓને જોધપુરમાં રાખવાને કાંઈ હરકત નથી. ત્યાં તેમના ખાવાપીવાનો સર્વ બદોબસ્ત થશે;

માટે જેમને આપની સાથે આવવું હોય તે બધાને આજ્ઞા કરો કે આપણી સાથે તૈયાર થઇ આવે. ” આ સાંભળી અજિત બહુ ખુશી થયો ને તેના સોબતીઓ તરફ જોયું કે સર્વે દોડતા ઘેર ગયા ને આખા ગામના બધા બીલ ટોપલામાં પોતાનો વાસ લઇ અજિત સાથે જવાને તૈયાર થઇ આવ્યા. ત્યાંથી સર્વે અંબા માતામાં જઇ દર્શન કરી જમી પરવારી નીકળ્યા ને થોડે દિવસે અજમેર આવી પહોંચ્યા. ગંભીરે અગાઉથી જઇ સર્વેને મહારાજ આવ્યાની ખબર આપી કે તેમને સમોરે આવી સર્વે શહેરમાં લાવ્યા ને દરબારગઢમાં ઉતારો આપ્યો. આ વખતે મહારાણા રાજસિંગજી, મહારાજ જયસિંગજી, જેસલમેરવાળા ઉદેલાણ, નાગોરવાળા ચંદ્રસિંગજી, વિકાનેરવાળા પૃથ્વીસિંગજી તથા કિશનગઢ, રતલામ, ઝાલવા, સીતામાહિના રાજાઓ ને જોધપુરથી મહાસિંગજી વગેરે સર્વે આવી પહોંચ્યા હતા. આથી જોશીને ખોલાવી શુભમુહૂર્ત જોવડાવી રાજ્યાભિષેકનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

૨૧-અજિતસિંગનો અજમેરમાં રાજ્યાભિષેક

આજે રાજ્યાભિષેક કરવાનો દિવસ છે. મહારાજ અજિતસિંગજીનો આલમગીર આદશાહને હાથે રાજ્યાભિષેક થવાનો છે. મહારાજ જશવંતસિંગનું નામ આખી રાઠોડ પ્રજાને વહાલું હતું. તેમનો નિર્વાંશ ગયાનું સર્વ પ્રજા જાણતી હતી. તેમના બાળકની હયાતીની થોડાનેજ માહિતી હતી. એ જશવંતસિંગજી મહારાજનો બાળક આજે ગાદીએ બેસવાનો છે એમ જાણી સૌ પ્રજા ઊલટમાં આવી ગઈ. ઘેરેઘેર તોરણો બંધાયાં, કેળોના સ્થંભ રોપાયા ને ચંદનઅક્ષતના સાથિયા પુરાયા. ઘેરેઘેર સ્ત્રીઓ મંગળ ગીત ગાવા લાગી. રસ્તામાં ગુલાબજળ છંટાયાં ને શ્રીફળનાં તોરણો લટકાવ્યાં. સર્વ પ્રજાજનોનાં આંગણામાં સુવાસિત ધૂપ થઈ રહ્યા ને ઘીના દીવા સળગવા લાગ્યા. ઘેરેઘેર સુંદર પકવાનની રસોઈઓ થઈ, તે જમીને દરબારમાં જવાની વખતે નાનાં બાળકોને સુંદર વસ્ત્રધરેણું પહેરાવી તથા પોતે પહેરી તૈયાર થઈ દરબારભણી જવા લાગ્યા અને દરબારમાં પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વ સંભાવિત પ્રજાજનો આવી બેઠા. દરબારગઢમાં ઘોડેસવારોની બે હાર સામસામી હથિયાર-બંધ ઊભી હતી તેની વચમાં થઈને જવાનું હતું. પ્રજાજનો પછી સરદારો, પટાવતો ને ઠાકોરો આવ્યા. રાજાએ ને ભાયાતો આવ્યા. પછી જેપુરવાળા ને ઉદેપુરવાળા આવ્યા. રાજસિંગજી રાણાની બેઠક સૌથી પહેલી બેઠકે; કેમકે આખા રાજસ્થાનવાળા ઉદેપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના મહા-

રાણાને પોતાના મુરખ્ખી તરીકે ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ એમની સહાય નહોત, અને મારવાડના રાજ્યવારસની વહારે એ ન ચડયા હોત તો આલમગીર આદશાહને હાથે અર્જિતસિંગને રાજ્યાભિષેક થવાનો સમય ભાગ્યે જ આવત. આ સમયનું સંવત્ત્ માન એમને જ ઘટે છે એમ સર્વ સમજતા હતા; પરંતુ આ સમયે અર્જિતસિંગને રાજ્યાભિષેક થવાનો હોવાથી તેમની બેઠક મધ્યમાં રાખી જમણી બાજુ આદશાહ ને તેના શાહજાદા ને સરદારો અને ડાબી બાજુ પોતે, જયપુરવાળા, પછી વિકાનેર, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામાહિ, ઝાલવા ને નાગોરવાળા, પછી અનુક્રમે તેમના કુવરો ને સરદારોની બેઠક રાખી હતી. જોધપુરના સરદારોને તો વ્યવસ્થા કરવાની હોવાથી તેમણે પોતાની બેઠક રાખી જ નહોતી. આ સર્વ વ્યવસ્થા રાજસિંગ રાણાએ પોતાના બીજા રાજભાઈઓની અનુમતિ લઈ કરી હતી કે જેથી આ ખુશાલીને વખતે કોઈનું દિલ દુઃખાય નહિ.

સર્વ આવીને બેઠા કે ઠરાવ પ્રમાણે દુર્ગાદાસ, મહાસિંગજીને રામસિંગજી મહારાજ અર્જિતસિંગજીને લઈને આવ્યા. મહારાજ મધ્ય ની બેઠકે બેઠા કે દુર્ગાદાસ પાછળ બિભો. બાકીના સર્વ પોતપોતાને સોંપેલું કામ કરવામાં રોકાયા, એટલે દુર્ગાદાસે આગળ આવી મહારાજને નમીને સલામ કરી. પછી એણે મહારાજની સાથે, આદશાહની ને તેમના સરદારોની તથા શાહજાદાની, મહારાણા રાજસિંગજીની, મહારાજ જયસિંગજીની, એમના મોસાળ પક્ષના ઉદેભાણુ ભાટીની તથા વિકાનેર, કિશનગઢ, રતલામ, સીતામાહિ, ઝાલવા ને નાગોરવાળાની, મહારાણા ભીમસિંગજી ને જયસિંગજી તથા મારુસરદારો, પટાવતો અને ઠાકોરોની ઓળખાણ કરાવી અરસપરસ મળ્યા ને બેઠયા. એવામાં મહેંદ્રનાથ બાવા પેલી પેટી લઈ આગળ આવ્યા અને તેમની પાસે મૂકી. એ પેટી વિષે દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મહારાજ સાહેબ! મહારાજ જયશંતસિંગજી જ્યારે નિરાશ થયા ને જીવવાની આશા ન રહી ત્યારે

તેમણે એ પેટી xસોનિંગજી ચાંપાવતને આપી કહેલું કે, ‘એમાં શું છે તે જોશો નહિ, પણ મારી પાછળ મારવાડનું રાજ્ય આદેશાહના હાથ-માંથી છોડાવી જે ગાદીએ બેસે તેજ તે પેટી ઉઘાડે’ એમ કહી પેટીનું જીવની પેઠે જતન કરવાનું કહ્યું હતું. ચાંપાવત દાકોરના ગઢની જડતી લેવા જ્યારે સમશેરખાંએ આહવાગઢને ઘેર્યો, ત્યારે તેમણે એ પેટી મને સોંપી; પણ શત્રુઓને એ જાણુથતાં મારા પર ચડી આવ્યા. મારાં માજી મરાયાં, હું નાસી ગયો ને ગઢી બાળી મૂકી, પણ એ પેટી માંડાના મહાસિંગજીને ત્યાં ગઈ. તેમના ઘર ઉપર ધાડ આવી ત્યારે એ પેટી આ મહેંદ્રનાથ બાવાના મહંમાં ગઈ. ત્યાં આજસુધી સલામત રહી છે. એ પેટીમાં શું છે, તે અમે જાણુતા નથી. હવે આપ ગાદીપતિ થાઓ છો માટે મોટા મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે એ પેટી આપની સમક્ષ ઉઘાડવાને હરકત નથી.” એટલે અજિતસિંગે દુર્ગાદાસને એ પેટી ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરી. એ પેટી ઉપર જશવંતસિંગજી મહારાજનો સિલ્કો સલામત હતો, તે તપાસી ભરદરબારમાં સૌની સમક્ષ એ પેટી ઉઘાડી તો તેમાં જશવંતસિંગજી મહારાજનો રાજ્ય-મુકુટ તથા મુદ્રિકા હતાં; વળી તેમાં બીજા કુટલાક અમૂલ્ય રાજ્યચિહ્ન-દર્શક શણગારો હતા, તે સર્વ બહાર કાઢી મૂક્યા. આદેશાહે પડે એ મુકુટ અજિતસિંગજીને ધારણ કરાવ્યો તથા મુદ્રિકા પહેરાવી. પછી રાજગોરે આવી મહારાજને તિલક કરી અક્ષત લગાવ્યા, એટલે મહાન મેઘગર્જનાની પેઠે “મહારાજ અજિતસિંગજીનો જય” નો ઘોષ થયો, તરતજ તોપોના ધડાકા ને બંદૂકોના ભડાકા થવા લાગ્યા, વાજાં વાગવા લાગ્યાં, દરબારમાં નાયરંગ ને ગાનતાન થવા માંડ્યું. બંદી-જન અને ભાટચારણો કાબ્યના છંદ ને કવિત બોલવા લાગ્યા. પછી પોતપોતાની પાયરી પ્રમાણે અનુક્રમે પટાવતો, અમીરઉમરાવો, સરદારો,

x આ વખતે સોનિંગજીનો દેહ પડ્યો હતો.

શેઠશાહુકારો, કામદારો સૌ સૌની યોગ્યતા મુજબ મહારાજને નજ-
રાણું મૂકી કંકુઅક્ષત લગાવી, પાંચે પડી, પોતાને સ્થાનકે જઈ બેસવા
લાગ્યા. એ સર્વ ક્રિયા થઈ રહી કે સરપાવ આપવાનું કામ ચાલ્યું.
પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે ને લાયકી પ્રમાણે સર્વેને મહારાજએ
પોતાને હાથે સરપાવ આપ્યો. જડાવ કડાં, કંદોરા, હીરારત્નજડિત મુદ્રિકા-
ઓ, સુવર્ણમાળાઓ, શાલજોટા, પાદ, શિરપેચ, શેલાં છત્યાદિ આપ્યાં.

હવે મહારાણા રાજસિંગજી બોલ્યા: “બાદશાહ સલામત ! ગમે
તેટલી ને ગમે તેવી દુશ્મની બતાવીને પણ છેવટે તમને સત્ય વાત માલૂમ
પડી ને તરતજ તમે સમાધાની કરી હજારો મનુષ્યોનાં રેડાતાં બોહી
બચાવ્યાં ને દેશની પાયમાલી થતી બચાવી એ આપની દીર્ઘદષ્ટિને
માટે શાખાશી ઘટે છે. આપે સલાહ કરીને અમને આભારી કર્યા
એટલુંજ નહિ પણ મહારાજ જશવંતસિંગજીના કુંવરને આપની જાતે
રાજ્યાભિષેક કરવાનું કબૂલ કરી અમને વિશેષ આભારી કર્યા છે.
એથીજ જણાય છે કે આપ દેશમાં શાંતિ ફેલાવનારી આ સલાહ
કરવાને કેટલા ઉત્સુક હતા; તથા એ સલાહ પાળવાને કેટલા દૃઢ હતા.
આપે અમારી સર્વ માંગણીઓ સ્વીકારી સલાહ કરી તેથી અમે આપ-
નો ઉપકાર માનીએ છીએ તથા એ સલાહ થવાથી આખા દેશમાં શાંતિ
પથરાઈ વેપારશૈજગાર આબાદ થઈ ખેતીવાડી સારી થશે ને રૈયત સુખી
થશે તથા સર્વ પ્રજાજનો આપ નામદારને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ
આપશે.” આ સર્વ બાદશાહે મૂંગે મોઢે સાંભળ્યા કયું. પછી રાણા
સાહેબે અજિતસિંગજી મહારાજ તરફ ફરીને કહ્યું કે, “મહારાજ !
આજનો આ દિવસ આવો ઊજળો આવ્યો, તે સર્વ (કુર્ગાદાસને
બતાવીને) આ વીર પુરુષનાં પરાક્રમ, દૃઢતા, દીર્ઘદષ્ટિ, સમયસૂચકતા,
સ્વદેશ ને સ્વરાજ્યલક્ષિત, સ્વધર્માભિમાન ને તેમની અચળ શ્રદ્ધાને
આભારી છે. એ વીર પુરુષનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે.

એમની ગઢી બળા ગઇ છે ને એ ધરબાર વગરના થયા છે. તેમને રાજ્યને ખરચે ગઢી બંધાવી આપવા ને મકાન કરાવી આપવાની તજવીજ આપ રખાવજો. આપની પુખ્ત વય થતાં સુધી-આપનું રાજ્ય આપ સ્વતંત્રપણે સાચવી શકો એવા થાઓ ત્યાંસુધી-રાજ્યરક્ષક નીમવાની જરૂર છે અને તે કામ મહારાજની યોગ્ય વય થતાં સુધી દુર્ગાદાસનેજ સોંપવું એવી મારી સલાહ છે. દુર્ગાદાસ સિવાય પણ આ બીજા સરદારો કે જેમણે આ રાજ્ય મેળવવામાં પોતાનાં લોહી રેડ્યાં છે ને જાગીરો ને પટાવતોની ખરાબી કરી નાખી તેઓ લાખો રૂપિયાની નુકસાનીમાં ઊતર્યા છે; તેમની મદદ વગર દુર્ગાદાસ એકલા શું કરી શકવાના હતા? એ સર્વની પણ યોગ્યતા પ્રમાણે કદર પિછાનવી જોઈએ; પરંતુ આપ બાળક છો એટલે હાલમાં કાંઈ પણ નહિ કરતાં આપ લાયક ઉંમરે રાજ્યની લગામ હાથમાં લો ત્યારે તેમની કદર ખૂજજો, એવી મારી ખાસ લલામણ છે. હવે મને લાગે છે કે આ દરબારનું કામ પૂરું થાય છે તો હવે આપ નામવર બાદશાહને હથિયાર સાથે આબરજોર દિલ્હી જવામાં કાંઈ અડચણ નથી અને આપણે પણ સર્વ પોતપોતાનું રાજ્ય સૂનું મૂકી બહાર આવ્યાને લાંબી મુદત થઇ માટે આપણે સર્વેએ પણ કાલેજ મુકામ ઉઠાવવો. ” એમ બોલીને બેઠા કે સર્વેએ મહારાણાની જય બોલાવી અને પાનસોપારી તથા અત્તરગુલાબ લઇ પોતપોતાના ઉતારા ઉપર ગયા.

બીજે દિવસે બાદશાહ હથિયાર સહિત પોતાનું લશ્કર લઇ અજમેરથી દિલ્હી જવા નીકળ્યો અને ઉદેપુર, જયપુરવાળા તથા બીજા જે જે સહાયકારીઓ આ મંગળ સમયે આવ્યા હતા તે સર્વે પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા. સર્વેને વિદાયગીરી આપ્યા પછી દુર્ગાદાસે રામસિંગ ઠાકોરને અજમેરના સૂબા નીમી ત્યાં રાખ્યા ને બાકીના સર્વે જોધપુર તરફ ગયા.

૨૨-જોધપુરમાં મહોત્સવ

જોધપુરમાં ઘેર ઘેર જશવંતસિંગજી મહારાજના કુંવર અજમેર-
માં ગાદીએ બેઠાની જાણ થઈ હતી. તેમને જોવાને સર્વે ઇતેજર
હતા. જશવંતસિંગજીના પરાક્રમથી, તેમની નિપુણ રાજ્યનીતિથી,
રૈયતનું પ્રજા પ્રમાણે પાલન કરવાથી, તેમનું કાબૂલ જેવા દૂરના
મુલકમાં વિયોગમાં મૃત્યુ થવાથી, તેમ ખીજે કોઈ વારસ રહેલો નહિ
હોવાથી, વળી બાદશાહે તેમનું રાજ્ય જપ્ત કરી તેમના ઉપર આકરો
કર વર્તાવવાથી સર્વ પ્રજાજનો પોતાના બાળરાજાને નીરખવાને આતુર
હતા. મુસલમાની જુલમી રાજ્ય જપ્તને પોતાનું ક્ષત્રિય રાજ્ય થયાની
ખુશાલીમાં તેઓ આવી ગયા હતા. મહારાજાને રાજધાનીમાં લાવવા-
ને સર્વ પ્રજાજનો ને પ્રજાકીય મંડળ સામૈયું લઈ શહેર બહાર ગયા.
તે વખતે ધાવણું બાળકો, સ્ત્રીઓ ને અપંગ પુરુષો સિવાય કોઈ પણ
મનુષ્ય શહેરમાં રહ્યો નહિ. સર્વ આનંદભરે વાજતેગાજતે વધામણું
લઈ આત્યા. શહેરમાં દીપોત્સવીના તહેવારથી પણ વધારે આનંદ જણાતો
હતો. ઘેર ઘેર તોરણો અને પતાકા ફરફરતાં હતાં. આંગણામાં સાથિયા
પૂરી શોભા કરી હતી. હામ હામ રસ્તામાં ફૂલનાં તોરણો બાંધી
મંડપો રચ્યા હતા. ગામમાં જગાએ જગાએ સ્ત્રીઓ ઘરમાં એકઠી
થઈને કે એકલી હસતે મુખે મંગળગીતો ગાતી હતી. શણગારેલા હાથી
ઉપરની રત્નજડિત અંબાડીમાં મહારાજાને બેસાડ્યા હતા. સૌથી

હરોલમાં મહારાજનો હાથી હતો. તેમની પાછળ પટાવતો, તેમ પાછળ શાહુકારો અને અમલદારો, કોઇ હાથી ઉપર તો કે ઘોડા ઉપર આવતા હતા. ગાડીઓની હલગાર સૌથી પાછળ હતી અને બાજુ રસ્તા ઉપર સવારો બંદોબસ્ત માટે રાખેલા હતા. દરવા નજીક હરોલના ડંકાવાળા આવ્યા કે કિલ્લા ઉપરથી તોપોના ઘડા થવા લાગ્યા. તોપોના અવાજ સાંભળતાંજ સર્વ સ્ત્રીઓ ધરતું કાઢી છોડી, ધાવતાં બાળકો વછોડી, ગાભરી ને ઉતાવળી બારીએ જાણીએ, અટારીએ કે ઝરખે, કોઇ ખુરખો નાખીને તો કોઇ જાળી કપડું નાખીને, કોઇ પોતાના મુખ પર સાડલાનો છેડો આગળ લાવે તો કોઈ ખુલ્લે મુખે આવીને બેઠી. બાળકો પણ દોડતાં દોડતાં પોતા માતા પાસે આવીને બેઠાં અને ‘બા ! આજે તોપો શાની ફૂટે છે, ડંકા નગારાં શાનાં વાગે છે,’ એમ પૂછવા લાગ્યાં. એટલે કોઇ પોતા બાળકને બોલી લેતી ને કોઇ “જાનો રહેને” બોલતી અધીરી રસ્તા ઉપર એકીદષ્ટિએ જોવા લાગી. મહારાજનો હાથી દરવાજા પેઠો કે “મહારાજ અજિતસિંગજીનો જય”નો ઘોષ મેઘગર્જના પેઠે ગાજી રહ્યો. રસ્તામાં ઊભેલા પુરુષો ને બારીએ બેઠેલી બાઈ “મહારાજનો જય” “મહારાજ અજિતસિંગજીની જય” બોલવા પુષ્પથી વધાવી હાથ જોડી દર્શન કરતાં હતાં. કેટલાક તો સોનારૂપા પુષ્પથી વધાવી ગરીબોમાં દાન કરતાં હતાં. મહારાજ પોતે બાજુથી પોતાની પ્રજાને પ્રેમ જોતા ને નમન કરતા આનંદ દેખાતા હતા. એમ કરતાં સર્વ રાજમહેલમાં જઇ ગિતર્યા.

મહારાજને રાજ્યાભિષેક તો થયો હતો; તથાપિ જોધપુરના પ્રજાનોની ખ્યાયસથી ત્યાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો. સર્વ અમીરઉમરાવો ને પટાવત-સરદારો તથા પ્રજાજનોએ આનંદથી એ દરબારમાં આ મહારાજને નજરાણાં મૂક્યા, એટલે નાયરંગ ને ગાનતાન ચાલ્યું.

ભાટચારણે કાવ્ય બોલવા લાગ્યા. દરબારવિસર્જનને સમય થતાં પાન-સોપારી ને અત્તરગુલાબ અપાયાં અને દરબાર ખલાસ થયો.

માનસિંગજી ઠાકોરે દુર્ગાદાસને મળી પોતાની દીકરી લાલબાનો વિવાહ ક્યાં કરવો તેનો વિચાર કર્યો. એ બંને તો સગોત્રી હોવાથી તેમને માંહોમાંહે લગ્ન થાય તેમ નહોતું. તેથી શરૂઆતથીજ દુર્ગાદાસને સહાય કરનાર મહારાણા રાજસિંગજીના પાટવીકુંવર જયસિંગજી સાથે લાલબાનું લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી શ્રીફળ આપી ગોરને ઉદેપુર મોકલ્યો. તેમની સાથે દુર્ગાદાસે મહારાણાશ્રીને આ લગ્ન કબૂલ રાખવાને એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. ગોરે ઉદેપુર જઈને વિવાહ નક્કી કર્યો. જયસિંગજીના ગુણકર્મથી લાલબા વાફેર થઈ હતી. તેમ તે ઉદેપુરની નિષ્કલંકી ગાદીના વારસ હતા તેથી તે ખુશી થઈ. મહારાણા રાજસિંગજી જન લઈ જેઘપુર આવ્યા ને દરાવેલા દિવસે શુભ મુહૂર્તે બંનેનાં લગ્ન થયાં. એ લગ્નનું સર્વ ખર્ચ મહારાજા અજિતસિંગજીએ દરબારમાંથી અપાવ્યું. એ પ્રમાણે સર્વત્ર આનંદ વર્તાઈ રહ્યો. જનની સાથેજ લાલબાને સાસરે વળાવી. મહાસિંગજી ઠાકોર તેજબાને લઈ માંડે ગયા. તેજબાને પણ પોતાના વૈભવની સલામતી થયાથી શાંતિ વળી હતી. તેનાં જોડકાં છોકરાં રતન ને મદન સરખા કદનાં, સરખા દેખાવનાં ને બંને સરખાં ખૂબસૂરત હોવાથી બેમાંથી રતન કયો ને મદન કયો એ બાબતવા મુશ્કેલ પડે એવાં હતાં. એ બંને બાળકો મહારાજા અજિતસિંગજીના સમોવડિયા હતા; તેથી મહારાજાની આજ્ઞાથી તેમને દુર્ગાદાસને ત્યાં રાખ્યા. આટલા વખતમાં તો તેજબાએ દુર્ગાદાસની સ્ત્રીને પ્રેમ મેળવી સહીષણ્યું કર્યું હતાં, તેથી તેને પોતાનાં બાળકો ત્યાં રાખવામાં કાંઈ અડચણ જણાઈ નહિ.

મહારાજાની સાથે આવેલા બીલ ને તેમનાં બાળકોને જેઘપુરમાંજ રાખી તેમને જીવાઈ બાંધી આપી ને બીલ બાળકોને પોતાની દુ. ૧૦

હજૂરમાં રાખ્યા. મહારાજને જેના ધરમાં ઉછેરી મોટા કર્યા હતા તે જ્યદેવ બટને તથા મહારાજને દિલ્હીથી છુપાવી લાવનાર પેલા મુસલમાન મદારીને પણ જગીર આપી જોધપુરમાં રાખ્યા. મહારાજને સંભાળનાર મુકુંદદાસ ખીચીની જગીરમાં પણ વધારો કરી આપ્યો. રાજ્યકામકાજમાં મદદ કરવાને દુર્ગાદાસે માનસિંગ, ગંબીરસિંગ ને ગુલાબસિંગને પોતાની પાસે જોધપુરમાં જ રાખ્યા. દુર્ગાદાસની જગીરનું ગામ ઉજ્જડ થયું હતું ને તેનાં ધરખાર બળી ગયાં હતાં તેથી મહારાજએ સમંદરી વગેરે ગામોનો પટો કરી આપી રાજ્યખર્ચે ત્યાં ગદી ને મહેલ બંધાવી આપ્યાં અને તેની સંભાળ રાખવાને મહારાજની આગ્રાથી જશકરણને ત્યાં રાખ્યો. મહેન્દ્રનાથ બાવાના મઠના ખર્ચ માટે મહારાજની આગ્રા લઈ દુર્ગાદાસે એક ગામ જગીરમાં આપ્યું. વળી રાજસિંગ, પાતાવત, રૂપસિંગ, કરણસિંગ, સુરતનસિંગ વગેરે જે જે ઠાકોરોએ શરૂઆતથીજ દુર્ગાદાસને સહાય કરી છેવટ સુધી વળગી રહ્યા હતા તથા પોતાનાં ને પોતાનાં માણસોનાં લોહી રેડી નાણાંની ખુવારી ખમી હતી તે સર્વેને તેમની જગીરમાં તેમની જગીરના પ્રમાણમાં થોડો થોડો વધારો કરી આપી પટો કરી આપ્યા; ઉપરાંત તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે દરખારમાં નોકરીએ વળગાડી નવાન્યાં. મહારાજની બાળવય હોવાથી બધા સરદારોએ મહારાજ રાજ્ય સંભાળી શકે એટલી વયના થતા સુધી દુર્ગાદાસને રાજરક્ષક ઠરાવી જોધપુરમાં રાખ્યો.

દુર્ગાદાસે જાતે રાજ્યનાં સર્વ કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખીને તથા માનસિંગ, ગંબીરસિંગ ને ગુલાબસિંગ જેવા નિપુણ, પ્રમાણિક ને ઉત્સાહી કામદારોની સહાયથી રાજ્યમાં એવો બંદોબસ્ત રાખ્યો કે મહારાજ ૪૦ સં ૧૭૦૧ માં રાજ્ય સંભાળી શકે એવા થયેથી રાજ્યની લગભગ તેમના હાથમાં સોંપી; તે વખતે મારવાડની પ્રજા વેપારરોજગારે ને પૈસેટકે આબાદ થઇ તથા ખેતીવાડીમાં સાફ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાથી

ખેડૂતો પણ સુખી થયા. એટલા સમયમાં ફરીને કોઇ વાર રાજ્યમાં લડાઇ કે ટંટાફિસાદ નહિ થયાથી રાજ્યનો ખજાનો તર થયો. તેથી તે સમયમાં રાજ્યના બદોબસ્ત માટે જે જે કિલ્લા સુધારવા જેવા હતા તે દુર્ગાદાસે સુધારાવ્યા ને ન્યાં નવા કરાવવાની જરૂર જણાઇ ત્યાં નવા કરાવ્યા. કેટલેક ઠેકાણે રસ્તાઓ દુરસ્ત કરાવ્યા ને જેઠપુર શહેરમાં ને ગઢ ઉપર રાજમહેલો ને ઉતારાનાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાં; છતાં પણ ખજાનામાં નાણું પૂરતું હતું. આ પ્રમાણે રાજ્યની રૈયતની સારી રીતે સંભાળ રાખ્યાથી, ન્યાય આપ્યાથી, વેપારરોજગાર, ખેતીવાડી ને કારીગરીને ઉત્તેજન આપ્યાથી, લશ્કરનો ને તાબાના નોકરોનો સારો બદોબસ્ત રાખી ચોર, લૂંટારા ને લાંચિયાને નિર્મૂળ કર્યાથી રાજ્ય ને રૈયત આબાદ થયાં.

આ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવી સન ૧૭૦૧ માં દુર્ગાદાસે રાજ્યનો સઘળો ભાર મહારાજ સાહેબને માથે નાખી પોતે પોતાની જગીરમાં જવાનો ધરાદો જણાવ્યો, ત્યારે મહારાજ અનિતસિંગજીએ પોતાનો સર્વ કામની માહિતી થતાં સુધી સલાહ આપવાને તેમને દરબારમાંજ રહેવાની પ્રવ્ઞા જણાવ્યાથી બીજાં છ વરસ દુર્ગાદાસ જેઠપુરમાં રહ્યા. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં આલમગીર બાદશાહ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે એનો પાટવી શાહજહાં મોઆજમ બાદશાહ થયો. ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિથી દેશમાં ઠામઠામ હિંદુઓના બળવા થતા હતા, તે મટાડવા ને દેશમાં સલાહશાંતિ ફેલાવવા એ બાદશાહે મહાન અકબરશાહની રાજ્યનીતિ ચલાવવાનો વિચાર કરી મહારાજ અતનિસિંગજી અને દુર્ગાદાસ સાથે સંધિ કરી. અકબરશાહની રાજ્યનીતિ પ્રમાણે ચાલવાનું પોતે ઠખૂલ કર્યું, એટલે હવે દેશમાંથી લડાઇટંટાનું મૂળ જશે એમ જણાયું.

૨૩-ગુણનો બદલો અવગુણથી

છેલ્લાં છ વરસમાં રાજ્યમાં હલકા લોકોનું ચલણ થવા માંડ્યું. ગોલા ને પાસવાનો મહારાજના કાન લંબેરતા, તે મહારાજ અજિત-સિંગજી સાંભળવા લાગ્યા. દુર્ગાદાસના સામાવાળિયા પણ ખટપટ કરવા લાગ્યા. આ સર્વ વાતની રજેરજ પાતમી દુર્ગાદાસના વિશ્વાસુ ગંભીર, ગુલામ ને માનસિંગ લાવતા. એક દિવસે દુર્ગાદાસ દરબારમાં આવ્યા ત્યારે મહારાજએ કહ્યું કે, “કાકા ! જ્યારે જ્યારે હું તમને જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મને નાનપણનાં દુઃખ યાદ આવે છે.” આ સાંભળી દુર્ગાદાસે મૌન ધર્યું, પણ એથી એ સમજ્યો કે, ‘હવે મહારાજનું મન આપણા-થી જિંચું થયું છે ને આપણું અનજન જોધપુરથી જિંચું છે. રાજ ગાદીપતિ થયા પછી પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વતંત્રપણે ચાલવાને ચાહે એ સ્વાભાવિક છે; તથાપિ તેમની ઇચ્છા રાજ્યને કે રૈયતને તુકસાન-કર્તા ન જોઈએ; પરંતુ અજિતસિંગજી હલકા લોકોમાં જિજ્ઞાસીને મોટા થયા છે ને જોધપુરમાં પણ ઘણો ખરો એવાજ લોકોનો સહવાસ છે તેથી તેવા સોખતીઓના હલકા ગુણ એમનામાં આવવાનો સંભવ છે. એ હલકા ગુણના યોગથી ભવિષ્યમાં માંહોમાંહે કુસંપનાં બીજ રોપાઈ એમની કે રાજ્યની ખરાબી થવાનો સંભવ છે. જે રાજ્ય મહારાજની ગેર-હાજરીમાં બાદશાહે ખાલસા કરી પાયમાલ કર્યું હતું, તે રાજ્ય કેટલી મુસીબતે બાદશાહ પાસેથી છોડાવી કેટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મહારાજ-૨૯૨

ને ઉછેરી સ્વાધીન કર્યું; અને તે પછી ચૌદ પંદર વરસમાં એ રાજ્ય મહારાજા જયવંતસિંગજીના સમયમાં જેવી આબાદીમાં હતું તેવું આબાદ કર્યું છે, તે રાજ્ય પાછું મારાજ દેખતાં પાયમાલીમાં આવવાનો વખત આવે તો આ વૃદ્ધાવસ્થામાં હું શું કરી શકવાનો છું ? તે કરતાં તો આ આબાદ રાજ્ય છોડીને હાલમાંજ જવું એ સારું છે.’ એવો વિચાર કરી તેણે પોતાના કુટુંબકળીલાને ધીરે ધીરે ઉદેપુરના રાજ્યમાં વિદાય કર્યા.

એક દિવસ દુર્ગાદાસ દરબારગઢમાં મહારાજા પાસે જતા હતા, ત્યારે કિલ્લા ઉપર એમના બાતમીદારોએ એમને ખાનગીમાં ખબર આપી કે, “ આજે તમે પાંચ ઘેર જાઓ ત્યારે તમને મારવાને કિલ્લાને દરવાજો મહારાજાએ ચાર મારા બેસાડેલા છે, માટે શી આજ્ઞા છે ? ” દુર્ગાદાસે તેમને સમજાવી પોતાને ઘેર મોકલ્યા. દુર્ગાદાસે દરબારમાં જઈ મહારાજાને સલામ કરી કહ્યું કે, “ મહારાજા સાહેબ ! હવે આપ રાજ્ય ચલાવી શકો એવા થયા છો તથા રાજકારભારની સર્વ ખાંચ-ખૂંચથી વાકેફ થયા છો. હું વૃદ્ધ થયો છું તેથી હવે મારો વિચાર આ છેવટના જે થોડાવણુ દિવસો બાકી હોય તે કાશીમાં જઈ ભગવદ્-ભક્તિમાં ગાળવા, એવો થાય છે; માટે હવે આપ કૃપા કરીને મને રજા આપો તો બહુ સારું. ”

આ સાંભળી મહારાજા અનિતસિંગજીને પશુ ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યા જેવું થયું. જ્યાંસુધી દુર્ગાદાસ જેવો વીર ને સદ્ગુણી નર રાજ્યમાં કરતાકારવતા હોય (જે કે દરેક કામ દુર્ગાદાસ મહારાજાના કાન પર નાખી તેમની મંજૂરી મેળવીને કરતો હતો) ત્યાંસુધી મહારાજાને કોણ પૂછે ? હલકા લોકોના ભમાવ્યાથી એ વાત મહારાજાને ગમતી નહોતી. વળી દુર્ગાદાસને જેતાંની સાથે અનિતસિંગજીને પોતાની બાળપણની સ્થિતિ એકદમ યાદ આવી જતી. આ ઉપરાંત મહારાજાએ પંડે કેમ

સાઈ કામ કર્યું હોય તોપણ તે દુર્ગાદાસની સલાહથી થયું હશે, એમ લોકો માનતા. આ સર્વ કારણોથી દુર્ગાદાસ મહારાજને આંખના પાટા જેવો લાગતો હતો, તેથી એ હવે દરબારમાંથી જાય તો સાઈ એમ મહારાજ છૂટતા હતા, પણ હાથ નીચે ઊછરીને મોટા થયેલા અને જેના વડે રાજ્ય આપાદ ને સુખી થયેલું, તેને ‘જાઓ’ એમ કહેવાની મહારાજની હિંમત ચાલતી નહોતી. પરંતુ જ્યારે એમણે જાતે જ જવાની પરવાનગી માગી ત્યારે એમને મન તો ટાઢે પાણીએ ખસ જવા પરાયર થયું. એટલું છતાં જ્યારે દુર્ગાદાસે કાશી જવાની પરવાનગી માગી, ત્યારે જાણે પોતે એમના જવાથી બહુ દિલગીર થતા હોય એમ જણાવી ખાટા દિલથી રજા આપી અને જ્યારે પોતાને જરૂર પડે ત્યારે તેમની સલાહ માગ્યેથી સલાહ આપવાની વિનંતિ કરી.

મહારાજ અજિતસિંગની રજા લીધા પછી દુર્ગાદાસે કહ્યું કે, “મહારાજ સાહેબ! ગઢમાં રાજ્યનો ખજાનો આજ સુધી આપનાથી ને અન્ય સર્વથી છૂપો રાખવામાં આવ્યો છે, તે ક્યાં છે ને કેટલો છે, તે માત્ર હું જ જાણું છું. તે મારા જતાં પહેલાં આપને મારે બતાવવો જોઈએ, પણ આજે હું કૂંચીઓ ઘેર ભૂલી આવ્યો છું અને તે લાવી આજે બતાવવાનો વખત નથી, તેથી કાલે કૂંચીઓ લાવી આપને બતાવી હું આપની રજા લઇશ.” મહારાજ તે સાંભળી રાજ થયા; પરંતુ પોતે મનમાં વિચાર કર્યો કે આજે પાછા જતાં તો દરવાજા ઉપર મારા એમનો ધાત કરશે. તે ન થાય માટે એ ઘેર જાય તે અગાઉ મારાએને ચેતાવી દેવા જોઈએ કે એમનો ધાત કરે નહિ, એમ વિચારી તેમને ચેતાવી દીધા.

પોતાની યોજના મુજબ થોડી વારે દુર્ગાદાસ ઘેર ગયો ને પાંચસો સવારોને હથિયારબંધ સજ્જ થયેલા જોઈ પોતે પણ હથિયાર સજ્જ સવાર થયો ને મહારાજને કહાવ્યું કે, “મહારાજ સાહેબ!

આપ તો દુર્ગાદાસને કૂતરાના મોતે મરાવવા તૈયાર થયા હતા, પણ દુર્ગાદાસ એમ કૂતરાના મોતે મરે એવો નથી. એ તો રણક્ષેત્રમાં મરવાને તૈયાર છે, માટે આપ રણમાં પધારો.” આ સંદેશો સાંભળી અનિતસિંગ ભયભીત થયો અને જેણે પોતાના પરાક્રમ, સાહસ, ધૈર્ય ને દીર્ઘદષ્ટિથી મારવાડ જીતી લઈ જેનું ૨૦ વરસ સુધી સાયવી પાલન કર્યું હતું, તેના સામા થવાની પોતાની હિંમત નહિ ચાલ્યાથી તેને નિર્વિધને જ્યાં જાય ત્યાં જવા દીધો. ગુણ ઉપર અવગુણ તે આનું નામ.

દુર્ગાદાસ જોધપુરથી નીકળી ઉદેપુર ગયો, ત્યારે ત્યાં મહારાણા જયસિંગજી રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ મહારાણા અનિતસિંગજીની વીર દુર્ગાદાસ તરફની વર્તણૂકથી વાકેફ થઈ, તેમજ એણે કરેલા અથાગ ગુણનો આ રીતે તેમનાં તરફથી મળેલો બદલો જોઈ, દિલગીર થયા. તેમણે દુર્ગાદાસનું ને એમનાં માણસોનું સારી રીતે પોષણ થાય એટલી જવાઈ બાંધી આપી, તેથી દુર્ગાદાસે ઉજ્જૈનમાં જઈ એકાંતવાસમાં રહી મહાકાળેશ્વરની સેવા કરી પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું. એ વીર નરે સંવત ૧૭૬૫ માં દેહ છોડી, ત્યારે ક્ષિપ્રાને કાંઠે એને અશ્વિસંસ્કાર દીધો.

એના મરણ માટે એક સોરઠો છે કે:—

સોરઠો

પ્રીત ગઈ પરતીત, સાખકેડે હોતી સહી;

છણ ઘર એહી રીત, દુર્ગાસિપરા દાગીઓ.

મતલબ કે દુર્ગાદાસના મૂઆ પછીના એક રાત્રીએ એના સાખ-દડાના બાયાત સાથે પણ અનિતસિંગજીના જેવીજ વર્તણૂક ચલાવી ગુણ ઉપર અવગુણ કર્યો, ત્યારે તેણે કવિરાજને પૂછ્યું કે, “રાત્રી આમ કેમ કરે છે? મેં કેટલો બધો ગુણ કર્યો છે તે નહિ સંભારતાં

જલટો ચુણુચોર થાય છે?" ત્યારે કવિએ ઉપદેશ સોરઠો કહ્યો છે કે,
 “ભાઈ! તમારી સાથે પ્રીતિ ને પ્રતીતિ હતી તે સર્વ ગયું છે! પણ
 જેણે અસહ્ય દુઃખ વેઠી બાળપણથી ઉછેરી મોટો કર્યો ને દિલ્હીના
 આલમગીર જેવા બળવાન આદેશાહ સાથે લડીને મારવાડ જીતી લઈ
 ગાદીએ બેસાડ્યો, એવા દુર્ગાદાસનો પણ અનિતસિંગજી મહારાજાએ
 ઘાત કરાવવાનો વિચાર કર્યોથી દુર્ગાદાસને જોધપુરમાં અમિસંસ્કાર
 થવા વારો ન આવ્યો ને નદીને કાંઠે એમને અમિસંસ્કાર થયો. ભાઈ!
 એ ઘેર તો એવીજ રીતિ ચાલી આવે છે.”

ભારતવાસી ! વિચાર કર કે—

“ બીજાઓના આવા અધમ અનુકરણથી, બીજાઓના ઉપર આમ આધાર રાખવાથી અને નરી બાયલાને છાજે તેવી અધમ નિર્બળતાથી બહાદુરોનેજ મળી શકે તેવાં સુખસ્વાતંત્ર્યને શું તું કેાઈ કાળે પણ મેળવી શકીશ ?

તું બુદ્ધી જતો નહિ કે

“ તારી સ્ત્રીઓનો આદર્શ સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી છે; જે દેવને તું પૂજે છે તે મહાત્યાગી ઉમાપતિ-શંકર છે; તારું લગ્ન, દ્રવ્ય અને જીવન ઇન્દ્રિયસુખને માટે નથી, તેમ તે તારા એકલાનાજ સુખને માટે પણ નથી; તારો જન્મ માતૃભૂમિના યજ્ઞમાં બલિદાનને માટેજ છે; અને તારું સામાજિક બંધારણ પ્રભુપ્રેમનું પ્રતિબિંબજ છે.

હે ભાઈ ! ગર્વથી બોલ કે

“ પ્રત્યેક ભારતવાસી ભિખારી, અજ્ઞાની, અંત્યજ અને નિરાધાર બાળક પણ મારો ભાઈ છે.... મારા પ્રાણ સમાન છે. ભારતભૂમિજ માડું શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગ છે અને તેના બલામાંજ માડું લલું સમાઈ રહેલું છે.

રાતદિવસ પ્રાર્થના કર કે

“ ઓ ગૌરીપતિ ! ઓ જગદંબા ! મને મનુષ્યત્વ અને શોય આપો. ”

—સ્વામી વિવેકાનંદ

